

BEKNOPT LEERBOEK

Van de

KERKGESCHIEDENIS

Leidraad bij het Hoger Onderwijs

Door

DR. JOHAN HEINRICH KURTZ

Vertaald uit het Duits.

Tweede, naar de laatste uitgave verbeterde, en veel vermeerderde druk

J. E. VAN TOORENENBERGEN,
Predikant te Wageningen,

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1873.

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2006

WOORD VOOR DE TWEEDE UITGAAF.

Bij de verschijning van deze tweede uitgaaf is een enkel woord vooraf noodzakelijk. De buitengewoon gunstige ontvangst van de eerste druk, heeft mij de verplichting opgelegd mij wel te beraden hoe ik te handelen had met een vernieuwde uitgave. Naar het oordeel van velen moest het leerboek van Kurtz enige belangrijke veranderingen ondergaan, om zijn bruikbaarheid voor ons Vaderland en Kerkgenootschap te verhogen.

Dit toestemmende heb ik, met mijn broeder A. van Toorenenbergen, predikant te Groningen, over een en ander sprekende (en gaarne dank ik hem voor zijn, door mij zeer gewaardeerde ondersteuning in deze), besloten, datgene wat mij voorkwam wezenlijke leemten te zijn, te wijzigen.

Zo zijn de hoofdzaken van het algemeen Kerkrecht waar nodig telkens ingevoegd; — de Kerkgeschiedenis van de Christelijke Kerk in ons Vaderland, zoveel zulks ons nodig scheen mede opgenomen; — en tevens de geschiedenis van de zogenaamd Oudbisschoppelijke Cleresie, of de Kerk van Utrecht volgens de nieuwste bewerkingen, vooral van Dr. Bennink Janssonius, geheel omgewerkt. Blijkbaar toch heeft de geleerde schrijver de Nederlandse geschiedenis niet met de nodige zorg behandeld. Zo ook is hier en daar het eenzijdig Lutherse standpunt, waar dat de waardering van onze Hervormde Kerk benadeelde, in aantekeningen aangewezen, omdat ik zelfs daar het oorspronkelijk werk van Dr. HURTZ wilde wedergeven, zonder de historische trouw in het minst te schaden. Meer mocht ik niet, omdat de omkering van het gehele werk, een geheel andere arbeid zou vereisen, dan ik mij meende te mogen veroorloven.

Ik hoop, dat allen, die zich aan de beoefening van de kerkgeschiedenis wijden, zullen ondervinden, dat dit werk in zijn tweede uitgave in bruikbaarheid zeer heeft gewonnen.

Wageningen, 1 Juni 1873.

J. E. van TOORENENBERGEN

INHOUD

INLEIDING TOT DE GESCHIEDENIS van de CHRISTELIJKE KERK.

1. Begrip en omvang van de geschiedenis van de Christelijke kerk
2. Verdeling van de kerkgeschiedenis in tijdvakken

DE VOORBEREIDING TOT DE CHRISTELIJKE KERK.

De vóór-Christelijke wereld in haar betrekkingen tot het Christendom.

3. De alleroudste voorbereidingstrappen van de zaligheid.
4. Het heidendom
5. Het Jodendom
6. Vervolg
7. Punten van aanraking tussen het Jodendom en heidendom
8. De volheid van het tijds

DE OUDSTE GESCHIEDENIS van de CHRISTELIJKE KERK.

Haar stichting en eerste gesteldheid in de apostolische eeuw. Tot omstreeks het jaar 100 ná Chr.

9. Karakter van de oudste geschiedenis
10. Het leven van Jezus
11. De zendelingswerkzaamheid van de apostelen
12. Joodse en heidense tegenwerking
13. Joden en heiden-Christendom
14. Inrichting van de gemeenten en tucht
 - I. De genadegaven.
 - II. Gemeenteambten.
15. Leven en eredienst
16. Leer en dwaalleer
 - I. De drie grondrichtingen van de Christelijke leer.
 - II. De ketterijen van de apostolische tijd.

OUDE KERKGESCHIEDENIS.

Tot op Karel de Grote, van het jaar 100-800. Karakter van de oude kerkgeschiedenis

EERSTE TIJDVAK van de OUDE KERKGESCHIEDENIS.

- § 17. Tot op Constantijn de Grote, van het jaar 100-323.
- § 18. Strijd en tegenwerking van het Jodendom en heidendom buiten liet Christendom tegen de kerk
- I. Werking en tegenwerking van het Jodendom tegen de kerk.
 - II. Heidense staatsmacht en volkswoede in de strijd tegen de kerk.
 - III. Christenvervolgingen. Trajanus, Hadrianus.
 - IV. Marcus Aurelius.
 - V. Septimius Severus, — Decius, — Valerianus.
 - VI. Diocletianus. Constantijn.

- VII. De strijd op letterkundig gebied.
- VIII. De uitbreiding van het Christendom.

- 19. Het gevaar van de kerk door het Jodendom en heidendom binnen het Christendom
 - I. Judaiserende sekten.
 - II. Het Gnosticisme
 - III. Het Egyptische gnosticisme. — Het Syrische gnosticisme.
 - IV. De voornaamste gnostieken.
 - V. Het Manicheïsme
- 20. De inwendige regeling van de kerk.
- 21. Kerkelijke tucht en Christelijk leven
- 22. De Christelijke eredienst.
 - I. Godsdienstige vergaderplaatsen.
 - II. Christelijke feesten.
 - III. Strijd over het Paasfeest.
 - IV. De doopsbediening.
 - V. De Avondmaalsviering.
- 23. Pogingen ter Hervorming en scheuring,
 - I. De inoutanistische Hervorming.
 - II. De Novatiaanse scheuring.
- 24. De dogmatische en apologetische werkzaamheid van de kerk.
 - I. De onderscheidene scholen en haar voornaamste vertegenwoordigers.
 - II. De ontwikkeling van de leer.
 - III. De ontwikkeling van de rechtsbronnen.

TWEEDE TIJDVAK VAN DE OUDE KERKGESCHIEDENIS

Van Constantijn de Grote tot op Karel de Grote 323-800
Geschiedenis van de Byzantijns- Romeinse rijkskerk.

- § 25. De ondergang van het heidendom in het Romeinse rijk
- § 26. Wederzijdse verhouding tussen kerk en staat
- § 27. Geestelijkheid en hiërarchie
- § 28. Het monnikenwezen
- § 29. De theologische scholen en de kerkelijke letterkunde
 - I. De nieuw Alexandrijnse school.
 - II. De Antiocheense school.
 - III. Westerse kerkvaders.
 - IV. Latere kerkvaders.
- § 30. Ontwikkeling van de kerkelijke leer in het algemeen
- § 31. De strijd over de Godheid van Christus
 - De Ariaanse strijd. — Arius en Athanasius.
- § 32. De twisten over Origenes
 - I. HIERONYMUS, — Rufinus, — Epiphanius.
 - II. Theophilus van Aïexandrie en Johannes Chrysostomus.
- 33. Twisten over de leer van zonde en genade
 - I. Aurelius Augustinus.
 - II Morgan Pelagius.
 - III. De Pelagiaanse strijd.

- IV. De Semi-Pelagiaanse strijd.
- § 34. De twisten over de leer van de persoon van Christus
 - I. De apollinaristische strijd.
 - II. De Nestoriaanse strijd.
 - III. De eutychiaanse strijd.
 - IV. De monofysietische strijd.
 - V. De monotheletische strijd.
- § 35. Vernieuwing van vroegere sekten
 - I. De Priscillianisten.
 - II. De Paulicianen.
- § 36. De Christelijke eredienst
 - I. Prediking en gezang.
 - II. Het vieren van de sacramenten.
 - III. Kerkbouw.
 - IV. Feesten.
- § 37. Verzet. tegen de heersende vormen van eredienst en ascese
De Byzantijnse beeldenstrijd.
- § 38. Christelijk leven en kerkelijke tucht
 - I. Het donatistische schisma.
 - II. Het rechtswezen.
- § 39. Uitbreiding en beperking van het Christendom
 - I. Geschiedenis van de zending.
 - II. Abul Kasem Mohammed.
 - III. De beginselen van de Germaans - Roomse kerk.
- § 40. De stichting van de kerk onder de Germaanse volken.
 - I. De Gothen en Franken.
 - II. Brittanië en Ierland.
 - III. Duitsland, — Bonifacius.
 - IV. De Nederlanden. — De Saksers, — Wittekind.
- 41. Geestelijkheid en pausdom
- 42. Leven, eredienst en wetenschap in de Germaanse kerk.
- 43. De tweespalt tussen de Oosterse en de Westerse kerk.

KERKGESCHIEDENIS van de MIDDELEEUWEN.

Van Karel de Grote tot op de kerkHervorming. 800-1517.

§ 44. Karakter van de kerkgeschiedenis van de middeleeuwen

EERSTE TIJDVAK VAN DE KERKGESCHIEDENIS DER MIDDELEEUWEN.

Van Karel de Grote tot op Bonifacius van 800-1294.

- § 45. Het pausdom
 - I. Nicolaas 1 en de pseudo-isidorische verzameling van decretalen. (pausin Johanna).
 - II. Diep verval in de tiende eeuw.
 - III. De monnikenorden van de Cluniacensers en Camaldulensers, (Clugny); — Gregorius VII, Urbanus H. — Eerste kruistocht.
 - IV. Arnold van Brescia. — Thomas Becket.

V. Innocentius III

- § 46. De scheuring tussen de Westerse en de Oosterse kerk.
Ignatius en Photius.
- § 47. De geestelijkheid in het westen
- § 48. De monnikenorden
- I. De orde van de Benedictijnen, — Cluniacenser-congregatie.- De orde van de Cisterciënzers, (Bernardijnen).
 - II. De Camaldulenserorde, — Kartuizerorde, — Praemonstratenserorde, — Karmelieterorde.
 - III De orde van de Tempelberen, — van de Johannieten of Hospitaalridders — en van de Duitse ridders.
 - IV. Franciscus van Assisi en zijn orde. (Franciscanen).
 - V. Dominico Guzman en zijn orde (Dominicanen).
 - VI. Twisten en scheuringen in de orde van de Franciscanen. De Augustijnerorde.
- § 49 Kerkrecht en kerkelijke tucht
- § 50. De godsdiensttoefening
- § 51. De kunst in de dienst van de kerk
- I. De gothische bouworde.
 - II. Kerkgezag en Hymnologie.
- § 52. Het volksleven in betrekking tot de kerk
- § 53. De theologische wetenschap van de 9de—11de eeuw
- § 54. Theologische twisten in de 9de en 11de eeuw
- I. De twist over de predestinatie.
 - II. De dubbele avondmaalsstrijd.
55. Scholastiek en mystiek
56. De theologische wetenschap in de 12de eeuw.
- I. Roscellinus en Anselmus
 - II. Abaelard en Bernard van Clairvaux.
 - III. Hugo van St. Victor, — Petrus Lombardus.
- § 57. De theologische, wetenschap van de 13de eeuw
- I. Thomas Aquinas en Johannes Duns Scotus.
 - II. Roger Baco.
- § 58. Tegenstanders van de heersende kerk
- I. De Katharen en Albigenzen; inquisitie.
 - II. De profetisch-apocalyptische richting.
 - III. De sekte van de Heilige Geest.
 - IV. De revolutionair-reformatorische sekte.
 - V. De Waldenzen.
- § 59. De zending onder de Heidenen
- I. Ansgar in Scandinavië.
 - II. De Moraviërs, Bohemen, Polen, Lithauers, Hongaren.
 - III. De Bulgaren, Russen.
 - IV. De Wenden, Pommeren, Lijflanders, enz. Pruisen.
 - V. Tartaren, Mongolen, Mohammedanen.

**TWEEDE TIJDVAK VAN DE KERKGESCHIEDENIS DER
MIDDELEEUWEN.**

Van Bonifacius VIII tot op de KerkHervorming. 1294-1517.

§ 60. Het Pausdom

- I. Bonifacius VIII
- II. Het pausdom te Avignon.
- III. Het pauselijk schisma.
- IV. Pius II en zijn opvolgers.

§ 61. Geestelijkheid en monnikenwezen

§ 62. Godsdienstige verenigingen zonder wettiging van de hiërarchie. Lollharden, — Flagellanten. — Gerard Groote en *de broederschap van het gemenen levens*.

63. Aflaat, kerkelijke tucht en inquisitie

64. Volksgeest, eredienst en kunst

65. Scholastiek en Mystiek

- I. De Duitse speculatieve mystiek en haar vertegenwoordigers.
- II. De Godsvrienden en de broeders en zusters van de vrije geest.

66. De Hervorming in hoofd en leden

67. Evangelische pogingen ter Hervorming

- I. Johannes Wycliff.
- II. Johannes Huss en Hieronymus van Praag.
- III. De Hussieten. — Ontstaan van de Boheemse en Moravische broeders.
- IV. Op zichzelf staande voorlopers van de Hervorming. — De profeet van Florence.

§ 68. De Humanisten

- I. De Italiaanse humanisten.
- II. Het Duitse humanisme.
- III. Desiderius Erasmus.
- IV. Verband tussen het humanisme en het kerkelijk reformatorisch streven.

NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

Van de Hervorming tot op onze dagen. 1517-1871.

§ 69. Karakter van de nieuwe kerkgeschiedenis

EERSTE TIJDVAK van de NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

Van de Hervorming tot op de Westfaalsche vrede. 1517-1648.

§ 70. Begin van de Wittenbergse Hervorming

- I. Maarten Luther.
- II. Begin van de Hervorming.
- III. Voortgang van de Hervorming.
- IV. Melanchthon.

§ 71. Vervolg

Jonker George.

§ 72 Verbastering en zuivering van de Wittenbergse Hervorming.

§ 73. Voortgang van de Hervorming in Duitsland tot 1529

§ 74. De Hervorming van Zürich.

- I. Ulrich Zwingli.
- II. Onderscheid tussen de beide reformatorische beginselen.

§ 75 Luthers bijzonder en openbaar leven

- I. Luthers twist met Hendrik VIII en met Erasmus.

- II. Luthers strijd met Karlstadt en de Zwitsers.
- § 76. De Duitse Hervorming van 1529 en 1530
 - I. De rijksdag te Spiers.
 - II. De rijksdag te Augsburg.
- § 77. De Duitse Hervorming van 1530 tot 1555
 - I. Het verbond te Smalkalden.
 - II. De Smalkaldische artikelen.
 - III. Concilie van Trente.
- § 78. Vervolg
- § 79. *De Hervorming van Genève*
 - I. Calvijn en Zwingli.
 - II. De Duitse landen.
- § 80. De Hervorming buiten de landen van de eerste vestiging
 - I. Denemarken, Zweden, Pruisen, Polen, Koerland en Lijfland.
 - II. Engeland en Hendrik VIII. Ierland en Schotland.
 - III. De Nederlanden.
 - IV. Frankrijk.
 - V. De Oostenrijkse erflanden, — Spanje en Italië.
- § 81. De Lutherse kerk
 - I. De antinomistische strijd.
 - II. De osiandrische strijd.
 - III. De adiaforistische, majoristische en synergistische twisten.
 - IV. De krypto-calvinistische strijd.
 - V. Het formulier van eendracht en het vraagstuk van de predestinatie.
- § 82. Vervolg
 - I. De mystiek-theosofische richting.
 - II. Kerkinrichting, volksleven, zending.
 - III. Eredienst, — kunst, — kerkgezag.
- § 83. De gereformeerde kerk. De Arminiaanse twist.
- § 84. Deformatoische dwepers en sekten
 - I. Kaspar Schwenkfeld.
 - II. Het anabaptisme.
 - III. Antitrinitarissen of unitarissen. — Socinianismus.
- § 85. De Grieks-orthodoxe kerk
- § 86. De Rooms-katholieke kerk
 - I. Maatregelen ter beveiliging van het te Trente voor wettig erkende geloof.
 - II. H. Ignatius van Loyola en het genootschap van Jezus.
 - III. Andere nieuwe orden meestal voor inwendige missie 1) de Theatinen, 2) de Capucijnen, 3) de Urselinen, 4) de priesters van het Oratorium, 5) de Maurinen, 6) de Piaristen, 7) de orde van liet bezoek onzer lieve vrouw, 8) Vincentius van Paula en de orde van de barmhartige zusters, alsmede die van de priesters van de missiën (Lazaristen).
 - IV. De missie onder de heidenen. — Frans Xaver. Oost-Indië, Japan, China, Amerika (Jesuitenstaat van Paraguay).
- § 87. De dertigjarige oorlog en de Westfaalse vrede. 1648.

TWEEDE TIJDVAK van de NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

**Van de Westfaalse vrede tot op heden. 1648-1871.
Eerste tijdperk (1648-1750).**

- § 88. De Rooms-katholieke kerk
 - I. De gallicaanse kerk.
 - II. Het monnikenwezen en de missie.
 - 1) De Trappisten, 2) De Mechitaristencongregatie.
 - III. De mystiek.
 - IV. De jansenistische strijd. Kerk van Utrecht.
- § 89. De orthodoxe kerk
- § 90. Politische stelling van de beide protestantse kerken, in Duitsland, Frankrijk en Engeland
- § 91. De inwendige geschiedenis van de Lutherse kerk
 - I. De syncretistische twist.
 - II. De piëtistische strijd.
- § 92. De Herrnhutterse broedergemeente
- § 93. De gereformeerde kerk en het methodisme
- § 94. De protestantse zending onder de heidenen
- § 95. Geestdrijvers
 - I. De Quakers.
 - II. Immanuël van Swedenborg.
 - III. De Gichtelianen, en de Geïnspireerden.
- § 96. Vrijdenkers

Tweede Tijdperk (1750 — 1814).

- § 97. De antichristelijke letterkunde in Frankrijk.
- § 98. Nederlagen der hiërarchie
 - I. De opheffing van de orde van de Jezuiten.
 - II. Anti hiërarchisch streven in Duitsland.
 - III. De Franse omwenteling.
- § 99. De verlichting in Duitsland
 - I. Het Duitse rationalisme
 - II. Het supranaturalisme
 - III. De Duitse filosofie.
 - IV. De nationale Duitse literatuur.
- § 100. Kerkelijke zin en kerkelijk leven

Derde tijdperk (1814-1871).

- § 101. Overzicht van de godsdienstige bewegingen na 1814 .
- 102. De Rooms-katholieke kerk
 - I. Het Pausdom.
 - II. Het genootschap van Jezus.
 - III. Het ultramontaanisme
 - IV. Anti hiërarchisch liberalisme, — de Duits-Katholieke kerk.
 - V. Verenigingen.
 - VI. Het Vaticaanse Concilie en zijn gevolgen. — Onfeilbaarheid van de Paus. — Oud-katholieke beweging.
- § 103. De protestantse kerken
 - I. Rationalisme en piëtisme

- II. De Pruisische unie.
 - III. Protestantse confederatie.
 - IV. Protestantse zending onder de heidenen. Oost- Indië, China, Amerika, Australië, Zuid-Afrika, Turkije, — Joden.
 - V. Inwendige zending. Bijbel en traktaatgenootschappen.
 - VI. Filosofie en theologie.
 - VII. Ontwikkeling van de theologie.
- § 104. Staats en landskerk
- I. In Frankrijk, Italië, Spanje, Portugal, Oostenrijk, Beijeren.
 - II. In Engeland, Schotland en Ierland.
 - III. In Pruisen.
 - IV. In de noord Amerikaanse vrijstaat.
 - V. In Rusland, Turkije en Griekenland.
- §105. Nieuwe sekten en dweepers
- I. De Mormonen of Heiligen van de laatste dagen.
 - II. De Irvingianen.
 - III. De Plymouthsbroeders of DarBysten.
 - IV. De Taipings.
- § 106. Praktisch anti-Christendom
Saint-simonisme, socialisme en communisme.

AANHANGSEL.

De verschillende richtingen van de kerkgeschiedenis
 Literatuur
 Bronnen van de kerkgeschiedenis
 Hulpwetenschappen van de kerkgeschiedenis
 Geschiedenis van de kerkhistorie
 Register

INLEIDING TOT DE GESCHIEDENIS van de CHRISTELIJKE KERK.

§ 1. Begrip en omvang van de Geschiedenis van de Christelijke kerk.

De Christelijke kerk is de door JEZUS CHRISTUS gestichte Goddelijke inrichting ter zaligheid op aarde. Haar doel is de mededeling van de door CHRISTUS uitgewerkte zaligheid aan alle volken en bijzondere personen van het menselijk geslacht. Zij openbaart zich in de godsdienstige gemeenschap van degenen die, deze zaligheid deelachtig, naar de maatstaf van hun gaven en hun roeping, elk in zijn kring, meewerken tot bevordering en uitbreiding van die zaligheid. Haar enig Hoofd is CHRISTUS, de Godmens, verhoogd tot de rechterhand van de kracht Gods. Haar Goddelijke Verzorger is de Heilige Geest, Die door CHRISTUS uitgezonden is, om haar tot haar bestemming en haar volmaking te voeren, — en de gewone middelen, waardoor de Geest in haar, op haar en door haar werkt, Zijn woord en sacrament. — Daar de kerk een inrichting is, die in de tijd is ontstaan en zich in deze ontwikkeld heeft, heeft zij natuurlijk ook een geschiedenis. Deze vertoont evenwel niet altijd een zuivere vooruitgang. Want nevens de heilige regering van haar Goddelijk Hoofd en de heiligende voorzorg van haar Goddelijke Verzorger, werken ook in haar de kennis en de wil van het mensen, die bij de zondigheid van de menselijke natuur ook onheilig en verkeerd kunnen zijn, en daarom evenzeer stremmen als bevorderen kunnen. Maar ook onder alle dwaling en alle verkeerdheid van de menselijke mee- of tegenwerking doet zich de regering en de verzorging van CHRISTUS en Zijn geest daarin kennen, dat de Goddelijke waarheid in de menselijke dwaling, de Goddelijke zaligheid in de menselijke rampzaligheid nooit ten ondergaat, maar ook onder deze stremmingen zich ontwikkelt en voort werkt, - ja, dat zelfs deze kortstondige storingen moeten dienen, om de volledige zegepraal van de Goddelijke kracht en waarheid in de kerk te openbaren. De geschiedenis van de kerk moet daarom niet alleen de normale ontwikkeling in de kerk, maar ook evenzeer de stremmingen en afdwalingen, zolang zij nog tot de kerk in betrekking staan, voor ogen stellen.

§ 2. Verdeling van de kerkgeschiedenis in tijdvakken.

De wetenschappelijke behandeling van de kerkgeschiedenis vereist een verdeling naar bepaalde tijdvakken waarin een tot hiertoe zich boven allen kenmerkend streven van de samengevatte ontwikkeling wezenlijk zijn eindpunt bereikt heeft, en nieuw optredende krachten aan deze ontwikkeling van het geheel een nieuw leven, of ten minste een andere richting geven. Deze verdeling in tijdvakken mag uit haar aard alleen dáár plaats hebben, waar niet slechts op zichzelf staande momenten van het streven in de kerkgeschiedenis, maar veelmeer allen tesamen, ofschoon dan ook niet in gelijke mate, een nieuwe wending of een nieuwe prikkel verkrijgen. Aan deze voorwaarde beantwoordt bovenal de verdeling van de kerkgeschiedenis in drie afdelingen, namelijk in oude, middel en nieuwe geschiedenis.

De grens tussen de oude en middelgeschiedenis wordt aangeduid door de overgang van het zwaartepunt van de ontwikkeling van de oude klassiek beschaafde wereld tot de nieuw opgekomen volken van de middeleeuwen, omstreeks de tijd van de

oprichting van het Germaans-Romeinse keizerrijk. Het aanvangspunt van de nieuwe kerkelijke geschiedenis wordt door het begin van de Hervorming aangewezen. Minder gebiedend noodzakelijk is enigermate de onderverdeling dezer tijdvakken in kleinere tijdruimten. Maar ook hier biedt zich ongezoekt voor elk tijdvak een splitsing in twee delen aan: voor de oude geschiedenis door de volledige zegepraal van het Christendom over het Grieks-Romeinse heidendom onder CONSTANTIJN de Grote; voor de middelgeschiedenis door het beginnend verval van het pausdom onder BONEFACIUS VIII en voor de nieuwe door de wettige erkenning en vaststelling van het protestantisme bij de Westfaalsche vrede, vanwege het Duitse rijk.

De geschiedenis van de stichting van het Christendom door CHRISTUS en de apostelen kan als integrerend deel van de oude kerkgeschiedenis beschouwd worden; het schijnt echter doelmatiger, haar als oudste geschiedenis van de kerk afzonderlijk te behandelen. De ontwikkeling van al deze tijdvakken zal echter voorafgegaan moeten worden door: de Voorbereidende geschiedenis van de Christelijke kerk, wier taak het is de toestand van de wereld vóór het Christendom in haar betrekkingen tot de kerk te doen kennen.

DE VOORBEREIDING TOT DE CHRISTELIJKE KERK.

De vóór Christelijke wereld in haar betrekkingen tot het Christendom.

§ 3. De alleroudste voorbereidingstrappen van de zaligheid.

Uit de scheppende hand Gods was de mens goed en heilig voortgekomen, geschapen naar Gods beeld, bestemd tot, en geschikt voor een vrije ontwikkeling, die hem tot volmaakte zaligheid, heerlijkheid en gemeenschap leiden moest. Maar toen hij door vrije zelf bestemming zijn Goddelijke bestemming behoorde te verwezenlijken, verviel hij door misbruik van zijn vrijheid tot zonde, dood en verderf. Terstond openbaarde zich nu het eeuwige raadsbesluit Gods tot redding van de nog voor verlossing vatbaren mens op heilverkondigende en heilaanbrengende wijze in de geschiedenis. In het mensengeslacht zelf (in het zaad van de vrouw, Gen. 3:15) moest zich de zaligheid als de hoogste bloei en het toppunt van zijn door het Goddelijke raadsbesluit bevruchte ontwikkeling ontvouwen. Maar reeds zeer spoedig had deze ontwikkeling een \acute{o} volstrekt verkeerde en onGoddelijke richting genomen, dat zij door een algemeen Goddelijk strafgericht (de zondvloed) met geweld moest verbroken worden. Doch één man (NOACH) kon nog uit het algemene verderf gered worden, en met hem vangt een nieuwe ontwikkeling na de oude afgeslotene aan.

Maar ook deze verbastert wederom, hoewel niet zozeer, dat zij niet meer in staat zoude geweest zijn, om het Goddelijke heilsidee nog op de duur in zich te bevatten en uit te werken. In ABRAHAM en zijn zaad verkoos, schiep en kweekte God zich een volk op, waarin van nu af aan voor de positieve openbaring van het heils uitsluitend de weg gebaad en zij voorbereid worden moest.

§ 4. Het Heidendom.

Middelertwjl liet God de overige volken hun eigen wegen bewandelen (Hand. 14, 16); maar Hij had ook aan hun ontwikkeling vooraf een bepaald doel gesteld, zoals het Hem goed dacht. Ook hun geschiedenis is een voorbereiding voor de zaligheid. Het

grondbeginsel van het heidendom was van de ene zijde de verloochening van de levende persoonlijke God en de verachting van de door Hem voorbedachte zaligheid, en van de andere zijde de waan, van zichzelf door eigen kracht en wijsheid te kunnen en te moeten helpen, en zo het streven uit eigen middelen zich een zelfverkozen heil te verschaffen. Maar dit streven kon bij de zondigheid en onmacht van de menselijke natuur slechts met volkomen teleurstelling eindigen. Het heidendom daalde altijd dieper, in weerwil van de toenemende wereldse beschaving en staatkundige macht, van de hoogte zijner zedelijk-godsdiensstige kracht en waardigheid tot godsdiensstige nietigheid en zedelijke verslapping en onmacht af; steeds blijkbaarder en onloochenbaarder werd de ervaring, dat noch natuur en kunst, noch wereldse geestbeschaving en wijsheid, noch godspraken en mysteriën, noch filosofie en theosofie, noch staatkunde en nijverheid, noch zingenot en weelde in staat waren, om de honger en dorst van de tot God geschapen menselijke geest te stillen, en de verloren zielsvrede terug te geven. Deze ervaring was wel geschikt om de hoogmoed van het heidendom te vernederen en in alle betere gemoederen de behoefte, het verlangen en de vatbaarheid voor het Goddelijke heil in CHRISTUS op te wekken. Maar dit streven van het heidendom, om naar eigen goeddunken en uit eigen middelen voor de mensheid een heil te bewerken, heeft ook positieve vruchten voor het Goddelijke heil aangebracht. Daardoor namelijk was het heidendom genoodzaakt, om met de uiterste inspanning van alle natuurlijke krachten en bekwaamheden van de menselijke geest naar de hoogst mogelijke ontwikkeling van wereldse beschaving en macht te streven. En hier heeft het inderdaad een buitengewone hoogte bereikt en aan het Christendom de vorm en de middelen tot de ontwikkeling en verwezenlijking van zijn universele wereldhistorische roeping gegeven.

In de volheid van de oorspronkelijk verleende kracht, omringd door een uitermate rijke en weelderige natuur, verloochende het eerste mensengeslacht de levende, Persoonlijke, boven de wereld verheven God. De natuur, die met haar onuitsprekelijke overvloed van leven en genietingen hun steeds nabij en tegenwoordig was, scheen hun meer van de toewijding en aanbidding waardig, dan een persoonlijk God in bovenaardse verhevenheid. Zo ontstond het heidendom, volgens zijn algemeen karakter: een verzinken in de diepten van het natuurleven, natuurvergoding, natuuraanbidding, derhalve natuur godsdienst (Rom. 1, 21 vv.). De geheime krachten van het natuurlijk zielsleven, minder in afgetrokken kennis begrepen, dan in onmiddellijke praktijk opgevat, en in bespiegeling en mystiek, in natuurlijke toverkunst en waarzeggerij ontwikkeld, en op alle betrekkingen van het menselijk levens toegepast, verschenen als openbaringen van de eeuwige natuurgeest, en deden, meestal door tussenkomst van uitstekende personen, en onder medewerking van geografische en etnografische eigenaardigheden van verschillende soort, menigvuldige stelsels van natuurgodsdienst ontstaan. Aan allen gemeen en in het wezen van het heidendom diep gegrond is de onderscheiding van esoterische priester en exoterische volksgodsdienst; de eerste is volgens haar wezen een bespiegelend ideaal pantheïsme, de laatste meestal een in mythen en ceremoniën rijk polytheïsme. Deze godsdiensstige ontwikkeling van het heidendom is ondertussen gëenszins van alle grondbeginselen van de waarheid ontbloot geweest. Zonder van de overblijfselen van de eerste Goddelijke openbaring te spreken, die in het heidendom mede opgenomen en op menigvuldige wijze verminkt, de grondslag van zijn godsdienststelsels uitmaken, of daarmee zijn ineen geweven, heeft de broeikasachtige ontwikkeling van de natuurgodsdienst ook menige godsdiensstige waarheid, die langs de wegen van de

Goddelijke openbaring slechts langzaam en laat tot rijpheid komen kon, van tevoren opgevat, maar ook, te gelijk tot een leugenachtige karikatuur verminkt en veranderd. Daartoe behoren b. v. de pantheïstische theorieën van de Drie-eenheid en van de vleeswording, de dualistische erkenning van de wezenlijkheid van het kwaad, en zijn terugbrenging tot buiten de aarde gelegen beginselen, enz. Daartoe behoren ook vooral nog de in alle natuurgodsdiensten zonder uitzondering voorkomende mensenoffers, - een ontzettende, in zekeren zin voorspellende noodkreet van de door God verlaten mensheid, die zich eerst op Golgotha in jubelzangen en dankliederen oplossen kan. - Maar de natuurgodsdienst had het lot van alle onnatuurlijke, te vroegtijdige ontwikkeling. De waarheid werd weldra door de leugen verslonden; de ontwikkelings- en levenskracht, die boven vermogen was aangewend, was weldra verteerd en verbruikt; de bloesems vielen af zonder vruchten gezet te hebben. Mysteriën en Godsspraken, toverkunst en waarzeggerij werden zinledige vormen of hulpmiddelen van opzettelijke bedriegerij en algemene oplichterij. Het kwam zover, dat de een wichelaar de ander niet aanzien kon, zonder te lachen. Het ongeloof spotte met alles, het bijgeloof nam de uitspattendste en onzinnigste vormen aan en zinloze stelselsmederij trachtte vruchteloos het ontzenuwde en ontzielde heidendom een nieuw leven te geven. De jammerlijkste machteloosheid en nietigheid was de eindelijke uitkomst van de eenmaal zo krachtige natuurdienst.

Het heidendom was een godsdienst van het tegenwoordig leven, aan wier goden daarom ook zonder enig bezwaar alle gebreken van dit leven toegeschreven werden. Daardoor verloor zij alle kracht, die haar uit het stof en slijk van dit tegenwoordig leven hadden kunnen opheffen. De ten dele onzedelijke mythe heiligde óf verontschuldigde door het voorbeeld van de goden zelf de grofste zedeloosheid. Natuurlijke en tegennatuurlijke ontucht (als afbeelding en uitdrukking van de voortbrengende kracht in het vergode natuurleven) werd zelfs op velerlei wijze tot middel en toppunt van de godsdienst gemaakt. Het begrip van de zuivere menselijkheid (humaniteit) ontbrak in het heidendom geheel en al, het kende slechts het begrip van volkszin en volksgeest, en zijn deugden waren slechts burgerdeugden. In het oosten onderdrukte het despotisme, in het westen laatdunkende volkstrots de erkenning van de algemene mensen rechten en mensenwaarde, waarop de buitenlander en de slaaf niet de minste aanspraak hadden. Daar de waarde van de mensen slechts naar zijn stand in de maatschappij werd afgemeten, werd het gewicht van de vrouw geheel miskend en verloochend. Zij gold meestal slechts als de dienstmaagd van de man en was in het oosten eindelijk door de heersende veelwijverij tot de grootste diepte verlaagd. Bij al deze grote en doortastende zedelijke gebreken had evenwel het heidendom in de tijden van zijn bloei en kracht in de sferen van het zedelijke leven, die niet door het pantheïsme of polythisme opgelost waren, b. v. in het staatkundige en burgerlijk leven, in vele opzichten een hoge zedelijke ernst en een bewonderenswaardige energie getoond. Toen echter de voorvaderlijke godsdienst, tot nietigheid en machteloosheid afgedaald, ophield, de ziel en de inhoud dezer levensbetrekkingen te zijn, was ook daaruit alle zedelijke kracht verdwenen. Het grote keerpunt van het zedelijk verderf werd in de overlosbandige tijden van de Romeinse keizers bereikt. In deze onbeschrijfelijk grote zedelijke verbastering bevond zich het heidendom, toen de kerk haar geestelijke veroveringstocht om de wereld aanving.

Heidense wetenschap en kunst, voor zover haar een algemeen vormende en voor de Christelijke kerk bijzonder voorbereidende betekenis toegerekend kan worden, zijn bijna uitsluitend uitkomsten van de werkzaamheid van de geest onder de Grieken en

Romeinen. Daartoe behoren voornamelijk de wijsbegeerte, de dichtkunst en het schrijven van de geschiedenis. Wat in het oosten van wijsgerige pogingen gevonden wordt, is eigenlijk slechts theosofie, en diende alleen voor de esoterische natuurgodsdienst, die door haar bemiddeling tot stelsels werd uitgewerkt. Een dergelijke plaats, maar meer voor de exoterische godsdienst dienende, neemt de Oosterse dichtkunst in. Tot een eigenlijke geschiedkunde als wetenschap, heeft echter het Oosterse heidendom het niet gebracht.

De geestbeschaving van de Grieken en Romeinen is echter in tweevoudig opzicht voor de Christelijke kerk, als voor haar de baan openende en de grond bereidende, nuttig geworden. Zij schiep namelijk vormen voor de bewegingen van het leven van de geest, die door hun scherpte en diepte, door hun helderheid en waarheid, door hun menigvuldigheid en veelzijdigheid zich aan het Christendom als de meest geschikte middelen tot zijn volledige openbaring en ontwikkeling aanboden. Maar zij schiep ook uit diepzinnige waarneming en onderzoek van de natuur en van de geest, van de geschiedenis en van het levens ideeën en opvattingen, die in vele opzichten voor de ideeën van het heils zelf de baan openden en voor haar de grond bereidden.

In de grondtrek van het heidendom, om zich uit eigen middelen naar eigen welgevallen een heil te scheppen, lag ook het streven naar een kolossale, in één punt samengetrokken macht wezenlijk opgesloten (Gen. 11, 4. 6.) Alle geestelijke en lichamelijke krachten van het gehele mensengeslacht, en door haar ook alle natuurkrachten en de voortbrengselen van alle hemelstreken en landen op één punt te verenigen en onder één wil te stellen, en vervolgens in dezen wil de persoonlijke en zichtbare voorstelling van de Godheid te erkennen, daartoe werd het heidendom met inwendige noodzakelijkheid heen gedreven. Ook bij dit streven naar volstreekte wereldheerschappij moeten echter de eigene wegen en de wegen Gods, de onGoddelijke doeleinden van de mensen en de heilzame uitkomsten, die de wereldregering van God daaraan wist te geven, onderscheiden worden. De wegbereidende betekenis van dit streven voor de kerk bestaat daarin, dat door de vereniging van delen van de wereld tot een enkele grote staatsinrichting de verschillende ontwikkelingstrappen en ontwikkelings-elementen van de afzonderlijke, anders afgesloten beschaafde volken tot een algemenere beschaving samenwerkten, en de mogelijkheid en gemakkelijkerheid van een spoedige omloop van het nieuwe, door de kerk aan de volkerenaderen ingestorte levensbloed voorbereid werd.

Met bijzondere kracht en meer algemenen uitslag werd voor dit doel met en door het optreden van ALEXANDER de Grote de weg gebaad en dit onder de Romeinse heerschappij voltooid. Boven alles behoort daartoe de altijd meer algemeen wordende heerschappijen er enkele taal, van de Griekse, die bij de aanvang van de kerk allerwegen in het uitgestrekte Romeinse rijk gesproken en verstaan werd, - als het ware een kortstondige opschorting van het oordeel van de spraakverdeling, waarvan het ontstaan van het heidendom vergezeld ging (Gen. 11.), ten behoeve van zijn terugkeer tot de Goddelijke inrichting van de zaligheid. -

Even als de heidense staat naar de samentrekking van alle macht op één punt streefde, Zo trachtten . ook nijverheid en handel, door hetzelfde grondbeginsel gedreven, naar de vereniging van de rijkdom in één middelpunt. Terwijl echter de wereldgeest zich voor zijn doeleinden in de wereldhandel door woestijnen en zeeën wegen opende, en de verwijderdste volken, landen en hemelstreken door handelsbetrekkingen met elkander verenigde, diende hij, zonder het te willen of te weten, in de bevordering van de boodschap van het evangelies tot de hogere Goddelijke plannen.

§ 5. Het Jodendom.

Als de enige werd ABRAHAM uitgekozen en geroepen (Jes. 51, 2); maar als Schepper van een nieuwe staat van zaken riep God uit de onvruchtbare schoot het zaad van de belofte te voorschijn; als Heiland en Verlosser uit de bestaande ellende bevrijdde Hij het volk van de belofte van de druk van de Egyptische slavernij. In het Heilige Land had zich de familie moeten ontwikkelen, maar opdat de familie zich ongestoord tot een groot volk ontwikkelen kunde, moest zij naar Egypte verhuizen. Mozes voerde het ontwikkelde volk uit het vreemde land, en gaf het een theocratische staatsinrichting, wetten en eredienst, als middelen tot vervulling van zijn roeping, als voorbeelden en tuchtmeesters ter toekomstige volmaking (Gal. 3, 24; Hebr. 10, 1). De uittocht uit Egypte was de geboorte van het volk, de wetgeving op Sinai was zijn wijding tot een heilig volk. Jozua schonk het de laatste voorwaarde van een zelfstandig bestaan, het bezit van een land, dat aan de bestemming van het volks, beantwoordde, het ware vaderland zijner vaders. Thans kon en moest de theocratie in de vorm van de zuivere volksregering onder de verzorging van de priesterschap vruchten dragen, maar de tijd van de richters bewees, dat deze beide voertuigen van de ontwikkeling niet toereikend waren; daarom traden thans twee nieuwe krachten op: het profetendom als een bijzonder en bestendig ambt, niet de taak, om de mond Gods en het geweten van de staat te zijn, en het koningschap, tot beveiliging van de theocratie naar het uitwendige en tot bevestiging van de vrede naar het inwendige.

Door de veroveringen van DAVID verkrijgt de Godsstaat zijn hem voegende staatkundige betekenis, en door SALOMO'S tempelbouw de als voorbeeld dienende eredienst zijn rijkste ontwikkeling. Maar in weerwil van profetie en koningschap kan het zich meer en meer van zijn roeping vervreemdende volk zich niet op dit toppunt zijner stelling naar binnen en naar buiten staande houden. De scheuring van het rijk, de broederoorlog van binnen, de ontheocratische inmenging in de wereldse twisten naar buiten, de toenemende afval van Jehovah en het opnemen van de hoogten, kalver- en natuurdienst deden onophoudelijk het Goddelijke strafgericht meer en meer naderen, waardoor het ten buit van de heidenen worden moest. Deze tuchtiging bleef echter niet zonder gevolg. CYRUS vergunde hun de terugkeer en een zelfstandige inrichting, en ook de profetie werd aan de teruggekeerde gemeente nog een tijd lang tot haar stichting en bevestiging gegund.

Onder deze staatkundige ontwikkelingen heeft de profetie, behalve de onmiddellijke koestering van de tegenwoordigheid door leer, tucht en vermaning, de belofte van de toekomstige zaligheid tot de volkomenste ontwikkeling gebracht, als een licht van de troost en van de hoopvolle verwachtingen in de donkere verwarringen dier tijden.

De thans verdwenen gelukkige tijden van DAVIDS glorierijke, en van SALOMO'S vreedzaam schitterende regering waren de grondslagen voor de schildering van het toekomstige oneindig heerlijker rijk van de Messias, door het denkbeeld van een Verlosser, Die voor de zonde van het volks lijdt en al diens ellende op zich neemt, te voltooien en aan te vullen. En thans, nadat de profetie de maat van haar toenmalige taak geheel gevuld heeft, verstomt zij, om zich eerst weer in de volheid van de tijd volmakend en voleindigend te vernieuwen.

§ 6. Vervolg.

De tijd was nu gekomen, waarin het uitverkoren volk, uit de onmiddellijke tucht van de Goddelijke openbaring ontslagen, maar toegerust met de uitkomsten en ervaringen van rijke school en leerjaren, en geleid door de tucht van de wet en door het licht van de profetische voorspelling, uit en door zich zelf zijn roeping moest vervullen. De verdelginskrijg, die het heidense fanatisme van ANTIOCHUS EPIFANES aan het Jodendom bereidde, werd gelukkig en zegepralend doorgestaan. Nog eenmaal verkreeg het volk onder de Makkabeeën een staatkundige zelfstandigheid, die echter eindelijk, bij het toenemend verderf van het Makkabeeuws vorstenhuis, door de bedrieglijkheid en valsheid van de Romeinse heerszucht te niet ging. De godsdienstvervolging, en later de onderdrukking van de Romeinen, vermeerderden het volksgevoel en de gehechtheid aan de voorvaderlijke regering tot de strengste afzondering, tot dweepzuchtige haat en laatlunkende verachting van al het vreemde, en deed de hoop op de Messias tot een bloot staatkundige onzinnig vleselijke verwachting afdalen. De ware vroomheid ging altijd meer ten onder in kleingeestige waarneming van de wet en van godsdienstplechtigheden, in waanzinnige werk en zelfheiligheid. Priesters en schriftgeleerden hielden zich ijverig bezig, om door opeenstapeling en versterking van uiterlijke stellingen en inzetten, en door verkeerde uitlegging van de schrift deze richting te voeden, en de onvatbaarheid van de volksmassa voor de geestelijkheid van het nu spoedig nakende heil te vermeerderen. Maar onder al deze verkeerde invloeden bleef in stille afzondering een heilige kiem van echt Israëlitische geest overig (Joh. 1, 47; Lukas 1, 6; 2, 25, 38 enz.) als een hof Gods voor de eerste opneming van het heil.

De heersende richting van het volks had haar vertegenwoordigers en leiders in de sekte van de Farizeeërs. Van de volksgeest vervreemd, en zich aansluitende aan de Herodianen en Romeinen, stonden tegenover de Farizeeërs de Sadduceeërs met verlichtende theorieën en epicuristische praktijk. Een derde sekte maakten de Esseënen uit, een gesloten vereniging van mannen, die, afgezonderd van de wereld, een mastiekascetische richting najaagden. Daar al deze drie richtingen ziekelijke afdwalingen van het ware Jodendom waren (orthodoxie, rationalisme en mysticisme), kon gene van haar een voorbereidend gewicht voor de kerk verkrijgen; zij allen moesten haar veleer als zodanig vijandig tegen treden. De Samaritanen, bij de ondergang van het rijk Israël uit de vermenging van Israëlitische en heidense elementen ontstaan, wensten gemeenschap te houden met de uit de BaBylonische ballingschap terug gekeerde Joodse volkplanting, maar werden door haar, uit hoofde van hun veelvoudige aanrakingen met het heidendom, afgewezen.

En ofschoon een verdreven Jood, MANASSE genaamd, als hervormer onder hen optrad, hun godsdienst van heidense elementen zuiverde, hen tot een trouwens meer dan opzettelijk vervalste zuivering van de Pentateuch terug bracht en hun een tempel en eredienst op de berg Gerizim gaf, nam daardoor slechts de haat van de Joden tegen hen toe. Vasthoudende aan het hun door MANASSE overgeleverde Jodendom, bleven de Samaritanen aan de ontwikkelingen en verbasteringen van het latere Judaïsme gelijkelijk vreemd. hun verwachtingen van de Messias bleven zuiverder, en hun particularisme gematigder.

§ 7. Punten van aanraking tussen het Jodendom en heidendom.

De veroveringen van ALEXANDER de grote brachten de meest verschillende elementen van de beschaving van de oude wereld met elkander in aanraking en

verbinding. Ook het Jodendom buiten Palestina (de Diaspora) kon zich aan de stromen van de tijd niet onttrekken. In Egypte, vooral in Alexandrië, ontwikkelde zich door het opnemen van Griekse beschaving, en vooral van platonische wijsbegeerte, het Joodse hellenisme, welks voornaamste vertegenwoordiger de Alexandrijnsche Jood FILO werd. Deze wijsgerige richting verwijderde zich allengs meer van het Jodendom in Palestina, maar schiep voor de dogmatische ontwikkeling van de Christelijke leer in vele opzichten passende vormen.

Het Grieks sprekende Jodendom, ten tijde van de Romeinen over de gehele aarde verspreid, bemiddelde ook door de Griekse vertaling van het Oude Testament (de Septuaginta), en door zijn synagogen voor het Christendom de toegang tot de Grieks-Romeinse wereld. — In nauwere geestverwantschap en verbinding met het Palestijnse rabbinisme bleven de Joden van oostelijk Azië, en de heidense (Chaldeeus-Perzische) elementen, die hier in hun godsdienstige opvatting en verering binnen drongen, werden meestal door de Talmud tot gemeenschappelijk goed van het Jodendom in latere tijden gemaakt.

Over het algemeen toonde zich de heidense staat verdraagzaam jegens het Jodendom. ALEXANDER de Grote en zijn opvolgers, de Ptolemeën, en ook ten dele de Seleuciden stonden aan de Joden vrije godsdienstoefening en velerlei privilegiën toe. De Romeinen gaven aan het Jodendom de rechten ener religie licita. Evenwel waren de Joden over het algemeen bij de heidenen veracht en gehaat, en zelfs betere schrijvers verspreidden de ongerijmdste sprookjes en de hatelijkste lasteringen te hunnen opzicht. Van de andere kant trok echter ook het Jodendom door zijn, hoge ouderdom en de verhevene eenvoudigheid van zijn geloof, de diepe betekenis zijner eredienst, alsmede door de beloften van een te verwachten Messias, velen van de betere, verlangende heidenen tot zich, die in hun eigen, diepgezonken godsdienst geen voldoening meer vinden konden; en indien ook slechts weinigen besloten, zich als proselieten van de gerechtigheid door de besnijdenis bij het Joodse volk te doen inlijven, Zo was toch het aantal van de proselieten van de poort, die, zonder de waarneming van de gehele ceremoniewet, zich verbonden tot verwijdering van de afgodsdienst en tot verering van Jehovah, onder voornamen en geringen, en het meest onder de vrouwen, van het te groter, en juist bij hen vond het Christendom de gewilligste en meest verblijdende opname.

§ 8. De volheid van de tijd.

Wat het Jodendom en het heidendom tot de positieve en negatieve voorbereiding van de zaligheid volgens het Goddelijke wereldplan hadden kunnen en moeten opleveren, was bereikt, toen zij zelve in de wereld trad. Het heidendom was tot het bewustzijn gekomen van zijn volslagen machteloosheid en ongeschiktheid, om de godsdienstige behoeften van de menselijke geest te bevredigen, en het zocht en verlangde, waar het niet tot dor ongeloof of tot woest bijgeloof vervallen was, smachtend naar iets beters. Daardoor werd voor de kerk negatief de weg gebaad. In wetenschap en kunst, alsmede in de geestbeschaving in het algemeen, had het heidendom grote en onvergankelijke diensten bewezen, er hoe krachteloos, zich deze ook op zich zelve betoonde, om van de mensheid de verloren en gezochte vrede terug te geven, Zo krachtig kon zij aan het ware heil, dat God gevonden en bewerkstelligd had, dienstbaar gemaakt en voor zijn bedoelingen bevorderlijk worden. En in zover heeft het heidendom ook positief voor de kerk de weg bereid.

Het onbestemd gevoel, dat een groot keerpunt in de tijden voor de deur stond, was onder Joden en heidenen algemeen. Het diep gevoelde gebrek was tot voorspelling van de volheid geworden. Alle ware Israëlieten wachtten op de toegezegde troost van Israel, deels met de hoop en het vertrouwen, nog zelf de aankomst daarvan te beleven. En ook in het heidendom was de overoude hoop op een herstelling van de gouden eeuw weer op de voorgrond gedrongen, en had zij uit de heilige Schriften en uit de synagogen van de Joden een nieuw steunpunt. en een bepaalde richting verkregen. Ook de heidense staatsinrichting had het haar tot de wegbereiding van de kerk bijgedragen. Één scepter en één taal verenigden de gehele wereld, een algemene wereldvrede heerste, en de uitgebreidste handel en verkeer bevorderden de gemakkelijke en snelle verbreiding van de nieuwe ideeën van het heil.

DE OUDSTE GESCHIEDENIS van de CHRISTELIJKE KERK.

Haar stichting en eerste gesteldheid in de apostolische eeuw. Tot omstreeks het jaar 100 na Chr.

§ 9. Karakter van de oudste geschiedenis.

De rechtvaardiging en doelmatigheid bij de beschrijving van de algemene kerkgeschiedenis, om de apostolische of eerste eeuw als een zelfstandig lid op zich zelf te beschouwen, ligt in haar onderscheidende eigenaardigheid. De stand van de apostelen, zoowel enig in zijn soort als hun vatbaarmaking door onmiddellijke Goddelijke verlichting en krachtsopenbaring, maken de uitkomsten hunner werkzaamheid tot de levensvolle grondslag van alle toekomstige ontwikkeling. Wat zij geleerd en geplant hebben, heeft genen Goddelijke regel en bekrachtiging buiten zich, maar is zelf Goddelijke regel en bekrachtiging voor alle ontwikkelingen en plantingen nevens en na hen. Op de apostolische leer en praktijk moet de beoordeling van elke latere gesteldheid van de kerk teruggebracht worden, niet als op een afgesloten, alle ontwikkelingskrachten uitputtende volmaakte gestalte, die allen verderen voortgang en wasdom onmogelijk of onnodig zou gemaakt hebben; maar wel op de authentieke, oorspronkelijke krachtige kiemen en beginselen van de kerk, Zodat in de latere ontwikkelingen niet alleen dat voor echt Christelijk geldt, wat reeds in dezelfde gestalte aldaar voorhanden was, maar ook datgene, zich als organische ontvouwing en voortontwikkeling van de oorspronkelijke gestalte laat aantonen.

§ 10. Het leven van JEZUS.

„Toen de volheid des tijds gekomen was, heeft God Zijn Zoon uitgezonden, geworden uit een vrouw, geworden onder de wet; opdat hij degenen, die onder de wet waren, verlossen zou, en opdat wij de aanneming tot kinderen verkrijgen zouden.” (Gal. 4, 4-5). Overeenkomstig de voorspelling werd hij als zoon van DAVID te Bethlehem geboren, en ving, nadat de grootste en laatste van de profeten van het oude verbond, JOHANNES DE DOPER, hem door boetprediking en door de doop van de boete de weg bereid had, zijn leer en levenswerkzaamheid, als vervulling van de wet en van de profetie, op zijn dertigste levensjaar aan. Met twaalf uitverkoren jongeren reisde hij

het Joodse land rond, lerende van het Godsrijk, helpende en genezende, en door wonderen en tekenen zijn Goddelijke zending en zijn leer bekrachtigende. De Farizeeërs vervolgden hem, de Sadduceeërs verachtten hem, en het volk weifelde tussen toejuichen en verachten. Na drie jaren in zijn leer werkzaam geweest te zijn, hield hij onder het gejuich van het volks zijn koninklijken intocht in de stad zijner koninklijke voorvaderen. Maar hetzelfde volk, zich in zijn staatkundig-vleselijke verwachtingen van de Messias bedrogen ziende, riep enige dagen later: *kruis Hem! kruis Hem!* Zo onderging hij dan, naar het genadige welbehagen van de Vader, de offerdood aan het kruis voor de zonden van de gehele wereld, en verwierf hij, als Godmens lijdende, een verdienste van oneindige waarde en eeuwige duurzaamheid, die aan elk, die haar gelovig opvat en haar tot zijn eigene maakt, uitdelging zijner zondesschuld en rechtvaardiging zijns levens verleent. Doch de Vorst des levens kon niet door de dood gehouden worden. Hij verbrak de poorten van het dodenrijk, alsmede de grendels van het graf, en stond op de derde dag in verheerlijkte lichamelijke weer op. Zo heeft Hij het leven en de onvergankelijkheid aan het licht gebracht, opdat ook wij in Zijn gemeenschap dit deelachtig kunnen worden. Nog veertig dagen vertoefde Hij op aarde in menselijk eindige beperktheid en wijdde Zijn leerlingen tot verkondigers van het evangelies onder alle volken. Toen nam Hij in de hemelvaart de heerlijkheid, welke Hij bij de Vader had, weer aan, en zit nu als Godmens ter rechterhand van de kracht Gods, het almachtige en lomtegenwoordige Hoofd van de gemeente, de Heere over alles, dat genoemd mag worden in hemel en op aarde, tot dat hij eenmaal ter voleindiging aller dingen wederkomen zal, zichtbaar en in heerlijkheid.

§ 11. De zendelingswerkzaamheid van de apostelen.

Onder wonderbare verschijnselen werd op het naaste pinksterfeest, tien dagen na de hemelvaart van de Heere, de Heilige Geest uitgestort op de verwachtende leerlingen. Het was de geboortedag van de kerk, waarvan de eerste leden door de prediking van PETRUS voor de verbaasde menigte gewonnen werden. De gemeente wies dagelijks aan door de werkzaamheid van de apostelen, die zich het eerst tot Jeruzalem bepaalde. Een hevige vervolging van de kant van de Joden dreef evenwel de gemeente te Jeruzalem uiteen, waardoor de kennis van het evangelie over geheel Palestina tot in Foenicie en Syrië gebracht werd. Met gelukkigen uitslag predikte de diaken Filippus in Samaria. PETRUS ondernam een onderzoekingsreis door het Joodse land, en nam ten gevolge van Goddelijk bevel te Cesarea de eerste heidense familie (CORNELIUS) door de doop in de kerk op. Onafhankelijk hiervan ontstond tegelijker tijd in het Syrische Antiochië door de groeten toeloop van heilbegerige heidenen een uit Joden en heidenen gemengde gemeente. De in het geloof sterke leviet BARNABAS, uit Jeruzalem daarheen gezonden, nam de verzorging dezer gemeente met warme ijver op zich en versterkte zijn eigen werkzaamheid, door de Farizeeër PAULUS tot zich te roepen, die reeds vóór ettelijke jaren door de verschijning van CHRISTUS op de weg naar Damaskus bekeerd was.

In het jaar 45 ondernamen PAULUS en BARNABAS, door de Heilige Geest daartoe aangewezen en door de gemeente met gebeden en oplegging van de handen daartoe gewijd, van Antiochië uitgaande, hun eerste zendelingsreis naar Klein-Azië. De Heere bekrachtigde hun prediking door tekenen en wonderen; in weerwil van de veelzijdige tegenkanting en werkelijke vervolging van de kant van de verbitterde Joden, stichtten zij te Antiochië (Pisidië), Iconie, Lystra en Derbe gemengde gemeenten, die echter

voornamelijk uit *Christenen uit de heidenen* bestonden, en zij predikten op vele andere plaatsen.

Niet lang daarna ondernam PAULUS zijn tweede zendelingsreis (50-54). BARNABAS scheidde zich ditmaal van PAULUS af, dewijl hij van zijn neef JOHANNES MARCUS, die hen op de eerste zendelingsreis had verlaten, niet scheiden wilde en nam nu met zijn neef een zelfstandige zendelingstocht, het eerst naar Cyprus, zijn vaderland, van welks uitslag wij evenwel niets weten. PAULUS daarentegen, vergezeld van SILAS en Lukas, bij welke zich later nog TIMOTHEUS voegde, doortrok Klein-Azië, en wilde reeds weer naar Antiochië terugkeren, toen de roeping van het Heren hem te Troas in een nachtgezicht tot de overvaart naar Europa noopte. Aldaar stichtte hij gemeenten te Philippi, Thessalonica, Beroea, Athene en Korinthe. In het jaar 54 ving hij zijn derde zendingsreis (54 - 58) aan, vergezeld van LUCAS, TITUS en Timothéüs. Het middelpunt van hunnen toenmalige werkkring werd Efeze. De uitslag was buitengewoon, zodat in Klein-Azië reeds het bestaan van het heidendom begon bedreigd te worden. Door een oloop van het heidense gemeen verdreven, reisde PAULUS door Macedonië, drong door tot Illyrie, bezocht de gemeenten van Griekenland, en keerde zich, om zich van een gelofte te kwijten, naar Jeruzalem. Hier werd door zijn gevangenneming door de Romeinsen stadhouder, en door zijn overbrenging naar Cesarea zijn leven gered, dat door de opgehitste Joden bedreigd werd. Een beroep op de keizer, waartoe hij als Romeins burger gerechtigd was, had ten gevolge, dat hij naar Rome gezonden werd, alwaar hij verscheidene jaren in zachte gevangenschap leefde en predikte. Later nam echter zijn toestand een ongunstiger wending, misschien ten gevolge van de aankomst van Joodse aanklagers. In het jaar 64 werd hij onder NERO onthoofd.

Wat de werkzaamheid van de overige apostelen betreft, zijn ons slechts van de uitstekendste van hun karige berichten nagelaten. JACOBUS de oude, de broeder van JOHANNES, onderging reeds vroegtijdig (omstreeks 44) te Jeruzalem de marteldood. Dezelfde vervolging noodzaakte PETRUS, Jeruzalem voor enigen tijd te mijden. Neiging en roeping maakten hem tot de eigenlijken apostel van de Joden. zijn werkzaamheid buiten Palestina, waarbij ~ons zijn deelgenoot was, strekte zich tot BaBylonië uit. Geheel ongegrond is de bewering, dat hij 25 jaren lang tot aan zijn dood bisschop van Rome geweest is, ofschoon zijn kruisdood te Rome onder NERO in het jaar 64 aan gene gewichtige twijfeling onderhevig is. De opvolger van PETRUS in het opzicht over de Jeruzalems moedergemeente, was JACOBUS de rechtvaardige, de broeder van het Heren, met bepaalde roeping voor de werkzaamheid onder de Joden. PAULUS duidt hem Gal. 2, 9 met PETRUS en JOHANNES als een zuil van de kerk aan. Kort na de gevangenneming van PAULUS werd hij door de verbitterde Joden omgebracht.

JOHANNES, die onder de twaalf de paulinische geestesrichting ook het meest nabij kwam, trad na de marteldood van PAULUS in diens van toezicht beroofd Klein - Aziatisch arbeidsveld, terwijl hij Efeze tot zijn woonplaats verkoos. Door DOMITIANUS werd hij naar Patmos verbannen, maar keerde van daar naar Fezel terug, en werkte aldaar nog 30 jaren lang tot aan zijn dood hoogst zegenrijk voor de gehele Klein- Aziatische kerk.

§ 12. Joodse en heidense tegenwerking.

Het Jodendom van de apostolische tijd was naar zijn hoofdrichtingen nog in de grond het Christendom vijandig geweest. Voor het farizeïsme (en daarmee ook voor de massa van het volks) kon, tegenover zijn staatkundige verwachting van een Messias, een door de heidenen gekruisigde Messias slechts tot ergernis verstrekken; zijn nationale laatdunkendheid werd door de gelijkstelling van de Samaritanen en heidenen op de gevoeligste wijze gekrenkt, en zijn werk en schijnheiligheid door het Christendom ontbloot en bestraft. Van de anderen kant werd het sadduceïsme niet minder door het op de voorgrond stellen van de leer van de opstanding in het Christendom tot de verdelgingskrijg aangevuurd.

Reeds in de eerste dagen van haar bestaan vervolgde de grote raad te Jeruzalem de jonge gemeente, terwijl hij haar opzieners, PETRUS en JOHANNES, in de gevangenis liet werpen. Het eerste offer van de volkswoede werd de diaken STEFANUS. Zijn dood gaf het sein tot een algemener vervolging. Na een rust van acht jaren brak eerre nieuwe bloedige vervolging onder HERODES AGRIPPA I (44 na Chr.) uit. JACOBUS de oude werd onthoofd, en PETRUS ontging slechts door een wonder hetzelfde lot. Op nieuw ontwaakte de volkswoede bij de tegenwoordigheid van PAULUS in Jeruzalem en keerde zich, toen het Romeinse gezag haar dit offer onttrok, tegen de gemeente, wier opziener JACOBUS de rechtvaardige van de tinne van het tempels gestort en toen omgebracht werd. Ondertussen brak ook Gods strafgericht over het bondsvolk en de heilige stad uit (70 n. Chr.).

De Christengemeente vond echter, daar zij een profetische vermaning van het Heren opvolgde (Matth. 24, 16), in het bergstadje Pella, aan de overzijde van de Jordaan, een toevluchtsoord. Met het staatkundig gewicht van de Joden was ook hun vervolgingswoede tot machteloosheid neergedrukt.

Voor de heidenen was het Christendom aanvankelijk slechts een Joodse sekte. Daarom deelde het met de Joden in de verachting en de haat van het heidens volk, maar ook in de verdraagzaamheid en bescherming van de heidense overheid. De aanbidding van een gekruisigden Godmens en het geloof aan de opstanding van de doden gold bij de heidense wijsheid voor onzin, het gemis van tempels en godsdienstplechtigheden bij het volksgeloof voor goddeloosheid. De steeds toenemende ontbinding van het Jodendom ontroofde ook allengs aan de kerk de verdraagzaamheid van de regering, die haar als Joodse sekte was toegestaan, terwijl haar aanspraken op de algemeenheid ener wereldgodsdienst en haar onweerstaanbare voortgangen in de heidense wereld zelve reeds thans het godsdienstige fanatisme, ook van de kant van de heidenen, begonnen op te wekken. (Hand. 16, 20 vv.).

De eerste eigenlijke Christenvervolging vond onder NERO, in het jaar 64 plaats, bij gelegenheid van een negendaagse brand in Rome, waarvan men de keizer zelf algemeen als de stichter beschuldigde. NERO wierp de schuld op de gehate Christenen en ging tegen hen met de vindingrijkste wreedheid te werk. Zij werden in de huiden van wilde dieren genaaid en voor de honden geworpen, om door hen verscheurd te worden, en met was en pik bestreken, aan puntige palen bevestigd, en in de keizerlijke tuinen van het nachts ter verlichting aangestoken. Ook PAULUS en PETRUS verkregen hier de Martelaarskroon.

De hebzucht van DOMITIANUS veroordeelde sommige Christenen tot verbeurdverklaring van goederen en tot ballingschap. De kennis van het rijk van CHRISTUS in staatkundige zin uitleggende, deed hij twee lijfelijke bloedverwanten van Jezus uit Palestina naar Rome voor zich komen, maar het eelt in hun handen was genoegzaam om alle verdenking van hen te werpen.

§ 13. Joden en heidenchristendom.

De Heere had Zijn leerlingen bevolen, het evangelie aan alle volken te prediken (Matth. 28, 19) en derhalve koesterden zij niet de minste twijfel, dat de gehele heidense wereld groepen was, om erfgenaam van de kerk te worden; maar daar zij zich door de uitspraken van het Oude Testament over de eeuwige geldigheid van de Mozaïsche wet gebonden gevoelden, hielden zij de inlijving in het Jodendom nog voor de onvermijdelijke voorwaarde van de opneming in het rijk van CHRISTUS. Ondertussen streefde STEFANUS naar een vrijere richting (Hand. 6, 14); PHILIPPUS, predikte ten minste zonder aarzeling de Samaritanen, en de apostelen lieten door PETRUS en JOHANNES het door hem uitgestrooide zaad wijden (Hand. 8, 14). Daarentegen was er een onmiddellijk Goddelijke aanwijzing nodig, om PETRUS te overtuigen, dat een naar het heil smachtende heiden ook reeds als zodanig voor het Godsrijk geschikt was (Hand. 10). Doch zelfs deze aanwijzing bleef nog zonder beslissende invloed op de zendelingszaak.

Wederom waren het door Gods Geest gedreven Joden, die eindelijk de stoute stap deden, om zich zonder schroom te Antiochië aan de bekering van de heidenen te wijden (Hand. 11, 19 vv.). Ten einde over de beweging aldaar een wakend oog te houden, zonden de apostelen derwaarts BARNABAS heen, die met zijn gehele ziel daarin deel nam en zich in PAULUS een nog krachtiger medehelper verschafte.

Nadat de gezegende uitslag hunner eerste gemeenschappelijke zendelingsreis hun recht en hun roeping als apostelen van de heidenen reeds had bekrachtigd, gaf het binnendringen van Joods-Christelijke ijveraars in de gemeente van Antiochië aanleiding tot het afzenden van PAULUS en BARNABAS naar Jeruzalem, om de rampzalige twist volkomen bij te leggen (omstreeks het jaar 49, 50). In een daar gehouden vergadering van apostelen bewerkten PETRUS en JACOBUS de rechtvaardige de beslissing, dat de bekeerde heidenen slechts, en wel uit wijze aanmerking van de toenmalige omstandigheden, tot de zogenaamde Noachitische geboden verplicht zouden worden. Een later bijzonder onderhoud van PAULUS (in het jaar 54) met PETRUS, JACOBUS en JOHANNES had de wederzijdse erkenning, gene als apostel van de heidenen, deze als die van de Joden, ten gevolge (Gal. 2, 1—10). Evenwel maakte zich PETRUS, toen hij zich eens in Antiochië bevond, aan een zwakke toegevendheid jegens het fanatisme van enige christenen uit de Joden schuldig en moest hij zich daarover een terechtwijzing van PAULUS laten welgevalen. (Gal. 2, 11—14). De eigenlijke vertegenwoordiger van het echte Joden-Christendom, dat wel is waar voor zich in eigen persoon de wet van de ceremoniën uit oude gewoonte en subjectieve gehechtheid trouw opvolgde, maar in generlei wijze de zaligheid daarvan afhankelijk maakte, bleef *JACOBUS de rechtvaardige*.

De verwoesting van de tempel en de daardoor bepaalde staking van de gehele Joodse eredienst sleepte vechter het trapswijze verdwijnen van het Joden-Christendom na zich.

§ 14. Inrichting van de gemeenten en tucht.

De vóór Christelijke instelling van een bijzonder menselijk priesterschap was in het enige en eeuwige middelaarschap van de Godmens opgelost en het grondbeginsel van een algemeen priesterschap aller Christenen (Hebr. 4, 16; 1 Petr. 2, 9; Openb. 1, 6) in werking gebracht. Onder het enige Hoofd CHRISTUS tot een uit leden bestaand

geheel verbonden, moest de gemeente onder de medewerking van alle leden zich opbouwen en wassen. De natuurlijke aanleg en de inwendige roeping vonden in de apostolische tijd in sommige leden nog een bijzondere verhoging en heiliging in de buitengewone genadegaven (chrismata) van de Heilige Geest. Aan elk Christen, met uit de aard van de zaak voortvloeiende uitzondering van de vrouwen, stond het vrij, openlijk in de gemeente op te treden om te leren en te vermanen. Zou echter zulk een levendige deelname van alle leden aan de opbouw van de gemeente niet vroeger of later in willekeur, overdrijving en regeringloosheid ontaarden, of leemten in het bestuur, de prediking en de zielzorg doen ontstaan, dan moesten terstond bij de aanvang reeds blijvende gemeente ook ambten het aanzijn verkrijgen. Tot instandhouding van de zuivere leer en van de Christelijke wandel diende de kerkelijke tucht. Wie door schending van één dezer beiden openlijk ergernis gaf en in weerwil van kerkelijke vermaning in zijn afdwaling volhardde, werd uit de gemeente gestoten, maar de berouwhebbende werd ook na genoegzame beproeving wederom bereidwillig opgenomen.

I. De genadegaven, die in de apostolische kerk werkten, waren volgens 1 Kor. 12, 8 vv.; 28 vv. van tweeërlei aard, in zover zij zich in het woord of in de daad openbaarden. De eersten vertoonden zich slechts op zekere ogenblikken, zo als het in geestverrukking spreken in vreemde talen en de profetie, waarbij nog, om die aan te vullen, te reinigen en te louteren, de gaven van de taaluitlegging en de beproeving van de geesten kwamen, — of zij waren op den duur werkzame, zoals namelijk de gave van het onderricht, die weer óf in een speculatief navorsende gave van de wijsheid en kennis bestond (gnosis), óf in een praktisch onderrichtende gave van het geloof (pistis). De uitsluitend praktische chrismata openbaarden zich in de buitengewone geschiktheid ter leiding en besturing van de aangelegenheden van de gemeente, alsmede in de gaven om wonderen te doen en zieken te genezen.

II. Gemeenteambten. Zolang de apostelen in de door hen gestichte gemeenten tegenwoordig waren, waren het leraarsambt en het bestuur in hun personen verenigd. Tot medehelpers in hun bediening, of om hen te vervangen bij hun afwezigheid, stelden zij over de gemeenten bijzondere opzieners aan, die de gemeenschappelijke naam van oudsten (Presbyters), ter aanduiding hunner waardigheid, of bisschoppen (episcopen d. i. opzieners), ter aanduiding van hun ambt, droegen. Behalve de gewone bediening van het Woords rustte op hen de leiding van de eredienst, de zielzorg, de uitdeling van de sacramenten, de uitoefening van de sleutelmacht, en de vertegenwoordiging van de gemeente naar buiten. Na het uitsterven van de apostelen bracht de natuurlijke ontwikkeling met zich, dat een van de oudsten (evenwel in het eerst slechts als *prime inter pares*) een beslissend overwicht verkreeg, en nu bij voorkeur of uitsluitend met de naam van bisschop vereerd werd.

Een tweede, ondergeschikt gemeenteambt, dat van de Diakenen, ontstond reeds vroeg in Jeruzalem ten behoeve van de armen en ziekenverzorging (Hand. 6), en werd in de meeste gemeenten ingevoerd, maar breidde weldra zijn oorspronkelijke bestemming ook uit tot het verlenen van hulp bij de zielzorg en prediking. Voor de daarmee overeenkomstige zorg voor het vrouwelijke deel van de gemeente kwam het ambt van de diaconessen op. Sommige gemeenten stelden ook nog bijzondere evangelisten aan, die rondtrokken, om de heidenen te prediken. De kerkelijke ambten werden door de apostelen of de vergadering van de presbyters met medewerking van de gemeente bezet, en de verkozenen tot hun ambt gewijd met gebed en oplegging van de handen.

§ 15. Leven en eredienst.

Het beginsel van het Christelijk leven was naar het gebod van de Heere de broederliefde, in tegenstelling van de zelfzucht van het natuurlijk leven. De kracht van de jeugdige liefde zocht in den beginne in de moedergemeente te Jeruzalem een daaraan beantwoordende uitdrukking in de gemeenschap van goederen, - een poging, die zonder nadeel voor haar innerlijke waarde, weldra moest blijken onhoudbaar te zijn en daarom gene verdere navolging vond. Daarentegen beijverden zich de gegoede gemeenten uit de heidenen bij voortdoring, om door geldinzamelingen voor de oorspronkelijk arme en door rampen (hongersnood) gedrukte gemeente te Jeruzalem haar broederliefde aan de dag te leggen.

De drie zedelijke kankers van de oude wereld, de verachting van de vreemde nationaliteit, de diepe vernedering van de vrouw en de slavernij, werden naar het woord van de apostelen (Gal. 3, 28) door trapswijze wereldvernieuwing, van binnen uitgaande, zonder gewelddadig verzet tegen bestaande rechten overwonnen en het bewustzijn van de gemeenschap van de leden onder het enige Hoofd in de hemel doordrong heiligend alle betrekkingen van het aards leven.

Trouwens werd ook reeds in de apostolische tijd de heldere spiegel van de Christelijke zuiverheid door roestvlekken meermalen besmet. Huichelarij (Hand. 5) en onenigheid (Hand. 6) vertoonden zich in sommige voorbeelden reeds zeer vroeg in de moedergemeente ; maar de eerste werd door een vreselijk streng Godsgericht gestraft, de laatste door liefde en toegeeflijkheid overwonnen. In de rijke heiden-gemeenten drong de wereldgeest als weelderigheid, zelfzucht, hoogmoed enz. binnen, maar werd ook hier door apostolische vermaning en straf, en later door de zuiverende Christenvervolgingen verbroken en uitgestoten.

De godsdienstige behoefte van de gemeente vereiste een bijzondere, specifiek Christelijke en gemeenschappelijke eredienst, die zich in de vorm meer of minder aan de wijze van de Joodse synagogen aansloot, en in de beginne dagelijks, meestal in huizen van bijzondere personen gevierd werd. De eredienst bestond in het voorlezen van stukken uit het Oude Testament, later ook van evangeliën en apostolische brieven, daarmede verbondene leringen en vermaningen, gebed en het zingen van psalmen, alsmede ten slotte in het gemeenschappelijk vieren van het heilig avondmaal. Met het gebed ging ook de Christelijke broederkus gepaard. Agapai of liefdemaaltijden, :naar het voorbeeld van de laatsten maaltijd van CHRISTUS, en daarom steeds met het vieren van het avondmaal verbonden, dienden tot uitdrukking van de broederliefde, die het onderscheid tussen rijk en arm overwonnen heeft, en te gelijk tot uitoefening van Christelijke milddadigheid zonder de drukkende vorm van het geven van aalmoezen.

Als bijzonder gewijde dag trad reeds in de apostolische tijd nevens de sabbat, bij de heiden Christenen in plaats van deze, de zondag als de dag van de opstanding van CHRISTUS op. Van het vieren van andere feesten ontdekt men nog gene duidelijke sporen. Dat de kinderdoop reeds onder de apostelen in beoefening was, kan wel niet voldoende bewezen worden, maar is toch waarschijnlijk (Hand. 2, 39; 16, 33; 1 Kor. 7, 14). De doop geschiedde door geheel onderdompelen in de naam van CHRISTUS, of van de Drieënige God (Matth. 28,19). De uitoefening der genadegaven van de genezing van de zieken geschiedde onder gebed en zalving met olie (Jac. 5, 14. 15). Wederzijdse belijdenis van zonden en voorbeding werd ook onafhankelijk van de gemeenschappelijke eredienst aanbevolen. (Jac. 5,16).

§ 16. Leer en dwaalleer.

De behoefte, om de apostolisch erkende berichten over het leven van de Verlosser door schriftelijke optekening vast te stellen, deed zich weldra gevoelen en gaf aanleiding tot het ontstaan van de *evangeliën*. De voortdurende band van de rondreizende apostelen met de door hen gestichte gemeenten, of ook hun algemeen opperherderlijk gezag deed de apostolische onderwijzende brieven ontstaan. Reeds vroeg werd door wederkerige mededeling onder de gemeenten een begin gemaakt met de verzameling en algemene verbreiding van de Schriften van het Nieuwe Testament, en reeds PETRUS kon een algemene bekendheid met de inhoud van de brieven van PAULUS vooronderstellen (2 Petr. 3, 15. 16).

Een geloofsbelijdenis als maatstaf van rechtgelovigheid bestond nog niet, maar daarvoor werd door de zich aan Matth. 28, 19 aansluitende belijdenis van de dopelingen de weg gebaad. PAULUS bepaalde de rechtvaardigheid door het geloof alleen (Gal. 1, 8. 9), en JOHANNES de menswording Gods in CHRISTUS (1 Joh. 4, 3) als onvermijdelijke kentekenen van de Christelijke belijdenis.

I. In de drie voornaamste apostelen openbaarden zich de **drie grondrichtingen** van de inhoud van de Christelijke leer uit de apostolische tijd. In de zienswijze van JOHANNES trad de Goddelijke zijde van de verschijning van CHRISTUS (Joh. 1, 14) alles beheersende op de voorgrond; in die van PETRUS de menselijke als voorbeeld van de heiligen wandel (1 Petr. 2, 21); in die van PAULUS, meer omvattend dan bij beiden, de godmenselijke volheid (Col. 2, 9; 2 Kor. 5, 19). Het middelpunt en de drijfveer van de paulinische richting was het geloof, van de johanneïsche de liefde, en van de petrinische de hoop. Deze in de natuurlijke geestesrichting gegronde, door de Geest Gods geheiligde verscheidenheid kan echter volstrekt niet als uitsluitende en eenzijdige bepaaldheid opgevat worden; veeleer liet elke verscheidenheid ook ruimte voor de andere, en met name sloten zich de leerbegrippen van PETRUS en JOHANNES aan het paulinische, als het meest ontwikkelde en meest omvattende, aan.

II. De **ketterijen van de apostolische tijd** ontstonden uit de vermenging van antiChristelijke (Joodse en heidense) elementen met het Christendom. Eerst deed zich het farizees jodanisme op deze wijze gelden. Zijn schibbolet was de verplichting van de heidenen tot de mozaïsche ceremoniewet als onvermijdelijke voorwaarde ter zaligheid. Ofschoon reeds door de apostelvergadering veroordeeld (§ 13), vervolgde het de apostel PAULUS allerwege met boosaardige vijandelijkheid en laster. Sporen van het indringen van sadducees sceptische geest vinden wij in de loochening van de leer van de opstanding, die PAULUS 1 Kor. 15 bestrijdt. De beginselen ener scheuring van de corinthische gemeente, die in vier naar PAULUS, APOLLOS, PETRUS en CHRISTUS zich noemende partijen (1 Kor. 3, 3) uiteen dreigde te gaan, werden door de even wijze als krachtige tegenwerking van de apostel onderdrukt. Veel gevaarlijker was een soort van Joods-heidense **gnosis**, die in de laatste tijd van de bemoeiingen van PAULUS zich met het Christendom begon te vermengen. Karakteristiek was bij haar het overnemen van Oosterse theosofie en magie, een willekeurige ascese in het verbod van huwelijken en spijzen, ingebeelde geheime leringen over de natuur en de rangorde van de hemelsche krachten en geesten, idealisering van Christelijke leerstukken (HYMENEUS en PHILETUS leerden b. v., dat de opstanding reeds geschied was, 2 Tim. 2, 18). Haar middelpunt was Klein-Azië,

vooral Kolosse. PAULUS was reeds vroeg van bang voorgevoel omtrent haar vervuld (Hand. 20, 29. 30), en bestreed haar in de brieven aan de Colossers, Efézers, aan TITUS en TIMOTHÉÛS.

Toen JOHANNES in Klein-Azië kwam, was haar zaad reeds vruchtbaar opgeschoten. Het was tot verloochening van de werkelijke menswording Gods in CHRISTUS overgegaan (1 Joh.) en bereikte nu zijn grootste hoogte in vermetel antinomisme (verachting van de zedenwet) met teugelloze zedeloosheid en satanische kunstgrepen van de verleiding. (Brief van JUDAS en 2 Petrus). Ook de Nicolaiten (d. i. volksverleiders) van de Openbaring van JOHANNES (hoofdstuk 2) behoren waarschijnlijk hiertoe.

OUDE KERKGESCHIEDENIS.

Tot op Karel de grote, van het jaar 100—800.

§ 17. Karakter van de oude kerkgeschiedenis.

De objectief Goddelijke inhoud van het heil was reeds in de apostolische eeuw met aflegging van het Judaïstische omkleedsel, waarin de kern gerijpt was, aan de Romeins-Griekse wereld tot subjectief menselijke toe-eigening en ontwikkeling overgegeven. De het eerst op de voorgrond tredende grondtrek in het karakter van de kerkgeschiedenis van het volgende tijdvak is derhalve negatief: de overwinning van

het onGoddelijke in het Grieks-Romeinse heidendom door de geest van het Christendom; .en positief: de ontwikkeling van het laatste in de vorm van Grieks-Romeinse beschaving. De uitkomst dezer ontwikkeling is de volledige overgang van de apostoliteit van de kerk tot zuivere catholiciteit, waarin de gemeenschappelijke grondslag van alle latere bijzondere kerken gelegd wordt. Met de vervulling dezer beide momenten zal dus de tijd van de oude kerkgeschiedenis afgelopen zijn.

Het einde van dit tijdvak ligt in het begin van de negende eeuw. De ontwikkelingskrachten van de oude Grieks-Romeinse wereld zijn uitgeput, en de verhevene graad van ontwikkeling, die zij geroepen en in staat waren aan de kerk te geven, is bereikt; de toekomst van de kerk ligt thans in de nieuwe volksstromen, die op het toneel van de geschiedenis zijn opgetreden. Terwijl het Byzantijnse rijk en daarmee ook de luister van de oude kerk van het oosten door de Islam in de engte gedreven en bedreigd wordt, ontstaat in het westen een nieuw wereldrijk in jeugdige kracht, en wordt het voertuig van een nieuwe gestalte van ontwikkeling in de kerkgeschiedenis.

De oude kerkgeschiedenis scheidt zich in twee tijdvakken, wier onmiskenbare grensscheiding CONSTANTIJN de grote aanduidt. Het treffendst toont zich het onderscheidend karakter van deze beide tijdvakken in de uitwendige toestand van de kerk. Vóór CONSTANTIJN leeft zij en wordt krachtig onder de druk van de heidense Staat. Haar uitwendig bestaan is door bijna onafgebroken bloedige vervolgingen bedreigd, maar van het te heerlijker ontvouwt zich haar verborgene Godskracht met de belofte van de overwinning. Door CONSTANTIJN wordt de staat zelf een Christelijke staat, en de kerk verheugt zich in alle voordelen, in alle verzorging en bevordering, die aardse bescherming haar kan verlenen, maar met de wereldse glans dringt ook veelvoudig een wereldse zin in haar binnen.

Ook in de inwendige, voornamelijk dogmatische ontwikkeling van de kerk zijn de beide tijdvakken dezer afdeling wezenlijk onderscheiden. Bij het streven van de kerk, om de ontwikkelingsvormen van het oude heidendom aan te nemen en diens onGoddelijke inhoud uit te drijven, deed deze zich nog dikwijls door noodlottige vermenging met het Christendom gelden, en een gelijk gevaar bedreigde het van de kant van het Jodendom, van welks bekrompen banden het zich nog pas had losgescheurd. Daarom was het in het eerste tijdvak voornamelijk de taak van de kerk om het binnendringende anti Christelijk-Joodse en heidense element uit te werpen. In het tweede tijdvak daarentegen, waarin de kracht van het heidendom volkomen gebroken is, schrijdt de kerk met alle kracht voort tot vorming en vaststelling van een rechtzinnig leerbegrip in alzijdige, volle ontwikkeling, als tegenstelling van de ketterse afscheidingen en verminkingen.

EERSTE TIJDVAK van de OUDE KERKGESCHIEDENIS.

Tot op Constantijn de Grote, van het jaar 100—323.

§ 18. Strijd en tegenwerking van het Jodendom en heidendom buiten het Christendom tegen de kerk.

Op de voorgrond van de beweging in de kerkgeschiedenis van dit tijdvak staan de betrekkingen van de kerk tot het Jodendom en heidendom van dezen tijd. Deze stellen zich ten dele vijandig tegen de kerk over en spannen alle krachten in om haar te vernietigen. De woede van het de Christenen vijandige Jodendom wordt weldra tot volslagen onmacht verlamd. van het te vreselijker is echter de strijd, dien het heidendom te vuur en te zwaard tegen de weerloze aanhangers van de kerk voert. Volkswoede en staatsgeweld verenigen zich tot de verdelgingskrijg tegen haar. Maar de kerk, niettegenstaande zij voortdurend schijnt te bezwijken, zegepraalt evenwel door de in haar wonende Goddelijke kracht. Nevens de polemiek met vuur en zwaard schaart zich, maar niet minder zonder gevolg, een letterkundige polemiek, waartegen zich de kerk door zegevierende apologetiek verdedigt. Te gelijk beproeven beiden: Jodendom en heidendom, een positieve reactie door versterking en vernieuwing van hun eigene levensbeginselen: het Jodendom in het talmudisme, het heidendom in het nieuw-platonisme. Maar evenals geen werking, Zo is ook deze tegenwerking volkomen ijdel en vruchteloos, en kan zij niet verhinderen, dat altijd nieuwe scharen uit hun eigen midden tot de legerplaats van de kerk overgaan. En nog is ons tijdvak niet geeindigd, als reeds bijna de helft van de Grieks-Romeinse wereld onder de vanen van het Christendom strijdt, en het zaad van het evangelie reeds tot ver buiten de grenzen van het rijk wortel geschoten heeft.

1. Werking en tegenwerking van het Jodendom tegen de kerk.

Sedert de verwoesting van Jeruzalem was wel de macht, maar niet de wil van de Joden, om hunnen haat tegen de Christenen in bloedige vervolgingen lucht te geven, gebroken. Toen daarom de pseudo Messias BARCHOCHBA (sterrenzoon, Num. 24, 17.) het volk tegen de heerschappij van de Romeinen opruide (132), hadden de Palestijnse Christenen nogmaals een vreselijk bloedige vervolging van de dweepzieke Joden door te staan. BARCHOCHBA bezweek evenwel. HADRIANUS vestigde op de puinhopen van Jeruzalem een Romeinse volkplanting *Helia Capitolina*, waarvan de toegang aan de Joden op doodstraf verboden was. Tegelijk verbood hij aan al de Joden het vieren van de sabbat en de besnijdenis. Na dien tijd legden de Joden hun haat tegen de Christenen aan de dag door het aanstoken van de heidenen en door de verspreiding van afschuwelijke leugens en lasteringen omtrent CHRISTUS en de Christenen, en vermeerderden hun antichristelijke richting door ongerijmde, geesteloze, dode en dodende menselijke instellingen en vormen. In de Talmud, welks eerste gedeelte (de Mischna) in dit tijdvak ontstond, kreeg dit streven zijn voleinding.

2. Heidense staatsmacht en volkswoede in de strijd tegen de kerk.

Reeds door een wet van de twaalf tafelen was de uitoefening van vreemde eredienst in het Romeinse rijk verboden; want de godsdienst was uitsluitend een staatsinrichting, en doordrong alle staatkundige en burgerlijke betrekkingen geheel en

al, waarom het gevaar lopen van de staatsgodsdienst ook een gevaar lopen van de Staat zelf moest schijnen. Staatkundig belang vergunde echter aan de overwonnen volken het behouden van hun eredienst. Aan het, van het Jodendom losgerukte, Christendom viel deze begunstiging niet meer ten deel. Het trad op met het openlijk uitgesproken doel, om alle andere godsdiensten 'geheel te verdringen, en de onweerstaanbare vorderingen van zijn uitbreiding toonden, hoe krachtig het dit doel poogde te bereiken. De nauwe verenging en verbroedering van de Christenen, alsmede hun gesloten verzamelingen, verwekten en vermeerderden de verdenking van strekkingen, die gevaarlijk voor de staat waren; hun tegenzin in de van heidense plechtigheden doordrongen staats- en krijgsmacht, hun weigering, om voor de borstbeelden van het keizers wierook te branden, de standvastigheid van hun geloof, die evenzeer alle geweld, als overreding trotseerde, hun afzondering van de wereld enz. werden van staatswege als onverdraagzaamheid of vijandelijkheid jegens het algemene welzijn van de staat, als onverbeterlijke hardnekkigheid, als ongehoorzaamheid, opstand en majesteitsschennis beschouwd. Het heidense volk zag in de Christenen de goddeloze vijanden en verachters zijner goden ; hun godsdienst, die gene tempels, altaren en offers bezat, gold bij hen voor zuiver atheïsme. De ontzettende lasteringen (dat zij in hun vergaderingen afschuwelijke ondeugden pleegden, kinderen slachtten, mensenvlees aten, enz.) werden even ijverig verspreid, als bereidwillig geloofd. Alle openbare onheilen stelde men op hun rekening, als openbaringen van de toorn van de door hen verachte goden. Daarbij waren heidense priesters, poëten en afgodsbeeldenverkopers steeds bereid, in hun eigen belang de volkswoede aan te blazen.

3. De eerste algemene **Christenvervolg**ing had reeds plaats onder NERO (§ 12, 2). Trajanus (98—117) vernieuwde het oude gestrengte verbod van gesloten verbintenissen (kelerien), dat voortaan ook op de Christenen toegepast werd. Ten gevolge van die wet strafte de jongere PLINIUS als stadhouder van Bithynie hen, die als Christenen aangeklaagd waren, wanneer zij bij hun belijdenis volhardden, met de dood. Maar door het grote aantal van de aangeklaagden uit elke stand, ouderdom en sexe, alsmede door de uitkomsten van het scherpste onderzoek, dat de strekking van de Christenen als zedelijk rein en als staatkundig onschadelijk aan de dag bracht, en slechts het verwijt van een hardnekkig bijgeloof op hen wierp, aan het twijfelen gebracht, verzocht hij de keizer om bepaalde aanwijzingen.

TRAJANUS keurde zijn gedrag en zijn voorstellen goed en beval dienvolgens, de Christenen wel niet op te zoeken en op naamloze aanklachten geen acht te slaan, maar daarentegen de wettig aangeklaagden en overtuigden, wanneer zij hardnekkig weigerden de goden te offeren, met de dood te straffen. De vervolging strekte zich ook tot Syrië en Palestina uit. Hier stierf de 120 jarige bisschop SIMEON te Jeruzalem, de opvolger van JACOBUS, een bloedverwant van de Heere, na wreedaardige geseling, de marteldood aan het kruis (107). Ook de voortreffelijke bisschop IGNATIUS van Antiochië (§ 16, 1) werd na een verhoor bij de keizer op diens bevel geketend, naar Rome gezonden en aldaar in het openbaar door de wilde dieren verscheurd (116). Onder de regering van Hadrianus (117—138) ving het volk aan, om met groot geschreeuw bij gelegenheid van de heidense feesten de terechtstelling van de Christenen te eisen.

Op raad van de proconsul van Klein-Azië, SERENIUS GRANIANUS, vaardigde HADRIANUS een bevelschrift tegen zulke buitensporigheden uit, maar de wettige weg van de vervolging bleef altijd open. Om de Christenen de bedevaarten naar de

gerechtsplaats van Christus te verhinderen, liet hij daarop een tempel van VENUS, en op de rots van de begraafplaats een beeld van JUPITER oprichten.

4. Een nieuwe wending namen de **Christenvervolgingen onder Marcus Aurelius** (161—180), wie in de laatsdunkendheid zijner stoïcijnse wijsheid de geestdrift van de Christenen zeer tegen de borst stuitte, en die daarom aan de volkshaat niet alleen de vrijen loop liet, maar ook het stelsel van de opsporing en van de aanwending van de martelingen, om hen tot afval te dwingen, invoerde, en daardoor aan de Christelijke heldenmoed een tot hiertoe ongehoorde zegepraal bereidde. Te Rome werd (166) de Christelijke wijsgeer en apologeet JUSTINUS MARTYR ter dood gebracht (§ 24). Nadere berichten hebben wij over de vervolging in Smyrna (167) en die te Lugdunum en Vienna in Gallië (177). In Smyrna stierf onder anderen de grijze bisschop POLYCARPUS, omdat hij weigerde, de Heere, die hij 86 jaren gediend had, te vloeken, nog juichende op de brandstapel, omdat hij de martelaarskroon waardig geoordeeld was.

De 90 jarige bisschop PONTINUS stierf ten gevolge van de geleden mishandelingen in een walgelijke gevangenis. De tedere slavin BLANDINA werd op de ontzettende wijze geseseld, op een gloeiende ijzeren stoel geroosterd, voor de wilde dieren geworpen, en eindelijk ter dood gebracht, maar onder alle martelingen volhardde zij in de blijmoedige belijdenis: „*Ik ben een Christin en onder ons geschiedt niets kwaads.*” Een gelijke heldenmoed onder gelijke pijnigingen legde een 15 jarige knaap, PONTICUS genaamd, aan de dag. De lijken van de martelaars lagen bij hopen op de straten, tot zij eindelijk werden verbrand, en hun as in de Rhône gestrooid werd.

5. **Onder de volgende keizers waren verscheidene de Christenen rechtstreeks gunstig gezind**, doch ook onder hen waren zij aan de willekeur van vele stadhouders door de nog bestaande wetten prijs gegeven. Septimius Severus (193—211), die een Christelijke slaaf van een ziekte met olie genezen had (Jac. 5, 14), was in het eerst vriendelijk gezind. Evenwel berokkende de volkswuede en de hebzucht van de stadhouders in de provinciën de Christenen vele rampen, en toen de keizer zelf, door staatkundigen argwaan veranderd, de overgang tot het Christendom verbood (202), bereikten de vervolgingen, vooral in Egypte en Afrika, weer een hogen graad van sterkte en uitbreiding. Een jonge vrouw van een edel geslacht, de 22 jarige PERPETUA, te Carthago, bleef in weerwil van kerker en martelingen met een zuigeling op de arm en haar smekenden heidense vader aan haar voeten, aan baar geloof getrouw, en werd aan de hoornen ener wilde koe en aan de dolk van oenen zwaardvechter overgegeven. De slavin FELICITAS, in dezelfde kerker moeder geworden, toonde gelijke blijmoedigheid in het lijden.

Alexander Severus (222-238) plaatste in zijn Lararium het borstbeeld van CHRITSTUS naast dat van ABRAHAM, ORPHEUS en APOLLONIUS VAN TYANE, en toonde zich welwillend jegens de Christenen, en Philippus Arabs (244-249) begunstigde hen Zo openlijk en bepaald, dat hij zelf voor een Christen zou kunnen gehouden worden. Maar met de aanvang van de regering van Decius (249 — 251) brak een nieuwe vervolging uit, die al de vorige in uitgebreidheid, gestrengheid en wreedheid overtrof. Alle mogelijke middelen - beroving van goederen, verbanning, uitgezochte martelingen en terechtstellingen - werden aangewend, om de Christenen tot afval te bewegen, hetwelk ook bij velen, die door de lange rust ontaard waren, gelukte, terwijl van de anderen kant ook de begeerte naar de martelaarskroon scharen van Christenen vrijwillig naar de gevangenissen en op het schavot dreef.

Valerianus (253—260) werd door een gunsteling van een begunstiger van de Christenen in hunnen vervolger veranderd.

Thans verkregen ook CYPRIAAN (§ 24), bisschop van Carthago, en SIXTUS II, bisschop van Rome, de martelaarskroon. Op de laatste volgde weldra zijn diaken LAURENTIUS, een held onder de Christelijke martelaren, die aan de geldgierige stadhouder in de zieken, armen en wezen van de gemeente de schatten van de kerk aantoonde, en daarop levend op een gloeiend rooster gebraden werd.

Maar Galliënus (260 — 268), de zoon van VALERIANUS, liet de vervolging staken, en verleende eindelijk aan de kerk erkenning door de staat en vrije godsdienstoefening.

6. Diocletianus (284—305) stond in de beginne uit voorzichtigheid en een overschot van menselijkheid aan de Christenen rust toe, maar de onvermoeide ophitsingen van zijn schoonzoon en mederegent GALERIUS slaagden er eindelijk evenwel in, om de vreselijkste van alle vervolgingen te doen ontstaan. Bij een samenkomst van beide keizers te Nicomedië in Bithynie in het jaar 303 liet DIOCLETIANUS de prachtige kerk aldaar verwoesten en een edi(† aanslaan, dat de Christelijke vergaderingen verboden, de kerken verwoest, de heilige schriften uitgeleverd (die het deden kregen de naam van traditoren) en verbrand, de Christenen van hun ambten en burgerlijke rechten beroofd zouden worden. Een Christen rukte het edi(† af en werd ter dood gebracht. Daarop ontstond er brand in het keizerlijk paleis en GALERIUS beschuldigde de Christenen van brandstichting. Thans ontstond er een vervolging, die zich over het gehele Romeinse rijk uitstreckte (slechts Gallië, Spanje en Brittannië bleven door de gunst van de aldaar regerende caesar CONSTANTIUS CHLORUS bijna geheel verschoond). Alle bedenkelijke martelingen en terechtstellingen werden aangewend, en dagelijks nieuwe en altijd afschuwelijker uitgedacht en ten uitvoer gelegd.

Toen DIOCLETIANUS in 305 afstand deed, verhief zich in de medekeizer van GALERUS, MAXIMINUS, een niet minder woedend vijand van de Christenen, die de vervolgingswoede op nieuw aanbliës. Zo ging het voort, tot eindelijk GALERIUS, door een vreselijke ziekte tot nadenken gekomen, in het jaar 311, kort voor zijn dood, de vervolging staakte, en daarentegen de voorbeding van de Christenen voor keizer en rijk verzocht. MAXIMINUS, die in het Aziatische oosten regeerde, ging met de vervolging van de Christenen in het geheim voort. Onder anderen voerde hij een boosaardig heidens smaad en leugenschrift - de voorgewende Acta Pitati - in de volksscholen als leesboek voor de jeugd in. Slechts de vrees voor zijn medekeizer hield hem van de vernieuwing van de bloedigste vervolging terug.

CONSTANTIUS CHLORUS was middelerwijl gestorven en diens zoon Constantijn (306—337) door het leger in Brittannië tot keizer uitgeroepen. Op een tocht tegen MAXENTIUS, die zich van de heerschappij over Italië en Afrika meester gemaakt had, werd door een hemelse verschijning zijn neiging tot het Christendom tot een uitgemaakte gehechtheid daaraan bevorderd. Dit zelfs door de tijdgenoten op verschillende wijze verhaald voorval is in van de daad in de bijzonderheden enigszins onzeker, maar toch in het algemeen en het wezenlijke op veelvoudige wijze ge-waarborgd.

Volgens EUSEBIUS heeft de keizer zelf, kort vóór zijn dood, hem onder ede verzekerd, dat hij op de heldere middag een lichtend kruis, met het schitterende onderschrift: „Overwin in dit” (touto vika); gezien had, en dat CHRISTUS hem

naderhand in de droom had bevolen, dit kruis tot zijn veldteken te maken. (Het vaandel Labarum).

MAXENTIUS werd overwonnen en CONSTANTIJN, die nu alleen heer van het westen was, vaardigde in gemeenschap met de keizer LICINIUS, zijn zwager, die in Illyricum (het Europese oosten) regeerde, **het edi(† van Milaan (313))** uit, hetwelk de overgang tot het Christendom onvoorwaardelijk vrijliet.

MAXIMINUS moest door de nood gedrongen zijn toestemming geven en stierf kort daarop. De vriendschappelijke betrekkingen tussen LICINIUS en CONSTANTIJN gingen ondertussen langzamerhand in spanning en openbare vijandschap over. De eerste koos geheel en al de heidense, de andere de Christelijke partij, en zo werd de oorlog, die in het jaar 323 tussen hen beiden uitbrak, te gelijk een strijd op leven en dood tussen heidendom en Christendom. LICINIUS werd overwonnen en CONSTANTIJN was heer over het gehele rijk.

7. De strijd op, letterkundig gebied.

Dat het heidendom een algehele Hervorming nodig had, om zich nog langer te kunnen handhaven, was de stellige overtuiging van elk zijner meer verstandige aanhangers. Zulk een Hervorming stelde zich het nieuw-platonisme tot taak, dat sedert de tweede eeuw zich meer en meer ontwikkelde. Door platonische filosofie, die met Oosterse theosofie verbonden was, en zelfs door Christelijke ideeën zich op veelvoudige wijze liet bevruchten, moest het heidendom vergeestelijkt en herboren worden. Voor menigeen werd deze richting een brug tot het Christendom. Anderen echter dwaalden daarbij tot stellige vijandschap jegens het Christendom af. Met werkelijke polemiek tegen de Christenen verhieven zich de epicurist CELSUS omstreeks 150, de nieuw-platonist PORPHYRIUS († 304) en de stadhouder van Bithynië HIEROCLES, die in de vervolging van GALERIUS ook met andere dan letterkundige wapenen tegen de Christenen woedde.

Na de tijd van HADRIANUS trad nu een gehele reeks van aanzienlijke apologeten onder de Christenen op. Zij wierpen de lasteringen en aanvallen van de heidenen van zich af, eisten een rechtvaardige handelwijze jegens de Christenen, verdedigden het Christendom door de aantoning van zijn innerlijke waarheid, door zijn zelfopenbaring in het leven en de wandel van de Christenen, door zijn bekrachtiging door wonderen en voorspellingen, door zijn overeenstemming met de uitspraken en vermoedens van de diepdenkendste wijsgeren enz., en zochten daarentegen de nietigheid van de heidense goden en de godsdienstige en zedelijke verkeerdheid van het heidendom aan te wijzen.

8. De uitbreiding van het Christendom.

Onder al deze vervolgingen breidde zich het Christendom door het Romeinse rijk en zelfs over zijn grenzen uit. In Edessa vinden wij reeds omstreeks 170 een Christelijk vorst. Van daar kwam het Christendom naar Perzië en Armenië. Ook in Oost-Indië had de kerk reeds voet gevat. In Arabië had PAULUS gewerkt (Gal. 1, 17). Van Alexandrië breidde zich het Christendom ook over geheel Egypte en Nubie uit. De kerk van het onder de proconsul staande Afrika met Numidië en Mauretanie stond in hoge bloei. Door Klein-Aziatische volkplantingen en leraars hadden zich in Gallië vele bloeiende gemeenten (Lugdunum, Vienna, enz.) gevormd. In Spanje, Brittannië en Germanië bevonden zich reeds vele waarschijnlijk uit Rome gestichte gemeenten. De zinledigheid en het verval van het heidendom was het negatieve, de Goddelijke kracht van het evangelies het positieve middel tot deze verbazingwekkende

uitbreiding. Deze Goddelijke kracht openbaarde zich in deert ijver en de zelfverloochening van Christelijke leraars en zendingen, in het heilige leven en de wandel van de Christenen, in hun innige broederliefde, in hun onwankelbare standvastigheid en het geloofs vertrouwen, en boven alles in de blijmoedigheid, waarmede zij de smartelijkste marteldood te gemoet gingen. *Het bloed van de martelaren was het zaad van de kerk*, en niet zelden geschiedde het, dat de beulen van Christelijke bloedgetuigen hun eerste opvolgers in het martelaarschap werden.

§ 19. Het gevaar van de kerk vanwege het Jodendom en heidendom binnen het Christendom.

Bijna nog gevaarlijker dan het buiten staande Jodendom en heidendom, met zijn dweepzieke vervolgingswoede, werd voor de kerk het bij haar binnensluipende Jodendom en heidendom, in zover het een zijn geesteloosheid, zijn stijven en bekrompen vorm, het andere zijn ongoddelijk, antichristelijke inhoud in haar overbracht, en als gelijk gerechtigd met het specifiek Christelijk deed gelden. Uit de poging, om het Christendom binnen het bekrompen particularisme van het Jodendom te dwingen, ontstond het Ebionitisme, en uit de poging, om Hellenistische en Oosterse theosofie met het Christendom ineen te smelten, het gnosticisme en manicheïsme. De kerk moest al haar krachten inspannen, om deze noodlottige doorenmenging van godsdiensten van zich af te weren, en haar akker van het vruchtbaar voortwoekerende onkruid te reinigen.

Het antichristelijke judaïsme in het Christendom werd weldra overwonnen en uitgestoten. Veel hardnekkiger hielden zich echter het gnosticisme en manicheïsme staande, en ofschoon het van de kerk eindelijk gelukte, het onkruid in haar velden meester te worden, bleven echter vele zaadkorrels daarvan nog eeuwen lang in het verborgene overig, waaruit onverwacht weer nieuwe schadelijke planten opschoten.

I. Judaiserende sekten.

Het na de val van de heilige stad zich nog voortdurend van het heiden-Christendom afsluitende Joden-Christendom nam deels een separatistisch, maar niet rechtstreeks heretisch, deels echter ook een bepaald heretisch karakter aan. De aanhangers van de eerste richting noemde men Nazareeërs, die van de tweede Ebionieten. De Nazareeërs, wier naam aanvankelijk ter aanduiding van alle Christenen onder de Joden diende, geloofden zich door de Mozaïsche ceremoniewet nog voortdurend gebonden, zonder evenwel aan de heiden-Christenen, wegens het niet waarnemen daarvan, de zaligheid te ontzeggen. Zij verwierpen de rabbinische stellingen, maar hielden zich aan een *zinnelijk* chiliasme [d. i. de verwachting van een met hun Joodse Messias-ideeën overeenkomstig (duizendjarig) rijk van CHRISTUS op aarde].

De Ebionieten daarentegen (van het Hebreeuwse woord *ebion*, arm, d. i. vroom, aldus genoemd) hielden de waarneming van de ceremoniewet voor de zaligheid volstrekt noodzakelijk, en CHRISTUS wel voor de Messias, maar slechts voor een bij de doop met Goddelijke krachten toegeruste mens. PAULUS werd door hen verketterd. Ook zij huldigden een *vleselijk* chiliasme.

II. Het gnosticisme was diep gegrond in een eigenaardige en machtige richting van de geest in de tweede en derde eeuw. Een onoverwinnelijk bewustzijn, dat de oude wereld uitgeput was en gene kracht meer bezat, om de dreigende ontbinding te

verhinderen, doordrong de tijd, en dreef de verstandigste geesten er toe aan, om in het stoutste en verhevenste syncretisme, dat de wereldgeschiedenis kent, namelijk in de ineensmelting van alle tot hier toe op zichzelf staande en ongelijkslachtige ontwikkelings-elementen, een laatste poging tot de wederverjonging van het verouderde te doen.

Terwijl deze richting aan de een kant juist een tegenwerking tegen het Christendom ten doel had (nieuw-platonisme), werd dit van een andere zijde bereidwillig in de gisting meegesleept, en zo vormde zich uit de ineensmelting van Oosterse theosofie, Hellenische filosofie en Christelijke ideeën van de genade, in de smeltkroes van eigen bespiegeling een wijdvertakt stelsel van een hoogst wonderlijke godsdienstige wijsbegeerte, hetwelk met de gemeenschappelijke naam van gnosticisme bestempeld werd.

De problema's van de gnostische bespiegeling zijn: het ontstaan van de wereld en van het kwaad, alsmede de taak, de middelen en het doel van de wereldontwikkeling. haar veelsoortige stelsels laten zich meestal tot twee grote families, al naarmate het platonisme of parsisme de overhand heeft, terug brengen, en daarmede stemt nagenoeg de verdeling van haar hoofdvertegenwoordigers in Egyptische en Syrische gnostieken overeen. Aan beiden gemeen is het dualisme van God en materie; zij zijn echter daarin onderscheiden, dat de Egyptenaren de vijandige tegenstelling tussen beiden als een *geworden*, en de Syriër als een absolute en *eeuwige* beschouwen. De verlossing bestaat volgens beiden in overwinning en uitwerping van de materie.

De zedentucht was oorspronkelijk en overeenkomstig het stelsel een strenge ascese. Even als de verlossing, Zo werd ook, daar men de oorspronkelijke zetel van het kwaads in de materie zocht, de heiliging van het ethisch gebied op het fysische overgebracht: bestrijding van de materie en onthouding van haar genietingen.

III. Het Egyptische gnosticisme dacht zich de hoogste God als de in Zichzelf beslotene, onpersoonlijke oorzaak van alle zijn (á buthos). Maar God is uit Zichzelf te voorschijn getreden en daardoor tot een zelfbewuste persoonlijkheid geworden. Uit deze oorspronkelijk gestalte van de Godheid emaneeerde nu, even als het licht uit het vuur, een gehele reeks van secundaire Goddelijke wezens, Aeonen (aiones) genaamd, die, naarmate zij zich verder van de eerste bron verwijderden, van het te zwakker geworden zijn, tot dat eindelijk de emanatiekracht uitgeput is, en het getal van de Aeonen, hetwelk de volheid of het pleroma genoemd wordt, wordt afgesloten. Tegenover God en met Hem gelijk eeuwig, staat de materie of de hyle (Grieks: hulè), ook het ledige of het kenoma (kenooma) genoemd, een leven en wezenloze, maar voor vorming vatbare massa (het platonische mèn hon). Door de aanraking en vermenging van de beide rijken werd de grondslag tot het ontstaan van de zinnelijke wereld gelegd. Terwijl namelijk een van de uiterste Aeonen uit zwakheid in de hyle verzonk, óf van de lichtvolheid van het pleroma's een gedeelte in de hyle overspatte en haar bezielde, ontstond er een vermenging, waaruit de geringste van de Aeonen als wereldschepper of Demiurg de zinnelijke wereld vormde, waarin zo het Goddelijke en hylische vermengd is. De werkzame tegenstelling, waarin het laatste tegen het eerste optrad, deed het kwaad ontstaan. De betrekking van de Demiurg, die meestal als de God van het Oude Testament beschouwd werd, op de verdere ontwikkeling, wordt nu zeer verschillend, maar altijd zeer laag gedacht. Nu eens is hij het zelf, die de verlossing, d. i. de bevrijding van het geestelijk beginsel van de hyle wil, maar te machteloos is, om die ten uitvoer te brengen; dan eens is hij het ook, die zijn eigen werk met na-ijver beschermende, de door hogere Aeonen bewerkstelligde verlossing

tracht te stuiten en te verhinderen. De door de hoogste God als Verlosser in de wereld gezonden eerste Aeon CHRISTUS openbaart zich in een schijnlichaam (docetismus), of vereenzelvigd zich volgens anderen bij de doop met de door de Demiurg gezonden menselijke Messias JEZUS. Hij herinnert de zielen haar verhevene afkomst, en leert haar de rechte weg om in het pleroma terug te koeren. Daar CHRISTUS slechts een schijnlichaam heeft, Zo is de kruisdood slechts een gezichtsbedrog, of ook, de hemelse CHRISTUS verlaat, terwijl hij naar de hoogste God terugkeert, de mens Jezus bij de kruisiging. De verlossing, waartoe CHRISTUS brengt, is de reiniging en bevrijding van de zielen van de haar omringende hyle door een bestendige strijd met haar. De gelouterde zielen klimmen op in het pleroma, de anderen moeten door middel van de zielsverhuizing het zuiveringsproces op nieuw doorlopen. Eindelijk zijn alle lichtdelen afgezonderd en de hyle zinkt in haar wezenloos niet terug.

Het Syrische gnosticisme onderscheidt zich van het Egyptische wezenlijk daardoor, dat het zich, op de grondslag van het Perzische dualisme, de hyle (als het rijk van AHRIMAN) als een eeuwig wild woelend rijk van de duisternis, met Satan aan het hoofd, voorstelt. De vermenging van beide rijken, veroorzaakt door cellen strijd tussen hen beiden, was de grondslag van het ontstaan van de wereld. Zijn opvatting van de verlossing valt in het algemeen met de Alexandrijnse samen. Satan tracht haar te verhinderen, maar toch worden eindelijk alle lichtdelen afgescheiden, en het rijk van de duisternis, tot zich alleen beperkt, verteert zich zelf in eeuwige strijd.

IV. De voornaamste gnostieken.

De overgang van de heretische gnosis van de apostolische tijd tot het **Egyptische gnosticisme** maakt Cerinthus in Klein-Azië, die reeds door de apostel JOHANNES werd bestreden.

Het meest nabij komt hem Basilides, leraar te Alexandrië, omstreeks 140. Hij beschouwt het jaar met zijn 365 dagen als een afdruksel van de Goddelijke Zelf-evolutie in 365 geestenrijken (hemelen), waarvan elk uit zeven Aeonen met een Archon aan het hoofd bestaat. Het *woord*, dat hij als teken aannam (abraxas), is een mystieke aanduiding van het getal van het 365 voudige pleroma's.

Op hem volgt Valentinus, een Joods-Christen en leraar in Alexandrië en Rome, omstreeks het midden van de tweede eeuw. Hij was de diepzinnigste, de rijkste in geest en verbeeldingskracht van alle gnostieken, wiens stelsel een even bewonderenswaardig bespiegelende als dichterlijke richting heeft. Het gronddenkbeeld van dit stelsel berust op de voorstelling, dat naar een wet, die in de diepten Gods zelf gegrond is, de Aeonen bij paren in geslachtspolarisatie emaneren. Zulk een aeonenuwelijk noemt hij *syzygie*. Daarmede verbindt hij de andere eigenaardige voorstelling, dat reeds in de ontwikkelingsgeschiedenis van het pleroma de drie catastrofes van de aardse geschiedenis (schepping, zondeval en verlossing) oorspronkelijk gevonden worden, en ontvouwt hij op deze grondslag het grootste, hoogpoëtische epos (heldendicht) van een Christelijk-mythologische theo- en cosmogonie.

De Ophieten in Egypte schepten behagen in afgetrokken bespiegeling van de alleroudste geschiedenis van het Oude Testament (Gen. 1—3). De Wereldschepper en God van de Joden *Jaldabaoth* wordt naijverig op de door hem geschapen mens, en ontzegt hem het genot van de boom van de kermis; maar de slang verschaft hem dit en baant daardoor de weg tot zijn bevrijding van de Jodengod, CHRISTUS voleindigt haar, maar de Jodengod laat hem daarvoor kruisigen, enz.

Een gnosis, die zich nog veel vijandiger tegen de Joden en als in het heidendom terug vallende openbaarde, werd door **Carpocrates** in Alexandrië geopperd. Zijn stelsel is veel meer door boedaistische en nieuw-platonische, dan door Christelijke ideeën gekenmerkt. Het Christendom is bij hem identiek met het ware heidendom, en CHRISTUS staat bij hem met ORPHEUS, PYTHAGORAS en PLATO op dezelfde lijn. Hij eist verachting en overtreding van de wet van het Demiurgs.

Saturninus leefde onder HADRIANUS te Antiochië. Zijn stelsel is de grondtype van de Syrische gnosis; hij eiste de strengste onthouding, met name van de echt en van vleesspijzen.

Tatianus was in het begin rechtzinnig, later een gnostiek en stichter van de sekte van de Enkratieten (die zich onthouden), die het huwelijk en het genot van de wijn (zelfs bij het avondmaal) verboden.

Marcion, uit Sinope (in het begin van de tweede eeuw), zoon van een bisschop, bezat een krachtig en hard karakter. Fanatieke haat tegen het Jodendom (de godsdienst van de Demiurg) en heidendom (het rijk van Satan), alsmede een bepaalde richting naar het praktische strenge ascese) onderscheidden hem. Toen zijn vader hem wegens zijn hoogmoed in de ban deed, ging hij naar Rome, alwaar een Syrische gnostiek, CERDO, hem gnostieke denkbeelden inboezemde. Tussen de goede en de kwade God plaatste hij nog een middenbeginsel, de rechtvaardige God, dien hij aan het Jodendom toewees, even als de kwaden God aan het heidendom. Vruchteloos matte zich de rechtvaardige God (de Demiurg) af, om de mensen door de wet gelukkig te maken. In CHRISTUS verscheen de hoogste God zelf, om uit vrije genade de mensen zalig te maken. MARCION erkende voor het overige slechts PAULUS als apostel.

Zijn tegenvoeter is de onbekende vervaardiger van de Clementinen in de 2e eeuw, die in hartstochtelijke bestrijding van het paulinisme en marcionitisme het echte Jodendom met het echte Christendom vereenzelvigt, en in een ineensmelting van essenisch-gnostieke en Joods-Christelijke Ebionietische elementen het verloren gegane oorspronkelijke Christendom weer herstellen wil. In de Clementinen deelt de gewaande CLEMENS van Rome berichten mede over de zendelingsreizen van de apostel PETRUS, wiens metgezel hij geweest wil zijn, en verhaalt de twist en leerredenen van de apostel (waarbij SIMON MAGUS een hoofdrol speelt).

De meeste gnostische sekten vervielen langzamerhand in zedelijk libertinisme en verzonken voor het grootste gedeelte in algemene zwelgerij en wellust. Zij rechtvaardigden deze richting met de grondstelling, dat het heilzaam was, de wet, als van de Demiurg afkomstig, te trotseren en het vlees door misbruik te doden.

Onder de latere antinomistische gnostieken onderscheidden zich: de Kainieten, een soort van Ophieten, die alle slechte karakters van het oude en Nieuwe Testament, boven allen echter KAIN en JUDAS ISCARIOTH, als vijanden van de Demiurg, alsmede van de door hem gezonden fysische Messias prezen, en als martelaars van de waarheid vereerden.

V. Het manicheïsme.

Mani, de stichter van het manicheïsme, was afkomstig uit een Perzische magiërfamilie. Ofschoon tot het Christendom overgegaan, en met het ambt van presbyter bekleed, behield hij evenwel een bepaalde neiging voor het vaderlijke parsisme. Zo kwam hij op het denkbeeld om Christendom en parsisme tot een wereldgodsdienst ineen te smelten, en trad als hervormer en stichter van een kerk op. Door de Christenen uitgestoten, door de magiërs vervolgd, moest hij vluchten en doorreisde geheel India tot aan China, nieuwe stof voor zijn godsdienststelsel

opzamelende. Vervolgens leefde hij een tijd lang in een hol in Turkestan, waar hij een boek vol prachtige beelden, die zijn leer zinnebeeldig voorstelden, vervaardigde (Erlenki Mani genaamd, het eigenlijke evangelie van zijn aanhangers). Nu keerde hij naar Perzië terug. De koning HORMUZ beschermde hem, maar diens opvolger REHRAM dwong hem tot een redetwist met de magiërs, verklaarde hem overwonnen en liet hem levend villen (277). Reeds kort na de dood van MANI verspreidde zich de sekte wijd en zijd in het Romeinse rijk.

Het hoofddenkbeeld van het manicheïsche stelsel was oud-Perzisch dualisme. Tegenover de goede God met zijn twaalf Aconen (ORMUZD met zijn Amschaspands en Izeds) stond de Satan met zijn daemonen (AHRIMAN en de Dews) van eeuwigheid als vijand. Aangelokt door de schoonheid van het rijk van het licht doet Satan daarop een aanval. God plaatst een Aeon („de moeder des levens”) als grensbewaker van het rijk van het licht. Deze brengt de ideaalmens voort, die tegen de vijf reine elementen (vuur, licht enz.) ten strijde trekt, maar bezwijkt en gevangen wordt. God zendt hem een andere Aeon („de levende geest”) te hulp, maar te laat, want reeds hebben de machten van de duisternis een gedeelte van zijn lichtwezen (de wereldziel, of de Jesus patibilis) verslonden. De geredde ideaalmens, d. i. CHRISTUS (of Jesus impatibilis), wordt in de zon overgebracht. Uit deze vermenging evenwel laat God door de levende geest de zichtbare wereldvormen, opdat de gevangene lichtzielen langzamerhand zich versterken en losrukken kunnen. In elk mens woont behalve de lichtziel ook een boze ziel. Aan de eerste moet hij, vooral door de lichtelementen, die in de natuur, het meest in de planten verspreid zijn, overwinning en heerschappij over de laatste verschaffen. Dit louteringswerk leiden en bevorderen de in de zon wonende ideaalmens CHRISTUS en de in de ether wonende levende geest, terwijl de demonen door de valse godsdiensten van het Jodendom en heidendom de mensenzielen nog dieper in het rijk van de duisternis pogen te verstrikken. Eindelijk daalt CHRISTUS zelf uit de zon in een schijnlichaam op de aarde neder, om door zijn leer de lichtzielen te bevrijden. De apostelen verstonden haar verkeerd en vervalsten haar; maar MANI, de beloofde Parakleet, herstelde haar weer. Als zodanig was hij het hoofd van de kerk. Onder hem stonden twaalf apostelen (magistri) en 72 bisschoppen, vervolgens presbyters, diakenen en evangelisten. De gemeente bestond uit catechumenen en uitverkorenen (of volmaakten). De laatsten waren tot de strengste ascese, onthouding van vlees, eieren, melk, wijn enz. verplicht en moesten ongehuwd blijven. Doop en avondmaal, de eerste met olie, het laatste zonder wijn, behoorden tot de geheime eredienst van de volmaakten. Olie en brood golden daarbij als de reine voortbrengselen van de in het plantenleven zich losworstelende wereldziel (of van de Jesus patibilis).

§ 20. De inwendige regeling van de kerk.

De episcopale kerkregeling ontwikkelde zich altijd krachtiger en de meerderheid van de bisschoppen over de presbyters werd weldra algemeen erkend. Het ordenen van de presbyters en diakenen, het vormsel van de Christenen en het stemrecht op de synoden werden de bisschoppen als uitsluitende voorrechten toegestaan. Nevens het algemene priesterschap van alle Christenen verhief zich allengs (door overdracht van het door het naar Oude Testament gevormde begrippen)¹ in de leraarsstand een bijzonder

¹ Nl. van het offer en priesterschap. Nu werd de bisschop niet meer een ambt van de gemeente, maar van de kerk. IGNATIUS kende alleen de eerste; bij Cyprianus was de idee van kerk, in welke de bisschop reeds als plaatsbekleder van God, als profeet en hogepriester beschouwd werd. Zo werd hij allengs meer de erfgenaam van de apostolische volmacht en drager van de overlevering.

priesterschap, en de tegenstellingen van Clerus (kleros, d. i. welks erfdeel God is, of ook die het erfdeel Gods is) en leken (laos, volk) werden altijd uitsluitender. Bij de toenemende uitbreiding van de gemeenten werden voor de lagere kerkelijke diensten nieuwe ambten ingesteld: onderdiakenen, acoluthen (bisschoppelijke dienaars), exorcisten, aan wier opzicht en geestelijke zorg de bezetenen, later ook de dopelingen toevertrouwd waren, lectoren en deurwachters. De gemeente behield daarentegen haar invloed op de keus van de geestelijkheid, waarbij vooral aan de confessoren (die gedurende de vervolging CHRISTUS openlijk en standvastig beleden hadden) een beslissende stem werd toegestaan. De Christelijke broederliefde vereiste ook een nauwer verband van de gemeenten onder elkander, dat, door wederzijdse mededelingen, door brieven of reizende Christenen bewerkstelligd, in stand gehouden werd. De laatsten werden, dewijl bedriegers en dwaalleraars van de Christelijke gastvrijheid misbruik maakten, van een geloofs en aanbevelingsbrief van hun bisschop (epistolae formatae) voorzien, en deze waarborgde hun allerwegen een broederlijke ontvangst. De bisschoppen van de hoofdsteden (metropolen, van daar metropolieten) verkregen weldra een overwicht over de bisschoppen van de provinciesteden. Bij gemeenschappelijke beraadslagingen in de hoofdstad (provinciale synoden), die in de beginne bij elke voorkomende behoefte gehouden, maar later tot een regelmatige inrichting werden,² was de metropoliet voorzitter. Onder de hoofdsteden zelf werd aan de door de apostelen gestichte gemeenten (sedes apostolicae), vooral aan die van Rome, Antiochië, Jeruzalem, Alexandrië, Eféze en Korinthe weer een hoger aanzien toegekend.

§ 21. Kerkelijke tucht en Christelijk leven.

Volgens bevel van de apostelen werden ketters, afvalligen (lapsi) en hardnekkige zondaars uit de kerkelijke gemeenschap gesloten (excommunicatio), en eerst na voldoende bewijs van boetvaardigheid weer opgenomen. Het grote aantal van de afgevallenen in de vervolging van DECIUS gaf aanleiding tot de vaststelling van een bepaalde handelwijze voor de wederopname (boetetucht), die tot in de 4de eeuw duurde. De overdreven gestrengheid in de behandeling van de boetelingen deed echter ook tot het andere uiterste van grote slapheid overslaan. Inzonderheid waren het de confessoren, die hun voorrecht, om door aanbevelingsbrieven (*libelli pacis*) voor de gevallen de wederopname te bewerken, tot nadeel van de heilzame tucht dikwijls te ver uitstrekten.

In het Christelijk leven moest zich, door de Goddelijke kracht van het evangelie, onder de reinigende vervolgingen van die tijd een reinheid, een zedelijke ernst en een wereld- en zelfverloochening ontwikkelen, Zo als de wereld die tot nog toe niet gezien had. De Christelijke broederliefde, de geregelde armen en ziekenverzorging, de uitgestrekte gastvrijheid, het heilig houden van het huwelijk, enz. werden ook door de heidenen bewonderd. Openbare vermakelijkheden, dans en schouwspelen werden door de Christenen vermeden. Sommigen geloofden zich te moeten onttrekken aan de heidense staats en krijg dienste, en wel reeds daarom, dat het moeilijk viel, de daarbij gebruikelijke heidense offeranden en plechtigheden te vermijden. Het Christelijke leven stelden zich de Christenen volgens Eféze 6, 10 vv. als een *militia Christi* voor.

² Hadden zij eerst een zuiver gemeentelijk karakter (Hand. XV : 22), daarna werden zij door oudsten en bisschoppen gehouden; in de 3de eeuw hadden zij in Afrika jaarlijks plaats; en zo ontwikkelde het stelsel zich allengs meer tot de algemene conciliën.

Het gehele leven berustte op gebed en voorbeding. Het vasten werd aanbevolen, maar niet te hoog geschat. Velen ontteden zich ook, uit misverstand van Lukas 18, 24, vrijwillig van al hun goederen; anderen mede, op grond van 1 Korinthe 7, óf uit het kwalijk verstaan van Matth. 19, het huwelijk; en in de ascese (de oefening van het geestelijk leven) sloop, zelfs bij kerkleraars, reeds de dwaling in, alsof zij op zich zelve iets verdienstelijks ware (een opus operatum).

Het eerste ons bekende voorbeeld van anachoretenleven, dat de wereld ontvluchtte, was PAULUS VAN THEBE in Egypte, die tijdens de vervolging van DECIUS, zich in een woestijn afzonderde en haar nooit weer verliet.

De **boete** (poenitentia) moest vier tijdperken doorlopen, waarvan elk één, of ook naar omstandigheden verscheiden jaren duurde.

- In het eerste smeekten de boetelingen, in rouwklederen aan de kerkdeuren staande, de geestelijken en de gemeente, om weer te worden opgenomen.
- In het tweede mochten zij weer het voorlezen van de Heilige Schrift en de predicatie, maar op een afzonderlijke plaats, bijwonen.
- In het derde mochten zij ook knielend het gebed bijwonen.
- In het vierde eindelijk namen zij weer aan de gehele godsdienstoefening deel, met uitzondering van de communie, bij welke zij alleen staande mochten toezien. Vervolgens legden zij een openlijke belijdenis van zonden af en ontvingen de absolutie en de broederkus. Slechts in doodsgevaar (in periculo mortis) was de boete zachter en korter.

§ 22. De Christelijke eredienst.

De grondslagen van de gemeenschappelijke Godsverering bleven dezelfde als in de apostolische tijd, maar verkregen natuurlijk veelvoudige uitbreiding en ontwikkeling. Ten tijde van DIOCLETIANUS waren er reeds prachtige kerken; meestal echter vergenoegde men zich nog met eenvoudige vergaderplaatsen, of vluchtte men naar de graven van de heiligen en martelaren in de catacomben. De cyclus van de christelijke feesten, met hun voorafgaande en nakomende dagen, werd in deze periode genoegzaam afgesloten. Over de viering van het paasfeest ontstond in de tweede eeuw een levendige en langdurige strijd, en in de derde een niet minder hevige over de geldigheid van de ketterdoop.

I. Godsdienstige vergaderplaatsen. De vergaderplaatsen, voor de godsdienstoefening bestemd, waren aanvankelijk nog bijzondere woningen. Zij hadden, behalve een verhoogde zitplaats (tot het voorlezen en verklaren van de schrift) en een tafel (voor de uitdeling van het avondmaal, die reeds vroeg ara, altare heette), niets bijzonders. Gaarne kwam men ook bijeen op de graven van de martelaren, wier sterfdagen men als geboortedagen tot het eeuwige leven (natalitia) feestelijk vierde, om het gevoel van de eenheid van de strijdende en zegevierende kerk te versterken. Joodse afschuw van beelden, ook in het Christendom overgenomen, en de tegenstelling met de beeldendienst van het heidendom hield nog alle beeldentuit de kerken verwijderd; daarentegen vonden Christelijke beelden reeds ingang in de huizen en in de Christelijke dodensteden van de catacomben, waardoor de overgang in de kerken mogelijk werd gemaakt. In de plaats van heidense, dikwijls onzedelijke beelden op wanden, bakers, ringen enz., stelde de Griekse kunstzin en godsdienstige behoefte

Christelijke beelden en symbolen, b. v. het beeld van een herder met een lam op de schouder, een duif, een anker, een luit, een naar de hemel zeilend schip, een kruis, een vis (deels als zinnebeeld van de geestelijke visvangst, deels als dat van de wedergeboorte in de doop, deels als monogramma van de Griekse woorden Jezus Christus God onze Zaligmaker.

II. Christelijke feesten.

Het vieren van de zondag werd tot algemene wet. Als vreugdedag werd hij onderscheiden door staand (niet knielend) bidden en door verbod van het vasten. Onder de overige dagen van de week werden tot gedachtenis van het lijden van CHRISTUS de woensdag en de vrijdag als waakdagen (dies stationum, naar het beeld van de militia Christiana) en als boet-, bede- en vastendagen (semi jejunia, tot 3 uur 's namiddags) gehouden.

Naar het voorbeeld van de Joodse jaarfeesten, die aanvankelijk met de Joden gevierd werden, kwamen weldra ook zelfstandige Christelijke jaarfeesten op; eerst en het meest algemeen het Paasfeest. Tot het Paasfeest bereidde men zich door een 40-daags vasten (naar het voorbeeld van het vasten van CHRISTUS in de woestijn). Deze tijd heette de quadragesima.

Bij het Paasfeest sloot zich vervolgens het pinksterfeest aan. De tussenliggende 50 dagen waren enkel vreugdedagen; dagelijks werd het avondmaal genomen, nooit gevast, slechts staande, niet knielend gebeden.

De 40ste dag, als hemelvaartsdag, stak ondertussen boven allen uit.

In het oosten ontstond het e p i p h a n i ë n f e e s t, op 6 januari, ter viering van de doop van CHRISTUS in de Jordaan, als de openbaring van Zijn Messiaswaardigheid. Dit feest ging eerst in het volgende tijdvak naar het westen over en verkreeg daar een andere betekenis (§ 36. IV).

Van het kerstfeest wordt nog geen zeker spoor gevonden. De hoge feesten, vooral het Paasfeest, werden ook door voorafgaande nachtelijke godsdienstoefeningen (vigiliae) voorbereid.

III. Strijd over het Paasfeest.

Over het vieren van het Paasfeest ontstond in de tweede eeuw tussen de Klein-Aziatische Joods-Christelijke kerk en de westerse zuiver heiden-Christelijke kerk, die onder de invloed van Rome stond, een verschil. De eerste hield zich gestreng aan de tijd van het Joodse Paasfeest, en, van de zienswijze uitgaande dat CHRISTUS op de avond vóór het Joodse Paasfeest gestorven was, vierde zij op de 14. Nisan het lijdenspascha, besloot met het ogenblik van het sterven van CHRISTUS (3 ure 's namiddags) het vasten vóór pascha door het vieren van agapae en avondmaal (in plaats van de Joodse paschamaaltijd), en hield op de 16. Nisan het opstandingspascha

De laatste daarentegen ontsloeg zich van de Joodse tijdrekening, vierde, om de samenstemming met het opstandingsfeest van de zondag niet te verbreken, het lijden van CHRISTUS altijd op een vrijdag, de opstanding op de daarop volgende zondag, en nam het vasten in acht, tot aan het aanbreken van de morgen van de opstanding.

De twistvraag werd eerst geopperd gedurende het verblijf van de bisschop POLYCARPUS van Smyrna in Rome. De Romeinse bisschop ANICETUS beriep zich op de overlevering van de Romeinse kerk, POLYCARPUS legde daartegen vooral in de weegschaal, dat hij zelf met den apostel JOHANNES een Paasmaal gehouden had. Een vereniging kwam niet tot stand, doch ten teken van ongestoorde

kerkgemeenschap liet ANICETUS in zijn kerk POLYCARPUS het avondmaal bedienen (in 160).

Maar in 196 brak de strijd op nieuw tussen POLYCRATES, bisschop van Eféze, en VICTOR, bisschop van Rome, uit. De laatste ging in zijn hartstochtelijkheid zó ver, dat hij de kerkelijke gemeenschap met de Klein-Aziaten ophief, hetwelk door het overige westen geenszins gebillijkt werd. Het algemene concilie te Nicéa in 325 (§ 31.) besliste te recht ten gunste van de vrijere Romeinse praxis, welke na die tijd algemeen gevolgd werd. De zich daartegen verzettende aanhangers van de Joods-Christelijke praxis werden Quartodecimanen genoemd.

IV. De doopsbediening.

Alle volwassenen, die de doop begeerden, moesten zich als catechumenen aan een voorbereiding van een Christelijk leraar (catecheet) onderwerpen. Zij moesten de zogenaamde apostolische geloofsbelijdenis (symbolum=tessera militaris, hetwelk door uitbreiding van de doopsformule allengs ontstaan was) uit het hoofd leren en bij de doop openlijk afleggen, alsmede de wereld en de duivel (de afgodsdienst) plechtig verzaken (abrenunciatio diaboli), waarbij later nog van de kant van des dopenden het exorcisme kwam, d. i. de losspreking van de macht van de duivel door een bijzondere banformule. De doop geschiedde nog door onderdompeling, slechts bij zieken door besprenging. Op het onderdompelen volgde het handenopleggen, waardoor in de apostolische kerk de charismatische mededeling van de Geest bewerkt werd. Gewone en buitengewone mededeling van de Geest vermengende, begon men het onderdompelen als het negatieve deel van de doopsbediening (het afleggen van de zonde), en de handoplegging als haar positief gedeelte (mededeling van de Geest) te beschouwen, kende de bevoegdheid tot de laatste uitsluitend aan de bisschoppen als bezitters van meerdere geestesgaven toe, en liet haar, waar de bisschop niet zelf doopte, afgezonderd en naderhand als vormsel (confirmatio) mededelen.

Als zinnebeeld van het geestelijke priesterschap verbond men niet de doop en spoedig ook met het vormsel nog een zalving (chrisma). De dopelingen verschenen in witte klederen. De gewone tijden voor de doop waren het Paasfeest (bijzonder Paas-sabbat als doop op de dood van CHRISTUS) en Pinksteren, in het oosten ook het epifaniënfeest.

De kinderdoop, ofschoon in den beginne nog niet algemeen ingevoerd, was toch ten minste in de katholieke kerk als rechtmatig algemeen erkend.

Een bepaald tegenstander van de kinderdoop was overigens TERTULLIANUS (§ 24.). Met de algemene invoering van de kinderdoop paarde zich de instelling van de peetouders (sponsors).

Of de door ketters bediende doop geldig ware, was in de 3de eeuw een strijdpunt tussen de Klein-Aziatische en Afrikaanse kerk van de ene zijde en de Roomse kerk aan de anderen kant. CYPRIANUS, bisschop van Carthago, bestreed de geldigheid van deze doop in eenzijdige uitbreiding van het begrip van de ene, katholieke kerk, STEFANUS, bisschop van Rome, verdedigde die doop op grond van de Roomse overlevering, indien hij slechts overeenkomstig de inzetting toegediend was. De laatste brak zelfs daarom de kerkelijke gemeenschap met de Klein-Aziaten af (253), maar werd daarvoor bok van vele zijden ernstig berispt. Het Roomse gevoelen behaalde evenwel allengs de overhand.

V. De avondmaalsviering.

In de beginne was het avondmaal nog met de agapae (§ 15) verbonden, maar werd wegens plaatsgrijpend misbruik van deze gescheiden, en uitsluitend bij de algemene godsdienstoefening gebracht. Deze werd nu in twee scherp afgezonderde delen verdeeld. Het eerste bevatte het voorlezen van de schrift en de prediking (missa catechumenorum); het tweede (missa fidelium), dat slechts de gedoopten mochten bijwonen, bevatte de avondmaalsviering met de liturgie, die er bij behoorde. Het begon met het algemene kerkgebed, waarop de broederkus volgde. Daarop had, ter wijding van het brood en de wijn, het lof en dankgebed plaats, (waarvan de gehele avondmaalsviering de naam van *eucharistie* verkreeg), en de uitdeling aan alle aanwezigen.

Sedert de derde eeuw werd intussen de avondmaalsliturgie veelzijdig verrijkt en uitgebreid. De gebruikelijkste formules bij het uitdeden waren: „Het lichaam van CHRISTUS” „Het bloed van CHRISTUS!” en deze werden met „amen» beantwoord. Bij het slot van de godsdienstoefening brachten de diakenen het ook aan de zieken en gevangenen uit de gemeente. Op vele plaatsen werd een gedeelte van het gewijde brood mede naar huis genomen, om het bij het morgengebed met het gezin tot wijding van de nieuwe dag te genieten. In de Noord-afrikaanse kerk was ook de kindercommunie in gebruik.

Brood en wijn bij het avondmaal werden door vrijwillige gaven van de gemeente verschaft (oblatio, d. i. offer, een naam,) die ook op het avondmaal zelf overging en later de ontwikkeling van de offertheorie (§ 36, II) begunstigde. Men bediende zich van het gewone, gezuurde brood, slechts de Judaïserende sekten drongen op de noodzakelijkheid van ongezuurd brood aan. De wijn werd als gewoonlijk met water vermengd, waarin men een zinnebeeld van de vereniging van CHRISTUS met de gemeente zien wilde.

§ 23. Pogingen ter Hervorming en scheuring

Hoe ernstig en gestreng ook de zedelijke eisen waren, die de kerk van de 2de en 3de eeuw aan haar leden deed, hoe onmeedogend zij ook in het algemeen haar tucht uitoefende (§ 21), Zo kwamen er toch in dezen tijd richtingen te voorschijn, voor welke dit nog niet voldoende was. Sedert het midden van de 2de eeuw bracht het Montanisme, een telg van frygische bodem, een zodanige richting voort. Het was een poging, om op grond van dweepzuchtige profetie de kerk te hervormen, en haar tot de hoogte van een somber, fanatiek, wereldverachtend rigorisme op te voeren. — Maar ook zonder zulk een pseudo-profetische grondslag openbaarde zich meer en meer een overdreven rigorisme in de tucht. Bovenal was dit het geval in het Novatiaanse schisma, dat, van Rome uitgaande (251), zich ver over het westen en oosten verspreidde, en zich tot in de zesde eeuw staande hield.

I. De Montanistische Hervorming.

Omstreeks het midden van de 2de eeuw trad te Pepuza in Phrygie een zekere Montanus, eerst sedert kort tot het Christendom bekeerd, met de verzekering op, dat hij de door CHRISTUS beloofde Parakleet ter zuivering van de verdorven kerk was. Visioenen, stuiptrekkingen en voorspellingen schenen zijn verklaring te bevestigen. Twee profetessen, MAXIMILLA en PRISCILLA, verbonden zich met hem. Hun strenge ascese, hun gloeiende ijver, hun blijmoedige belijdenis en vooral hun voorspellingen wonnen hun vele aanhangers onder het volk, en zelfs vele kerkleraars geloofden in hun richting een heilzaam zout voor de kerk te mogen erkennen. De

schitterendste verovering maakte echter de sekte in de presbyter TERTULLIANUS te Carthago (§ 24), die al de rijkdom van zijn geest en zijn zielskracht opriep, om hun grondstellingen, die hij evenwel in bijzonderheden, b. v. in betrekking tot hun profetendom, in vele opzichten wijzigde, Zo veel mogelijk algemeen te doen aannemen. Evenwel bleef de smet van scheurmakerij op hen kleven, en hun fanatisme, hun dweperij, hun hoogmoed en hun onevangelische richting in de ascese waren niet geschikt om deze smet uit te wissen.

In de leer wilden de Montanisten met de kerk overeenstemmen; zij drongen daarbij echter vooral op de letterlijkste opvatting aan, waardoor zij slechts een krachtige dam tegen het gnosticisme opwierpen, maar ook, ofschoon zelf eenzijdig, de in de kerk veelszins heersende willekeur van allegorische schriftuitlegging op heilzame wijze tegenwerkten. Al wat heidens was gold bij hen zonder uitzondering voor het werk van satan; de wetenschap verachtten en versmaadden zij. Tot de volmaaktheid voert alleen de strengste ascese. Vasten is noodzakelijk, de ongehuwde staat aanbevelingswaardig; het tweede huwelijk wordt met ontucht gelijkgesteld. Het martelaarschap moet gezocht worden, en voert tot een hogere graad van de zaligheid in het paradijs. Een eigenlijk ketters beginsel mengde zich slechts in hun leer van de kerk: de werkzaamheid van het Heilige Geest is aan geen zichtbare kerk gebonden, vandaar minachting van de sacramenten, verwerping van de kinderdoop en de kerkelijke absolutie. De voortdoring van de buitengewone genadegaven, en bepaaldelijk van de gave van de profetie, waarbij die menselijke geest volstrekt lijdelijk blijft, is noodzakelijk; waar zij ontbreken, is de ware kerk niet. Door MONTANUS, de parakleet, is de kerk eerst in de mannelijke leeftijd van de rijpheid gekomen, en haar gehele volmaking in het duizendjarig rijk is spoedig op handen.

II. De novatiaanse scheuring

In de kerk van Rome heerste van den beginne af de zachtere toepassing van de boete, die de gevallen na bewezen boetvaardigheid wederom in de kerkelijke gemeenschap opnam. Maar de Romeinse presbyter NOVATIANUS vertegenwoordigde, tegenover zijn bisschop CORNELIUS, de rigoureuze zienswijze en kwam zelfs tot de bewering, dat de kerk geen recht had, om aan de gevallen, alsmede diegenen, die hun gelofte bij de doop door een grove zonde verbroken hadden, vergiffenis te verzekeren. De zulken moesten veefineer aan de barmhartigheid Gods overgelaten worden. De kerk, als een gemeenschap van louter reinen (utexpói), mocht geen onreine in haar schoot dulden, en niemand, ook na volbrachte kerkelijke boete, weer opnemen.

§ 24. De dogmatische en apologetische werkzaamheid van de kerk.

In de drie eerste eeuwen kwam het nog niet tot de eigenlijke katholiekkerkelijke ontwikkeling en vaststelling van het dogma. Zij moest voorafgegaan worden door de meest vrije subjectieve ontwikkeling van de Christelijke leer; ook ontbrak daartoe nog de eenheid van een algemeen erkend orgaan, Zo als het later in de algemene kerkvergaderingen gevonden werd; — de vervolgingen lieten daartoe geen rust én tijd; — en de kerk had haar handen vol met het in veiligheid stellen van het specifiek Christelijke tegen het binnendringen van het antichristelijk Joodse en heidense, en met het overwinnen van de hierdoor ontstane ketterijen en sekten. Daarmede hielden zich dan ook voornamelijk de theologische schrijvers van die tijd bezig.

Na de apostolische vaders (d. i. de onmiddellijke leerlingen van de apostelen) treedt in de 2de eeuw een reeks van krachtige apologeten op. Tegen het einde van de 2de eeuw ontwikkelen zich vervolgens drie verschillende en duidelijk van elkander te onderscheiden theologische richtingen, welke wij de Alexandrijnse, de Klein-Aziatische en de Noord-Afrikaanse school kunnen noemen. De apologetiek tegen Heidenen en Joden, alsmede de polemieken tegen de ketters, staat ook bij de vertegenwoordigers van die scholen nog op de voorgrond, maar in hen begint ook reeds een exegetische en dogmatische theologie zich te ontwikkelen. Bij een subjectieve ontwikkeling van de leer, waarbij zij nog dikwijls, nu eens naar de ene, dan eens naar de andere kant van de dwaling overhellen, banen zij de weg tot de vorming van het toekomstige objectiefkerkelijke dogma. Onderwerpen van meer algemene behandeling werden intussen de leer van de Drieëenheid en het chiliasme, (de leer van het duizendjarig rijk, naar Openbaring 20).

I. Onder de apologeten van de tweede eeuw, die ons nader bekend zijn, staat Justinus de Martelaar bovenaan. Onder de wijsgerige stelsels, die hij, naar waarheid zoekende, doorliep, die het platonische hem het meest; de gezochte bevrediging des geestes en van het hart vond hij het eerst in het Christendom, waarop een oud eerwaardig man hem wees, en waarvan hij nu de vurige apologet werd. Hij onderging onder MARCUS AURELIUS te Rome de marteldood (omstreeks 166).

De **Alexandrijnse** school, van de in Alexandrië heersende wijsgerige geest doordrongen, trachtte tegen de ketterse gnosis een „ware kerkelijke gnosis” over te stellen. Haar wieg was voornamelijk de catechetenschool te Alexandrië, die uit een inrichting van onderwijs voor beschaafde catechumenen tot een theologisch seminarium opwies. Haar voornaamste leraars waren Clemens Alexandrinus (omstreeks 220) en diens leerling **Origenes**, door heidense en Christelijke tijdgenoten als een wonder van geleerdheid beschouwd, en wegens zijn ijeren vlijt ook Adamantius en Chalkenteros (d. i. van diamant en met metalen ingewanden) genoemd. In de vervolging van DECIUS leed hij vreselijke mishandelingen, waardoor men hem te vergeefs tot verloochening dwingen wilde, en aan welke gevolgen hij stierf (254). Bij zijn uitgebreide en lofwaardige verdiensten ten opzichte van de kerkelijke leerontwikkeling is zijn stelsel toch vol van spiritualistische dwalingen (b. v. tijdloze schepping, vóórbestaan van de zielen, loochening van de opstanding van het vlees, wederherstelling aller dingen enz.), en in de exegese paste hij, nevens degelijke kritische en filologische behandeling, dikwijls een hoogst willekeurige allegorische uitlegging toe. In elke schriftuurplaats onderscheidde hij een drievoudiger zin: de letterlijke, zedelijke en mystieke zin.

De **Klein-Aziatische** school, een bloesem van de bloeiende Klein-Aziatische kerk, had, terwijl zij paulinische degelijkheid van het geloofs met de zachtheid en scherpheid van JOHANNES aan de dag legde, een kernachtig Bijbelse, praktische richting, en was een bolwerk tegen de snel toenemende uitbreiding van het gnosticisme, Zo wel als van het Montanisme. Onder de Klein-Aziatische leraars onderscheidt zich vooral Irenaeus, de leerling van POLYCARPUS.

Met een Klein-Aziatische volkplanting stak hij naar Gallië over en stierf aldaar als bisschop van Lugdunum onder SEPTIMIUS SEVERUS de marteldood (omstreeks 202).

Tot dezelfde theologische richting behoorde ook Hippolytus. Hij was in het begin van de 3de eeuw bisschop ener kleine gemeente te Rome, die zich van de hoofdgemeente aldaar had afgescheiden, omdat zij de bisschop CALLISTUS van een al te slappe

tucht en een overhelling tot het monarchianisme beschuldigde. Desniettemin werd HIPPOLYTUS voor een van de geachtste leraars in de oude kerk gehouden.

De **Noord-Afrikaanse** school ontwikkelde zich in uitdrukkelijke strijd tegen het gnosticisme, aan welks idealisme zij een krachtig, somwijlen overdreven realisme tegenover stelde. Heidense wetenschap, kunst en wijsbegeerte verwierp zij als op de dwaalweg leidende, en drong met alle macht op heiliging van het levens en op strenge ascese aan. Zij wordt vooral door twee uitstekende kerkleraars vertegenwoordigd:

1) Tertullianus, de zoon van een heidense centurio te Carthago, uitmuntende als rechtsgeleerde en rector, eerst laat bekeerd en vervolgens presbyter te Carthago, gest. 220. Hij bezat een vurig en krachtig karakter, was over het algemeen in zijn schriften, Zo wel als in het leven, een geweldig man, met gloeiende geestdrift voor de waarheid van het evangelies, met onvoorwaardelijke gestrengheid jegens zich en anderen. Hij is de schepper van de Latijnse kerktaal, zijn „punische stijl” is gewrongen, beeldrijk en rhetorisch, zijn gedachten zijn geestrijk en diep. Fanatiek tegen heidense wetenschap, ofschoon zelf door haar gevormd, een hevig tegenstander van het gnosticisme, ijverende voor strenge ascese en tegen elke soort van wereldsgezindheid, sloot hij zich aan de Montanisten met grote ijver aan, doch matigde vele van hun buitensporigheden.

2) Cyprianus, vroeger een heidens rhetor, later bisschop te Carthago, stierf als martelaar onder VALERIANUS in 258. Door de schriften van TERTULLIANUS gevormd, hield hij zich evenwel verre van diens ruwheden. Hij is even zeer uitstekend door zijn innig, krachtig vasthouden aan het denkbeeld ener enige, heilige, zichtbare kerk, als door ijver, trouw, kracht en wijsheid in de zielzorg en het bestuur van zijn gemeente.

II. De ontwikkeling van de leer.

De oudere kerkleraars hadden bij het streven, om de drievoudige persoonlijkheid van de Vader, Zoon en Heilige Geest niet het gronddogma van de eenheid Gods te verenigen, een oplossing gevonden in de mening, dat de Zoon (en Geest) aan de Vader ondergeschikt (Joh. 14, 28) en eerst ten behoeve van de wereldschepping uit de Vader uitgegaan was. Dit was voor de toenmalige niet ontwikkelde dogmatiek een onschadelijk misverstand. Daartegen verhieven zich evenwel anderen, die de eenheid Gods (monarchia) niet anders meenden te kunnen redden, dan door de driepersoonlijkheid op te geven. Men noemde hen monarchianen. De merkwaardigste onder hen was Sabellius ; deze onderscheidde in God drie modaliteiten; evenals in de ene zoon onderscheiden moet worden haar verschijning als werldbol (= Vader), en haar licht en warmteuitstraling (= Zoon en Geest). de eerste stap tot de juiste vereffening van de tegenstellingen in de leerontwikkeling van het trinitarische dogma deed ORIGENES, terwijl hij het eerst de herstelling van de eeuwige, tijdloze generatie van het Zoons klaar en duidelijk vaststelde, ofschoon ook hij van de andere kant nog Diens ondergeschiktheid bleef verdedigen en de Zoon zonder aarzeling een schepsel van de Vader noemde. Het verst, en reeds de latere kerkelijke voltooiing (§ 31.) vooruitlopende, bracht DIONYSIUS van Rome het dogma van de Triniteit, terwijl hij de leer van ORIGENES van de eeuwige generatie van het Zoons door het begrip van de wezensgelijkheid aanvulde.

Het **chiliasme**, of de hoop op een toekomstig duizendjarig rijk van CHRISTUS en van Zijn heiligen op aarde, was onder de verdrukkingen en het lijden van de eerste eeuwen een lievelingsleer van de kerkleraars geworden. Haar eerste vertegenwoordiger (die haar reeds op zeer sterkzinnelijke wijze had opgesierd), was de apostel-leerling

PAPIAS. Met bijzondere liefde hing haar de Klein-Aziatische kerk aan, ook IRENAEUS, maar toch op betrekkelijk bedachtzame wijze. Met dwepende geestdrift waren inzonderheid ook de Montanisten haar toegedaan, (§ 23). Slechts de Alexandrijnsche school met ORIGENES aan het hoofd kon bij haar spiritualistische richting dezer leer niet toegedaan zijn. Haar krachtigste tegenstander echter werd de omkeer van zaken onder CONSTANTIJN de Grote. De kerk begon zich thans voor een lange duur van haar nog overig aards bestaan in te richten, en de **rijkskerk** van het tegenwoordige bracht het toekomstige duizendjarige rijk in vergetelheid. Sedert nam de afkeer van de kerk van het chiliasme dermate toe, dat men het weldra rechtstreeks onder de ketterijen telde.

III. De ontwikkeling van de rechtsbronnen.

De apostelen en oudste kerkleraren noemden de wetten van het Christelijk leven canones (Gal. 6:16. 3:16). Langzamerhand verstond men er de geloofs- en levensregel onder, die door de kerk werd vastgesteld, dien zij in de verzameling van heilige Schriften (Vierde eeuw) belichaamd zagen, en daarom, — straks ook met erkenning van de Goddelijke wet van het O. T. — de canonieke Schriften heetten. Hierbij kwamen ook de besluiten van de synoden, te beginnen met die van Nicéa (325); — en de apostolische constituties, zogenoemde aanwijzingen en bevelen van de apostelen.

TWEEDE TIJDVAK van de OUDE KERKGESCHIEDENIS.

Van Constantijn de Grote tot op Karel de Grote. 323 — 800.

I. Geschiedenis van de Byzantijnsch-Romeinse rijkskerk.

§ 25. De ondergang van het heidendom in het Romeinse rijk.

Na de overwinning op LICINIUS (323) beleed CONSTANTIJN onverholen het Christendom, ofschoon hij zich eerst kort voor zijn dood (337) liet dopen. Jegens het heidendom gedroeg hij zich zeer verdraagzaam en verbood alleen de onzedelijke eredienst. Afkeer van het in Rome door machtige families nog heersend heidendom werkte mede, om hem zijn zetel naar Byzantium (Constantinopel) te doen verplaatsen. de overgang tot het Christendom begunstigde hij op allerlei wijze. Zijn eigen overgang was geenszins slechts het resultaat van staatkundige berekening, het Christendo was hem veeler in van de daad een zaak van het harten. Hij stierf in ootmoedig vertrouwen op Gods erbarming in CHRISTUS (337). Onder zijn drie zonen werd het rijk verdeeld. CONSTANTIUS (337—361) werd na de dood van CONSTANTIJN II (overl. 340) en van CONSTANS (overl. 350) alleenheerser van het gehele rijk. Alle drie poogden het heidendom met geweld te onderdrukken. CONSTANTIUS liet de heidense tempels sluiten en verbood op doodstraf alle offers. Uit de steden (met uitzondering van Rome, Alexandrië en Athene) was het heidendom reeds verdrongen, en het hield zich nog maar alleen staande bij de plattelandsbewoners (pagani).

De troonserfgenaam JULIANUS koesterde onder de monnikachtig-rigoristische opvoeding, waarmee men zijn hoogstrevende geest had willen bedwingen en kluisteren, de diepste afkeer van het Christendom, maar verborg die onder huichelachtige bigotterie. Toen hij eindelijk verlof verkreeg, om te Nicomedie, en later zelfs te Athene te studeren, hitsten hem heidense sofisten nog meer op. CONSTANTIUS, door zijn huichelarij in slaap gewiegd, droeg hem het opperbevel over het leger tegen de Germanen op. Door moed en talenten won hij het leger en wierp, toen de keizer hem terugriep, het masker door openlijken opstand af. Toen stierf juist CONSTANTIUS, en JULIANUS werd keizer (361—363). Nu zette hij zich met ijver en kracht aan de uitvoering van zijn lang gekoesterd lievelingsdenkbeeld, om de glorie van het voorvaderlijk heidendom, door nieuw-platonische theosofie verjongd, op nieuw te herstellen.

Om het Christendom te verzwakken en te onderdrukken, bediende hij zich niet van geweld, maar van arglistigheid. Hij bevorderde Zo veel mogelijk de scheuring van de kerk, begunstigde alle kettters en sekten, zocht door onedele kunstgrepen de soldaten tot deelneming aan de offers over te halen, verbood de Christenen scholen voor de klassieke letterkunde te bezoeken, en verdrong hen uit de hogere staatsambten. Om de voorspelling van CHRISTUS (Matth. 23, 38; 24, 5) teleur te stellen, beproefde hij deze tempel van Jeruzalem te herbouwen, maar aardbevingen en vuurvlammen dreven de arbeiders weg. Hij trachtte op allerlei wijze en door allerlei middelen het heidendom te verheffen en te veredelen. Aan het Christendom ontleende hij weldadige stichtingen, de prediking, de kerkelijke tucht, het godsdienstig gezang enz., verleende aan de heidense priesters vele onderscheidingen, maar voerde ook een strenge tucht

van hen. Hij zelf offerde en predikte als pontifex maximus. De vruchteloosheid zijner bemoeiingen verbitterde hem echter meer en meer, en reeds waren bloedige vervolgingen te duchten, toen hij na een regering van 20 maanden in een veldtocht tegen de Perzen (naar een oude overlevering met de woorden: „Zo hebt Gij dan overwonnen, Galileër!”) (tandem vicisti, Galilae!) stierf. Met de dood van JULIANUS was zijn gehele werk vernietigd.

Zijn eerste opvolgers waren nog verdraagzaam jegens het heidendom. THEODOSIUS I (379—395) verbood evenwel onder bedreiging van de strengste straffen de overgang tot het heidendom. Volk en monniken verwoestten de tempels. Vruchteloos richtte de beroemde redenaar LIBANIUS daarover zijn „redevoering voor de tempels” aan de keizer. In Alexandrië verwoestten in 391 Christelijke volkshopen het prachtige Serapion en te vergeefs verwachtten de heidenen de instorting van het hemels en de ondergang van de aarde; zelfs de Nijl wilde die boosheid niet eens door onvruchtbaarheid wreken.

In het westen volgde GRATIANUS het voorbeeld van THEODOSIUS. Hij sloeg eerst de waardigheid van pontifex maxime af en beval, het altaar van VICTORIA uit de curia van de senaat te Rome weg te ruimen. De laatste en enige steun had het heidendom nog in de geleerdschool te Athene. JUSTINIANUS I hief haar op. Dat was het stervensuur van het heidendom in het Grieks-Romeinse rijk.

§ 26. Wederzijdse verhouding tussen kerk en staat.

Evenals de Romeinse caesar vroeger als pontifex maxime het opperbestuur van alle de godsdienst betreffende zaken bezeten had, Zo werd thans, toen het Christendom staatsgodsdienst geworden was, voor een gelijke betrekking de weg gebaad. Reeds CONSTANTIJN de Grote beschouwde zich als „bisschop voor de uitwendige belangen van de kerk” Bij de bezetting van de hogere geestelijke ambten maakten de keizers in de beginne alleen op het recht van bevestiging aanspraak. Dit ging echter allengs in het onvoorwaardelijk recht van de aanstelling over. De kerkelijke wetgeving ging van de synoden uit, maar had de keizerlijke bekrachtiging nodig en werd door de staatsmacht gehandhaafd. Twisten over de leer lieten de keizers door vertegenwoordigers van de kerk (op algemene of oecumenische synoden) beslissen. Hoe meer echter het Byzantijnse hof verbasterde en een verzamelpplaats van alle kuiperijen werd, van het te noodlottiger werd ook de inmenging van het hof in de kerkelijke bewegingen, en meer dan eenmaal zegepraalde door persoonlijke hartstocht, onwaardige knoeierijen en openbare geweldenarij van dien kant een tijd lang de openbaarste ketterij enz., tot dat eindelijk de kracht van de waarheid weer zegepralend optrad. Evenwel bleef ook de kerk een macht, voor wier niets ontziende ernstige zedentucht zelfs de keizers of hun alvermogene gunstelingen zich dikwijls, hetzij gewillig of onwillig, bogen.

Het **beschermheerschap van de keizers** verschafte aan de kerk een menigte uitwendige voordelen en begunstigen. Daartoe behoort vooreerst dit, dat de staat de zorg voor het onderhoud van de kerk op zich nam. Reeds CONSTANTIJN gaf haar het recht, om vermakingen van allerlei aard aan te nemen. Daarenboven werden de kerken en haar beampten van alle openlijke staatslasten bevrijd. Het vanouds (1 Kor. 6, 1—6) gebruikelijke scheidsrechterlijke gezag van de bisschoppen kreeg werkelijke rechtskracht, en de geestelijkheid zelve werd van de wereldlijke rechtsmacht

vrijgesteld, en onder 'ene geestelijke geplaatst. Van de heidense tempels ging het recht van asiel op de Christelijke kerken over. Hiermede paarde zich het recht van bisschoppelijke tussenkomst, of van de bemoeiing ter gunste van hen, die, door de wereldlijke gerechtshoven reeds veroordeeld, aan een zeker geestelijk opzicht onderworpen werden, waardoor menige onrechtvaardigheid, willekeur en hardheid voorgekomen werd.

§ 27. Geestelijkheid en hiërarchie.

De tegenstelling tussen geestelijkheid en leken werd steeds merkbaarder. Aan de o r d i n a n t i e schreef men een onverdelgbaar karakter (character indelebilis) toe. Tot uitwendige onderscheiding van de leken dienden een bijzondere geestelijke dracht en de tonsuur, oorspronkelijk een zinnebeeld van ootmoed. Tot losmaking van de geestelijkheid van de wereld (het saeculum) droeg inzonderheid het toenemende celibaat bij. Reeds in het jaar 305 stelde een provinciale synode te Elvira in Hispanië vast, dat bisschoppen, presbyters en diakenen onvoorwaardelijk tot het ongehuwde leven verplicht waren. In het westen bleef deze bepaling van kracht, en bijna ware zij op de algemene kerkvergadering te Nicéa tot algemene kerkelijke wet verheven, Zo niet een hooggeëerd confessor, de Egyptische bisschop PAPHNUTIUS, zelf ongehuwd en een streng asceet, zijn aanzien en zijn welsprekendheid daartegen in de schaal gelegd had. Het bleef daarom bij het reeds vaststaande gebruik, dat de geestelijken van de drie eerste graden in hun ambt niet moesten huwen, maar het vroeger gesloten huwelijk noch hinderde, noch behoefde ontbonden te worden.

De verkiezing van de geestelijken ging onder de toestemming van de gemeente van de bisschoppen uit. De verplaatsing van de bisschoppen werd als geestelijke echtbreuk verboden, maar had toch dikwijls plaats. Bijzondere kweekscholen voor geestelijken waren te Alexandrië, Antiochië, Edessa en Nisibis. Krachtige bisschoppen legden er zich ook op toe om zelve voor de vorming hunner geestelijken zorg te dragen. Ook de kloosters dienden reeds ter voorbereiding voor het geestelijke beroep.

Als canonieke ouderdom gold het 30ste levensjaar. Niemand zou bisschop kunnen worden, die niet ten minste van diaken af al de kerkelijke ambten had doorgelopen. Als nieuwe ondergeschikte kerkambten kwamen er bij: archivariissen, protocollisten, oeconomen, rechtsbijzitters, ziekenoppassers (parabolanen) en doodgravers, waarvan de beide laatste dikwijls als een staand leger voor bisschoppelijke geweldenarij en heerszucht misbruikt werden. — de landbisschoppen (charepiscopi) werden door de stadsbisschoppen de bisschopsrechten en eindelijk ook de naam van bisschop ontnomen. Het aanzien van de met r op olieton verhief zich en werd wettelijk vastgesteld. De metropoliet verkreeg invloed op de verkiezing van de bisschoppen; hij wijdde hen, had een soort van rechterlijke macht over hen, beriep de provinciale synoden en had daarin de voorzitting. Boven de macht van het metropolitaans verhief zich echter in de 4de eeuw nog een hoger gezag, dat van de patriarch. Daartoe was reeds in de vorige eeuw de weg gebaad door de voorrang der, zogenaamde apostolische stoelen. Onder dezen werd aan de metropolieten van Rome, Antiochië en Alexandrië op het eerste algemene concilie te Nicéa (325) een hoger gezag toegekend, voor hetwelk later de titel van patriarch in vast gebruik kwam. Toen de bisschop van Konstantinopel als middelpunt van de Oosterse kerk erkend was, begon de onverzoenlijke strijd met Rome. De bisschop van Konstantinopel en die van Jeruzalem traden later in de rij van de patriarchen. De tegenwoordigheid dezer vijf patriarchen of

van hun plaatsvervangers gold als een noodzakelijke voorwaarde van een algemene kerkvergadering.

Het denkbeeld van het primaat van Petrus en de voortzetting er van in de Roomsche stoel was reeds in de vorige eeuw opgekomen. De Clementinen § 19, IV) hadden, naar het schijnt, het eerst de fabel verzonnen, dat PETRUS de eerste bisschop te Rome geweest was. Reeds in de 3de eeuw vereerde men diensvolgens de Roomsche stoel als de Cathedra P o t r i, en, als opvolgers van de vorst van de apostelen, de bisschoppen van Rome, die ook nu niet nalieten, het verkeerd opgevatte woord van het Herera in Matth. 16, 16—18, voor zich te doen gelden. In weerwil van de tegenspraak van de overige patriarchen wonnen deze aanmatigheden hoe langer hoe meer veld. Slechts Konstantinopel kon eindelijk nog als mededingster optreden en de strijd om het primaat tussen beiden beheerst dit gehele tijdvak. De patriarch van Konstantinopel vond zijn steun in de macht van het nabij zijnde hof, dat hem echter dikwijls verliet, om zich door de macht van de Roomse bisschop de wankelende heerschappij over Italië te verzekeren. Rome had echter ook veel in de weegschaal te leggen: de oude roem van de wereldstad, het graf van PAULUS en PETRUS, de onafhankelijkheid van de willekeur en de kuiperijen van het verwijderde Byzantijnse hof, de hogen roem van onbevleete rechtzinnigheid, de doorgaande degelijkheid en werkzaamheid zijner bisschoppen, enz. Terwijl het oosten door een menigte van kerkelijke twisten verscheurd was, vormde het westen onder Rome's banier bijna altijd een gesloten eenheid. De twistenden zochten Rome's scheidsrechterlijke beslissing, de onderdrukten haar tussenkomst en bescherming, en dewijl Rome's bisschoppen doorgaans aan de waarheid en aan het recht de macht van hun geest en hun aanzien verleenden, bleef de van daar ondersteunde partij eindelijk altijd de zegevierende. Daardoor verhief Rome zich hoog in de mening van de Christelijke wereld en weldra eiste het als blijvend recht, wat persoonlijk vertrouwen of de drang van de omstandigheden haar slechts voor enkele gevallen toegestaan hadden. Door de voortgang van het Christendom in het niet-Romeinse westen breidde zich de macht van de Romeinse bisschoppen uit, (die sedert de 6de eeuw met de titel van paus vereerd werden). hun heerschappij oefenden zij uit door pauselijke edicten (decretalen), door de benoeming van vicarissen voor de verwijderde landen, door overzending van liet aartsbisschoppelijke pallium, als zinnebeeld van de belening met de rechten van metropolitaan, en andere voorrechten, die zij aan zich trokken.

Onder de Roomse bisschoppen van dit tijdvak onderscheiden zich vooral twee grote mannen : Leo 1, de Grote (440—461) en Gregorius 1, de Grote (590—604). Een onwankelbare zuil van de rechtzinnigheid, werd ook door zijn priesterlijk stoute handelwijze voor Italië de redder van de verwoestingen van ATTILA, de gesel Gods (452).

GREGORIUS noemde zich, tegenover de aanmatigheden van de Byzantijnse patriarch, die de titel van oecumenisch patriarch wilde aannemen, *knecht van de knechten Gods* (servus servorum Dei).

§ 28. Het monnikenwezen.

Tussen geestelijkheid en leken trad nu nog een derde stand in, die weldra tot het hoogste gewipt voor de kerk en de wereldgeschiedenis geraakte, namelijk de monnikenstand. De wereldse zaken moede en een neiging van het Oosterse karakter

tot het bespiegelende leven volgende, begaven zich velen in de eenzaamheid, en streefden als anachoreten onder gebed en arbeid, onder ontbering en zelfverloochening, die dikwijls in zelfpijniging ontaardde, naar de heiliging van het levens, die zij meenden in de verdorven wereld niet te kunnen bereiken. Het schitterende voorbeeld van het anachoretenleven voor vele duizenden werd de heilige ANTONIUS in Egypte. De overgang van het anachoretenleven tot het eigenlijke monnikenleven werd door de Egyptenaar PACHOMIUS en de Palestijner HILARION gevormd. Het westen was aanvankelijk aan de richting van het monnikenwezen geenszins gunstig. Maar de aanzienlijkste kerkleraars; zoals AMBROSIUS, AUGUSTINUS, HIERONYMUS, enz., baanden het de weg, en BENEDICTUS VAN NURSIA maakte het door zijn regelen tot een voor deze eeuwen onmetelijke zegen voor het geheel westen.

De H. Antonius was geboren te Coma in Egypte. Nadat hij op zijn 18de jaar zijn ouders verloren had, hoorde hij in de kerk het hoofdstuk voorlezen van de rijke jongeling (Matth. 19) en werd hierdoor zo geschokt, dat hij al zijn have aan de armen gaf en zich in de eenzaamheid terugtrok. Onder zware inwendige worstelingen en aanvechtingen rijpte zijn Christelijke ervaring. Raad, troost en vrede bij hem zoekende en vindende, gingen mensen uit alle standen tot hem, en zelfs CONSTANTIJN de grote wendde zich in brieven tot hem als een vader. Zijn gebed genas lichamelijke ziekten, zijn toespraak geestelijke gebreken. Tweemaal, in 311 gedurende de vervolgingen van DIOCLETIANUS, en in 351 gedurende de verwoestende Ariaanse onenigheden (§ 31), verscheen hij plotseling in Alexandrië, als een wonder Gods, door Christenen en heidenen met verbazing aangestaard en binnen weinige dagen duizenden heidenen bekerende. Hij stierf 106 jaar oud (356).

Het schitterende voorbeeld van ANTONIUS bevolkte weldra de woestenijen van Egypte met **kluizenaarsverenigingen**, die aan de woestijn een karig brood wisten af te dwingen. De belangrijkste onder deze verenigingen werd die, welke door Pachomius († 348) op het eiland Tabennae in de Nijl gesticht was. Door de regel, die hij aan zijn verenigingen gaf, ging het anachoretenleven in een geregeld monnikenleven over. De monniken, met een opziener, die abt (abbas = vader) of archimandriet genaamd werd, moesten in een klooster (coenobium, monasterium, mandra, d. i. omheining) onder gebed en arbeid (landbouw, het vlechten van manden en tapijten) bij elkander wonen. Een aantal van zulke kloosters rangschikte zich wederom onder het hoofdklooster te Tabennae, hetwelk weldra aan het hoofd van 50,000 monniken stond.

In Palestina stichtte Hilarion bij Gaza een hoofdklooster naar dezelfde regel, waarvan de onderkloosters zich over geheel Syrië verspreidden (372). Het aantal van de kloosters en monniken nam nu in het oosten op ontzaggelijke wijze toe. Het monnikenleven werd als een engelenleven genoemd. De kloosters werden toevluchtsoorden voor bedrukten en vervolgd, inrichtingen van weldadigheid voor armen en zieken, en weldra ook seminaries voor geestelijke en bisschoppelijke ambten. Ook hier sloop het bederf binnen. Niet alleen geestelijke behoefte, maar ook eerezucht, ijdelheid, luiheid en de poging om zich aan de krijgs- en vroondiensten te onttrekken, alsmede aan de opbrengsten en belastingen, bevolkten de kloosters. Keizer VALENS beval daarom in 365, om de zodanigen met geweld uit de kloosters te slepen. Om de geestelijke afdwalingen (zelfpijnigingen, werkheiligheid, dweperij en fanatisme, geestelijke hoogmoed enz.) te verhinderen, en de rijke krachten van de kloosters voor het ware heil van de kerk, ook door wetenschappelijke studiën en

opvoeding, vruchtbaar te maken, namen uitstekende bisschoppen (b. v. BASILIUS de grote (§ 29, 1.), die aan zijn monniken een regel gaf, later door alle kloosters van het oosten gevolgd), de kloosters onder hun bijzonder opzicht en bestuur; terwijl trouwens

andere kerkvoogden dikwijls genoeg de monniken als een staand leger tot het doorzetten van hun heers en partijzucht gebruikten.

Een zeer bijzondere afdwaling van de Christelijke ascese in het oosten vormden onder anderen de **pilaarheiligen** of stylieten, die, zoals het eerst SIMEON (omstreeks 420) dertig jaren lang in de nabijheid van Antiochië, in de open lucht op hoge zuilen hun leven sleten.

In het westen vormde zich een geregeld **monnikenwezen**, het eerst in noordelijk Gallië, waar de H. MARTINUS van Tours (omstreeks 400) met ijver en veel geluk daarvoor werkte. In zuidelijk Gallië kreeg het klooster te Massilia, onder de leiding van JOHANNES CASSIANUS, het eerst een buitengewoon gewicht. Maar eerst Benedictus van Nursia bracht door zijn monnikenregel, die met de behoeften van de tijd volkomen overeenkwam, in het jaar 529, in het gehele monnikenleven van het westen, eenheid, orde en wet. Na voorafgaande proeftijd in een noviciaat van een jaar eiste hij de onder ede afgelegde belofte tot het bestendig verblijf in het klooster, tot gehoorzaamheid, ootmoed en kuisheid, en gebod nevens de akkerbouw en het ontginnen van woeste streken ook wetenschappelijke bezigheid en opvoeding van de jeugd. Door beide bracht zijn instelling voor het westen, vooral onder de stormen van de volksverhuizing, onberekenbare zegen. Het buitengewone aanzien van het stichters verschafte aan zijn stichting, die in het moederklooster te Monte-Cassino, op een berg in Campanie, haar middelpunt verkreeg, zeer spoedig ingang in alle Christelijke landen van het westen.

§ 29. De theologische scholen en de kerkelijke letterkunde.

De 4de en 5de eeuw vertoont ons een heerlijken bloeitijd van de Christelijke letterkunde. Griekse beschaving en wijsheid waren in de dienst van de kerk getreden; in haar werkte een frisse jeugdige levenskracht, en een gehele reeks van de voortreffelijkste kerkleraars trad op, die zoowel in geleerdheid, als in scherpte en diepte van geest, in Christelijke innigheid, in ijver en trouw, als lichtende voorbeelden voor alle tijden schateren. De in het vorige tijdvak zo bloeiende Klein-Aziatische school ging wel is waar ten onder, maar zij werd vervangen door de nieuwe krachtig opwassende school van Antiochië, terwijl de Alexandrijnsche zich verjongt en de Westerse zich uit Noord-Afrika over Italië en Gallië uitbreidt.

De **nieuw Alexandrijnse school** heeft zich van de buitensporige meningen van ORIGENES losgemaakt, ofschoon zij nog dikwijls in de allegorische willekeur van haar eersten meester verval. Kenmerkend is voorts haar innige aansluiting aan het westen, waarmede zij zich in gemeenschappelijke strijd tegen de dwaalleer verenigt. Tot op CYRILLUS van A l e x a n d r i e († 444) zijn haar vertegenwoordigers de dapperste strijders voor kerkelijke orthodoxie, maar na dien tijd verval zij door eenzijdigheid tot ketterij en vindt daardoor haar ondergang. De school van Antiochië slaat een richting in, welke aan die van de nieuw Alexandrijnse in vele opzichten tegenovergesteld is. Navorsing van de eenvoudige woordelijke zin van de heilige schrift, met alle middelen, die kritiek, taal en oudheidkunde opleveren, en het

vaststellen van een zuiver Bijbelse theologie was haar taak. Afkerig van het geheimzinnige, streefde zij naar een heldere, verstandige opvatting van het Christendom en naar de ontwikkeling van het dogma door helder, logisch denken, maar geraakte daarbij nu en dan op de bijwegen van het rationalisme. Met het einde van de 5de eeuw begint echter voor de kerkelijke letterkunde een tijd van verval. Staatkundige verdrukking en invallende barbaarsheid verstoren het vrije streven van de wetenschap, en in de plaats van jeugdig frisse voortbrengselen van de geest openbaart zich een compilerische vlijt en een onvermoeid streven om de vruchten van de geest van de voorgaande eeuwen zich toe te eigenen.

1. *De hoofdvertegenwoordigers van de nieuw Alexandrijnsche school zijn:*

1) **Athanasius**, bisschop van Alexandrië, de vurige verdediger van de Godheid van CHRISTUS, dien de nakomelingschap de vader van de rechtzinnigheid noemde (pater orthodoxiae); † 373 (§ 31).

Vervolgens de drie grote Cappadociërs:

2) Basilius de grote, uit een voornaam geslacht, bisschop van zijn vaderstad Cesarea in Cappadocië, een waarlijk „koninklijk” verschijnsel in de kerkgeschiedenis, † 379. Te Athene studerende, sloot hij liet zijn gelijkgezinde landgenoot GREGORIUS Van Nazianzus een uit liefde tot de kerk en tot de wetenschap ontsproten vriendschapsverbond voor het leven, waarbij zich later zijn jongere broeder, GREGORIUS, bisschop van Nyssa, met gelijke innigheid aansloot. Lang leefde hij in de eenzaamheid als asceet, schonk zijn gehele vermogen aan de armen en werd vervolgens presbyter en bisschop. Het gehele rijke leven van het mans ademt een wereldoverwinnend geloof, zelfverloochenende liefde, verheven zin en Koninklijke waardigheid. Door de macht van zijn geest hield hij in de woedende vervolgingen van de Ariaan VADENS (§ 31) de katholieke kerk in het oosten bijeen. De schoonste getuigenis van zijn edelen zin was het grootse Basiliusgesticht, een ontzaggelijk hospitaal in Cesarea, waaraan hij al zijn rijke inkomsten besteedde, terwijl hij zelf in behoeftigheid leefde. Onder zijn schriften munten vooral uit zijn 428 brieven, een trouwe spiegel van hemzelf en van zijn woelige tijd.

3) Gregorius van Nazianzus, de theoloog genaamd, leefde gedurende geruime tijd in het door Basilius gestichte klooster, werd toen bisschop van Nazianzus, later patriarch van Konstantinopel, welken post hij spoedig, door vijandelijkheden vervolgd, liet varen en naar Nazianzus terugkeerde, waar hij in 390 stierf.

4) Gregorius van Nyssa, broeder van BASILIUS, een verstandige, bespiegelende geest en een warm vereerder van ORIGENES.

Eindelijk 5) Cyrillus van Alexandrië, verg. § 34, II. Als kwekeling van de oudere (origenistische) school moet hier nog genoemd worden, de geleerde en verdienstelijke geschiedvorsers Eusebius van Cesarea, de vader van de kerkgeschiedenis, een gematigd semiAriaan († 338).

II. Uit **de school van Antiochië** zijn de voornaamste kerkvaders: Johannes CHRYSOSTOMUS (d. i. Guldenmond), patriarch van Konstantinopel, gest. 407 (§ 32), en Theodoretus, bisschop van Cyros aan de Euphraat, een helder denker, een veelzijdig geleerde en scherpzinnig polemicus, dogmaticus, exegeet en kerkgeschiedkundige († 457).

In de nationaal Syrische kerk onderscheidt zich Ephraëm de Syriër, diaken te Edessa, exegeet, redenaar en vooral uitstekend dichter van kerkelijke lofzangen (in de Syrische taal), daarenboven een ijverig asceet († 378).

III. Onder de Westerse (in het Latijn schrijvende) kerkvaders zijn de nitstekendsten:

1. Ambrosius, uit een voorname familie, eerst stadhouder van Milaan, na de dood van de bisschop aldaar door de stem van een kind en de onmiskenbare toejuicing van het volks tot bisschop verkozen, ofschoon hij nog niet gedoopt was. Hij schonk terstond zijn gehele vermogen aan de armen en nam zijn ambt met apostolische ijver waar, een vader van alle armen en verdrukten, trouw in de zielzorg, uitstekend als kanselredenaar en een krachtig strijder tegen de Ariaanse ketterij (§ 31). Met zijn minzaamheid en goedhartigheid paarde hij een sterkte van karakter en een wilskracht, die gene mensenvrees kende. de machtige beschermheer van de kerk, THEODOSIUS de grote, wees hij, omdat deze in zijn drift onder de bewoners van Thessalonica wegens een opstand een vreselijk bloedbad had laten aanrichten, van het altaar terug, tot dat hij openlijke kerkboete gedaan had. Hij stierf in 397.

2. HIERONYMUS, geboren te Stridon in Dalmatië. Zijn leven, Zo wel als zijn wetenschap is gedeeld tussen het westen en oosten. Hij was de geleerdste kerkvader van zijn tijd, maar niet zonder eerezucht en hartstocht. De bisschop DAMASUS van Rome droeg hem de herziening van de oude Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament (de zogenaamde Itala) op, die, met een eigene vertaling van het Oude Testament door hem zelf vervaardigd, later onder de naam van Vulgata kerkelijk gezag verkreeg. HIERONYMUS was een ijverig bevorderaar van het monnikenwezen en bracht zijn laatste jaren in een gezelschap van monniken te Bethlehem door. Hij stierf in 420.

3. Aurelius Augustinus, geboren in 354 te Tagaste in Numidië. Door zijn vrome moeder MONICA was hij reeds vroeg tot CHRISTUS gebracht; maar terwijl hij in Carthago studeerde, verzonk hij diep in zinnelijkheid en wereldse listen. Cicero's Hortensius wekte voor het eerst bij hem het verlangen naar iets hogers weer op. Als leraar van de redekunst te Carthago, Rome en Milaan werd hij door eerezucht, wereldse lust, twijfel en verlangen heen en weer geslingerd. Daarop wierp hij zich negen jaren lang in de armen van de manicheërs, maar zag zich schandelijk bedrogen en zou nu geheel verloren zijn gegaan, had niet vooreerst de platonische wijsbegeerte hem nog teruggehouden. Maar de vrede van zijn ziel kon hij ook hier niet vinden. Toen echter toonden de prediciën van AMBROSIUS (die aan zijn moeder de troost had gegeven, dat een zoon van zovele tranen en gebeden niét verloren kon gaan), hem de regen weg, en de werking van de Heilige Geest, brak eindelijk in een ogenblik van wonderbare beschikking door. AMBROSIUS doopte hem in 387. Hij liet nu zijn rhetorambt varen, keerde naar Afrika terug en werd bisschop van Hippo Regius in Numidië, waar hij in 430 stierf.

AUGUSTINUS is de grootste en invloedrijkste van alle kerkvaders. In een hoogst zeldzame en rijke mate waren scherp en diepzinnigheid, helderheid van denken, diepte van bespiegeling en dialectische bedrevenheid, Christelijke levenservaring en innigheid van geloof, kracht van geest en energie van wil in hem verenigd. De vrees, van de waarheid ook slechts in het minst te kwetsen, voerde hem in het denken somtijds over de grenzen van Christelijke bedachtzaamheid heen. Zijn krachtige geest heeft echter bijna alle delen van de theologische wetenschap verder gebracht; in vele verwierf hij zich een groten naam, sommige zelfs heeft hij geheel voltooid. Op de leerstukken van de Drieëenheid (§ 43), de zonde en de genade (§ 33) heeft hij de grootste invloed gehad. Het gronddenkbeeld zijner zienswijze was, dat slechts het geloof tot de ware kennis geschikt maakt (*fides praecedit intellectum*). Zijn talrijke schriften bieden een onuitputtelijke rijkdom van diepzinnig onderzoek van de heilige

schrift en van levenswijsheid aan. Onder dezen munten uit: zijn Belijdenissen (Confessiones), waarin hij voor het aangezicht van het Alwetende zijn gehele leven met al zijn afdwalingen en genadeleidingen in diepen ootmoed en de heiligsten ernst biddend blootlegt, alsmede zijn werk *De Civitate Dei*, de diepste en geestrijkste apologie van de oude kerk.

IV. Onder de kerkvaders van de latere tijd moeten genoemd werden, in het Oosten:

1) de onbekende vervaardiger van de mystiek theosofische schriften, die in het begin van de 6de eeuw opkwamen en de naam van Dionysius Areopagita valselyk aan het voorhoofd droegen. Zij werden de grondslag ener speculatief mystieke theologie, die vooral in de middeleeuwen een groot gewicht verkreeg. De afsluiting van de kerkelijke leer in het oosten vormt Johannes Damascenus (monnik en presbyter te Jeruzalem), daar hij op de grondslag van de oudere Oosterse kerkvaders een leerboek van de dogmatiek vervaardigde, dat voor de volgende tijd een normatief aanzien behield. De rij van de grote westerse kerkleraars wordt waardig besloten door paus Gregorius de Grote, gest. 604.

§ 30. Ontwikkeling van de kerkelijke leer in het algemeen.

Nadat in het vorige tijdvak de Christelijke leer zich reeds tot een rijke inhoud ontwikkeld had, was thans de kerkelijke zifting daarvan dringend noodzakelyk geworden. Het in het Christendom wezenlyk inwonende streven naar alzijdige wetenschappelyke opvatting en ontwikkeling nam altijd toe in omvang en gevolg; het levendige verkeer in de kerk bracht de tegenstellingen met elkander in aanraking en strijd, en op de grootste inspanningen volgden na menigvuldige wisselingen van overwinning en nederlaag eindelijkte vereniging in de waarheid en uitwerping van de dwaling als ketterij.

Deze twisten in de leer hadden haar licht en haar schaduwzijden; maar de onbevangen blik zal erkennen, dat, hoe groot en in het oog lopend de laatste ook zijn mogen, de eerste toch de overhand hebben, en dat door dit strijden voor de kerk een gewin behaald is, hetwelk door de velerlei storingen, die er mee gepaard gingen, niet te duur gekocht is. Wel is waar werd dikwijls de zuivere belangstelling in de waarheid door persoonlijke eer en zelfzucht gestoord; werden, in plaats van slechts met geestelyke wapenen te strijden, dikwijls staatsgeweld, hofkabelen en volksdriften te hulp geroepen; wel is waar vergat men dikwijls om de leer het leven, maakte menige scheuring, die door bedaarde samenspreking nog te helen zonde geweest zijn, onheelbaar, en gaf aan de ondergeschikte dingen een gewicht, dat hun niet toekwam. Maar het moet ook erkend worden, dat in al deze opzichten aan beide zijden gezondigd werd, ja dat, wanneer aan een van beiden soms minder hardheid en hartstocht, of meer ware verdraagzaamheid, toegevendheid en zachtheid bestonden, deze doorgaans niet aan de ketterse, maar aan de rechtzinnige zijde te vinden waren. Maar ook dit moet erkend worden, dat de strengste wetenschappelyke en toepasselyke ontwikkeling van het Christendom door zijn bestemming tot wereldgodsdienst gevorderd is, — dat de waarheid, wanneer zij tegen elke vervalsing beveiligd moet zijn, de volkomenste en scherpste uitdrukking in woorden behoeft, — dat deze twisten en afdwalingen eenmaal in de kerk toch doorgeworsteld en overwonnen moesten worden, dat het Christendom de botsing van de volksverhuizing en van de invallende barbaarsheid minder veilig zou verduurd hebben, wanneer het niet een vaste steun

gevonden had in de katholieke kerk, die juist door de scherpste bepalingen van de leer een nauw samengesloten eenheid kon bewaren, — en dat de heidense denkbeelden, die bij de opname van de nieuwe heidense volken in de kerk mede overgebracht waren, een minder scherp ontwikkeld, vastgesloten en onwankelbaar vastgesteld Christendom nog veel meer, dan het buitendien geschiedde, overstromd en doordrongen zouden hebben.

Dat recht en waarheid echter doorgaans aan de zijde van de rechtzinnigheid waren, die ten laatste toch altijd, ofschoon dan ook somwijlen slechts door tussenkomst van de staatsmacht, zegevierde, dit waarborgt ons de belofte van de Heere, die Hij aan Zijn kerk gegeven heeft; dit waarborgt ons de overeenstemming met de heilige schrift; dit waarborgt ons eindelijk het gericht, dat de geschiedenis over de ketters gehouden heeft. De katholieke kerk met haar orthodox leerbegrip heeft alleen in de geschiedenis getoond een krachtig leven te bezitten, heeft alle vervolgingen van de ketters, wanneer zij de staatsmacht voor zich hadden, zegevierend doorgestaan, heeft de wereld hervormd en vernieuwd, heeft met ijver en geluk het werk van de zending vervuld, uit haar is de kerkelijke levenskracht van de middeleeuwen, uit haar de levensstroom van de Hervorming voortgekomen; — terwijl alle door haar uitgeworpen ketterijen en sekten, ook onder bescherming van de staat en andere gunstige omstandigheden, door haar inwendige nietigheid en levenloosheid ten onder zijn gegaan, of slechts een kommerlijk, stilstaand aanzijn zonder polsslag van kerkelijk leven en kerkelijke ontwikkeling voortgesleept hebben.

§ 31. De strijd over de Godheid van CHRISTUS.

De eerste dogmatische strijd, die in dit tijdvak ontbrandde, was de *A r i a a n s e*. Hij betrof de innigste kern en hoeksteen van de gehele Christelijke leer, de Godheid van CHRISTUS (verg. § 24, II), en bedreigde langen tijd het geloof van de kerk met het verlies van haar grootste kleinood. Maar de waarheid zegepraalde eindelijk volbomen. Twee algemene concilien, de eersten van allen, die gehouden zijn, gaven aan de kerk het geroofde kleinood terug.

De **Ariaanse strijd** brak in Alexandrië uit. ALEXANDER, bisschop aldaar, leerde met grote ijver de eeuwige generatie en wezensgelijkheid van de Zoon met de Vader, waartegen een zijner presbyters, Arius, uit de school van Antiochië afkomstig, die meende dat daardoor de eenheid van het Goddelijk wezen en het onderscheid der Personen in gevaar werd gebracht, en die sedert 318 openlijk zijn tegenovergesteld gevoelen leerde, dat de Zoon het eerste en voornaamste Schepsel van de Vader, uit niets in de tijd geschapen, en daarom niet gelijk in wezen met de Vader was. ALEXANDER zag van zijn zijde door zulke beweringen de Godheid van CHRISTUS opgeheven, en riep een synode te Alexandrië bijeen (321), die, de leer van ARIUS veroordeelde en hem zelf afzette. Maar het volk, dat hem als een strenge asceet vereerde, en vele bisschoppen, die of in zijn gevoelen deelden, of het ten minste voor onschadelijk hielden, trokken partij voor hem. De daardoor ontstane opschudding maakte CONSTANTIJN de Grote op de strijd opmerkzaam. Hij gebod, natuurlijk vruchteloos, aan beide partijen, de strijd te laten rusten, daar hij dien slechts als een nutteloze en kleingeestige kibbelarij beschouwde. HOSIUS, bisschop van Cordova, bracht het keizerlijke bevel naar Alexandrië over, leerde aldaar de stand van zaken en het gewicht van de strijd kennen, en deed de keizer de zaak op een andere wijze

inzien. Deze beschreef nu een algemeen concilie te Nicéa (325), waar hij zelf en ruim 300 bisschoppen verschenen. De Homoousianen of de verdedigers van de wezensgelijkheid waren de uitgemaakte minderheid. Evenwel verschaft de vurige welsprekendheid van de jonge diaken ATHANASIUS, die ALEXANDER meegebracht had, en de gunst van het keizers aan hun gevoelen de overwinning. De homoousiaanse formules werden in de geloofsbelijdenis opgenomen, ARIUS werd in de ban gedaan en zijn schriften werden veroordeeld om verbrand te worden.

ARIUS ging met twee Egyptische bisschoppen, die de ondertekening eveneens volstandig weigerden, in ballingschap. De keizer keerde echter door de invloed van aanzienlijke bisschoppen na enige jaren reeds tot zijn vroegere zienswijze van de strijd terug. ARIUS gaf een in algemene uitdrukkingen opgestelde geloofsbelijdenis, waarop de keizer beval hem in zijn ambt te herstellen (330). Maar ATHANASIUS, middelerwijl zelf bisschop geworden, verklaarde met onwankelbare standvastigheid, daaraan niet te mogen gehoorzamen. De keizer dreigde met afzetting. Bij een persoonlijke samenkomst ondertussen maakte ATHANASIUS op hem zulk een indruk, dat hij toegaf. De vijanden van ATHANASIUS lieten echter niet af, en brachten het Zo ver, dat hij, door twee Ariaanse synoden als onruststichter en oproermaker veroordeeld, naar Trier verbannen werd (336). Te gelijk zou ARIUS plechtig te Konstantinopel, in weerwil van de tegenkanting van de bisschop aldaar, in de kerkelijke gemeenschap weer opgenomen worden, maar van het avonds te voren stierf hij plotseling. CONSTANTIJN volgde hem spoedig. CONSTANTIJN II gaf ATHANASIUS terstond aan zijn gemeente, die hem met geestdrift ontving, terug. Na zijn dood (340) wonnen echter de Arianen CONSTANTIUS voor zich. Zij hielden een concilie te Antiochië (341), waarop het vonnis van afzetting over ATHANASIUS vernieuwd werd. Deze nam zijn toevlucht naar Rome. De synode te Antiochië stelde vijf nieuwe (bemiddelende) symbolen op, het westen volhardde eenvoudig bij het besluit van Nicéa. Een werkelijke scheuring tussen het oosten en het westen was er het gevolg van. Om deze bij te leggen, riep CONSTANTIUS, door zijn broeder CONSTANS daartoe aangespoord, een algemeen concilie te Sardiea in Illyrie bijeen (343).

De Oosterse scheidden zich echter af, en deden een tegenconcilie te Philippopolis in Thracie bijeen komen. Te Sardica werd het Nicaenum vernieuwd en ATHANASIUS weer hersteld. Zijn gemeente ontving hem met luid vreugdegejuich. Maar na de dood van CONSTANS (350) werd CONSTANTIUS weer voor de Arianen gewonnen. Hij dwong de Westers, het vonnis van ATHANASIUS te ondertekenen, verbande en vervolgde de weigerachtigen. Soldaten omsingelden de kerk, waarin ATHANASIUS juist godsdienstoefening hield. Hij bracht met kalmte en waardigheid de dienst ten einde en ontvluchte naar de Egyptische woestijn (356). De zegepraal van het Arianisme in het gehele Romeinse rijk scheen volkomen beslist te zijn. Nu echter werden ook de Arianen zelf onder elkander verdeeld. De scherpere partij dreef haar dwaalleer tot Zo ver, dat de Zoon ongelijkvormig (anomoeërs genaamd) aan de Vader was, térwijl de meer gematigden onder hen, de semi-Arianen of homoiousianen, een wezenlijke gelijkvormigheid met de Vader wilden erkend hebben. Beide partijen bestreden elkander hevig. Om de vrede te herstellen, gebod de keizer, het woord ousia (het wezen), dat de oorzaak dan allen tweespalt was, uit te schrappen, en vervolgde allen, die dit weigerden. Maar geen partij was daarmee tevreden. De verwarring was ten toppunt geklommen, toen de keizer stierf (361). JULIANUS riep alle verbannen terug en gaf aan alle partijen gelijke rechten, waardoor de verwarring nog vermeerderde. Maar aan de zachtzinnigheid en wijsheid van de

eveneens teruggekeerden ATHANASIUS gelukte het, op een synode te Alexandrië (362) de kerkelijke orde in zekere mate te herstellen. Daarvoor deed JULIANUS hem terstond als ware hij een rustverstoorder op nieuw in ballingschap gaan.

JOVIANUS, de opvolger van JULIANUS, was niceïsch gezind en liet ATHANASIUS terstond terugkeren (363). Maar VALENS, aan wie zijn broeder VALENTINIANUS I het oosten overliet, was wederom een ijverig Arianen (364-379). Hij woedde met gelijke hevigheid tegen de Athanasianen ga de semi-Arianen, en veroorzaakte daardoor, dat de eersten zich laauwer aan de laatsten aansloten. ATHANASIUS moest vluchten, maar mocht na vier maanden terugkeren en bracht nu zijn laatste levensjaren in rust door. Hij was 46 jaren lang bisschop, waarvan hij er 20 in ballingschap doorbracht. Hij stierf in 373 en liet aan de drie grooté Cappadociers (§ 29, I) de voortzetting van de strijd van de niceïsche rechtzinnigheid over Theodosius I de Grote (379-395), die het oosten en het westen weer voor een korte tijd verenigde, gaf eindelijk aan het Arianisme de doodsteek. Hij riep het tweede algemene concilie te Konstantinopel bijeen (381). Het symbool van Nicéa werd hier vernieuwd en door een bijvoegsel over de homoousia van de Heilige Geest uitgebreid. De Arianen mochten van nu af aan slechts nog buiten de steden godsdienstoefening houden. Later werden hun alle kerken ontnomen.

§ 32. De twisten over ORIGENES.

In het westen stond ORIGENES reeds van de beginne af enigermate in een kwade reuk. Daarentegen hielden hem de vertegenwoordigers van de rechtzinnigheid, die zich in de Ariaansen strijd met kracht staande hielden, een ATHANASIUS, BASILIUS, de beide GREGORIUSSEN enz., die aan hem hun theologische vorming te danken hadden, voortdurend in hoge eer. Maar ook de Arianen konden zich voor velen hunner beweringen op ORIGENES beroepen, waardoor hij ook in het oosten bij de hartstochtelijke of bekrompen tegenstanders van malus in minachting kwam. Tot de laatste behoorden vele Egyptische monniken, die de bespiegeling van ORIGENES als de eerste bron van alle ketterij verafschuwden, en daarentegen in hun opvatting van God en Goddelijke dingen een plomp én vleselijk anthropomorphisme huldigden. Uit hun gemeenschap kwam ook EPIPHANIUS, de bisschop van Salamis, een uiterst geleerd, eerlijk, vroom, maar ook enigszins bekrompen man voort. Een andere partij van de Egyptische monniken, met een contemplatief mystieke richting, dreef daarentegen de verering van ORIGENES tot haar uiterste, en verviel in een niet minder verwerpelijk spiritualismus. Terwijl deze beide monnikenpartijen met elkander twistten, ontbrandde de strijd ook elders op nog veel hatelijker wijze. Het hoofdtonel daarvan werd eerst Palestina, vervolgens Konstantinopel.

1. In Jeruzalem had ORIGENES warme vereerders in de bisschop JOHANNES en de beide zich aldaar ophoudende Latijnen Hieronymus (§ 29, 111) en de vriend van zijn jeugd Rufinus. De antiorigenistische monnikenpartij hitste echter Epiphanius tegen hen op. Deze kwam zelf naar Jeruzalem (394), en bediende zich van de hem door JOHANNES vriendelijk aangeboden kansel tot een hevige prediking tegen het origenianisme. JOHANNES predikte daarop tegen het anthropomorphisme. De eerste sprak nu terstond het anathema over deze richting uit en eiste van JOHANNES hetzelfde met betrekking tot het origenianisme. Deze weigerde echter. HIERONYMUS, voor zijn naam in het westen bezorgd, koos de zijde van EPI-

PHANIUS. Nu ontstond een ergerlijke twist, die THEOPHILUS van Alexandrië slechts met moeite bijlegde (397). RUFINUS keerde kort daarop naar het westen terug en vertaalde de schriften van ORIGENES in het Latijn. In de voorrede liet hij doorschemeren, dat ook de orthodoxe HIERONYMUS een vereerder van ORIGENES was. Ten gevolge daarvan ontwikkelde zich een uiterst hevige twist tussen hen beiden. De bisschop ANASTASIUS van Rome riep RUFINUS ter verantwoording naar Rome; hij verscheen echter niet en werd daarom wegens origenistische ketterij plechtig veroordeeld (399).

11. Theophilus van Alexandrië, een praalziek, heersehzuchtig en twistziek kerkvorst, had het tot hiertoe altijd met de origenistische monniken gehouden. Maar hij geraakte met zijn vrienden in onmin, die zich aan zijn wereldse leefwijze ergerden. Nu ging hij tot de anthropomorphisten over, liet ORIGENES en zijn schriften veroordelen en verdreef alle monniken, die in deze uitspraak niet wilden berusten. De vervolgdgen zochten bescherming in Konstantinopel bij de bisschop Johannes Chrysostomus (401). Deze nam hen voorlopig op, zonder hen evenwel in enig opzicht in het gelijk te stellen, en beproefde een verzoening, maar THEOPHILUS wees de als antiochener dubbel gehaten mededinger smadelijk af. CHRYSOSTOMUS wilde zich thans terugtrekken, maar de monniken wonnen keizerin EUDOXIA voor zich, en deze dwong hem door haar gemaal ARCADIUS (395—408) de zaak weer op te nemen. THEOPHILUS werd voor een synode te Konstantinopel gedagvaard. Het gelukte hem door misleiding de antiorigenistischen ijveraar EPIPHANIUS in zijn belang te winnen. De eerlijke oude man snelde vol ijver en vooroordeel naar Konstantinopel, maar leerde de zaak in het ware licht kennen en vertrok ontevreden van daar met de woorden: „Ik laat u het hof en de huichelarij.” Ondertussen veranderde de stemming van het hof. CHRYSOSTOMUS had door scherpe prediking en zielzorg de keizerin verbitterd. Daarvan maakte THEOPHILUS gebruik; hij kwam met een groot en sterk gevolg naar Chalcedon en verzamelde op het keizerlijke landgoed Drus (d. i. eik) een synode (403), die CHRYSOSTOMUS schuldig verklaarde aan onzedelijkheid, onkerkelijkheid en hoogverraad. De keizer veroordeelde hem nu tot ballingschap. CHRYSOSTOMUS zette het voor hem opstaande volk neer en liet zich geduldig wegvoeren. Een hevige aardbeving in de volgende nacht en de gistende onrust van het volks veroorzaakten echter, dat de keizerin de banneling door snelboden tot de terugkeer liet overhalen. Na een afwezigheid van drie dagen hield deze onder het gejuich van het volks zijn intocht in de stad. De uitbundige inwijding van een standbeeld van de keizerin bestrafte CHRYSOSTOMUS kort daarop zeer ernstig, en toen haar toorn daarover op nieuw hevig ontbrandde, ontglipten hem in een predicatie op Johannesdag over Marc. 6, 17 vv de scherpe woorden: „Wederom woedt HERONIAS en eist het hoofd van JOHANNES.” THEOPHITUS wakkerde door zijn partij het vuur aan, en CHRYSOSTOMUS werd op nieuw in ballingschap naar Armenië gezonden (404), vanwaar hij een bestendig zielzorgend verkeer met zijn gemeente onderhield. In 407 werd hem een hardere ballingschap aan de Zwarte Zee aangewezen, maar hij bezweek onder de vermoeienissen van de reis en stierf onderweg met de woorden, die de leus zijns levens waren geweest: „God zij voor alles geprezen”.

§ 33. Twisten over de leer van zonde en genade.

De algemeenheid van de menselijke zondigheid, haar samenhang met de zonde van ADAM en de onvoorwaardelijke noodzakelijkheid van de Goddelijke genade in CHRISTUS tot verlossing was tot hiertoe door alle kerkleraars erkend. De betrekking der Goddelijke genade tot de menselijke vrijheid bij de bekering stelden de Oosters en zich echter doorgaans voor als synergisme, d. i. als een samenwerken van beiden, terwijl de Westers sedert TERTULLIANUS meestal het monergisme (het alleen werken van de genade) vertegenwoordigden, maar toch met grote onbepaaldheid en veelvuldig weifelen. De voornaamste vertegenwoordiger dezer leer werd AUGUSTINUS, bisschop van Hippo in Afrika. Maar een Britse monnik, Pelagius genaamd, trad met de tot hiertoe ongehooorde leer op, dat de menselijke zondigheid in geen oorzakelijke samenhang met ADAMS zonde stond, en de mens ook zonder medewerking van de Goddelijke genade uit eigene zedelijke kracht door volhardende strijd zich tot heiligheid en zondeloosheid kon verheffen.

Over deze leer ontbrandde de Pelagiaanse strijd, waarvan de uitslag de algemene veroordeling van de dwaalleer van PELAGIUS was. Maar in het oosten bleef het synergisme de overhand behouden, en in Gallië vernieuwde het zich in de zogenaamde *semi-pelagiane* strijd, die tot het westen bepaald bleef en wiens uitkomsten vrij onzeker waren.

1. **Aurelius Augustinus** (§ 29, III) had in het eerste tijdvak van zijn Christelijk leven, waarin de tegenstelling tegen het manicheïsme nog op de voorgrond van zijn denken en strijden stond, het geloof als een zelfbepaling van de menselijke wil aanziende, een zekere mate van vrije medewerking van het menschen bij de bekering voor noodzakelijk gehouden, en zo zijn volstreekte verdiensteloosheid ontkend. Maar zijn gehele levenservaring drong hem er onweerstaanbaar toe, om de natuurlijke onbekwaamheid van het menschen tot elke positieve medewerking te erkennen, en het geloof met de bekering enig en alleen van de werking van de genade Gods afhankelijk te maken. De strijd met de Pelagiaanse dwaalleer bracht deze zienswijze volkomen en van alle zijden, uit kracht van de consequentie, bij hem tot rijpheid, en riep zo de leer van de absolute predestinatie in het leven. Zijn geheel en volledig ontwikkeld stelsel is in de wezenlijke grondtrekken het volgende:

De mens was vrij en naar het beeld Gods geschapen, met de geschiktheid voor en de bestemming tot de onsterfelijkheid, heiligheid en zaligheid, maar ook met de mogelijkheid van te zondigen en te sterven. Uit kracht van zijn vrijheid moest hij voor zichzelf kiezen. Had hij overeenkomstig God gekozen. dan zou de mogelijkheid van niet te zondigen en niet te sterven tot de onmogelijkheid van te zondigen en te sterven (het posse non peccare et mori; tot het non posse peccare et mori) geworden zijn. Maar door Satans verleiding viel hij en geraakte daardoor in de onmogelijkheid van niet te zondigen en niet te sterven (non posse non peccare et non mori). Alle voorrechten van het Goddelijk evenbeeld gingen verloren; hij behield slechts de vatbaarheid tot een uitwendige, burgerlijke gerechtigheid (*justitia civilis*), en de vatbaarheid ter verlossing. In ADAM heeft echter het gehele mensdom gezondigd, want hij was het gehele mensdom. Door de voortteling ging ADAMS natuur, Zo als zij na de zonde was, met zonde en schuld, dood en het waardig zijn van de verdoemenis, maar ook met de vatbaarheid voor verlossing op al zijn nakomelingen over. Aan het overschot van het Goddelijk evenbeeld, dat zich in de behoefte van en de vatbaarheid voor verlossing openbaart, verbindt zich de Goddelijke genade, die enig en alleen de mens verlossen en zalig maken kan. De genade is daarom volstrekt noodzakelijk, zij is het begin, midden en einde van het Christelijk leven. Zij valt de

mens ten deel, niet omdat hij gelooft, maar opdat hij geloove, want ook het geloof is het werk van Gods genade. Eerst wekt namelijk de genade door de wet de bewustheid van de zonde en het verlangen naar verlossing, en brengt vervolgens door het evangelie tot het geloof aan de Verlosser (*gratia praeveniens*). Door middel van het geloof werkt zij dan de vergeving van de zonde door toeëigening van de verdienste van CHRISTUS, en deelt Goddelijke levenskrachten mede door inplanting in de levensgemeenschap met CHRISTUS (in de doop). Zo wordt de vrije wil tot het goede hersteld (*gratia operans*) en openbaart hij zich in een heilig leven in de liefde. Maar ook in de wedergeborene bestaat nog de oude mens met zijn zondenlust. In de strijd van het nieuwe met het oude ondersteunt hem voortdurend de Goddelijke genade (*gratia coperans*). De laatste daad van de genade, waartoe het echter naar de opvoedende wijsheid Gods in dit leven nog niet komt, is de gehele opheffing van de nog kwaden lust (*concupiscencia*) en de verheerlijking tot volkomen gelijkvormigheid aan CHRISTUS door opstanding en eeuwig leven (*non posse peccare et mori*).

Van deze geheel evangelische zienswijze van natuur en genade kwam AUGUSTINUS, door de kracht van de consequentie, tot de leer ener absolute predestinatie. De ervaring toonde hem namelijk, dat niet alle mensen tot bekering en verlossing geraken. Daar de mens zelf tot zijn bekering in het geheel niets bijdragen kan, .Zo moest de grond van dit verschijnsel niet in de daden van de mens, maar slechts in een eeuwig vrijmachtig raadsbesluit van God (*decrelum absolutum*) gezocht worden, volgens hetwelk Hij besloten had, om uit het menselijk geslacht, dat geheel en al van de verdoemenis was vervallen (*de massa perditionis*) sommigen ter verheerlijking zijner genade te redden, en anderen ter verheerlijking zijner straffende rechtvaardigheid aan hun verdiende verdoemenis over te laten. De reden dezer verkiezing was alleen het wijze en verborgen welbehagen van de Goddelijke wil, zonder aanmerking van het geloof van het menschen, dat immers ook slechts een geschenk van God is. Wanneer gezegd wordt: „God wil, dat alle mensen zalig worden” dan kan dit slechts betekenen: „allen die gepredestineerd zijn.” Even als de verworpenen (*reprobati*) op generlei wijze zich de genade kunnen toeëigenen, Zo kunnen de uitverkorenen (deels) haar op generlei wijze weerstaan (*gratia irresistibilis*). Het enige zekere teekén, dat iemand uitverkoren is, was daarom het ongestoorde volharden in het bezit van de genade (*donum perseverantiae*).

II. Morgan Pelagius, een man van achtungwaardige geleerdheid en gestrenge zedelijkheid, Maar alle diepte. van geest en speculatieve begaafdheid missende, had, verre van de strijd en de stormen van het levens, zonder inwendige aanvechting, zonder neiging tot in het oog lopende zonden, en zonder Christelijke levenservaring, geen ander ideaal dan dat van monnikachtige ascese kennende en zoekende, zich een levensaanschouwing gevormd, met die van Augustinus rechtstreeks in strijd. De grond trekken van zijn stelsel zijn de volgende: De mens is reeds van de beginne af sterfelijk door God geschapen en niet de tijdelijke, maar de eeuwige dood is het gevolg en de straf van de zonde. De val ban ADAM heeft in de menselijke natuur niets veranderd en is zonder alle invloed op zijn nakomelingen gebleven. Elk mens wordt nog geboren, Zo als God de eerste mens geschapen heeft, d. i. zonder zonde en zonder deugd. Door zijn volkomen onverzwakte vrijheid beslist hij voor de een of voor de andere. De algemeenheid van de zonde berust op de macht van de verleiding, van het kwade voorbeeld en van de gewoonte, maar er kunnen ook geheel zondeloze mensen zijn en de zodanigen zijn geweest. De genade Gods verlig † de mens het bereiken zijn bestemming. Zij is daarom niet absoluut,

maar wel wegens de werkelijke algemeenheid van de zonde relatief noodzakelijk. De genade bestaat in de verlichting door de openbaring, in de vergeving van de zonden, door welke de Goddelijke lankmoedigheid zich doet kennen, en in de versterking van onze zedelijke kracht door de aansporingsmiddelen van de wet en van de belofte van het eeuwig leven. Gods genade is voor alle mensen bestemd, maar de mens moet zich die door oprecht streven naar deugd waardig maken. CHRISTUS is mens geworden, om ons door zijn volmaakte leer en het volmaakte voorbeeld zijns levens de sterkste prikkel tot verbetering te geven en ons daardoor te verlossen. Even als wij in het zondigen ADAMS navolgers zijn, Zo zullen wij in de deugd de navolgers van CHRISTUS zijn.

III. De Pelagiaanse strijd.

PELAGIUS begon het eerst gedurende een verblijf te Rome⁴⁷ 0) deze leer openlijk te verspreiden, en won voor haar zijn landgenoot COELESTIUS, met wie hij zich in 411 naar Carthago begaf. Hier dong COELESTIUS naar het ambt van presbyter, maar uit Milaan klaagde hem de diaken PAULIUS aan; COELESTIUS moest voor een synode te Carthago in 412 terecht staan en werd in de ban gedaan. PELAGIUS had zich reeds vroeger naar Palestina begeven, waar hij zich bij de Origenisten aansloot (§ 32). HIERONYMUS en PAULUS OROSIUS, een presbyter uit Hispanië, die zich bij hem ophield, traden tegen PELAGIUS op. Twee Palestijnse synoden lieten zich bij haar eigen synergisme lichtelijk door de Christelijk klinkende redenen van PELAGIUS tevredenstellen. Er ontstond nu een hevig twistgeschrijf, waarin ook AUGUSTINUS zijn gewichtige stem verhief. De Afrikanen wendden zich klagend naar Rome, maar de Roomse bisschop ZOSIMUS liet zich voor PELAGIUS en COELESTIUS winnen en sprak hen vrij. Een algemene synode te Carthago in 418 veroordeelde nu het Pelagianisme op nieuw, en ten zelfden tijde vaardigde keizer Hoxollus zijn sacrum rescriptum tegen de Pelagianen uit. Nu koos ook ZOSIMUS, alsmede zijn opvolger COELESTINUS, deze partij, en 18 bisschoppen, die de veroordeling niet ondertekenen wilden, werden afgezet. Zo was in het westen met één slag het Pelagianisme gebroken. zijn verbannen aanhangers vluchtten naar het oosten. De Antiochener NESTORIUS, patriarch van Konstantinopel, trok hun partij, maar wikkeld hen daardoor ook mede in zijn val (verg. § 34). Een geleerde leek, MARIUS MERCATOR, een geboren Westerse en vriend van AUGUSTINUS, greep hen in strijdschriften aan, en dreef het door, dat op het derde oecumenische concilie te Efeze (431), dat tegen NESTORIUS gericht was, ook het Pelagianisme plechtig veroordeeld werd. Positieve bepalingen werden intussen niet gemaakt, en het oosten volhardde voortdurend bij het synergistisch gevoelen.

IV. De semi-Pelagiaanse strijd.

Het naakte Pelagianisme was geheel overwonnen, maar de excentrieke hardheid in de leer van de voorbeschikking, waarmede het leerbegrip van AUGUSTINUS werd doorgedreven, veroorzaakte nieuwe twisten. In Gallië stond een gehele theologische school op, die een afkeer had van de leer van de voorbeschikking en aan de menselijke vrijheid een zekere mate van medewerking bij de bekering toestond. Aan haar hoofd stond JOHANNES CASSIANUS, abt te Massilia, een leerling van CHRYSOSTOMUS. Zijn aanhangers werden semi-Pelagianen of Massilianen genoemd. Zij erkenden wel een oorzakelijke samenhang tussen de algemene zondigheid en de eerste zonde van ADAM, maar leerden, dat het Goddelijk evenbeeld slechts verzwakt, en met name de vrije wil tot het goede geenszins geheel uitgedoofd

was, maar toch Zo verzwakt, dat hij zonder Goddelijke bijstand niet tot het heil geraken en daarin toenemen kon.

Na meer dan honderdjarigen strijd zegevierde toch eindelijk op de synode te A r a u s i (O r a n g e s) in 529 een gematigder Augustinisme, dat wel de hardheid van de voorbeschikkingsleer ter zijde stelde, terwijl het de grond van de verwerping niet in de wil Gods, maar in de weerspanning van het mensen zocht, doch in het overige aan het stelsel van de meester getrouw bleef.

§ 34. De twisten over de leer van de persoon van CHRISTUS.

Het onderwerp van de Ariaanse strijd was het bestaan van CHRISTUS (als Logos) vóór de tijd (vóór de geschiedenis), en derhalve diens Goddelijke natuur. De verdere voortgang van de theologische navorsing moest zich nu met het bestaan van CHRISTUS na de menswording bezighouden. Hier kwam vooreerst de door de Logos aangenomen menselijke natuur in aanmerking. Het resultaat van de Apollinaristische strijd was de erkenning van een volkomen menselijke natuur in CHRISTUS, met lichaam, ziel en geest. Vervolgens kwam de betrekking van de beide naturen tot elkander aan de beurt. In de Nestoriaanse strijd werd de dwaling verworpen, die de beide naturen Zo zeer uit elkander hield, dat de eenheid van de Persoon daardoor gevaar scheen te lopen.

In de Eutychiaanse strijd was het onderwerp de tegenovergestelde dwaling, die de vereniging van de beide naturen zich zo innig dacht, dat haar onderscheid daardoor verloren ging. Nu stond als Christelijke leer vast: *twee naturen, ongescheiden en onvermengd, in een en persoon, met de levendigste betrekking tot elkander.*

In de monofysietische strijd werd de mislukte poging gedaan, om de uitgebannen aanhangers van de Eutychiaanse leer wederom voor de kerk te winnen. De monofysietische strijd eindelijk wierp zich op de bepaling van *de wil* in CHRISTUS. Men wilde de monofysieten door de toegeving winnen, dat bij de tweeheid der naturen toch slechts één wil in CHRISTUS kon aangenomen worden. Maar ook hier zegepraalde de consequentie over het verkeerde streven om de strijdende partijen te verenigen.

I. De Apollinaristische strijd valt volgens de tijd nog midden in Ariaanse twisten (§ 31). De klassiek gevormde bisschop van Laodicea, Apollinaris, leerde, op grond van de wijsgerige trichomie van het mensen in lichaam, ziel (fuche, Alogos) en geest dat in CHRISTUS de Goddelijke Logos de plaats van de ontbrekende menselijke geest ingenomen had. Deze leer werd het 2de oecumenische concilie te Konstantinopel (381) uitdrukkelijk veroordeeld. Zo had derhalve de kerk, even als tegen ARIUS waarachtige Godheid, tegen APOLLINARIS de waarachtige mens van CHRISTUS gered.

II. De Nestoriaanse strijd. In het jaar 428 werd een monnik van Antiochië, Nestorius genaamd, een uitstekend redenaar, tot patriarch van Konstantinopel beroepen. Een door hem medegebracht presbyter ergerde zich aan het menigvuldig gebruik van de uitdrukking: „moeder Gods” van MARIA, en predikte daar tegen. NESTORIUS nam tegen volk en monniken zijn partij. Nu trad ook Cyrillus, patriarch van Alexandrië, een even geleerd en scherpzinnig als heerszuchtig en gewelddadig prelaat, tot bescherming van de Alexandrijnsche dogmatiek in het strijdperk. Hij vaardigde op een

synode te Alexandrië (430) twaalf hevige herroepingsformulen (anathematismen) uit, waarop NESTORIUS terstond door twaalf niet minder hevige tegenanathematismen antwoordde. Daardoor werd de strijd en de partijzucht nog hartstochtelijker. Om deze bij te leggen riep de keizer het derde oecumenische concilie te Eféze in 431 bijeen. NESTORIUS had de besliste gunst van het keizers voor zich, maar CYRILLUS verscheen met een groot gevolg van bisschoppen en een sterke lijfwacht van kerkdienaars en schippers; daarenboven waren de monniken en het volk vóór hem. Daar de Romeinse legaten en de Syrische bisschoppen lang op zich lieten wachten, opende CYRILLUS het concilie zonder hen met 200 bisschoppen; NESTORIUS werd geëxcommuniceerd en afgezet, en de anathematismen van CYRILLUS als regel van de kerkelijke rechtzinnigheid aangenomen. De Syriërs hielden terstond na hun aankomst onder voorzitting van Johannes van Antiochië een tegen-concilie, hetwelk CYRILLUS in de ban deed. In Konstantinopel stonden ondertussen de monniken en het volk ter gunste van CYRILLUS op. De keizer bekrachtigde eindelijk een (door THEODORETUS ontworpen) bemiddelende belijdenis. Ook CYRILLUS ondertekende haar, en JOHANNES schikte zich in de veroordeling van NESTORUS en zijn leer (432). — Daarmede eindigde de synode van Eféze. NESTORIUS bleef aan de wraakzucht van zijn vijanden prijs gegeven en stierf (440) in ballingschap. — Terwijl NESTORIUS de beide naturen in CHRISTUS zo zeer uit elkander hield, dat hij de wederkerige mededeling van de eigenschappen uitdrukkelijk loochende, hief hij de ware godmenschheid van het Verlossers op en met haar de eeuwig en oneindig toegankelijke waardij van zijn verlossingswerk. De leer van CYRILLUS liet trouwens het misverstand toe, alsof in de eenheid van de godmensehelijken persoon van het Verlossers ooit de tweeheid en verscheidenheid van de naturen opgeheven waren. In de bemiddelende belijdenis van THEODORETUS, die zich uitdrukkelijk tegen de vermenging van de naturen verklaarde, en evenwel de uitdrukking „Eorógos" als volkomen rechtmatig erkende, lag daarom een aanmerkelijke stap tot de vereniging in de volle waarheid. — De verbannen Nestorianen vonden een toevlucht in Perzië, en wonnen weldra de gehele perzische kerk voor hun leer. — De Nestoriaanse kerk bestaat nog heden in Perzië, onder de naam van *C h a l d e e u w s e c h r i s t e n* (naar hun kerktaal), in Oostindië op de kust van Malabar als *T h o m a s c h r í s t e n* (naar een van hun eerste leraars). Aan hun hoofd staat de patriarch van Seleucia, die de titel van *Catholicus of Jazelich* voert.

III. De Eutychiaanse strijd.

Een oude archimandriet te Konstantinopel, EUTYCHES genaamd, leerde openlijk, niet alleen dat CHRISTUS na Zijn menswording slechts één natuur bezeten had, maar ook, dat het lichaam van CHRISTUS aan het onze niet in wezen gelijk was. De Antiocheners klaagden hem op een synode te Konstantinopel (448) bij de patriarch FLAVIANUS aan. EUTYCHES werd, daar hij niet wilde herroepen, in de ban gedaan en afgezet. Hij beriep zich op een oecumenische synode en wendde zich te gelijk naar Rome tot LEO de grote. Het laatste deed ook FLAVIANUS. LEO koos de zijde van FLAVIANUS, en ontwikkelde in een brief aan deze met uitstekende scherpheid en duidelijkheid de leer van twee naturen in CHRISTUS. Keizer THEODOSIUS II beschreef echter een oecumenisch concilie te Eféze (449), waarin DIOSCURUS, de opvolger van CYRILLUS op de stoel van Alexandrië, het voorzitterschap zou bekleden. Het concilie ging uiterst willekeurig en gewelddadig te werk. De Romeinse legaten kwamen niet aan het woord, de leer van twee naturen werd veroordeeld,

FLAVIANUS afgezet en door DIOSCURUS zelfs lichamelijk mishandeld. Hij stierf reeds na drie dagen. LEO de grote protesteerde bij de keizer op de krachtigste wijze tegen de besluiten dezer „roverssynode” (latrocinium Ephesinum. THEODOSIUS stierf in 450. zijn zuster PULCHERIA, reeds vroeger een warme vriendin van FLAVIANUS, besteeg met haar gemaal MARCIANUS de troon.

Een nieuw oecumenisch concilie (het vierde) te Chalcedon in 451 zette Dioscurius en EUTYCHES af en veroordeelde met het Nestorianisme ook het Eutychianismus. Bij de positieve bepalingen werd LEO'S brief aan FLAVIANUS tot grondslag gelegd, en als rechtzinnige leer vastgesteld: „dat CHRISTUS waarachtig God en waarachtig mens was, naar zijn Godheid van eeuwigheid gegeneerd, en de Vader in alles gelijk, naar zijn mensheid uit MARIA, de maagd en de moeder Gods (Theotokos), in de tijd geboren en ons mensen in alles gelijk, doch zonder zonde, en dat na Zijn menswording de eenheid van de Persoon in twee naturen bestond, die onvermengd en onveranderd, maar ook ongedeeld en ongescheiden verenigd zijn.”

Niet al te lang na de vaststelling van het symbolum van Chalcedon ontstond in het westen de zogenaamde belijdenis van Athanasius (naar het aanvangswoord ook Quicumque genaamd). Dit symbool sluit zich nauw aan de belijdenissen van de vier eerste oecumenische synoden aan, maar neemt in de voorstelling van de Drieënhedenleer een eigenaardig Westerse zienswijze op (§ 43).

IV. De monofysietische strijd.

De talrijke tegenstanders van het concilie van Chalcedon heetten van nu af monofysieten, omdat zij slechts één natuur in CHRISTUS wilden erkennen. Hun voornaamste steun hadden zij in de monniken en het volk. In Palestina, Egypte en Syrië braken de hevigste en verderfelijke onlusten uit. De hartstochtelijke twisten duurden nog voort, toen JUSTINIANUS I (527—565) de troon beklom. Hij had het zich tot levenstaak gesteld, de ware rechtzinnigheid voor altijd vast te stellen en de ketters, bovenal de talrijke monofysieten, tot de kerk terug te brengen. Maar de goede wil van het keizers werd veelszins op de dwaalweg geleid, door de inblazingen zijner hoftheologen en de machinatien zijner geslepen gemalin THEODORA, een geheime monofysiete. Eerst liet hij zich overreden, om de oorspronkelijke monofysietische formule: „God is gekruisigd” als een liturgisch toevoegsel te wettigen (533). Maar het gelukte van de andere partij, nogmaals een plechtige veroordeling van het *O r i g e n i a n i s m e*, dat door enige invloedrijke monofysietische hoftheologen voorgestaan werd, te bewerken (541).

THEODORA en haar partij wreekten zich, door de keizer diets te maken, dat de monofysieten tevreden zouden gesteld zijn, wanneer de twistschriften van de drie aanzienlijkste Syrische kerkleraars tegen de algemeen vereerden Cyrillus (tria capitula) veroordeeld werden. Dit deed hij in een edict van 544, maar het westen weigerde standvastig de ondertekening (Driekapittelstrijd).

JUSTINIANUS riep nu het vijfde oecumenische concilie te Konstantinopel (553) bijeen, dat de keizerlijke edicten bevestigde en alle wederspanningen afzette. De keizer bereikte evenwel zijn doel niet; de monofysieten bleven gescheiden, omdat het gehate concilie van Chalcedon uitdrukkelijk erkend was.

Het talrijkst waren de monofysieten in Egypte. Uit haat tegen de Griekse katholieken verbanden zij de Griekse taal uit het kerkelijk gebruik, kozen zich. Een afzonderlijken koptische patriarch, en werkten de verovering van Egypte door de Saracenen in de hand (640). Uit Egypte verspreidde zich het monofysietisme naar Abessinie. In Syrië en Mesopothamië redde de onvermoeide werkzaamheid van een monnik, JACOB

ZANZALUS, (gewoonlijk, omdat hij als bedelaar verkleed rondreisde, EL BARADAT genaamd), de monofysietische kerk van de ondergang. Naar hem heten de Syrische monofysieten J a c o b i e t e n. Ook in Armenië, hetwelk de Perzen (536) veroverden, werd het monofysietisme, door de nieuwe regering begunstigd, de heersende kerk.

V. De monotheletische strijd.

De toenemende drang van de politieke omstandigheden van de keizers maakte een vereniging met de monofysieten altijd wenselijker. Men ried keizer HECACLIUS (611—641) aan een vereniging van beide partijen te beproeven in de formule, dat CHRISTUS door een godmenselijke wilsuiting Zijn verlossingswerk volbracht had. De verdedigers van de verenigingsformule, welke de keizer (638) tot geloofsregel voor het gehele rijk verhief, werden m o n o t h e l e t e n genoemd. Een hevige strijd ontbrandde en het westen scheidde zich van de kerkgemeenschap met het oosten. CONSTANTINUS POGONATUS (668—685) riep eindelijk liet zesde oecumenische concilie te Konstantinopel (680) bijeen, (ook het eerste T r u 11 a a n s concilie genaamd, naar het keizerlijke paleis, waar het gehouden werd). Het besliste voor de leer van twee willen in CHRISTUS zonder vermenging en tweestrijd. Het monotheletisme hield zich als kerkelijke gemeenschap alleen bij de Libanon staande. zijn aanhangers verzamelden zich aldaar om het klooster van de heiligen MARO en noemden zich Maronieten. Ten gevolge van de kruistochten kwam in 1182 een duurzame aansluiting van hunnentwege aan de Roomse kerk tot stand.

§ 35. Vernieuwing van vroegere sekten.

Ook de oudere sekten komen nog ten dele in ons tijdvak voor of worden op eigenaardige wijze vernieuwd. Dit is vooral het geval met de gnostiek Manicheïsche richting, die in ons tijdvak en zelfs nog in de middeleeuwen herhaaldelijk opkomt.

Als nieuwe manicheïserende sekten traden op:

1) De Priscillianisten in Spanje. Aan hun hoofd stond een rijke, beschaafde en streng ascetische leek PRISCILLIANUS. Een synode te Saragossa (380) excommuniceerde hen en droeg de uitvoering van de ban aan bisschop ITHACIUS op. Deze bewerkte bij keizer GRATIANUS een edict, waardoor alle Priscillianisten uit het land gebannen werden. Maar de omkoppingen van PRISCILLIANUS brachten niet alleen de opheffing van dit edict, maar zelfs ook een bevel te weeg om ITHACIUS gevangen te nemen, die naar Gallië vluchtte. De dood van GRATIANUS veranderde evenwel de stand van zaken; ITHACIUS won de overweldiger MAXIME, die, belust op hun goederen, de martelstraf tegen de sekte aanwendde, en PRISCILLIANUS met enige van zijn medestanders te Trier liet onthoofden (385), — het eerste voorbeeld van een aan een ketter ten uitvoer gelegde doodstraf.

MARTINUS VAN TOURS, aan wie de keizer vroeger beloofd had met zachtheid te zullen handelen, snelde naar Trier en brak de kerkelijke gemeenschap met ITHACIUS en alle bisschoppen, die in het doodvonnis toegestemd hadden, af. Dit bewoog MAXIME de militaire inquisitie tegen hen op te heffen. Onder het masker van de huichelarij bleef de sekte in het geheim nog lang bestaan.

2) De Paulicianen. In Armenië en Syrië hadden zich vele overblijfselen van gnostiek m a n i c h e ï s c h e ketterij tot in de 7de eeuw staande gehouden. Deze verzamelde

en hervormde door ineensmelting van hun manicheïsme met Bijbels Paulinische denkbeelden naar de wijze van MARCION (§ 19, IV) een zekere CONSTANTINUS, die de naam van SYLVANUS aannam. zijn aanhangers werden (naar de apostel PAULUS) Paulicianen genoemd, en gaven gaarne aan hun opperhoofden en gemeenten de namen van paulinische reisgezellen en gemeenten. Zij eisten gestreng, maar gene rigoristische ascese, verwierpen het vasten en stonden het huwelijk toe. Hun eredienst was hoogst eenvoudig, de inrichting hunner gemeente naar de apostolische gevormd. In de katholieke kerk verfoeiden zij de overvloed van ceremoniën en de verering van de beelden, relikwieën en heiligen, alsmede de vereniging van kerk en staat. Daarenboven eisten zij van haar de geest van evangelische vrijheid, het algemeen priesterschap van alle gelovigen, en het algemene gebruik van de heilige Schrift. Zij verwierpen echter het gehele Oude Testament en van het Nieuwe de Schriften van MATTHEUS, MARCUS en PETRUS. De keizerin THEODORA beval eindelijk hen geheel uit te roeien (844). Hun overschot vluchtte op saraceensch gebied. Zij stichtten op de grenzen vaste steden en vielen verwoestend in het gebied van het Oosters-Romeinse rijk. In het jaar 871 werden zij door keizer BASILIUS MACEDO geheel geslagen en grotendeels gedood. Verstrooide. hoepen van de sekte bleven evenwel in het geheim en nog eeuwen lang bestaan. Inzonderheid vonden zij in Bulgarije een vruchtbaren bodem.

§ 36. De Christelijke eredienst.

De vroegere eenvoudigheid maakte plaats voor groter praal en rijkdom in symbolische ceremoniën. Er vormden zich rijke liturgieën, en de kunst deed altijd sterker haar rechten gelden. Ook de prediking en het kerkgezag kregen een kunstmatiger vorm; met liet laatste verbond zich een schat van hymnen. Aan de Christelijke kerken legde de bouwkunst alle haar ten dienste staande pracht en heerlijkheid ten koste. Naast de Christusfeesten kwam een menigte van heiligen en Mariafeesten op.

I. Prediking en gezang.

In het oosten trad de prediking sterk op de voorgrond; er werd veel gelet op retorisch kunstmatige vorm en theatraal effect, en de toehoorders betuigden dikwijls hun goedkeuring door handgeklap, het wuiven met doeken enz. In het westen bepaalde zich daarentegen de prediking meestal tot korte aanspraken (*sermons*) en week zij verre achter het liturgische terug. In de beginne las men gehele Bijbelboeken naar volgorde, en de bisschop knoopte aan de voorgelezen afdeling zijn prediking vast. De aanmerkelijke uitbreiding van de liturgie maakte intussen weldra een beperking van de lezing noodzakelijk. Daarenboven eiste het zich steeds scherper afbakenende idee van het kerkelijke jaar een overeenkomstige keuze van de Bijbeltekst. Zo werden in de 4de — 6de eeuw bijzondere afdelingen van het Bijbels voor de afzonderlijke zon- en feestdagen vastgesteld (Perikopen). Voor het gezang had men rems de psalmen ook hymnen uit Bijbelwoorden samengesteld, in wier plaats weldra een grote rijkdom van zelfstandig gedichte hymnen in kerkelijk gebruik kwam.

Het begin van een godsdienstige hymnenpoëzij maakten de gnostieken, tegenover welke de Alexandrijn CLEMENS, en met geheel bijzondere rijkdom en geluk de Syriër EPIIRAËM orthodoxe hymnen dichtten. Tegen de Ariaanse liederen stelden GREGORIUS VAN NAZIANZUS, BASILIUS en anderen Nicaenis rechtzinnige

hymnen over. Onvergelijkelijk rijker, krachtiger en duurzamer ontwikkelde zich echter de hymnenpoëzij in het westen. HILARIUS PICTA VIENSIS, AMBROSIUS, AUGUSTINUS, AURELIUS PRUDENTIUS, in Hispanië, COELIUS SEDULIUS in Ierland, FORTUNATUS, bisschop van Poitiers, GREGORIUS de Grote, enz. dichtten geestelijke liederen van de hoogste poëtische kracht en onvergankelijke waarde. — Ook in het kerkgezag dat aanvankelijk kunsteloos, eentonig en recitatiefmatig was, moesten weldra grote verbeteringen gemaakt worden. In het oosten nam het maar al te dikwijls een uitspattend theatraal karakter aan. Voor het westen werd AMBROSIUS de schepper van een edel, voor het volk geschikt kerkgezag vol melodische vlucht, met ritmische maatklank en rijke modulatie. Uit Milaan verspreidde zich deze zangwijze ver over het westen. GREGORIUS de grote had ondertussen te klagen, dat het te werelds werd, en voerde een nieuwe zangwijze in, die zich streng van alle wereldse en volksmuziek onderscheidde. Zijn zogenaamd *cantus firme* bewoog zich langzaam, afgemeten en gelijkmatig zonder ritme en takt en was in priesterlijke afgeslotenheid aan een welgeoefend zangerskoor (vandaar *cantus chorus*) opgedragen. Het aanzien van de pauselijke stoel verschafte daaraan ingang in het gehele westen en verdrong geheel en al het meer bezielde, maar trouwens ook meer aan misbruik en verbastering blootgestelde, Ambrosiaans gezang.

II. Het vieren van de sacramenten, enz.

Het avondmaal gold nog lang als een verborgenheid, die de oningewijde (ongedoopte) niet mocht bijwonen (§ 22, V). Toen de kinderdoop algemeen geworden was, hield ondertussen de verdeling van de godsdienst oefening in missa catechumenorum en missa fidelium op. De aanvankelijke verplichting van alle gedoopten, om iedere zondag het avondmaal te gebruiken, werd later tot de drie hoofdfeesten beperkt. Het genot van het brood zonder wijn (*communio sub una specie*) werd nog voor manicheïsche ketterij gehouden. Reeds in de vorige periode had men, ofschoon zonder dogmatische gevolgtrekkingen daaruit af te leiden, het avondmaal als een offer beginnen aan te duiden. Dit spraakgebruik verkreeg nu echter allengs door de meer en meer veldwinnende mening, dat brood en wijn in het lichaam en bloed van CHRISTUS veranderd werd, een dogmatisch gezag. Reeds bij GREGORIUS de Grote vinden wij het gevoelen uitgedrukt, dat het avondmaal een onbloedige herhaling van het bloedige offer van Christus is, en dat CHRISTUS andermaal voor ons door de hand van het priesters geofferd wordt. Deze offerleer werd in verband gebracht met de reeds door AUGUSTINUS voorbereide, door GREGORIUS de Grote voltooide leer van het Vagevuur en veroorzaakte het ontstaan van zielmissen (*oblaciones pro defunctis*). Op overeenkomstige wijze werd dan ook voor levenden tot afwending van aardse rampen het misoffer aangeboden. Voor zulke doeleinden was dan trouwens het genieten van de offerende priester (*missae solitariae*) genoegzaam, en werkelijk verdween het medegenieten van de gemeente allengs uit de regelmatige eredienst en begon dit zich te bepalen tot bijzondere feesttijden.

De **doop** werd dikwijls nog tot op het doodbed uitgesteld. De dopeling legde, na voorafgaand onderwijs, de geloofsbelijdenis af, en daalde, nadat het exorcisme en het *hephata* (naar Markus 7, 34) over hem uitgesproken waren, in de doopvont af, waarin hij, mar het westen gekeerd, de duivel en zijn werken afzwoer, en vervolgens, zich naar het oosten wendende aan CHRISTUS zich overgaf. Daarop volgden de handoplegging en zalving, die echter in het westen, van de doopsbediening

afgezonderd, de bisschop bleven voorbehouden en als een bijzonder sacrament van het vormsel (c o n f i r m a t i e) in gebruik kwamen.

Verloving en **echtverbintenissen** werden kerkelijk ingezegend. Niet zonder tegenspraak werden daarbij uit het heidendom de bekransing, het omhangen van de sluier en de trouwring aangenomen.

Ook de **b e g r a f e n i s s e n** werden door de kerk geregeld. Bij openbare rampen werden reeds in de 5de eeuw plechtige processen gehouden. De bedevaarten naar de heilige plaatsen in het Heilige land werden, sedert HELENA, de moeder van CONSTANTIJN, die met prachtige kerken versierd had, algemeen en golden voor verdienstelijk.

De **beelden** gingen uit de huizen in de kerken over. Het neervallen voor de beelden kwam in de 6de eeuw in gebruik.

III. Kerkbouw.

Aan de drievoudige verdeling van de gemeente beantwoordde een verdeling in drieën van de inwendige ruimte van de kerk. In het voorportaal (ferula, vestibulum), dat door een zuilenrij afgezonderd was, stonden de catechumenen. Van hier kwam men in de hoofdruimte of het schip (aldus genoemd, deels naar de symbolische betekenis, deels naar de vorm), waar de gedoopte leken hun plaats hadden. Gewoonlijk was het schip door zuilenrijen in de lengte in drie ruimten verdeeld (het middelschip en twee zijschepen). Vijfschepige kerken waren zeldzaam. Uit het schip steeg men langs enige trappen naar het hoge koor, dat door een traliehek en een voorhangsel daarvan afgescheiden was. Hier bevonden zich de zitplaatsen voor de clerici, de troon van de bisschop en het altaar. In het schip bevond zich de ambon of de lessenaar voor de voorlezer. De bisschop predikte gewoonlijk van zijn troon, maar trad ook wel, om beter verstaan te worden, tot aan het hek van het koor (cancelli). Onze kansel, die daaraan zijn naam ontleent, ontstond eerst in de middeleeuwen.

De kerken hadden verscheidene bijgebouwen, waaronder het b a p t i s t e r i u m met de doopvont.

De bouwtrant van de heidense tempels was weinig geschikt voor Christelijke kerken, die grote ruimten vereisten; maar van het te beter de basilicastijl (een langwerpige vierhoek met een halfroond uitspringende nis en zuilengangen van binnen), die bijna uitsluitend gevolgd werd, (waarom een kerk ook rechtstreeks basilica, met betrekking op de eeuwige Koning, genoemd werd). De basilica toch was oorspronkelijk een openlijke markt en rechtszaal. De uitspringende nis met de eerst daaraan grenzende ruimte diende voor de rechtspleging, het veel grotere vierkant voor de koophandel. Deze dubbele inrichting van de basilica beantwoordde in haar toepassing op de kerkbouw aan de afscheiding tussen geestelijken en leken. Door de plaatsing van een dwarsschip vóór de altaarnis en door scherpere afbakening van de beide zijschepen was in de grondtekening duidelijk de kruisvorm te herkennen (middelschip, dwarsschip, altaarnis). Uit de eenvoudige basilicastijl ontwikkelde zich in de loop van dit tijdvak de Byzantijnse stijl. Het platte dak week voor de vorm van het hemelgewelf. Uit hoofde van de nu zwaardere last kwamen in de plaats van de zuilen hechte pilaren, die door stoute togen of rondbogen verbonden werden. Over de middelruimte welfde zich de grootse hoofdkoepel, waaraan zich een aantal van halve of bijkoepels schakelde. De Sophiakerk te Konstantinopel, door JUSTINIANUS I gesticht, stelt het ideaal van deze bouworde voor.

IV. Feesten.

CONSTANTIJN de grote bevorderde de zondagsviering, terwijl hij gebood, alle zaken van regering, recht of krijgswezen voor dien dag op te schorten.

Ten opzichte van het Paasfeest zegevierde te Nicéa (325) het gebruik van de gemeente van Rome over dat van de Klein-Aziatische gemeenten. De astronomische berekening van het feest werd te Nicéa aan de bisschop van Alexandrië opgedragen, waar de beoefening van de sterrenkunde toen het meest bloeide. Deze berichtte jaarlijks door rondgaande brieven (*liber paschalis*), die hij ook meestal tot het oplossen van een kerkelijke tijdvraag bezigde, de uitslag van de berekening aan de overige kerken. Vóór het begin van het *quadagesimavasten* trachtte reeds de wereldse zin van de Christenen zich dikwijls voor de op handen zijnde ontberingen door eten, drinken en uitgelaten vrolijkheid schadeloos te stellen (*Carneval = caro vale* of vastenavond). De week vóór Paaszondag heette de *grote week*. De nacht van zaterdag op zondag werd godsdienstig gevierd (Paasvigilie). De Paasmorgen begon met wederzijdse zegenwensen. De volgende zondag heette *dominca in albis*, omdat de gedoopten alsdan hun witte klederen aflegden. In de daar tussen liggende week rustten alle gerechtshoven, en burgerlijke zaken.

Gedurende de 50 dagen van Pasen tot het Pinksterfeest werden dagelijks godsdienstoefening en communie gehouden.

Het epifanienfeest werd in het westen toegepast op Matth. 2 (het feest van de heilige drie koningen), als het feest van de eerstelingen uit de heidense wereld, waarbij ook nog de toepassing op de eerste openbaring van de wonderkracht van CHRISTUS te Kano, (Joh. 2) kwam.

Het kerstfeest op 25 december (winterzonnestand, toeneming van het licht) vond eerst in het westen, vervolgens ook in het oosten, ingang.

Uit het heidendom nam men het nieuwjaarsfeest met zijn gelukwensingen over en gaf het zijn kerkelijke betekenis volgens Luc. 2, 21.

Ook de verering van de heiligen werd een deel van de openbare eredienst. Ondertussen trachtte men de heiligendienst voor een verwisseling met aanbidding die alleen God toekwam, te beveiligen. De beenderen en andere relikwieën van de heiligen en martelaren werden ijverig opgezocht en in de kerken als de kostbaarste schatten bewaard. Men schreef daaraan geneeskraft toe, en hing in de kerken tot dankbetuiging voor verkregen genezing votieftafelen en wijgeschenken op. De heiligen werden als voorbidders en beschermers aangeropen en hun sterfdagen ook kerkelijk gevierd. Men las alsdan de geschiedenis (legende) van hun leven, van hun wonderen en van hun dood voor. Weldra waren er heiligen en martelaars voor eiken dag van het jaar, maar slechts de gedenkdagen van de belangrijkste onder hen werden algemeen gevierd. Zo vooral het feest van STEFANUS, als van de eerste martelaar, op tweede kerstdag, van PETRUS en PAULUS op 29 juni, en van JOHANNES de DOPER.

Op 24 juni (zomerzonnestand, afnemning van het licht, Joh. 3, 30). Een feest Allerheiligen op 1 nov. werd sedert de 7de eeuw in het westen gevierd.

Het M i c h a ë l i s f e e s t (29 sept.), of het feest van de engelen, moest de gemeenschap van de strijdende en zegevierende kerk voorstellen.

Het feest van de k r u i s v e r h o g i n g op 14 sept. werd in de 7de eeuw door keizer HERACLIUS ingesteld, toen hij het door HELENA gevonden en later door de Perzen geroofde heilige kruis hun weer ontnomen had.

Nadat aan MARIA te Eféze in 431 en te Chalcedon in 451 het praedicaat van moeder Gods (9sov6x0S) kerkelijk toegekend was, nam haar verering aanmerkelijk toe. De kerk nam in dit tijdvak drie Mariafeesten op:

- 1) het feest van de reiniging (*festum purificationis*), ter herinnering aan Luc. 1, 25 op 2 febr.. (de 40ste dag na kerstmis); het werd ook lichtmis (*festum candelarum*) genoemd, omdat men op dezen dag de kaarsen pleegde te wijden;
- 2) het feest van de hemelvaart van MARIA (*festum assumptionis*) op 15 aug. ; en
- 3) het feest van de a a n k o n d i g i n g aan MARIA (*festum annunciationis*, Mariaboodschap) volgens Luc. 1, 27 vv. op 25 maart.

Zonder de anti-kerkelijken tegenstand tegen de eredienst of de ascese mede te rekenen, Zo als hij zich in verscheidene sekten openbaarde, verhieven zich van andere zijden hevig berispende stemmen, die, terwijl zij menigvuldige overdrijvingen en afdwalingen te recht konden laken, dikwijls in ruwe en hartstochtelijke polemiek de maat van de bezonnenheid overschreden en met het misbruik ook het gebruik veroordeelden. De tegenstand was voornamelijk tegen monnikenwezen, ascese, celibaat, vasten, heiligen, relikwieën en beeldenverering gericht. Reeds in de tweede helft van de 4de eeuw, waarin deze vormen van de ascese en van de eredienst heersend werden, verheft zich, bijzonder in het westen, daartegen een hevige tegenspraak, die evenwel weinig weerklank onder het volk vond en tot enkele personen (HELVIDIUS, een leek uit Rome, VIGILANTIUS, een Spaans presbyter, JOVINIANUS, een monnik te Rome) beperkt bleef. Later verstomde de oppositie geheel en al tot tegen het einde van dit tijdvak, waarin zij, van de staatsmacht uitgaande, en zich tot het verzet tegen de beeldendienst beperkende, in de beeldenstorm de hevigste schokken deed ontstaan.

De Byzantijnse beeldenstrijd nam zijn begin onder LEO de ISAURIER, een van de krachtigste Byzantijnse keizers. Deze geloofde, nadat hij de storm van de Saracenen op Konstantinopel roemrijk had afgeslagen (718), ook nog andere maatregelen tegen de voortgang van de Islam te moeten nemen. In de beeldenverering, door de Muzelmannen verafschuwd, zag hij de gewichtigste hinderpaal hunner bekering en vaardigde in het jaar 726 een edict daartegen uit. Maar zijn plan leed schipbreuk op de vastheid van de grijzen patriarch GERMANUS in Konstantinopel en de tegenstand van het volks en van de monniken. De grootste dogmaticus van dien tijd, JOHANNES DAMASCENUS, die in Palestina onder saraceensch oppergezag tegen de wraak van het keizers beveiligd was, verhief zijne gewichtige stem tot verdediging van de beeldenverering.

Een zekere COSMAS maakte van de volksberoering gebruik op de Cycladische eilanden, liet zich tot keizer uitroepen en trok met een vloot naar Konstantinopel. Maar LEO overwon hem, liet hem ter dood brengen en gebood in een tweede edict van het jaar 730 alle beelden uit de kerken te verwijderen. Nu begon door krijgsgeweld een fanatieke beeldenstorm. Herhaalde volksoproeren werden bloedig gedempt. CONSTANTIJN V, LEO'S zoon en opvolger, (wie de monniken de niet fraaie naam COPRONYME schonken,) een niet minder krachtig regent en soldaat, zette de beeldstormende (iconoclastische) beginselen zijns vaders nog strenger door. Hij overwon zijn zwager ARTABASDUS, die met hulp van de beeldenvrienden was opgestaan (744), en liet hem de ogen uitsteken. Daar de volksopshuddingen nog altijd voortduurden, moest een o e c u m e n i s c h e synode zijn grondstellingen kerkelijk sanctioneren. Ongeveer 350 bisschoppen kwamen te Konstantinopel bijeen (754).

Daar echter de stoel van Konstantinopel juist ledig was, bovendien Rome, dat de vijanden van de beelden in de ban had gedaan, (731/732) het zenden van een legaat

weigerde, en Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem onder saraceensche heerschappij stonden, woonde geen enkel patriarch de synode bij. Het concilie sprak de ban uit over allen, die Christusbeelden vervaardigden, en verklaarde het avondmaal voor het enig ware beeld van CHRISTUS, terwijl het tevens elke soort van beeldenverering veroordeelde. Deze besluiten werden nu op de strengste wijze uitgevoerd. LEO IV CHAZARUS, zoon van CONSTANTIJN, deelde in zijns vaders gevoelen, maar niet in zijn kracht. zijn gemalin IRENE was een ijverige vriendin van de beelden. Toen de keizer dit ontdekte, wilde hij krachtig tussen beiden komen, maar werd door zijn plotselinge dood daarin verhinderd. IRENE maakte nu van de vrijheid gebruik, welke haar de onmondigheid van haar zoon verleende, om de beeldendienst weer in te voeren. Zij beriep een nieuw concilie te Konstantinopel (786).

Maar de keizerlijke lijfwacht bestormde de vergaderzaal en joeg het concilie uiteen. IRENE verzamelde nu in het volgende jaar het 7de oecumenische concilie te Nicéa (787). Het concilie vernietigde de besluiten van 754 en wettigde de verering van de beelden, met goedkeuring van het buigen en knielen voor de beelden als een teken van liefde en verering, die het oorspronkelijke gold, en welke geenszins met de aan God alleen behorende aanbidding verwisseld moest worden.

De beide volgende keizers waren de beelden genegen, maar de zege week van hun vanen. Daarom riep het nog altijd de beelden vijandige leger de veldheer LEO de ARMENIËR, een verklaarde vijand van de beelden, tot keizer uit (813). Hij gedroeg zich zeer behoedzaam, maar de soldaten stelden zijn voorzichtigheid in een woedende beeldenstorm te leur. Aan het hoofd van de vrienden van de beelden trad THEOHORUS STUDITA, abt van het klooster Studion, een man van echte vroomheid en onwankelbare vastheid van karakter, die ook nog in zijn ballingschap onophoudelijk voor zijn zaak werkzaam was. LEO kwam door een samenzwering om het leven.

Zijn opvolger MICHAEL BALRUS liet ten minste de huiselijke verering van de beelden toe. Diens zoon THEOPHILUS had zich wel is waar de volkomen uitroeiing van de beelden tot het doel van zijn leven gesteld, maar zijn gemalin THEODORA, die na zijn dood als voogdes regeerde, voerde de beeldenverering door een synode te Konstantinopel (842) plechtig weer in de kerken in. Later verstomde de tegenkanting in de Oosterse kerk, en de dag van het synodale besluit (19 febr.) werd als blijvend feest van de orthodoxie gevierd.

§ 38. Christelijk leven en kerkelijke tucht.

Toen met de vervolgingen ook de strenge zifting van de tarwe ván het kaf ophield, en daarentegen het Christendom als staatskerk gehele scharen van onbekeerde en wereldsgezinde mensen, die niet zozeer het heil van hun ziel, als veelmeer aardse voordelen in de belijdenis van CHRISTUS zochten, tot zich trok, toen verloor het Christelijk leven in het algemeen zeer veel in ernst, kracht, innigheid en zuiverheid, waardoor het de oude wereld van het heidendom overwonnen had. Desniettemin openbaarde het Christendom ook thans nog in ruime mate zijn heiligende en wereldvernieuwende Goddelijke kracht. In de rechtspleging en wetgeving, in de beschouwing van de wereld, in volkszedes en familielevens had de kerk een zuurdeeg gelegd, dat heiligend en louterend dit alles geheel doortrok. De eisen van de humaniteit en van de mensenrechten werden allengs erkend, gladiatorsspelen en onzedelijke toneer vertoningen moesten wijken, de slavernij werd meer en meer

beperkt, de inrichtingen van weldadigheid vermeerderden, de heiligheid van het huwelijk werd erkend, de echtscheiding bemoeilijkt, eindelijk zelfs geheel verboden, enz. Hoe diep het Christelijk levensbeginsel heiligend in het volksleven was doorgedrongen, blijkt vooral in het stille, maar van het te zegenrijker werken van zo vele Christelijke vrouwen en moeders, b. v. van een NONNA (moeder van GREGORIUS van Nazianzus), een ANTHUSA (moeder van CHRYSOSTOMUS), een MONICA moeder van AUGUSTINUS).

Het strenge formalisme der **kerkelijke tucht, in** de 3de eeuw ontstaan (§ 21), was van lieverlede voor de veranderde omstandigheden te bekrompen, te ongeschikt geworden en geraakte buiten gebruik. Te gelijk verdween ook het rigorisme in de kerkelijke tucht meer en meer. Evenwel was dit, in het begin van dit tijdvak, nog altijd de oorzaak van een hardnekkige en dreigende kerkelijke scheuring in Noord-Afrika (de donatistische), die de kerk aldaar gedurende een gehele eeuw verontrustte, voor dat men haar bedwingen kon.

Het donatistische schisma.

In Noord-Afrika, waar nog sporen van de Montanistische dweperij overgebleven waren, dongen gedurende de vervolging van DIOCLETIANUS velen vrijwillig en zonder noodzakelijkheid naar het martelaarschap. De meer bedachtzame bisschop MENSURIUS van Carthago verzette zich tegen deze dweperij. Toen hij in het jaar 311 stierf, koos zijn partij de hem gelijkgezinde aartsdiaken CAECILIANUS tot opvolger, en liet hem ten spoedigste wijden. De tegenpartij, aan wier hoofd LUCILLA, een bigottische rijke weduwe, stond, verklaarde de wijding voor ongeldig en verhef in de lector MAJORINUS een tegenbisschop, die weldra in DONATUS (door de zijn de grote genoemd) een krachtige opvolger verkreeg (315).

Uit Carthago verspreidde zich de scheuring over geheel Noord-Afrika. De donatisten brachten de zaak voor de keizer (CONSTANTIJN de Grote). Verscheidene synoden, aan wie hij het onderzoek dezer zaak opdroeg, beslisten echter tegen hen. Nu beriepen zij zich op de onmiddellijke rechtspraak van het keizers, die ook te Milaan beide partijen verhoorde, maar op dezelfde wijs besliste (316) en hardere maatregelen beval, die echter hun fanatisme deden toenemen. CONSTANTIJN helde daarom tot zachtheid en verdraagzaamheid over, maar de donatisten sloten zich bij de oproerige boeren aan, die, door godsdienstig en staatkundig fanatisme aangevuurd, rovende, moordende en brandende bij hopen het land doortrokken (circumeelliones). De opstand werd door krijgsgeweld onderdrukt. JULIANUS verzekerde de donatisten bescherming en verdraagzaamheid.

De volgende keizers vaardigden echter weer gestrenge wetten tegen hen uit. Tegen het einde van de 4de eeuw begon ook AUGUSTINUS, bisschop van Hippo Regius, hen schriftelijk en mondeling te bestrijden, maar de donatisten ontweken eiken redetwist, omdat zij zijn verheven geest vreesden. Keizer HONORIUS dwong hen eindelijk tot een formelen redetwist, waartoe zich in Carthago 279 donatistische en 286 rechtzinnige bisschoppen met AUGUSTINUS aan het hoofd, onder voorzitting van een keizerlijk commissarius, verenigden (411). Deze kende aan AUGUSTINUS de overwinning toe, en nieuwe vervolgingen begonnen. De kracht van de donatisten werd allengs gebroken, doch de overblijfselen dezer sekte hielden zich nog staande tot diep in de 6de eeuw.

De donatisten eisten absolute reinheid van de zichtbare kerk, onvoorwaardelijke excommunicatie van alle dode leden, fanatiek gestrenge tucht en gehele afscheiding

van de kerk van de staat. De werking van de sacramenten maakten zij van de waardigheid van hem, die deze toediende, afhankelijk. Aan de katholieke kerk ontzeiden zij het karakter van een ware kerk.

Wat het rechtswezen betreft, gingen de synodale besluiten steeds meer in het recht over. Twee vertalingen worden genoemd: de *prisca translatie* (Synoden van Ancyra, Neo-Cesarea, Nicéa, Antiochië, Gangra, Konstantinopel en Chalcedon); en de versie *Isidoriana* of *Hispana* (welke eigenlijk in Italië thuis behoort). Hierbij kwamen in de Westerse Kerk de Spaanse, Gallische en Frankische besluiten. Bij de afsluiting van de heilige Schriften kwam nu de *Vulgata* van HIERONYMUS, welke een groot gezag verkreeg. Verder de brieven (*deretalia constituta* of *decretales epistolae*) van de pausen.

De keizerlijke besluiten; en in het Frankische rijk die Koninklijke wetten, welke met de rijksgroten en soms zelfs met het volk waren gemaakt (de *capitularia*, vroeger *decreta*, *praeceptiones*, *pactiones* genoemd. De *canones poenitentiales* en de *capitula episcoporum*. Zij werden verzameld, en wel de *canones* vooral door DIONYSIUS EXIGUUS (5de eeuw), QUESNEL (6de eeuw); en ISIDORUS (Verg. beneden § 45). Uittreksels leverden het epitome *Hadriani* (bij wijze van stellingen) en de *capitula* van Angilram (80 kapitels over de beschuldiging van de geestelijken).

Eindelijk werden er poenitentie boeken vervaardigd, die de maatstaf aangaven ter bepaling van schuld en straf; alsmede formulierverzamelingen, *libri rituales*, (*liber diurnus*); terwijl evenzeer verzamelingen van bepalingen uit het wereldlijk rechtsgebied kracht van wet verkregen. (*Capitularia* van Ansegisus. Verenigd met de verzameling van de *canones* van BENEDICTUS LEVITA.

§ 39. Uitbreiding en beperking van het Christendom.

Wegens de voortdurende twisten over de leer had de Griekse kerk zich te veel met haar godsdienstige belangen moeten bezig houden, dan dat zij veel aan het zendingswerk had kunnen doen; wat daar voor de uitbreiding van het Christendom geschiedde, kan slechts in geringe mate aan de zendingssijver dier kerk toegeschreven worden. Intussen maakt de heilige CHRYSOSTOMUS met zijn zendingssijver hierop niet de enige roemrijke uitzondering. Kooplieden en krijgsgevangenen brachten de kennis van het evangelie over de grenzen van het Romeinse rijk. Ook de verdrongen ketterse kerken (vooral de Nestorianen) deden in de beginne veel voor het zendingswerk. Evenwel verloor de Oosterse kerk door de Islam veel meer van haar gebied, dan door de zendelingen veroverd werd.

De eigenlijk zich door zendelingen uitbreidende kerk was in dit tijdvak die van het westen. Zij was daartoe door haar overwegende praktische richting, door haar in zich afgesloten eenheid en door haar nauwere aanraking met de stromen van de volksverhuizing bij voorkeur geschikt en geroepen (§ 40).

1. Geschiedenis van de zending.

In Armenië werkte in de 4de eeuw met zeer veel zegen GREGORIUS ILLUMINATOR. Hij bekeerde de koning TIRIDATES en stichtte vele Christelijke scholen en kerken. In de 5de eeuw verkregen de Armeniërs door MIESROB een eigen alfabet en een Bijbelvertaling. Er ontstond zelfs een bloeiende Christelijke letterkunde.

In Arabië vond het Christendom bij voortduring tegenstand in de vijandelijkheid van het aldaar zeer verspreide heidendom. Een jonge Arabiër, THEOPHILUS uit Diu, die als gijzelaar naar Konstantinopel gekomen was, werd daar voor de geestelijke stand opgeleid en verbreidde daarna het (Ariaanse) Christendom in Arabië en Indië. Ook SIMEON de styliet (§ 28) werkte in Arabië.. Een bloedige Christenvervolging ging in de 6de eeuw van een jood, DHU NWAS uit, die zich op de vorstentoon van Yemen verheven had.

In Oost-Indië vond in de 6de eeuw conus INDICOPLEUSTES (eerst koopman, vervolgens monnik) Christelijke gemeenten.

In Iberië aan de Zwarte zee won een Christelijke slavin NUNIA de vorstelijke familie voor het Christendom.

Naar China heen werkten de Perzische Nestorianen.

In Afrika stichtten in de 4de eeuw twee jonge schipbreukelingen, FRUMENTIUS en AEDESIUS, een bloeiende kerk in Abessinie, die zich van daar naar Ethiopië en Nubie uitbreidde.

11. Abul Kasem Mohammed, een gewaand profeet uit Mekka trad in het jaar 611 op, om een nieuwe, uit Jodendom, Christendom en Arabisch sabeïsme gemengde godsdienst, met steil monotheïsme en zinnelijk eudaemonisme, te stichten. Zijn werkzaamheid werd eerst van gewicht, toen hij, uit Mekka verdreven, naar Jatrib (Medina) vluchtte (Hedschra, 15 Julij 622). Hij veroverde in 630 Mekka, wijdde de oudheidse Kakba tot hoofdtempel van de nieuwe godsdienst (Islam, vandaar Moslemim, muzelmannen,) en vervaardigde de Koran, uit 114 Sura's (afdelingen, eig. rijen) bestaande, die zijn schoonvader ABUBEKER verzamelde. Bij zijn dood huldigde reeds geheel Arabië zijn geloof en zijn heerschappij. Daar hij zijn aanhangers de uitbreiding van de nieuwe godsdienst door geweld van wapenen ten heiligste plicht gesteld had en hen met een woest fanatisme wist te bezielen, ontrukten zijn opvolgers aan het Romeinse rijk, even als aan de Christelijke kerk, de een provincie na de andere.

Zij veroverden Syrië in 639, Palestina en Egypte in 640, Perzie in 651, Noord-Afrika in 707, Spanje in 711. Verder konden zij het evenwel vooreerst nog niet brengen. Tweemaal belegerden zij vruchteloos Konstantinopel (669—676 en 717—718), en KAREL MARTEL benam hun bij Poitiers (732) allen lust, om zich in het westen verder uit te breiden. Maar de gehele Aziatische kerk was nu reeds door hen tot een kommerlijk bestaan neergedrukt, en drie patriarchaten, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem, moesten zich naar hun luimen schikken. Onder veelvuldige verdrukkingen werden de Christenen in de veroverde landen voor het opbrengen van een hoofdgeld geduld, maar lafhartige mensenvrees en uitzicht op aardse voordelen voerden de islam gehele scharen van naam Christenen in de armen.

De betekenis en roeping van de Islam in het Goddelijke wereldplan is overigens een van de moeilijkste vraagstukken voor de wijsbegeerte van de geschiedenis. Behalve de negatieve taak, om een tuchtroede in de hand Gods te zijn voor de verbasterde kerk van het oosten, heeft het ook zekerlijk een positieve roeping; naar allen schijn deze,

om door zijn streng en fanatiek monotheïsme een bolwerk tegen het middel-Afrikaanse fetischisme en kannibalisme alsmede tegen het oost-Aziatische pantheïsme te vormen, en door zijn stelling tussen die beiden op zijn wijze insgelijks in zekere zin een tuchtmeester tot op CHRISTUS te zijn.

II. De beginselen van de Germaans-Roomse kerk.

§ 40. De stichting van de kerk onder de Germaanse volken.

Staatkundige betrekkingen met het Byzantijnse rijk brachten het eerst aan de Gothen het Christendom en wel op een tijd, waarin het Arianisme de godsdienst van de staat was. Van hen uitgaande verspreidde zich daarop het Arianisme onder de Vandalen, Bourgondiers, Sneven en Longobarden. Sedert de 6de eeuw echter wendden zich deze volken, het een na het ander, met aansluiting aan Rome, naar de katholieke kerk. (De kloosters werden de middelpunten, rondom welken de nieuw bekeerden zich verenigden. De abt en zijn convent bestuurden de nieuwe gemeenten. was het karakter van de Ierse en Britse Zending. De Franken brachten de canonieke wetten, totdat de wereldlijke macht zich hier over de kerk n uittestrekken, en zoowel de synoden bijeen riep, als de bisschoppen en het toezicht over het bisschoppelijke bestuur en de rechtspraak tot nam.)

De Franken namen het Christendom terstond in de katholieken vorm aan. Van de oude Britse kerk kwam het tot de naburige Ieren, en deze brachten het niet slechts aan de Picten en Scotten, maar zonden ook, door vurige zendingsijver beziel, vele geloofsboden naar verscheidene streken van Duitsland. Maar aan de AngelSaksers brachten een Frankische prinses en een Roomse missie de boodschap van het heil. Tussen de Brits-Ierse en de Rooms-angelSaksische kerk bestond nu lange tijd een vijandige spanning, die ook op de wederzijdse missie overging. De Britse kerk wilde zich niet aan de oppermacht van Rome onderwerpen, en bood een krachtige tegenstand tegen Rome's doopritus en tonsuur, tegen het celibaat, en de Romeinse viering van het Paasfeest. Naast en met de Ierse missie werkten in Duitsland met onvermoeide ijver Frankische en AngelSaksische zendelingen, en BONIFACIUS, de apostel van de Duitsers, verbond de Duitse kerk, zonder twijfel tot haar heil en tot haar bloei, ten nauwste aan de Roomse stoel.

II. In de 2de eeuw zetten zich de Gothen aan de Zwarte zee neer, en kregen hier in de 3e eeuw door Christelijke gevangenen kennis van het Christendom. Het concilie van Nicéa (325) werd reeds door een Gothisch bisschop bijgewoond. Bisschop ULPIILAS gaf hun (omstreeks 360) een letterschrift en een Bijbelvertaling. Toen de West Gothen door de Hunnen in het nauw gebracht werden, vergunde hun keizer VALENS, op voorwaarde van de aanneming van het Ariaanse Christendom, nieuwe woonplaatsen aan de Donau. Van hen ging het Arianisme ook langzamerhand op de Oost-Gothen, Vandalen, Bourgondiers, Sneven en Longobarden over en werd zou een tijd lang in Spanje, Afrika, Italië en Gallië heersend. De Vandalen deden in Noord-Afrika een bloedige vervolging tegen de katholieken ontgaan, tot dat BELISARIUS het land weer veroverde (533). De Oost-Gothen bleven Arianen tot aan de ondergang van hun rijk (553).

WestGothen met hun koning RECCARED zwoeren op de Synode te Toledo (589) het Arianisme af. De **Sueven** en Bourgondiers waren reeds vroeger tot de katholieke kerk overgegaan, het laatst (sedert 671) deden het onder GRIMOALD de Longobarden.

Toen de Franken in 486 Gallië binnendrongen, waren zij nog heidenen. Maar hun koning CHLODWIG (CLOVIS) werd door zijn vrome gemalin CHLOTILDE, een Bourgondische prinses, en door de overwinning bij T o l b i a c u m (Zülpich) in 496, waar hij zich, onder belofte van zich te bekeren, in de hoogste nood biddende tot de God van de Christenen gewend had, voor het Christendom gewonnen, en door de aartsbisschop REMIGIUS van Rheims, die hem doopte, in de katholieke kerk opgenomen. De Franken volgden zijn voorbeeld.

II. In Brittannië werd de oud Christelijke kerk door de invallen van de heidense Picten en Scotten en sedert 409 en later wederom door de Angelen en Saksers, welke de Britten te hulp geroepen hadden, na 445 zeer gedrukt en beperkt. Daarentegen ontstond in Ierland omstreeks dezen tijd een zeer bloeiende kerk, die door talrijke kloosters en scholen voor Christelijke volksbeschaving en uitwendige missie buitengemeen veel deed (I n s u l a s a n c t o r u m). Zij was het werk van de heiligen PATRICIUS, een Brit, de apostel van de Ieren, die door velerlei rampen vroegtijdig tot CHRISTUS gevoerd, met onuitdoofbare liefde en onvermoeide volharding zijn gehele leven († 460) aan dit werk wijdde.

Volkshaat stremde de invloed van de oud Britse kerk op de ingedrongen heidense bevolking. Aan de Picten en Scotten bracht de Ierse abt COLUMBA (overl. 597) het

eerst de boodschap van het heilig, en de heptarchie van de Angelen en Saksers werd eerst van uit Rome langzamerhand tot het Christendom gebracht.

GREGORIUS de Grote (§ 27), wien reeds lang de bekering dezer volken na aan het hart lag, zond na het huwelijk van ETHILBERT van Kent met de Frankische prinses BERTHA een missie van 40 monniken, aan wier hoofd de Roomse abt AUGUSTINUS stond, naar Engeland (596). ETHILBERT liet zich reeds in 597 dopen.

III. In Duitsland waren uit de Romeinse militaire koloniën verscheidene aanzienlijke steden, die in de Romeinse beschaving deelden, ontstaan, en reeds in de 3de en 4de eeuw worden bisschoppen van Keulen, Trier, Luik, Mainz, Worms, Straatsburg en Bazel vermeld. De eigenlijke missie onder de Duitsers begint met de bemoeiingen van de Ier COLUMBANUS, die in 590 met twaalf monniken zich in de Vogezen nederzette, en aldaar verscheidene kloosters stichtte. Daar zij de vrijere richting van de Ierse, van de paus onafhankelijke moederkerk vertegenwoordigden, en door hun vrijmoedigheid het hof, de adel en de geestelijkheid van de Franken zeer ergerden, werden zij (610) verdreven en keerden zich naar Zwitserland, waar GALLUS, de leerling van COLUMBANUS, het klooster St. Gallen stichtte. In de streek van Bazel werkte de Ierse monnik FRIDOLINUS, in die van Würzburg zijn landgenoot KILIANUS.

Van Passau tot bij Wenen had sedert 450 reeds de heilige SEVERINUS met apostolische ijver gearbeid; maar de vruchten van zijn werk waren reeds weer door de verwarringen van de tijd verloren gegaan. Na 600 trad nu in B e i j e r e n een Frankische missie op. Bisschop EMMERANUS uit Aquitanie werkte in de streek van Regensburg, omstreeks 650; bisschop RUPRECHT van Worms († 718) legde de grond tot het bisdom Saltzburg, en de kluizenaar CORBINIANUS († 730) tot het bisdom Freisingen. Ook tot de Friez en wendde zich de Frankische missie; in Maastricht stichtte AMANDUS († 679) een /bisdom, met hem werkte ELIGIUS, vroeger goudsmid. In hun voetstappen trad een angelSaksische missie door WILFRIED en WIGBERT.

Toen deze na tienjarige arbeid door hertog RADBOUD verdreven werden, openden PIPIJNS wapenen aan de apostel van de Friezen, WILLEBRORD, sedert 691 het land. Hij stichtte het aartsbisdom Utrecht. De eigenlijke apostel van de Duitsers was echter Bonifacius. WINFRIED, dit was zijn oorspronkelijke naam, werd in 680 te Kirton in Engeland geboren en door zijn ouders tot staatsman opgeleid. Maar ook hij werd door de in de Engelse kerk toen heersenden zendingsijver aangegrepen. zijn eerste poging in Friesland (715) mislukte; de aldaar heersende onlusten dreven hein naar zijn vaderland terug. De liefde van CHRISTUS liet hem echter gene rust. In 718 ondernam hij zijn tweede zendingsreis, en inziende, dat onder de stormen van het tijds het aansluiten aan Rome's oppergezag tot een zegenrijke en blijvende werking onontbeerlijk was, wendde hij zich het eerst naar Rome en verkreeg van GREGORIUS II de apostolische volmacht tot de Duitse missie (719). Nu ondersteunde hij drie jaren lang WILLEBRORDS bemoeiingen onder de Friezen, en keerde zich in 722, terwijl hij de aangeboden opvolging in het aartsbisdom Utrecht van de hand wees, naar † h u ringen en Hessen, alwaar hij twee heidense vorsten doopte en een klooster te Amoneburg stichtte. Vervolgens voldeed hij aan een uitnodiging van GREGORIUS II om naar Rome te komen (723), die hem tot bisschop van de Duitsers wijdde, hem door een eed tot onderwerping aan de pauselijke stoel verplichtte en hem van aanbevelingsbrieven aan KAREL MARTEL voorzag. Onder

Rome's geestelijke banier en de twijfelachtige bescherming van de Frankische vorst begon nu zijn belangrijkste werk in Thuringen en Hessen. Het omwerpen van de overouden heiligen dondereik bij Geismar, waaraan hij in tegenwoordigheid van een onoverzienbare menigte heidenen, die in de grootste spanning afwachtten wat hij doen zou, zelf de bijl legde, terwijl hij van het hout een Christelijke kapel bouwde, duidde de val van het heidendom in het hart van Duitsland aan. In 745 bezette BONIFACIUS de opengevallen stoel van Mainz als primas van de Duitse kerk. In 753 droeg hij de aartsbisschoppelijke waardigheid aan zijn ijverige leerling LULLUS op, om zijn laatste dagen nog aan de zendingszaak te wijden. Hij keerde zich weer tot de Friezen. zijn prediking vond groeten ingang. Maar een bende woedende heidenen overviel hem, en onder hun zwaarden stierf hij in 75jarige ouderdom met 52 metgezellen de marteldood (5 Juni 755).

De Nederlanden.

Ook onze vaders hadden, even als alle Germaanse volken voorgeschiktheid voor het Christendom van de eerste middeleeuwen, en bovendien ook om zijn hoge levensbeginselen, welke het, in weerwil van zijn gebreken, in zich droeg, later tot ontwikkeling te brengen. Dat zij deze vatbaarheid zich niet bewust waren, bewijst de lange en bloedige strijd, die zij met de eerste predikers voerden; doch die niet weinig veroorzaakt werd door de zekerheid, dat hun vijanden, de Frankische vorsten het Christendom bevorderden; en dat de Christenen, in weerwil van hun nog veelszins gebrekkige vormen, dadelijk de volle afstand van het heidendom eisten. Na lange strijd bleek dan ook de kracht van het Evangelie boven het verwilderende heidendom. DAGOBERT, de Frankische koning, bouwde (vóór 638) te Utrecht de eerste kerk, aan de heilige THOMAS gewijd, en stelde haar onder gezag van de bisschop van Keulen; welke kerk evenwel door de Friezen verwoest, later door WILLEBRORD werd herbouwd. Achtereenvolgens arbeidden na AalaxDUs en abt FLORBERTUS, de Ier LIvINUs (654) in België; ELIGIUS in Vlaanderen; en uit AngelSakse WILFRIED, Bisschop van York, die de eerste eigenlijke grondslagen van het Christendom legde, en de reuzenarbeid van WILLEBRORD voorbereidde. Te midden van de hevigste oorlogen van de Friezen en Franken vestigden zij de kerk, met hulp ook van EGBERT en WIGBERT, AngelSaksers. Van nu af (692) begon de vestiging van de Bisschoppelijke kerk van Utrecht; kerken en kloosters werden gesticht in het grootste deel van Noord-Nederland. Na zijn dood (739) traden op SUIDBERT en WERENFRIED, ADELBERT e. a. Over BONIFACIUS, (zie boven). Deze heeft meer door de bezielende kracht zijns geestes dan door uitwendige prediking groten invloed alhier gehad. Eerst KAREL de Grote bevestigde het Christendom volkomen, en vond het zijn verdere voortplanting door de Utrechtse abt GREGORIUS, ALUBERT, LEBUINUS, WILLEHAD en LUDGER († 809); mannen, die in verschillende opzichten voor onze vaders de geestelijke leidlieden werden.

Het langst van alle Duitse volken boden de Saksers tegenstand. hun overwinning en bekering had zich KAREL de Grote tot levenstaak gesteld. De weg van onderwijs en overtuiging was hem, helaas! te langzaam. De Saksers verwoestten echter telkenmale, zoodra het hun gelukte het Frankische juk af te schudden, alle Christelijke stichtingen, en ofschoon de machtige Saksische vorst WITTEKIND reeds in 787 overwonnen en gedoopt werd, kon KAREL toch eerst na een 30jarigen strijd (80t) zijn heerschappij en die van de kerk duurzaam onder de Saksers grondvesten.

§ 41. Geestelijkheid en Pausdom.

Het innige verband tussen' kerk en staat, dat zich in het Roomse rijk gevestigd had, ging ook in de Germaanse kerk over; slechts veroorzaakte het grote onderscheid, dat dar de kerk reeds een volkomen ontwikkelde staatsinrichting vond, maar deze zich hier nog eerst ontwikkelen moest, een vrijere en meer invloedrijke stelling van de kerk in de staat. BONIFACIUS voerde de inrichting van de provinciale synoden in. KAREL de Grote deelde de leden van de algemene stendenvergaderingen in wereldlijke en geestelijke (bisschoppen en abten) en droeg aan de laatsten uitsluitend de kerkelijke belangen op, maar behield zich de bekrachtiging hunner besluiten voor. In het begeven van de geestelijke ambten maakten de Frankische koningen zich aan grote willekeur schuldig. Eerst KAREL de Grote herstelde de vrije verkiezing door de geestelijkheid met Koninklijke bekrachtiging.

De geestelijken waren voor hunnen persoon van de verplichting tot de krijgsdienst, die op alle vrije mannen rustte, vrijgesteld, maar moesten integendeel het op de kerkgoederen gelegde aandeel in de heirban leveren. Tegen het menigvuldige misbruik, dat bisschoppen en abten zichzelf aan het hoofd daarvan stelden, vaardigde KAREL de Grote een wet uit (801). Van de anderen kant verbood hij ook aan alle dienstplichtigen om, zonder voorafgaand verlof van de staat, tot de geestelijken stand over te gaan, waarom deze dikwijls uit de lijfeigenen moest aangevuld worden. De kerk bezat het recht van asiel; KAREL beperkte het door het uitsluiten van de ter dood veroordeelden. De kerk verkreeg haar onderhoud en haar rijkdom door vermaken en door van alle goederen de tienden te heffen, welker opbrengst KAREL bij staatswet gebod (779). Zonder de rijkdom in land en luiden zou de kerk nooit de vasten stand, dien zij tot haar bloei en tot handhaving van haar zegenrijke invloed nodig had, in die ruwe tijden verkregen of behouden hebben.

De geestelijkheid kon zich moeilijk ontdoen van de lust tot oorlog, jacht, enz. de Germanen aangeboren, en verviel daardoor dikwijls in een teugelloos werelds gedrag met gehele veronachtzaming van geleerdheid en geestelijke bezigheid. Daarom ondernam de vrome bisschop Chrodegangus van Metz († 766) een grondige Hervorming van de geestelijkheid, Naar het voorbeeld van de Benedictijnen (§ 28) ontwierp hij een regel (canon, vandaar canonici), door welke hij zijn geestelijkheid tot het samenwonen in één huis (monasterium, munster), tot gemeenschappelijk maaltijd houden, studeren en godsdienstoefening (horae canonicae) houden verplichtte. hun samenkomsten heetten capitula, omdat daarin een kapittel van de schrift behandeld werd, waarmede bisschoppelijke vermaning en bestraffing gepaard ging (van daar de spreekwijzen: iemand kapittelen, de Levieten lezen).

De door de missie geboden afwijking van de oude kerkelijke wet, dat de priesterwijding slechts voor een bepaald kerkelijk ambt verleend zou worden, werd door belangzuchtige bisschoppen dikwijls in Zo verre misbruikt, dat zij een menigte lieden zonder inwendige of uitwendige roeping ordenden, die, als geestelijke landlopers (clerici valti) in het land omzwerfende, zich aan het bisschoppelijk toezicht onttrokken. Uit hen namen dan de ridders (naar het voorbeeld van de Frankische koningen, die hun hofgeestelijken, (archicapellani, hielden) hun burggeestelijken. De daardoor ontstane wanordelijkheden verplichtten van het te meer de trouwe bisschoppen tot herhaalde visitatiereizen in hun geestelijk gebied, waaruit de kerkelijke inrichting van de Senden (synodi) of kerkelijke gerechtshoven ontstond, die de bisschoppen met de daartoe aangestelde dek enen jaarlijks in de verschillende plaatsen van hun geestelijk gebied hielden.

De erkenning van het geestelijk oppergezag van de paus onder de Germaanse volken vond, voorlopig zeker tot heil en bloei van de onder hen opgerichte kerken, meer en meer ingang. *Op de eerste Duitse synode, die BONIFACIUS bijeen riep (743), gelukte het hem, alle Duitse bisschoppen tot de eed van gehoorzaamheid aan de paus over te halen. Van groten invloed werd na dien tijd de innige betrekking, waarin de pausen tot de Frankische vorsten stonden. **PIPIJNS schenking verleende aan de paus ook een mate van wereldlijke raag en heerschappij, met zijn hoge geestelijke betrekking overeenkomstig.***

Toen de Frankische major dome PIPIJN bij de lang bezetene koninklijke macht ook de koninklijken titel wenste te voegen, aarzelde paus ZACHARIAS niet, hem door zijn toestemming aan zich te verplichten (752). Het meest hadden de pausen van de Longobarden, hun naaste bureu, te lijden. AISTOLF veroverde het exarchaat, en benauwde paus STFPHANUS II zozeer, dat hij nog slechts redding in de hulp van de Franken meende te kunnen vinden. PIPIJN, door de paus tot Romeins patricier verkzen, snelde in persoon toe, ontnam de Longobarden alle veroveringen, en legde, omdat de Franken hun bloed niet voor de Grieken, maar voor de heiligen PETRUS meenden vergoten te hebben, de schenkingsoorkonde op het graf van de apostel neer (756). **Zo was het geestelijke opperhoofd van de Westerse kerk ook wereldlijk (leen) vorst geworden.**

Na de dood van PIPIJN drongen de Longobarden onder DESIDERIUS weer voorwaarts, maar KAREL de grote, door paus HADRIANUS I ingeroepen, vernielde het rijk van de Longobarden (774) en vergrootte de schenking zijns vaders. LEO III, HADRIANUS opvolger, werd, toen een Romeinse partij hem verdreven had, door KAREL hersteld. *Daarvoor zette LEO, als door Goddelijke ingeving gedreven, op kerstmacht van het jaar 800 in de Pieterskerk hem de keizerskroon van het Westers-Romeinse rijk op het hoofd. De wereldlijke heerschappij van het pausen zou, even als die van de overige vorsten en kerkvoogden van het westen, onder het oppergezag van het keizers staan, en deze nog in het bijzonder als Romeins patriciër bijzonder beschermheer van het Romeinse rijk zijn, en als zodanig ook de jurisdictie in de Kerkelijke Staat door zijn gevolmachtigden doen uitoefenen,*

§ 42. Leven, eredienst en wetenschap in de Germaanse kerk.

De bekeerden brachten dikwijls heidens bijgeloof en heidense volksgewoonten in de kerk mede. Deze vergenoegde zich vooreerst met daaraan een Christelijke betekenis te geven, of ze Zoveel mogelijk te bewaken en te beperken. Zo verkregen b. v. de Godsoordelen (o r d a l i e n) een soort van kerkelijke wijding. De verering van de martelaren en heiligen werd door het volk gretig aangegrepen als een vergoeding voor het hun ontrukte godendom. De verwisseling van een parijschen bisschop DIONYSIUS (martelaar onder DECIUS) met de Areopagiet (§ 29, IV) maakte dezen tot de gevierden beschermheilige van Frankrijk. Het ridderlijk karakter, waarmede het volksverhaal de aartsengel MICHAEL had opgesierd, bevorderde diens verering onder de Duitsers. De Spanjaarden prezen de heiligen JACOBUS als hunnen apostel, en meenden zijn lijk te Compostella gevonden te hebben. De relikwieën werden als amuletten gebruikt. Aan het teken van het kruis, aan doop en wijwater, avondmaal en gebed schreef men magische krachten toe. Door bedevaarten, aalmoezen, vasten,

moesten de zonden geboet worden; daarvoor trad dikwerf een geldboete tot weldadige doeleinden in de plaats. KAREL de Grote drong op volksonderwijs aan en liet, om de prediking in de kerkelijke godsdienstoefening in te voeren, § 42. Leven, eredienst en wetenschap in de Germaanse kerk. 81

door PAULUS WARNEFRIED een predikboek (homiliarium) uit de beste kerkvaders samenstellen. De verbetering van de nog zo ruwe eredienst, vooral van het kerkgezag, ging hem zeer ter harte. Hij liet zangers uit Rome komen en stichtte de zangscholen te Metz, Soissons, enz. voor het aanleren van het gregoriaanse kerkgezag (§ 36, I). Het eerste oormodel kwam als een keizerlijk geschenk uit Konstantinopel. De Latijnse taal, die nog vrij algemeen, in de steden beter dan de landtaal, verstaan werd, (daarenboven de taal van de zendelingen,) was in de kerkelijke dienst algemeen ingevoerd. De bemoeiingen van KAREL de Grote, om haar door de Duitse te vervangen, stieten op grote zwarigheden. Evenwel vond de prediking in de landtaal ingang.

De eerste vruchten van theologisch wetenschappelijk streven onder de Germaanse volken na ULPHILAS openbaarden zich in Gregorius, bisschop van Tours, voor Frankrijk († 595), Isidorus, bisschop van Sevilla, voor Spanje († 647), en de abt Beda Venerabilis, voor Engeland († 735). In de Britse en Ierse kloosters werd de wetenschap met liefde en ijver beoefend. In Duitsland wekte de heilige BONIFACIUS belangstelling voor wetenschappelijke beschaving op. De beschaving, tot hiertoe nog uitsluitend Romeins, poogde KAREL de Grote met goede uitslag door een zuiver Germaanse te doen vervangen. Hij zelf was met een onvermoeide zucht voor wetenschap bezield, en omringde zich met de uitstekendste geleerden. Onder hen moeten inzonderheid genoemd worden: Paulus Warnefried (PAULUS DIACONUS), een Longobard, en de Engelse monnik Alcuinus, de innigste vriend en raadgever van KAREL. De laatste richtte aan diens hof de Schola Palatina in, en stichtte door het gehele rijk bij de cathedraalkerken en kloosters hogere scholen. Theodulf, bisschop van Orleans, een andere helper van KAREL, stichtte in zijn sprengel volksscholen, die ook elders navolging vonden.

Ook wetenschappelijk theologische verschilpunten werden reeds door de Karolingische theologen met grote geleerdheid, scherpzinnigheid en vrijzinnigheid onderzocht. In Spanje opende zich een eigenaardige vernieuwing van de Nestoriaanse dwaalleer (§ 34, II), in het zogenaamde adoptianisme, de weg. ELIPANDUS, aartsbisschop van Toledo, en FELIX, bisschop van Urgel, droegen namelijk de Nestoriaanse scherpe scheiding van de naturen van CHRISTUS ook op de naam Zoon van God over. Zij leerden, dat CHRISTUS slechts naar zijn Godheid de eigenlijke zoon van God was, maar dat hij naar zijn mensheid van nature, even als wij allen, een dienstknecht van God was, doch door het besluit van de Goddelijke wil tot Zoon was aangenomen (filius Dei adoptivus), even als wij allen door Hem uit de toestand van dienstknechten in die van kinderen Gods zullen overgaan. Naar Zijn Goddelijke natuur was hij diensvolgens de ééngedane, naar Zijn menselijke natuur slechts de eerstgeborene Zoon van God. Hun leer vond in Spanje zelf menigvuldige tegenspraak. KAREL de Grote, in wiens gebied het bisdom van FELIX lag, liet de vraag op verscheidene synoden onderzoeken. Zij beslisten tegen het adoptianisme. ALCUINUS bestreed het in geschrifte en bracht op een dispuut te Aken FELIX tot herroeping (799).

De Frankische theologen werden ook in de Byzantijnse beeldenstrijd gewikkeld (§ 37). Toen aan KAREL de Grote de akten van de synode van Nicéa (787) toegezonden

werden, liet hij onder zijn naam in de zogenaamde libri Carolini een wederlegging opstellen (790). De verering van de beelden werd hier rechtstreeks verworpen, maar hun nut voor de opwekking en bevordering van de godsvrucht, voor het onderricht van het volk en voor waardige versiering van de kerken bereidwillig erkend. KAREL zond dit geschrift aan \$ADRIANUS I, die in de meest verschonende uitdrukkingen een wederlegging schreef, welke echter te zwak uitviel, dan dat zij op KAREL en zijn godgeleerden indruk kon maken. Een synode te Frankfort a. M. (794) bevestigde op nieuw de zienswijze van KAREL, en de paus hield het voor raadzaam, aan de tijd en het volk de praktische wederlegging over te laten.

§ 43. De tweespalt tussen de Oosterse en de Westerse kerk.

Het gemeenschappelijk samenwerken van het oosten en het westen, van de Griekse en de Latijnse kerk, tot verkrijging van een gelijken, waarlijk katholieken grondslag voor alle latere kerken, heeft in dit tijdvak zijn einddoel bereikt. Maar reeds gedurende dit gemeenschappelijk samenwerken hadden zich in de regeling, de leer en de eredienst onderscheidene verschilpunten doen kennen. Het voornaamste was ongetwijfeld dat over de uitgang van de Heiligen Geest. Het Nicea-Constantinopolitaanse symbool (§ 31) had naar Joh. 15, 26 eenvoudig geleerd, dat de Heilige Geest van de Vader uitgaat. In het westen werd later de Drieëenheidsleer vooral door AUGUSTINUS (§ 29, III) verder uitgewerkt. De wezensgelijkheid van de Zoon met de Vader bracht hem tot de leer, dat de Heilige Geest van de Vader „en van de Zoon” uitgaat. Nadat dit bijvoegsel reeds in het Athanasiaanse symbool (§ 34, III) aangenomen was, gewende men er zich langzamerhand aan, om het ook bij het symbool van Nicéa te voegen (credo in Spiritum Sanctum, qui procedit a patre „f i l i o q u e”). Deze uitbreiding werd eerst kerkelijk gewettigd bij de overgang van de Spaanse kerk van het Arianisme tot de katholieke kerk op de Synode van † o l e d o (§ 40, 1) 589, waar het symbool met het bijvoegsel plechtig aangenomen werd. De 'Griekse kerk zag daarin een vervalsing van de geloofsbelijdenis. Na herhaalde bemoeiingen liet KAREL de Grote op de synode te Aken (809) de strijdvraag nogmaals onderzoeken, en de geloofsbelijdenis met het bijvoegsel plechtig vaststellen. De akten van de synode zond hij aan paus LEO III, die wel de leer, maar niet de verandering in de oecumenische geloofsbelijdenis goedkeurde, en deze afkeuring ook door de daad bewees, daar hij het symbool zonder het bijvoegsel in koper liet graveren en in de St. Pieterskerk deed ophangen.

Andere verschilpunten tussen de beide kerken kwamen ter sprake op het tweede Trullaanse concilie te Konstantinopel (692, het zogenaamde consilium guinisextum, omdat het ter aanvulling van het 5de en 6de algemene concilie vooral uit een kerkrechtelijk oogpunt bijeengeroepen was), en werden daar ter gunste van de Griekse kerk beslist. Er werd namelijk vastgesteld:

- 1) een nadere bepaling van de kerkrechtelijke kanonen van algemene geldigheid met voorbijgaan van de Roomse decretalen.
- 2) De patriarch van Konstantinopel heeft de eersten rang in het oosten, Zo als de bisschop van Rome in het westen.
- 3) Aan de diakenen en priesters wordt het huwelijk toegestaan; alleen de bisschop moet ongehuwd blijven.
- 4) Het vasten op zaterdag, de quadragesimatijd, alsmede
- 5) het eten van bloed en van het verstikte, en

6) de voorstelling van CHRISTUS in geschilderde lamsafbeeldingen is verboden.
De aanwezige pauselijke legaten hadden wel volmacht tot ondertekening dezer besluiten, maar de paus weigerde die te erkennen.

KERKGESCHIEDENIS VAN DE MIDDELEEUWEN.

Van KAREL de Grote tot op de kerkHervorming. 800—1517.

§ 44. Karakter van de kerkgeschiedenis van de middeleeuwen.

Het karakter van de kerkgeschiedenis van de middeleeuwen ligt hierin, dat dit tijdperk, gelijk reeds de naam aanduidt, een doorgangs- en overgangstijd van het oude tot het nieuwe is. Het oude is de ontwikkeling van het Christendom door de beschaving van de oude Grieks-Romeinse wereld, het nieuwe is zijn overgang in de beschaving van de sedert de volksverhuizing optredende nieuwe volken. De botsing van de oude voltooide met de nieuw opkomende beschaving doet nu door al de middeleeuwen geweldige golven ontstaan van actie en reactie, van formatie, deformatie en reformatie, die echter nimmer ten volle zuiver, maar, bij de geweldige gisting van de tijd, in veelszins onzuivere vermenging met elkander te voorschijn treden. De middeleeuwen hebben de treffendste verschijnselen voortgebracht, maar karakteristiek is bij allen juist die onzuivere vermenging van de drie genoemde bewegingsvormen, die hun werking belemmerde en hun eigene verbastering veroorzaakte. Eerst in het begin van de 14e eeuw is het streven naar Hervorming Zo gerijpt en versterkt, dat het in volkomen zuiverheid optreden en zegevierend doordringen kan. Daarmede is dan ook het tijdvak van de middeleeuwen gesloten en het aanbreken van een nieuwen tijd aangeduid. De treffendste en gewichtigste uitdrukking van de middeleeuwen is het pausdom, nevens en met het pausdom het monnikenwezen en de scholastiek.

Wasdom en bloei van deze verschijnselen van de een zijde, verval en verbastering van de anderen kant, delen de middeleeuwen in twee tijdvakken; het scheidingspunt vormt BONIFACIUS VIII met zijn tijd. De hervormende betekenis van de middeleeuwen is van het begin tot het einde duidelijk; maar zij heeft in beide tijdvakken een verschillend karakter. In het eerste zijn de vertegenwoordigers van het heersende kerkwezen (pausdom, monnikenwezen, scholastiek) meest zelve nog van een krachtigen, ofschoon dan ook eenzijdig en op zuiver, reformatorische geest bezielde; in het tweede zijn zij, zelve altijd meer verbasterend, ook de beschermers van elke andere kerkelijke verbastering. van het te krachtiger, algemener en menigvuldiger doet zich echter het reformatorische streven, hoewel nog meermalen onzuiver en onrijp, in andere organen van het kerkelijk verband gelden, zonder evenwel nog te kunnen doordringen.

EERSTE TIJDVAK VAN DE KERKGESCHIEDENIS DER MIDDELEEUWEN.

Van KAREL de Grote tot op BONIFACIUS VIII 800-1294.

§ 45. Het Pausdom.

Het streven van het pausdom naar volstreekte suprematie vond in het begin van dit tijdvak nog twee machtige hinderpalen: het keizerlijk oppergezag en het streven van de metropoliëten naar zelfstandigheid. Maar de rijksverdeling van KAREL de grote, alsmede de onenigheden en kuiperijen onder zijn nakomelingen, voorts het pseudo-isidorische kerkrecht, de hiërarchisch politieke propaganda te Clugny en Camaldoli, de macht van het idee en de duizendvoudige gunst van de gebeurtenissen en toestanden bevrijdden het pausdom weldra van deze hinderpalen en verhieven het tot de absolute hoogte zijner macht.

De Paus gold nu als het onbepaalde opperhoofd van de kerk, als de plaatsbekleder van CHRISTUS met onbepaalde volmacht in geestelijke en wereldlijke zaken. Van de bisschoppen klom de macht van de kerk op tot de aartsbisschoppen, primaten, patriarchen, de paus. Aan de algemene Concilieën stonden de pausen slechts adviserende stemmen toe. Men kon zich van elk gerechtshof op hen beroepen, van alle bestaande kerkwetten konden zij dispensatie verlenen, en hun alleen behoorde het recht van heiligverklaring (canonisatie). Uit Italiaans gebruik ontstond de voetkus, en zelfs keizers hielden de stijgbeugel van het pausen vast. Naar alle landen zond de paus zo nodig legaten als zijn plaatsvervangers, en zijn kerkelijke en staatsraad bestond uit kardinalen. Om de hinderlijke herinnering, dat het pausdom alle wereldlijke macht aan de gunst van de Frankische koningen te danken had, uit te delgen, werd het sprookje verzonnen en zes eeuwen lang geloofd, dat reeds CONSTANTIJN de Grote aan de paus de heerschappij over Rome en Italië geschonken en daarom zijn zetel naar Byzantium verplaatst had. Omstreeks 1143 ontwierp de monnik GRATIANUS te Bologna een nieuw handboek van het kerkelijk recht (decretum Gratiani), dat, na die tijd veelszins uitgebreid, reeds in de 14de eeuw als een volledig Corpus juris canonici gold. Dit Corpus juris was eigenlijk de regeling en schifting van de meest onderscheidene en vaak meest tegenstrijdige verzamelingen van wetten als: die aan ANSELMUS opgedragen (890), die van AEGINO (906), BURCHARD (1020), ANSELMUS (1086), IVO (1125); e. a. Na hetzelfde komen de decretalen van de onderscheidene pausen, o. a. van GREGORIUS IX, de liber sextus van BONIFACIUS VIII, de Clementinae (1313), de Extravaganten van Johannes XXII. De glossen (ophelderingen) van latere kerkrechtelijke schrijvers, ofschoon van mindere waarde, werden allengs ook als commentaren van het corpus juris erkend.

I De krachtigste van alle pausen van de 9de eeuw is onbetwistbaar Nikolaas I (858-867). LORHARIUS II van Lofharingen had, om zijn bijzit WALDRADE te kunnen huwen, door een paar nietswaardige bisschoppen zich van zijn gemalin THIETBERGA laten scheiden. Deze beklagde zich bij de paus, die de schuldige bisschoppen afzette, WALDRADE in de ban deed en LOTHARIUS dwong om zijn

verstotene gemalin weer aan te nemen. Evenzeer zegevierde hij in de strijd tegen de krachtig aartsbisschop HINKMAR van Rheims, de uitstekendste kerkvoogd van zijn tijd, terwijl hij hem noodzaakte om bisschop ROTRAD van Soissons, wegens weerspanningheid afgezet, in zijn ambt te herstellen. In deze laatste strijd kon NICOLAAS (doch zeker niet veel vroeger) reeds de pseudo-isidorische verzameling van decretalen met goede uitslag doen gelden. Onder de naam van de eerwaardige ISIDORUS van Sevilla was .namelijk in de eerste helft van de 9de eeuw een nieuw kerkelijk wetboek te voorschijn gekomen, dat, met echte bestanddelen vermengd, omtrent 100 onechte decretalen, zogenaamd van de pausen van de vier eerste eeuwen afkomstig, bevatte. Het Frankische Latijn, de talrijke anachronismen enz. laten geen twijfel over aan de onechtheid. Evenwel liet de onkritische richting van de eeuw het bedrog, hoe blijkbaar het ook was, niet ontdekken. Het hoofddoel van het bedrog is de vrijwaring van de geestelijkheid en inzonderheid van de bisschoppen tegen elke aanklacht of veroordeling van de kant van de wereldlijke macht, zoowel als van de provinciale synoden. Daartoe dient de verheffing van het pausdom tot het toppunt van absolute autocratie in de kerk, het verbreken van de raagt van de metropolitanen, de onmiddellijke plaatsing van de bisschoppen onder de paus, het opvijzelen van het geestelijke aanzien tot absolute onschendbaarheid, enz. Dit alles werd als van vroeger tijd wettig bestaande door voorgewende decretale brieven van de vroegste pausen gerugsteund. De vervaardiger is waarschijnlijk de aartsbisschop OWGAR van Mainz, die, in de opstand van de zonen van LODEWIJK de vrome tegen hun vader gewikkeld, zich en zijn partij tegen de dreigende tussenkomst van de keizerlijke macht en de haar ten dienste staande provinciale en landssynoden beveiligen, en ten dien einde alle rechtsmacht over de bisschoppen uitsluitend in de handen van de (mede samengezworen) paus brengen wilde. Het aanzien, dat hij door het verminderen van de macht van de metropolitaanse verloor, gaf hij zich dubbel en drievoudig weder, daar hij voor de aartsbisschop van Mainz een uitzondering bewerkte, waardoor hem de rechten van primas over geheel Duitsland toegekend werden.

De sage van pausin Johanna, van de 11de eeuw af tot in de tijd van de Hervorming bereidwillig geloofd, (zij was naar men zegt een Duitse uit Mainz, die, met haar minnaar naar Athene gevlucht, vervolgens als man verkleed in Rome omstreeks het midden van de 9de eeuw als JOHANNES VIII op de pauselijke stoel verheven en twee jaren later door een ergerlijk voorval ontmaskerd was) moet naar de uitkomsten van de thans voorhanden getuigenissen als een door het volksvernuft verzonnen sprookje (misschien als satyre op de vrouwenregering te Rome in de 12de eeuw onder JOHANNES X, XI en XII) beschouwd worden, hoewel de akten van het onderzoek nog niet gesloten zijn.

II. De tiende eeuw vertoont een tijd van de grootste schande en verlaging van het pausdom (Pornocratie). Onder de woeste twisten van de Italiaanse groten, die na de dood van keizer ARNULF (899) uitbraken, behield de partij van de markgraaf ADALBERT van Toscane en van de beruchte THEODORA met haar schandelijke dochters MAROZIA en THEODORA de overhand, en plaatste op de stoel van PETRUS meestal nietswaardige mensen.

MAROZIA's zoon, OCTAVIANUS, een uitvaagsel van het mensdom, besteeg op zijn 18de jaar als JOHANNES XII de pauselijke troon en was de eerste paus, die zijn naam veranderde. Door een tegenpartij in de engte gedreven, riep hij de Duitse koning OTTO I (936—973; te hulp en kroonde hem tot Rooms keizer (962). Terstond daarop knoopte hij echter met de vijanden van het keizers verraderlijke betrekkingen aan.

OTTO snelde weer naar Rome en zette hem op een synode te Rome (963) wegens bloedschande, meened, godslastering, moord, enz. af. Na de dood van OTTO kreeg de Toscaanse partij onder CRESCENTIUS, een kleinzoon van THEODORA, weer de overhand, tot dat OTTO III (983-1002), door de paus te hulp geroepen, aan de ergerlijke tonelen een einde maakte. Bij het weer openstaan van de pauselijke stoel bracht OTTO zijn leermeester GERBERT, de grootste geleerde en staatkundige van zijn tijd, op de stoel van PETRUS als Sylvester II (999—1003). Deze leidde de onervaren keizerlijke jongeling naar welgevallen, vervreemde hem van de voortreffelijke Duitse kerkvoogden, verzwakte de keizerlijke raag door Polen en Hongarije geheel vrij te stellen van het Duitse staten en kerkelijk verband, en wilde de keizerlijken troon tot voetbank van de pauselijke stoel maken. Beiden, keizer en paus, stierven echter kort na elkander. In Rome verkreeg de Toscaanse partij weer de overhand en de oude gruwelen werden hernieuwd. In 1033 beklom een eerst twaalfjarige, maar reeds in de schandelijkste ondeugden geoeffende knaap als BENEDICTUS IX de pauselijke zetel. Toen er een tegenpaus opstond, verkocht hij het pausdom aan GREGORIUS VI, die, om de stoel van PETRUS van de ondergang te redden, de schande van de simonie op zich laadde. Maar BENEDICTUS week niet, en zo had Rome drie pausen te gelijk. Eindelijk maakte keizer HENDRIK III (1039—1056) aan die schandelijkheden door de Synode te Sutri (1046) een einde. GREGORIUS deed afstand. De beide andere pausen werden afgezet.

HENDRIK III had het keizerschap tot het toppunt zijner raag verheven. De staat heerste onbeperkt over de kerk, de paus was een machteloze vazal van het keizers. Slechts aan éne zijde was de kracht van de reactie niet gebroken. In de schoot van twee monnikenorden, de Cluniacensers en Camaldulensers (§ 48), had zich reeds sedert lange tijd een propaganda van ernstige, krachtige en streng kerkelijk gezinde mannen gevormd, die in de opheffing van het pausdom uit zijn diep zedelijk verval en zijn politieke machteloosheid het enige radicale geneesmiddel van de tijd erkenden. Hun doel was, de kerk door afschaffing van de investituur door leken, van de simonie en het priesterhuwelijk vrij en sterk te maken, en in tegenstelling van de veroveringszucht van de Duitse keizers de verschillende volken en volksstammen tot een Christelijke statenfamilie van onafhankelijke rijken met gelijk rept (elk met een zelfstandig metropolitaans verband), die in de geestelijke macht van de paus hun eenheid hebben zonden, te verenigen. Het brandpunt van dit streven was het klooster Clugny in Bourgondië, zijn krachtigste vertegenwoordiger de monnik Hildebrand, zoon van een smid te Saona. Deze trad in 1048 als diaken te Rome op en was sedert dien tijd de ziel van de Roomse curie. Ook het opdragen van de pausenverkiezing aan het college van de Kardinalen (zo heetten oorspronkelijk de geestelijken, die aan de hoofdkerken te Rome verbonden waren) was zijn werk (onder NICOLAAS II ten jare 1059).

Eindelijk hield hij het pausdom voor genoegzaam versterkt, om op zijn werk met zijn naam het zegel van de voltooiing te kunnen drukken en beklom als Gregorius VII (1073—1085) de stoel van PETRUS. Hij boodschapte zijn verkiezing aan keizer HENDRIK IV (1056—1106) en verkreeg diens bevestiging. Op een synode te Rome (1074) vernieuwde hij de oude strenge celibaatwetten, en verklaarde alle priesters, die in het huwelijk leefden, voor afgezet en hun priesterlijke bedieningen voor ongeldig. De lagere geestelijkheid, die grotendeels nog gehuwd was, verwekte grote opschuddingen, maar de ijzeren wil van GREGORIUS zette het door. Pauselijke legaten doortrokken de landen, en voerden, door het volk ondersteund, 's pausen gebod zonder aanzien van persoon uit.

Op een tweede synode te Rome (1075) opende hij nu de ernstigste strijd tegen de simonie en de gebruikelijke investituur door de wereldlijke leenheren. Wie een kerkelijk ambt uit de hand van een leek aannam, moest afgezet, en elk leenheer, die de investituur uitoefende, in de ban gedaan worden. Hoe ernstig hij dit meende, toonde hij terstond door de daad, daar hij vijf keizerlijke raadsleden in de ban deed. De despotieke en uitspattende keizer, die reeds onder de vorige paus door zijn Saksische onderdanen wegens onderdrukking, simonie en kerkroof aangeklaagd en ter verantwoording naar Rome gedagvaard was, maar een ernstige botsing door de dood van het pausen was ontgaan, en thans op nieuw in een oorlog met de Saksische stenden was gewikkeld, ontveinsde daarom vooreerst zijn toorn en ontsloeg de vijf raadsleden. Naauwelijks had hij echter de Saksische onlusten onderdrukt, of hij nam de gebannenen weer in dienst en dreef de simonie nog erger dan vroeger. De paus riep hem tot rekenschap op en dreigde met de ban. HENDRIK beschimpde de pauselijke legaat, en deed de paus zelf door een synode te Worms voor afgezet verklaren (1076). Nu volgde van de kant van het pausen de plechtige afzetting en excommunicatie van het keizers, waarbij tevens alle onderdanen van de eed van getrouwheid ontslagen werden. De pauselijke ban maakte op het volk en de Duitse vorsten een verbazende indruk. Reeds wilden de laatsten te Tribur een nieuwen keizer kiezen, toen HENDRIK besloot, zich tot het uiterste te vernederen. In de koude winterdagen van 25—27 jan. 1077 stond hij barrevoets, in de kleding eens boetelings en de gehele dag vastende, op het slotplein van de markgravin MATHILDE van Canossa, voordat de aldaar tegenwoordige paus hem de absolutie verleende, en ook toen nog slechts op voorwaarde, dat hij tot nader onderzoek en beslissing zich van elke uitoefening zijner Koninklijke waardigheid zou onthouden. HENDRIK vond echter een krachtige steun bij de Lombardische groten. De ban van de een en de afzetting van beide zijden werden vernieuwd, een tegenkeizer en een tegenpaus waren reeds gekozen. Het geluk begunstigde HENDRIKS wapenen. Zijn tegenkoning, RUDOLF van Zwaben viel bij Merseburg (1080); hij geleidde nu de tegenpaus zelf naar Italië, veroverde Rome, en benauwde de paus, die vastberaden alle bemiddeling afsloeg, in het kasteel S. Angelo, tot dat ROBERT GUISCARD, hertog van de Noormannen, hem bevrijdde. De paus stierf echter reeds in het volgende jaar te Salerno (1085).

Het gronddenkbeeld van zijn leven was de vestiging van een universele theocratie, wier zichtbaar enig hoofd de paus als plaatsbekleder van CHRISTUS op aarde was. In de eenheid van de pauselijke theocratie moesten alle staten van de Christelijke naam als leden van één lichaam met elkander verbonden zijn. De vorsten ontvangen hun wijding en Goddelijke sanctie door de geestelijke macht; zij zijn van Gods genade, maar tussen hen en God staat als middelares de kerk. Het koningschap staat in verhouding tot het pausdom als de maan tot de zon, en ontvangt daarvan zijn licht en zijn warmte. De kerk, die aan de wereldlijke overheid haar Goddelijk gezag verleent, kan haar dit ook, wanneer het misbruikt wordt, weer ontnemen. Daarmede houdt dan van zelf de verplichting van de onderdanen tot gehoorzaamheid op.

De onevangelische hardheid van dit stelsel is in het oog lopend, maar zij werd noodzakelijk te voorschijn geroepen door de woeste willekeur en de despotieke aanmatigheden van de wereldlijke macht, die aan de kerk alle mogelijkheid, om haar verhevene taak te volbrengen, dreigde af te snijden. De kerk moest, indien zij namelijk haar roeping: de opvoeding van de volken, die thans op de voorgrond van de geschiedenis getreden waren, wilde vervullen, en niet in plaats daarvan onder de woestheid van de tijden ten onder gaan, zich in een macht, gelijk het pausdom van GREGORIUS was, samentrekken en in veiligheid stellen. Geen lage heerszucht of

bloot ijdele eerezucht bezielde de paus, veler stond het idee van de hoge roeping van de kerk op de voorgrond van zijn streven. Een sterk zelfgevoel met hartstochtelijke onpartijdigheid en onbuigzame hardnekkigheid was voorzeker het uiterlijke van zijn werk, maar hij kon daarbij de bewustheid van arme zondaars bewaren, die slechts in de barmhartigheid van CHRISTUS zijn heil zoekt en vindt. De strenge zedelijkheid van zijn wandel konden zelfs zijn verbitterdste vijanden niet aantasten.

HILDEBRANDS eerste opvolgers waren uit zijn school voortgekomen en traden in zijn voetstappen. Zijn tweede opvolger Urbanus II (1088—1099), moest wel Rome aan de keizerlijke tegenpaus overlaten, maar de buitengewone geestdrift voor de bevrijding van het heilige graf), welke, door PETER VAN AMIENS opgewekt, de paus op het concilie van Clermont (1095) aan de Westerse Christenheid had ingeboezemd, plaatste hem op de hoogte van zijn tijd. Een kruisleger verjaagde de tegenpaus uit Rome, en URBANUS was sterk genoeg, om de tegenstand van koning PHILIP I van Frankrijk, dien hij wegens zijn overspelige verbintenis met BERTRADA te Clermont in de ban gedaan had, geheel te bedwingen. De tijding van de verovering van Jeruzalem (1099) bereikte hem nog op zijn sterfbed.

De strijd over de investituur werd eindelijk door wederzijds toegeven onder CALIXTUS II (1119—1124) door het verdrag van Worms. (1122) (Dit verdrag van Worms werd kerkrechtelijk later het eerste concordaat. Vroeger werden in de middeleeuwen de overeenkomsten tussen staten genoemd: pax, concordia, tractatus. Eerst later werden zij eigenlijk concordaten genoemd; en wel het eerst de vier bullen van EUGENIUS IV inzake de pragmatieke sanctie (1447), alsmede het Wenerconcordaat (1448). Deze concordaten regelden de betrekking tussen de pausen en de landsregeringen.) In zover beslecht, dat de verkiezing naar de kerkelijke wetten in tegenwoordigheid van het keizers, de geestelijke investituur met ring en staf door de paus, de wereldlijke belening met de scepter door de keizer geschieden zou ').

IV. Onder INNOCENTIUS II (1130—1143) trad een zeer gevaarlijk tegenstander van het Hildebrandse pausdom in ARNOLD VAN BRESCIA op, een jong en vurig geestelijke, die het heil van de kerk in de opoffering zocht van alle wereldlijk bezit en van alle wereldlijke macht. ARNOLD werd wel op het tweede Lateraanse concilie (1139) veroordeeld; maar zijn demagogische prediking had reeds wortel geschoten. De Romeinen zeiden in 1143 de paus de wereldlijke gehoorzaamheid op. Eerst de derde paus na INNOCENTIUS, EUGENIUS III (1145—1153), kon, ondersteund door het aanzien van zijn leermeester en vriend, BERNARD VAN CLAIRVAUX, en geholpen door de opnieuw ontwakende ijver voor een tweede kruistocht (1147; keizer KOENRAAD en LODEWIJK VII van Frankrijk), weer als overwinnaar Rome binnentrekken. Onder zijn opvolger HADRIANUS IV (1154—1159) begon de meer dan honderdjarige strijd van het pausdom met de HOHENSTAUFEN, welke met de uitroeiing van dit edele heldengeslacht eindigde en het pausdom op de hoogste trap van macht en luister voerde.

FREDERIK I BARBAROSSA (1152—1190) beklom de troon met het vaste voornemen, om de ideeën van KAREL de Grote geheel en al te verwezenlijken. Op zijn eerste tocht naar Rome (1154) viel ARNOLD VAN BRESCIA in zijn handen. Hij leverde hem aan de paus uit en deze liet hem ophangen, zijn lijk verbranden en de as in de Tiber strooien. Bij een tweede tocht naar Rome hield de keizer de Ronkalische velden in 1158 een rijksdag, die aan de Longobarden en de paus de

keizerlijke rechten deed kennen. De toorn van de paus wilde zich juist in een banvloek lucht geven, toen de dood hem de mond sloot. Alexander III (1159—1181) volgde hem op. Drie keizerlijke tegenpauzen stierven kort na elkander, en toen de keizer zelf door het Lombardisch verbond bij Legnano (1176) een beslissende nederlaag leed, zag hij zich genoodzaakt, ALEXANDER te erkennen. Een nog schitterender zegepraal had de pauselijke macht kort te voren in Engeland verworven.

Koning

HENDRIK

II

1154—1189) zocht het koninklijk oppergezag over de geestelijkheid, die alleen de Roomse curie boven zich wilde erkennen, weer te krijgen. Hij geloofde tot het doorzetten van dit plan in zijn wereldlijk gezinde kanselier THOMAS BECKET de rechte man gevonden te hebben, benoemde hem daarom tot aartsbisschop van Canterbury en liet hem op de statenvergadering te Clarendon (1164) de nieuwe Roomse kerkwet bezweren. Maar als primas van de Engelse kerk werd THOMAS een ander man; hij deed openlijk boete wegens zijn lichtzinnige eed, waarvan ALEXANDER III hem plechtig ontsloeg. BECKET ontvluchtte de toorn van de koning naar Frankrijk en deed van de tegenkanting nog toenemen. In 1170 kwam een verzoening tot stand. BECKET keerde terug en sprak de ban uit over alle bisschoppen, die zich naar de besluiten van Clarendon zouden schikken. Vier ridders ving een onbedacht woord van de koning op, dat hem zijn toorn had doen ontvallen, en vermoordden de bisschop aan het altaar (1170). De paus verklaarde de martelaar van het Hildebrandisme voor een heilige, en de koning werd door de paus, het volk en zijn eigene oproerige zonen zo in het nauw gebracht, dat hij tot verzoening op het graf van zijn heilige doodvijand op een vernederende wijze boete moest doen (1174).

De val van Jeruzalem door de machtige SALADIN (1187) vervulde het westen met de diepste smart. De grijze keizer FREDERIK I ondernam in 1189 de derde kruistocht en verdronk na de verovering van Iconium in de Calicadnus (1190). Zijn kleinzoon HENDRIK VI (1190—1197) ging krachtig voort ter verwezenlijking ener onbeperkte keizerlijke oppermacht. Tegenover hem stond de negentigjarige paus COELESTINUS (1191-1198), die tegen de krachtige keizer niet opgewassen was. Maar deze stierf spoedig en liet zijn zoon FREDERIK als een driejarig kind achter (1197).

V. Kort daarop beklom Innocentius III (1198-1216), misschien de grootste, ten minste de gelukkigste en machtigste paus, die Rome ooit gezien heeft, de stoel van PETRUS. In kracht van geest en wil deed hij voor GREGORIUS niet onder; in geleerdheid, scherp blik en ervarenheid overtrof hij hem. zijn geschiedenis is de geschiedenis van zijn tijd, want in alle staten van Europa oefende hij zijn regelende en richtende macht uit. Het belangrijkste waren zijn twisten met Duitsland en Engeland. De weduwe van HENDRIK VI, CONSTANTIA, had hem stervende de voogdijschap over haar zoon FREDERIK opgedragen, en de paus rechtvaardigde dit vertrouwen door de schitterende en vrijzinnige opvoeding, die hij zijn pupil liet geven. De keuze van de Duitse magnaten werd verdeeld; van de Guelfische zijde werd OTTO IV, van de Ghibellinische PHILIPS VAN ZWABEN gekozen. INNOCENTIUS bevestigde de eerste. Nauwelijks had echter OTTO de keizerlijke kroon ontvangen, of hij deed zijn keizerlijke aanspraken op Italië gelden. De paus slingerde de banbliksem tegen hem (1210), en verhief de enigen Hohenstaufe, FREDERIK II, (1215—1250) op de keizerlijken troon, nadat deze van Sicilië voor de Duitse kroon ten gunste van zijn zoon afstand gedaan had. Nog schitterender wist INNOCENTIUS zijn oppergezag in Engeland te doen gelden. Een verdeelde keuze had twee aartsbisschoppen van

Canterbury aangesteld (1207). INNOCENTIUS verwierp beiden en stelde STEPHANUS LANGTHON aan. De hardnekkige tegenstand van koning JAN werd met ban en interdict gestraft (1209). JAN, even despotiek als karakterloos, door de grote gehaat, door het volk veracht, toen door de paus afgezet (1212), deed smadelijk boete in Rome en ontving zijn rijk als pauselijk leen terug (1213). De opgestane staten dwongen de magna charta af (1215), waartegen de paus krachtig, maar vruchteloos, door bedreiging met de ban en belofte van wettige voorziening in hun klachten, protesteerde.

In Frankrijk dwong hij PHILIP AUGUST door ban en interdict, zijn verstoten gemalin weer aan te nemen (1201).

Reeds in het eerste jaar zijner heerschappij had INNOCENTIUS een oproeping gedaan tot een nieuwe kruistocht. De adel van Frankrijk leverde een kruisleger, dat, door een Byzantijns prins ingeroepen, te Konstantinopel een keizerrijk (1204) stichtte en dit de paus aan de voeten legde. In het laatst van zijn dagen, terugziende op het glorierijke werk van zijn leven, verzamelde hij de vertegenwoordigers van de kerk tot het schitterende **vierde lateraanse concilie** (1215), waar ook de patriarchen van het oosten vertegenwoordigd waren.

Na INNOCENTIUS dood verloochende FREDERIK II niet langer zijn karakter als Hohenstaufe. Daar hij van jaar tot jaar uitstelde de beloofden kruistocht te ondernemen, slingerde eindelijk de krachtige paus GREGORIUS IX (1227—1241) de lang gedreigde banbliksem tegen hem. Nu trok FREDERIK, zonder zichzelf voor de opheffing van het hans moeite te geven, naar het Heilig Land (1228), won de Heilige stad (het erfdeel van zijn tweede gemalin JOLANTHE) door verdrag, en zette bij het Heilige graf de kroon van Jeruzalem op zijn in de ban gedaan hoofd. Na zijn terugkomst verzoende hij zich in schijn met de paus (1230).

Maar 's keizers beslissende stappen tot bevestiging van zijn volstreckte heerschappij in Italië verwekten een nieuwe ban en een nieuwe strijd op leven en dood (1239). De aanklachten van de paus spraken nu van lichtzinnig ongeloof en godslastering. De keizer veroverde de Kerkelijke Staat tot vóór de poorten van Rome. GREGORIUS stierf in 1241, en op de pauselijke stoel, nadat deze eerst twee jaren ledig had gestaan, werd INNOCENTIUS IV (1243-1254), de voormalige vriend van FREDERIK, maar als paus zijn doodvijand, verkozen. Hij vluchtte naar Lyon, waar hij op het eerste Lyonsche of 13de algemene concilie (1245) de keizer als godslasteraar en kerkrover in de ban deed en afzette. Keizer en paus bleven hardnekkig. Elk eiste onvoorwaardelijke onderwerping, en de strijd met pen en zwaard duurde onbeslist voort. FREDERIK stierf in 1250, vier jaren later ook INNOCENTIUS. URBANUS IV riep KAREL VAN ANJOU, broeder van LODEWIJK IX van Frankrijk, tot verovering van Sicilië in. Verraad baande hem de weg. MANFRED, zoon van FREDERIK, viel in de slag, en CONRADIN, FREDERIKS kleinzoon, de laatste spruit uit het vorstenhuis van de Hohenstaufen, eindigde zijn leven op een schavot. (1268).

Het pausdom had volkomen gezegepraald; maar reeds knaagde een worm aan zijn wortel. Duitsland was verwoest, Italië verbrokkeld, Frankrijk overmachtig geworden en gereed, om de glorie van het pausdom in het stof te vertreden. Tegen de aanmatigheden en geldafpersingen van de pausen had LODEWIJK IX (de heilige) de Franse kerk door de pragmatieke sanctie (1269) beveiligd. De pausen konden zich van de overmacht van de Franse heerschappij in Sicilië niet ontslaan, verwensten de onderdrukkende bevrijders en begunstigten een samenzwering, die tot uitbarsting

kwam in de ontzettende Siciliaanse vesper (1282). De geestdrift voor de kruistochten was uitgedoofd, en daarmee ook een machtig bolwerk van het pausdom ineengestort. Aan het Latijnse keizerrijk maakte MICHAEL PALAEOLOGUS (1261) een einde, en met de val van Acco (1291) ging de laatste bezitting van de kruisvaarders verloren. Elke nieuwe verkiezing van een paus opende een kampplaats voor kuiperijen en partijschappen, en herhaaldelijk bleef de stoel van PETRUS jaren lang onbezet.

Daarom bepaalde GREGORIUS X op het tweede `concilie te Lyon (1274), dat de verkiezing in het Conclave geschiedt zoude. Maar ook deze maatregel bleek ongenoegzaam te zijn. In 1294, nadat de pauselijke stoel meer dan twee jaren had Opengestaan, verenigden zich de kardinalen in de keuze van een vrome, maar onnozele heremiet, COELESTINUS V, die zich nog in hetzelfde jaar door de sluwe en eergierige kardinaal CASETANUS tot afstand liet bewegen. CAJETANUS besteedde nu zelf als BONIFACIUS VIII de pauselijke troon.

§ 46. De scheuring tussen de Westerse en de Oosterse kerk.

Tussen de Westerse en de Oosterse kerk hadden zich reeds in de vorige periode de verschillen opeengehoopt, maar eerst in de 9de eeuw kwam het tot meer gewichtige onenigheden, die in de IIe eeuw in een werkelijke scheuring overgingen. Later werden dikwijls genoeg pogingen ter verzoening en vereniging gedaan, maar zij bleven allen zonder gevolg, of wat er uit volgde had geen duurzaamheid.

Gedurende de minderjarigheid van keizer MICHAEL III voerde diens oom, BARDAS, de teugels van het bewind. IGNATIUS, de toenmalige patriarch van Konstantinopel, zelf uit een keizerlijk geslacht, bestrafte ernstig de goddeloosheid van het hof en ontzegde zelfs in 857 aan BARDAS het avondmaal Afzetting en verbanning was zijn straf. Photius, tot hiertoe staatssecretaris en overste van de keizerlijke lijfwacht, overigens de geleerdste man van dien tijd, werd patriarch. De Roomse bisschop NICOLAAS I, om wiens goedkeuring PHOTIUS verzocht, verklaarde echter IGNATIUS voor de rechtmatig patriarch. Daarop volgde een hevige briefwisseling. Nog hoger klom de verbittering, toen kort daarop Bulgarije zich aan Rome aansloot (§ 59, III). PHOTIUS riep door een algemenen brief (encyclica) de Oosterse patriarchen tot een concilie te Konstantinopel op (867). Hij had daarin de Roomse kerk van velerlei ketterij beschuldigd, - van vervalsing van de geloofsbelijdenis als van een zonde tegen de Heilige Geest, van dwaalleer aangaande de uitgang van de Heilige Geeste het vasten, enz. (verg. § 43).

Daardoor werd de persoonlijke strijd tot een strijd tussen de gehele Latijnse en Griekse kerk. De synode sprak ban en afzetting tegen NICOLAAS uit (867). Maar keizer miniem, werd nog in hetzelfde jaar vermoord. Zijn moordenaar en opvolger was BASILIUS MACEDO, die zich ook voor IGNATIUS verklaarde, en er bij paus HADRIANUS II op aandrang, om de zaak op nieuw te onderzoeken en te beslissen.

Een concilie te Konstantinopel, 869 (bij de Latijnen het 8ste oecumenische), veroordeelde PHOTIUS. Maar de vriendschap met Rome werd zeer spoedig weer door een nieuwen strijd wegens Bulgarije verstoord. IGNATIUS stierf in 878 en PHOTIUS werd weer patriarch. Hij knoopte nieuwe onderhandelingen met de Roomsche stoel aan, die vóór alle dingen eiste, dat men van Bulgarije afstand doen zoude; daartoe wilde PHOTIUS op het nieuwe concilie te Konstantinopel, 879 (bij de Grieken het 8ste oecumenische), niet overgaan. De paus sprak over PHOTIUS en al

zijn aanhangers de ban uit. Nu rustte de strijd and rhalve eeuw, tot dat de patriarch van Konstantinopel, Michael Cerularius, dien door een brief aan een bisschop in Apulie (1053) op nieuw weer aanwakkerde. Bij de ketterijen van de Latijnen, die in de encyclica van PHOTIUS waren opgegeven, voegde hij nog het gebruik van ongezuurd brood bij het avondmaal als een Judaistische ketterij (Azymieten). Een hevige briefwisseling ontstond daaruit. de keizer (CONSTANTINUS MONOMACHUS) kwam dit juist nu, om politieke redenen, zeer ongelegen. Er werden vredesonderhandelingen aangeknoopt, en de paus zond drie legaten naar Konstantinopel. Maar gene bedreiging noch geweld konden de patriarch, aan wiens zijde het volk en de geestelijkheid stonden, tot toegeven bewegen. De legaten legden eindelijk op het altaar van de Sophiakerk een formeel excommunicatiegeschrift neder, hetwelk MICHAËL, in vereniging met de overige Oosterse patriarchen, plechtig beantwoordde (1054). De scheuring was sedert die tijd een volbracht feit, en de kruistochten vermeerderden nog de wederzijdse verwijdering.

§ 47. De geestelijkheid in het westen.

Het canonieke leven van de geestelijkheid (§ 41) verloor reeds in de 10de eeuw zijn oorspronkelijke betekenis. Men onderscheidde de wereldlijke geestelijken (canonici saeculares) van de domheren (canonici regulares). De laatsten, in de beginne voor de ouden regel nog ijverende, werden intussen ook hoe langer hoe meer werelds. De rijke inkomsten van de domheren (prebenden, praebenda), maakten de aanspraak op hun plaatsen bijna uitsluitend tot het voorrecht van de adel. Zij leefden meestal buiten het sticht en lieten hun canonieke plichten door bezoldigde vicarissen verrichten.

De bisschoppen oefenden de rechtsmacht over alle geestelijken van hun gebied uit, en straffen met afzetting, opsluiting in een klooster (soms zelfs met inmetzeling). Daarenboven trokken zij huwelijkszaken, testamenten, zaken, die door eden bevestigd moesten worden, enz. voor hun rechtbank. De Duitse z e n d g e r i c h t e n (§ 41) weken weldra voor de Romeinse vorm van de rechtspleging. Grote invloed had een en ander. Het recht van de provinciale Synoden ;ram over de bisschoppen macht te spreken ging op de paus over. De bisschoppelijke macht werd door de kapittelinrichting beperkt, welke de bisschopskeuze verkreeg. Het recht van de landheren kromp tot het patronaatrecht in. De bescherming van de kloosters werd aan de advocaten (voogden) opgedragen. Diocesaan-synoden traden rechterlijk op. Parochiën werden ingesteld.

Door tieren, erfmakingen, schenkingen (vooral veroorzaakt door de kruistochten), Koninklijke lenen en dergelijke, alsmede door de toenemende waarde van het grondbezit, nam de rijkdom van de kerken dagelijks toe, hetwelk in vele opzichten ook de armen ten goede kwam. Theologische opleiding en geleerdheid waren slechts zeldzaam bij de geestelijkheid te vinden, en tot verkondiging en uitlegging van het woord Gods waren slechts weinig in staat. Strenge Zedenrechters, zoals RADAMIANI bisschop van Ostia, overl. 974, en vooral PETRUS AMIANI, bisschop van Ostia, † 1072 (de vriend en vereerder van GREGORIUS VII), die in zijn liber gomorrhianus een verschrikkelijk tafereel van de schandelijkheid van de geestelijken van zijn tijd ophangt, ijverden vruchteloos tegen de zedelijke verbastering van de geestelijkheid, en het door GREGORIUS met geweld doorgezette celibaat vernietigde het huwelijk van de geestelijken, maar niet het houden van bijzitten en nog veel

ergers. Daarbij mag men echter niet ontkennen, dat de geestelijkheid, vooral de hogere, ook een groot aantal waardige, degelijke en zedelijk gestrengde mannen telde.

§ 48. De monnikenorden.

Naast het reeds insluipende verderf ontwikkelt het idee van het monnikenwezen in dit tijdvak zijn heerlijkste en verhevenste vruchten, en krachtiger dan ooit te voren of immer daarna, openbaart het zich als „de ridderschap van de ascese.” Een aantal nieuwe monnikenorden ontstond, meestal in tegenstelling met de verslapping van de reeds bestaande orden, en dagelijks verhieven zich nieuwe kloosters, thans ook menigvuldig in de steden. In gewicht en invloed verhieven zich weldra de nieuw ontstane bedelorden boven alle anderen. De pauselijke macht had haar staande leger in de monniken; aan hen had het stelsel van GREGORIUS voornamelijk zijn zegepraal te danken. De pausen begunstigde de vrijstelling van de kloosters van het bisschoppelijk opzicht; de vorsten stelden de abten als stenden of bezitters van rijkslenen nevens de bisschoppen, en het volk, dat in de kloosters de volksgeest van de kerk veel meer vertegenwoordigd zag, dan in de domstiften, huldigde deze met onbeperkte verering. Erfmakingen en schenkingen, belening en aankoop vermeerderden van jaar tot jaar de goederen en liggende gronden van de kloosters. — Sedert de 10de eeuw werden de monniken als een bijzondere geestelijke stand (*ordo religie serum*) beschouwd, voor de wereldlijke zaken van de kloosters werden lekebroeders aangenomen, en een bijzondere klederdracht deed de verschillende orden ook uitwendig onderscheiden. Met de wereldlijke geestelijken leefden de monniken zelden in goede verstandhouding, daar de laatsten door het horen van de biecht, het lezen van de mis, enz. de eersten in hun rechten en inkomsten dikwijls en onbehoorlijk benadeelden.

De geestdrift van de kruistochten deed ook een vereniging van het monnikenwezen met het ridderwezen in de zogenaamde ridderorden ontstaan, die onder oenen grootmeester en verscheidene commandeurs in ridders, priesters en dienende broeders verdeeld waren.

I. In de kloosters van de Benedictijnen — tot de 10de eeuw de enige orde in het westen — was in het begin van ons tijdvak een grote verwildering binnengeslopen (oorlog, jacht, lekenabten). Onder het gezag van LODEWIJK de vrome ondernam de voortreffelijke abt BENEDICTUS VAN ANIANE in Languedoc († 821) een Hervorming van de Frankische kloosters tot hun oorspronkelijke bestemming voor arbeid en wetenschap. Hetzelfde beoogde de vrome en gestrengde abt BRUNO, een Bourgondische graaf († 927). Hij stichtte onder onmiddellijk pauselijk oppergezag het klooster C l u g n y (C l u n i a c u m) in Bourgondië (910), welks tweede abt Ode († 942), nadat hij door een gevaarlijke ziekte aan het hofleven ontruikt was, dit klooster tot het hoofd en hart van een bijzondere Cluniacenser congregatie in de orde der Benedictijnen verhief. Streng ascese, ijverige en met gelukkige uitslag bekroonde werkzaamheid voor wetenschap en ouders van de jeugd en een gehele reeks van goede abten verleenden deze congregatie, die in de 12^e eeuw 2000 kloosters in Frankrijk had, een tot hiertoe voorbeeldeloze invloed op de gehele eeuw (verg. § 45, III).

Sedert 1098 trad de orde van de Cisterciën, gesticht door Robert te Citeaux (Cistercium) bij Dijon, mededingster van de Cluniacensers op, van welke zij zich door vrijwillige onderwerping onder bisschoppelijke macht en door verwerping van alle

pracht in de kerken en kloosters onderscheidde. De orde bleef in de beginne vrij onbeduidend, totdat de abt Bernard van Clairvaux (verg. § 56, II), een klooster, welks stichting van Citeaux was uitgegaan, sedert 1115, met zijn buitengewone geestkracht de orde, die naar hem ook de naam van de Bernardijnen aannam, boven andere orden in de verering van de eeuw en in alvermogende vloed op alle stromingen van die tijd verhief.

II. Van het grote aantal van de overige monnikenorden, die tot op INNOCENTIUS III ontstonden, zijn de voornaamste:

1) De Camaldulenserorde, in 1018 door ROMUALD, uit het geslacht van de hertogen Ravenna, in Camaldoli, een wildernis van de Apennijnen, gesticht. § 45, III).

2) De Karthuizerorde, gesticht door BRUNO van Keulen, rector aan de domschool te Rheims (1048). Geërgerd door lichtzinnige leven van de geestelijkheid aldaar, trok hij met verscheiden metgezellen naar een woeste bergkloof bij Grenoble, Chartreuse genaamd. Hij legde zijn monniken de strengste ascese, ernstig zwijgen, studie, gebed en bespiegeling op.

3) De Praemonstatenserorde, gesticht door NORBERT (1121), die als rijk en wereldsgezind canonicus te Xanten door een naast hem inslaande bliksemstraal tot zinsverandering gebracht, een Hervorming ondernam, en, toen hij daarin niet slaagde, zich in het woeste dal Pretré (Prdemonstratum) bij Laon met verscheidene gelijkgezinden terugtrok. In zijn regel verbond hij de plichten van de kanunniken een uiterst streng monnikenleven. Hij verscheen als boetprediker op de rijksdag te Spiers (1126), werd hier tot aartsbisschop Maagdenburg verkozen, en hield, zelf in bedelaarsgewaad, de schitterendste intocht in zijn hoofdstad.

4) De Karmelietorde heeft haar ontstaan te danken (1156) aan de kruisvaarder BERTHOLD uit Calabrie, die zich met enige metgezellen in de Eliaspelonk van berg Karmel in het h. land vestigde. Door de Saracenen verdreven, vestigde de orde zich in het westen (1238) en nam het karakter van een bedelorde aan.

Onder de geestelijke ridderorden moeten genoemd worden:

1) De orde van de Tempelheren, gesticht door HUGO DE PAYENS 1181 tot bescherming van de pelgrims in het heilige land. Toen Acco in 1291 viel, zetten zich de Tempelheren op Cyprus neer, maar keerden weldra naar het westen terug, waar Parijs hun hoofdzetel werd. In 1312 werd hun orde door paus CLEMENS V vernietigd. Hun rijke bezittingen vervielen voor een goed deel aan de Johannieten. Hun naam ontleenden zij aan het paleis, dat op de plaats van de tempel van SALOMO gebouwd was, en hetwelk koning Boudewijn van Jeruzalem hun tot woning aanwees.

2) De Johannieten of Hospitaalridders hadden aanvankelijk, in een klooster bij het heilige graf wonende (sedert 1099), slechts de gastvrijheid en verzorging van de zieke pelgrims zich tot taak gesteld. De tweede bestuurder van de orde, RAYMOND DU PUY, verbond daarmee in 1118 de plicht van tegen de ongelovigen te strijden. Door de Saracenen verdrongen, zetten zij zich eerst op Rhodus (1310), vervolgens op Malta (1530) neer. In Nederland hadden zij te Utrecht hun hoofdzetel, en ook te Haarlem en elders commanderijen. In de oorlog met Spanje werd de orde ontbonden.

3) De orde van de Duitse ridders ontstond door burgers uit Lubeck en Bremen, die bij de belegering van Acco (1190) insgelijks een hospitaal hadden gesticht. De orde vestigde zich later in Pruisen, en verenigde zich in 1237 met de orde van de Zwaardbroeders, die in het jaar 1202 in Lijfland ontstaan was. Een balie (prefectuur) was in Utrecht. Nog bestaat zij als vereniging van ridders, zonder enig gezag of invloed.

IV. Ofschoon INNOCENTIUS III op het vierde Lateraanse concilie in 1215 gemeend had door een verbod een dam te moeten opwerpen tegen de toenemende zucht om nieuwe monnikenorden te stichten, leende hij toch zelf nog de hand aan het ontstaan van twee nieuwe orden, die van meer gewicht dan alle anderen werden, namelijk die van de Franciscanen en van de Dominicanen.

Franciscus van Assisi (bij Napels), geb. 1182, was de zoon van een rijken koopman. Het evangelie van de uitzending van de apostelen zonder goud en zilver, zonder spijsvoorraad of staf (Matth. 10, 8-10) trof als een donderslag zijn ziel. Alle eigendom wegwerpende, alle zelfzucht verloochenende, en de nooddrift zijns levens bedelende, doortrok hij nu, door zijn vader vervloekt, door het volk nu eens als een waanzinnige bespot, dan eens als een heilige vereerd, onder het prediken van boete het westen en oosten door (sedert 1208). INNOCENTIUS III liet, door zijn eenvoudigheid en ootmoed getroffen, de wonderlijke heilige zijn gang gaan. HONORIUS III, zijn opvolger, bekrachtigde in 1223 plechtig de vereniging van gelijkgezinde mannen, die zich rondom FRANCISCUS verzameld hadden, als orde van de *F r a t r e s* Minores, Franciscanerorde, en verleende haar het recht van onbeperkte prediking en zielzorg. De orde wilde echter meer door daden dan door woorden onvoorwaardelijke zelfverloochening prediken. De heilige trots van de wereldverachting, de ongehuichelde ootmoed, de gloed en volheid van zelfverloochenende liefde maakten een verbazende indruk en brachten van de orde duizenden aanhangers toe.

Een geestverwante maagd, de heilige CLARA van Assisi, stichtte in 1212 een vrouwelijke zijtak van de orde (de Clarissen), waaraan FRANCISCUS zijn regel gaf. De broederschap van de Tertianen (tertius orde de poenitentia), waaraan FRANCISCUS insgelijks een regel gaf, stond haar leden toe in de wereld te blijven, en werd de brede grondslag van de Franciscanerorde onder het volk. Het middelpunt van de orde was de aan MARIA gewijde Portiunculakerk in Assisi, aan welke de pausen de rijkste aflat schonken.

In de ongehoorde kracht zijner wereld- en zelfverloochening, in de eenvoudigheid zijns harten, in de gloed van zijn liefde tot God en mensen, in de zalige rijkdom zijner armoede verkeerde de H. FRANCISCUS als een hemelse vreemdeling op de zelfzuchtige aarde. Wonderbaar was zijn diep gevoel voor de natuur. Met de vogelen van het woud, met de dieren van het veld ging hij in kinderlijke eenvoudigheid als met broeders en zusters om; de paradijsbetrekking van het mensen tot de dierenwereld scheen in de nabijheid van dezen heilige vernieuwd te worden. Het zwelgen in het medegevoel van het aardse lijden van CHRISTUS drukte zijn lichaam de lijktekenen (stigmata) van de Heiland in, en ontkleed op de grond van de Portiunculakerk uitgestrekt, stierf hij onder de zalige smarten dezer tekenen (1226). GREGORIUS IX verklaarde hem reeds in 1228 voor heilig. Talloze wonderen berichten zijn tijdgenoten van hem, en ook de strengste kritiek kan de indruk niet van zich weren, dat in het leven van deze wonderlijkste van alle heiligen veel niet te loochenen is, wat de gewone loop van de natuur te boven gaat.

V. Dominico Guzman, geb. 1170 uit een voornaam Castiliaans geslacht, priester te Osma, was een man van een bedachtzame geest en een geleerde opvoeding. Zijn vurige ijver voor het zielsheil van de mensen dreef hem met enige vrienden naar het zuidelijke Frankrijk (1208), om in apostolische armoede en zelfverloochening aan de bekering van de Albigenzen (§ 58, I) te arbeiden. In 1215 deed hij een bedevaart naar Rome. INNOCENTIUS gaf hem een regel, dien HONORIUS III in 1216 uitbreidde.

De orde van de Dominicanen of predikheren (*ordo fratrum praedicatorum*) verkreeg daardoor het voorrecht om op alle plaatsen te prediken en biecht te hoeren, met de uitdrukkelijke last, om door prediking en leer de ketters tot de alleenzaligmakende kerk terug te brengen. Eerst later (1220) verklaarde zich DOMINICUS met de zijnen, in navolging van de regel van de Franciscanen, voor bedelaars, en stierf in 1221. onder .vervloeking van elk, die zijn orde met het bezit van aards goed zou bevleken. Ook hij werd door GREGORIUS IX gecanoniseerd. Uit bekeerde vrouwelijke Albigenzen had zich ook van deze orde een vrouwelijke zijtak gevormd; waaraan zich later ook Tertianen aansloten (*fratres et sorores de militia Christi*). Aan de Dominicanerorde was van de beginne af door de richting van haar stichter en door haar bestemming om de ketters te bekeren het streven naar wetenschappelijke ontwikkeling eigen. Daarmede verbond zich een grote ijver voor het zendingswerk. Het gewichtigst werd echter haar werkzaamheid door het bezetten van de academische leerstoelen, het vruchtbaarst door het bestuur van de inquisitie. Ook in de Nederlanden waren schier alle kloosterorden reeds vroeg vertegenwoordigd. De voornaamste waren, de abdijen van Oostbroek, Rijnsburg, Egmond (Benedictijnen), Aduard, Roermond (Cisterciensers), Middelburg, Wittewierum (Praemonstratensers) ; enz.

VI. Ook de Franciscanen streefden weldra, door het voorbeeld en de voorspoed van de Dominicanen aangespoord, naar geleerde vorming en invloed op de universiteiten. — een andere afwijking van de zin van het stichters bracht echter de grootste verwarringen in de orde te weeg. Nog bij het leven van FRANCISCUS had ELIAS VAN KORTONA, aan wien de stichter gedurende een reis naar het h. land het opperbestuur zijner orde toevertrouwd had, haar strenge beginselen pogen te verzachten. FRANCISCUS schafte deze nieuwigheid met zachtheid af. Toen echter na zijn dood ELIAS tot generaal benoemd was, hernieuwde deze zijn poging met meer geluk. De strengere partij sloot zich bij de heiligen ANTONIUS van P a d u a aan, die geheel in de zin van het stichters leefde en werkte, en wanneer hij bij de mensen genen zin voor zijn lessen vond, den vissen predikte. Hevige twisten ontstonden in de orde. Tweemaal werd ELIAS verjaagd. De latere pausen waren doorgaans afkerig van het toenemende fanatisme van de strengere partij. Zo kwam het eindelijk tot werkelijke scheuring. De zachtere partij (*fratres de communitate*) trachtte het bezit van rijkdom met van het stichters grondstellingen van armoede door de onderscheiding van bezit en vruchtgebruik, alsmede door schijnschenking aan de Roomse kerk, te verenigen. De strengere (*spirituales*) traden in openbare, ten dele fanatieke oppositie tegen de heersende kerk en haar opperhoofd. Een groot aantal van vrome leken, die toen in gesloten gezelschappen onder de naam van Begharden en Beghinen boete predikende in Duitsland en de Nederlanden rondtrokken, sloten zich bij hen aan, en ijverden met hen tegen het verderf en de wereldse zin van de kerk. Hun naam en oorsprong hebben deze verenigingen aan de priester LAMBERT .LE BEGHE, een beroemden en ijverig prediker en zielzorger te Luik in de 12de eeuw te danken. Onder de later gestichte bedelorden geraakte gene enkele tot grote betekenis; het meest nog de Augustijnerorde, die door paus ALEXANDER IV uit verstrooide monnikenverenigingen werd bijeengebracht (1256).

§ 49. Kerkrecht en kerkelijke tucht.

Steeds meer had de machtsuitbreiding van de pausen ook invloed op alle lagere toestanden van de kerk. De betrekking tussen staat en kerk werd geregeld, doch zo dat feitelijk de kerk, d. i. de paus boven de staat zich verhief. De kerk was de zon, de staat de maan, volgens INNOCENTIUS IV. De aartsbisschoppen verkregen het pallium van de paus ; het centralisatiesysteem ten voordele van de paus werd volkomen. Alleen ging de raag van de bisschoppen en het recht hunner benoeming in de diocesen op de kapittelinrichting over, welke eerst later door het Jezuitisme zou vernietigd worden. De geestelijke rechtsspraak breidde zich uit, zodat, als er maar enig karakter van zonde in de misdaad kon gevonden worden, de wereldlijke zaak ook voor het gerecht van de kerk kon gebracht worden.

Bronnen van het recht in dit tijdperk zijn de besluiten van de kerkvergaderingen (vooral de vier Lateraansen 1123—1215, welke geheel het karakter van het pausdom droegen ; de pauselijke bullen en breven; de concordaten en de wereldlijke wetten. Over het corpus juris, zie § 45.

De ban, tegen bijzondere personen uitgesproken, en het interdict, op een geheel land gelegd, misten zelden hun doel. Zolang het interdict duurde, zwegen alle klokken, werd de godsdienst slechts achter gesloten deuren gevierd, en mocht men alleen geestelijken, bedelaars en tweejarige kinderen kerkelijk begraven. Het stelde een ganse streek voor een in haar midden begane of gedulde misdaad verantwoordelijk, en zelden kon het volk dezen toestand lang verdragen. Daarbij verloor echter de kerkelijke boetetucht altijd meer van haar zedelijke ernst, terwijl de kerkelijke straffen zich tot uiterlijkheden (aalmoezen, vasten, bedevaarten, enz.) bepaalden. Reeds de verbasterende *z e n d g e r i c h t e n* (§ 41, I) hadden de verwisseling van de kerkstraffen met geldboeten in de vorm van aalmoezen aan de kerk toegestaan. De kruistochten vermeerderden deze afdwaling van de zielzorg nog aanmerkelijk, want niet slechts werd aan allen, die het kruis namen, volle aflaat (*indulgentia plenaria*) voor alle verdiende kerkelijke straffen toegezegd, maar hetzelfde kon ook door aalmoezen ter bevordering van de kruistochten verkregen worden. Aan enkele kerken verleende de pausen het recht, om aan alle bezoekers een meer of minder uitgebreide aflaat te geven.

Het leerstuk van het vagevuur (*ignis purgatorius*), als een middelstaat, waarin de zielen van de gelovigen haar na de doop begane vergefelijke zonden (*peccata venialia*) door louterende pijn moesten boeten, was reeds ten tijde van GREGORIUS de Grote door de kerk erkend en werd door PETRUS LOMBARDUS de grondslag van de aflaatsleer. Deze leerde, dat, uit kracht van de verdienste van CHRISTUS, de kerk de macht had, om de reinigende straffen van het vagevuur in aardse straffen te veranderen, waarvan zij tegen zekere voor de algemene kerk voordelige diensten vrijstellen kende. THOMAS AQUINAS voltooide het aflaatstelsel door de leer, dat de kerk de onbepaalde bestuurster van een onuitputtelijke schat van de overvloedige verdienste van CHRISTUS en de heiligen (*thesaurus supererogationis perfectorum*) was, want ook de laatsten hadden (ofschoon in de kracht van CHRISTUS) meer goeds gedaan, dan tot betaling van hun eigene zondesschuld nodig geweest was. — Dat de aflaat op zichzelf nog gene vergeving van zonden, maar vooreerst slechts een ontheffing van de kerkelijke straffen was en slechts aan diegenen bevrijding van de pijnen van het vagevuur verleende, die hem in oprecht berouw van het harten ontvingen, zoals de bovengenoemde kerkleraars uitdrukkelijk verklaard wilden hebben, werd reeds nu door de gewone aflaatpredikers dikwerf opzettelijk verzwegen.

§ 50. De godsdienstoefening.

De onwetendheid van vele priesters schoof de prediking als iets onwezenlijks ter zijde, de zinnelijke, richting van het volks stelde zich met het liturgische tevreden en miste haar niet. Pausen en synoden drongen echter op de aanstelling van kundige priesters aan, en de predicatiën van de Franciscanen en Dominicanen vonden ook bij het volk ingang. De Roomse van GREGORIUS de Grote afkomstige liturgie werd, als Kerkelijke eenheidsband, in het gehele westen algemeen ingevoerd. Zo bleef het Latijn de algemene kerktaal. De verering van de heiligen, relikwieën en beelden werd hoe langer hoe het middelpunt van de godsdienstoefening. Het begrip het sacrament was nog tamelijk weifelend; PETRUS LOMBARDUS deed echter het zevental algemeen aannemen (doop, vormsel, avondmaal, boete, laatste oliesel, huwelijk en priesterwijding).

De Mariadienst vond nog een uitbreiding door het feest van de onbevleete ontvangenis (F. immaculatae conceptionis). Om namelijk de zondeloosheid van Jezus volkomen vast te stellen, maar nog veel meer, om de verhevene hemelkoningin in volstreekte reinheid te kunnen denken, had PETRUS LOMBARDUS geleerd, dat ook zij zonder zonde ontvangen was. Dit leerstuk werd het schibbolet van de franciscanen, terwijl de dominicanen het verwierpen. De eersten dreven evenwel de invoering van het feest door (op 8 dec.).

De Mariadienst maakte ook de groet van de engel (Luc. 1, 28) tot een hoofdbestanddeel van het gebed, en de menigvuldige herhaling daarvan in de opvolging van de gebeden deed als hulpmiddel de r o z e k r a n s (uit de onderscheiden gebeden moest als het ware een krans van geestelijke rozen gevlochten worden) ontstaan. Bij het feest van Allerheiligen (op 1 Nov.) kwam, van Clugny uitgaande, sedert 998 ook het allerzielenfeest (2 nov.) tot redding van de zielen uit het vagevuur door de voorbedding van de gelovigen. In de 12de eeuw ontstond het feest van de Heilige Drie-eenheid op zondag na Pinksteren.

Het altijd meer veld winnende gevoelen van de verandering van het brood en de wijn in het lichaam en bloed van CHRISTUS riep het feest van het heilige lichaam van CHRISTUS (festum corporis Domini) op donderdag na het Triniteitfeest (H. sacramentsdag), te voorschijn. Een vrome luiksche nou, JULIANA, zag namelijk, terwijl zij bad, de volle maan met een kleine opening, en een inwendige openbaring verklaarde haar dit gezicht in dien zin, dat in de feestcyclus van de kerk nog een feest ter verheerlijking van het avondmaalswonder ontbrak (1261).

De vrees, dat van het bloed van de Heere iets gestort zou kunnen worden, onttrok aan de leken sedert de 12de eeuw het genot van de kelk, die alleen de priesters voorbehouden bleef. Dit werd gerechtvaardigd door de leer van de concomitantia, dat namelijk in het lichaam reeds het bloed medegegeven wordt. Een dergelijke bezorgdheid voerde in plaats van het gebroken brood ouwels in.

Het vierde Lateraanse concilie (1215) beval, onder bedreiging van excommunicatie, dat elk Christen ten minste eenmaal 's jaars op Pasen ter biecht en ter communie gaan moest, en verflief de oorbiecht tot voorwaarde van de absolutie.

§ 51. De kunst in de dienst van de kerk.

De Byzantijns-chromanische bouworde (met togen en koepels § 36, 111) verspreidde zich in het begin van dit tijdvak door het gehele westen. De heerlijkste

voortbrengselen daarvan zijn de domkerken van Spiers, Mainz en Worms. Maar voor het diepzinnige denken van de middeleeuwen was allengs deze stijl, in weerwil van al zijn pracht en verhevenheid, niet meer voldoende, en de volheid van de scheppende geestkracht van dien tijd deed in de Germaanse (verkeerdelijk: Gothische) bouworde de hoogste en meest ideale voltooiing van de gewijde bouwkunst ontstaan. Ook de plastische kunst trad in de dienst van de kerk. Haar vaderland was Florence, haar eerste meester NICOLA PISANO († 1274).

De schilderkunst werd lange tijd in de kloosters beoefend; in de 13de eeuw traden in Italië de eerste grote meesters (GUIDO van Siena, CIMABUE, enz.) op. Daarentegen verloor het kerkgezag aan inwendige gehalte, hoe zeer zijn vormen ook ontwikkeld en verrijkt werden. In plaats van de geestelijke hymnen komt in de zogenaamde Sequenzen het eigenlijke kerklied voor de Latijnse godsdiensttoefening op, en in de Leisen vertonen zich de beginselen van het Duitse kerklied, dat echter van de eigenlijke godsdiensttoefening uitgesloten bleef.

1. De Gothische bouworde. Haar geheim, Zo eenvoudig, en toch van een onbeschrijfelijk wonderbare uitwerking, ligt in de verdringing van den rondboog door de spitsboog. De Basilica in de vorm van het Latijnse kruis bleef de grondvorm. Daarop verheft zich de Duitse dom, als een stenen woud, naar buiten streng in zichzelf afgesloten, en hoog boven alle wereldse gebouwen zich verheffend. Door toepassing van de spitsbogenvorm kunnen de grootste massa's met gemak worden bewerkt, al het sombere, drukkende en logge valt weg. Stout en ligt rijzen de zwaarste gewelven omhoog. De slanke pilaren zijn het zinnebeeld van de hemelwaarts strevendende geest. Alles in dezen bouw streeft naar boven en dit streven vindt zijn eindpaal en zijn voltooiing in de doorgebroke torens, waarin de steen opgekomen uit de donkere diepte, als ware hij bezielde, zich licht en doorschijnend vertoont. Alles is levend, bloeiend, kiemend. Rijke blad en bloemsieraden, fantastische symbolen uit de dierenwereld, heilige gestalten uit de geschiedenis vertonen zich aan zuilen, pilaren en wanden. De Grote roos (een rond venster) boven het portaal wijst als zinnebeeld van de stilzwijgendheid aan, dat hier al het wereldse verstomd is. De reusachtige, in spitsbogen uitlopende vensters laten door hun prachtig geschilderde glazen een wonderbaar gekleurd licht in de plechtige ruimte vallen. Ook de overwinning over het rijk van het boze is voorgesteld in walgelijk gewormte, demonische gestalten en draken, die pilaren of postamenten dragen, of voor goten dienen moeten.

De bloei dezer bouwkunst valt in de 13de en 14de eeuw. HENDRIK SUNNERE legde in 1248 de grondsteen van de Keulse dom, en ERWIN VON STEINBACH begon in 1275 de bouw van de Straatsburger munster.

II. Kerkgezag en Hymnologie. Het Gregoriaanse kerkgezag bleef niet in zijn zuiverheid en eenvoudigheid stand houden. Onopzettelijke vervalsingen van de afschrijvers en willekeurige versierselen (figurae) van de zangers vermeerderden zich van dag tot dag. Zo ontstond naast de cantus firme een discantus of cantus figuratus, en uit het eenstemmige het twee of meerstemmige gezang. De monnik HUCBALD van Rheims (omstreeks 900) ontwikkelde de harmonieleer, GUIDO VAN AREZZO (omstreeks 1000) vond het notenschrift, en FRANCO VAN KEULEN (omstreeks 1200), de mensuur van de Wonen. De orgels kwamen steeds meer algemeen in kerkelijk gebruik, — zij hadden doorgaans slechts 12 toetsen, die met de vuist werden neergeslagen. Invoerder van de Sequenzen werd NOTKER de oude (de monnik van St. Gallen, † 912). De lange toonreeksen zonder tekst, die zich aan het hallelujah van

de mis, als uitdrukking van sprakeloze verrukking aansloten, de zogenaamde jubili, werden door hem het eerst van passende ritmische teksten voorzien, vooreerst zonder maat van lettergrepen en afdeling in strofen, en door hem sequenzen (sequentiae) of prosen genoemd. Weldra kreeg echter daarin het rijm de overhand. Het aantal van de sequenzen nam van jaar tot jaar toe, en deze soort van geestelijke dichtkunst klom in de 12de en 13de eeuw tot een bewonderenswaardige hoogte van volkomenheid. De beide beroemdste sequenzen zijn „Dies irae, dies illa” van THOMAS VAN CELANO († 1260), en „Stabat mater dolorosa” van de Franciscaner JACOPONUS († 1306). Bijna gelijktijdig ontstonden ook de eerste beginselen van het Duitse kerklied, de zogenaamde Leisen, (omdat zij zich aan het kyrie-el-eisen van het volks aansloten). In de eigenlijke eredienst werden zij echter slechts door de ketters ingevoerd, in de katholieke kerk bleven zij bepaald tot godsdienstige volksfeesten, b. v. kerkinwijdingen, omgangen, bedevaarten, enz. In de 12de eeuw ontstond het Paaslied: „Christus is verrezen, Uit van de marteling banden”, in de 13de het pinksterlied: „Nu bidden wij den Heiligen Geest.”

§ 52. Het volksleven in betrekking tot de kerk.

Het was een tijd vol van de zonderlingste tegenstellingen en de wonderlijkste toestanden in het volksleven, maar elk verschijnsel droeg het karakter van onverzwakte kracht, en de kerk legde de vormende beitel aan het wanstaltige marmerblok. De ruwste geweldenaar heerste in het vuistrecht, maar het boog zich gewillig of onwillig voor de hogere, onzichtbare geestkracht van het idee. De grofste zinnelijkheid en zucht tot genot bestond naast de stoutste wereldverachting en onthouding ; de onbeteugelde zelfzucht naast de opofferendste zelfverloochening en het krachtigste liefdebetoon ; de vermetelste en lichtzinnigste spottendheid ontzag zich niet het heiligste belachelijk te maken, en week weldra voor de meest doortastende ernst en de grootste bezorgdheid en angst voor de zaligheid van de ziel. Nevens onbegrensd bijgeloof heerste koene vrijzinnigheid; uit de algemeen verspreide onwetendheid en onbeschaafdheid van geest kwamen grote gedachten, diepzinnige inzichten en scheppende geesteskrachten te voorschijn. Één ding kenschetst echter bovenal en in alles dit tijdvak: een geschiktheid en vatbaarheid voor elke geestdrift, zoals in geen andere tijd wordt aangetroffen.

Het toenemende v u i s t r e c h t, waartegen geen macht van de wereldlijke overheid bestand was, werd door de kerk tegengegaan en beperkt door het gebod van de Gods vrede (treuga Dei), volgens hetwelk alle veten gedurende de tijd van de advent tot acht dagen na driekoningen, gedurende de vasten tot acht dagen na Pinksteren, en in elke week van woensdag avond tot maandag morgen rusten moesten. Een langdurige hongersnood in Frankrijk deed in 1032 dit gebod ontstaan. De Gods oordelen of ordaliën (overwinning in het tweegevecht, niet gewond te worden door kokend water of gloeiend ijzer en het zinken in het water golden, als getuigenis van onschuld) werden door de kerk, nadat zij daartegen, als tegen een verzoeken van God, in de beginne vruchteloos gestreden had, thans onder haar, altijd nog beperkende, zorg en opzicht genomen.

In het ridderwezen wordt bij alle woestheid een godsdienstige grondtoon vernomen. De kruis tochten wekten de godsdienstige zin krachtig op, breidden de beperkten gezichtskring uit, versterkten het smachtend verlangen van de eeuw naar het ideale en

deden het bijgeloof toenemen. De kruisvaarders brachten uit de graven van het oosten talloze relikwieën mee. Nieuwe heiligen werden bij de oude aan het volk ter verering aangeboden; iedere bezigheid en elk beroep, iedere leeftijd en elke stand kreeg zijn bijzondere heiligen tot beschermers; elke ramp, elke ziekte, de haar tot afweerders. Maar boven allen verhief zich de moeder Gods, de verhevene hemelkoningin; in haar had de oud Germaanse verering van de vrouw haar ideaal en haar volmaakt beeld gevonden. Legendes, volksvertellingen en sprookjes, meest van diepzinnige inhoud en godsdienstige strekking, ontstonden uit de onuitputtelijke dichterlijke ader van het volk; in bijna allen speelt de duivel een hoofdrol; maar die is altijd de arme, domme, en ten opzichte van het loon zijner moeite ten laatste jammerlijk bedrogen duivel. De overmoed en de spotlust van het volk liet zelfs de heiligen niet onaangetaast, en parodieerde hen in uitgelaten spotternij.

Op het *n a r r e n f e e s t*, dat vooral in Frankrijk omstreeks Nieuwjaar gevierd werd, traden narrenpauzen, narrenbisschoppen en narrenabten op en parodieerden op de heilige plaatsen hun bedieningen door de uitbundigste potsen, waaraan zelfs de lagere geestelijkheid gaarne deel nam. Op het *e z e l s* feest, dat men ter ere van het dier, waarop CHRISTUS zijn intocht in Jeruzalem gehouden had, vierde, werd een met een koorhemd versierde ezel in de kerk geleid en in een bijzondere liturgie vol vrolijke spotternij vereerd. Lange tijd ijverden bisschoppen en pauzen tevergeefs tegen zulke onbetamelijkheid.

§ 53. De theologische wetenschap van de 9de—11de eeuw.

De pogingen van KAREL de Grote ter ontwikkeling van de geest droegen gedurende de gehele 9de eeuw vele krachtige bloesems en vruchten. Onder zijn opvolgers onderscheidde zich vooral KAREL de kale door zijn ijver voor de aankweking van de wetenschappen. Een Bijbelspraktische richting bleef de overhand behouden. Als stoute bestrijders van het heersende kerkelijke bijgeloof traden, vooral AGOBARD VAN LYON en CLAUDIUS VAN TURYN († 846) op. Onder de eigenlijke geleerden schitterde bovenal RABANUS MAURITS, leerling van ALCUINUS, en abt te Fulda, later aartsbisschop van Mainz, † 856. JOHANNES SCOTUS ERIGENA, een hofgeleerde van KAREL de kale uit de Britse school, kwam met zijn speculatief mystiek, naar het pantheïsme overhellend stelsel omtrent twee of drie eeuwen te vroeg. Buiten het Frankische rijk werkte tot bevordering en opbeuring van een nationaal theologische wetenschap in Engeland koning ALFRED de Grote (871—901) zeer gelukkig, terwijl hij zelf in ijverige studie van de wetenschappen zijn geleerden vooruitsnelde. Tegenover de schitterende bloei van de theologische wetenschap in de 9de eeuw komt de duisternis van de bijna geheel van wetenschap ontblote 10de eeuw van het te scherper uit. RATBERIUS, bisschop van Verona († 974), de strenge bestraffer van de zedeloosheid van de geestelijken, drong inmiddels op grondige studie van de Bijbel aan; en GERBERT († 1003), door classische en Arabische schrijvers gevormd, door het volk als tovenaars uitgekregen, stond als een wonder van geleerdheid aan de grens van dit duistere tijdvak.

In de 11de eeuw ontwaakt, bevorderd door de opbeuring van de kerk (§ 45, III), weer een groter ijver voor de aankweking van de wetenschap. BERENGARIUS van Tours en LANFRANC van Bec, later aartsbisschop van Canterbury, in de theologie

tegenvoeters (§ 54, II), kunnen als de voorlopers van de scholastiek van de 12de eeuw beschouwd worden.

§ 54. Theologische twisten in de 9de en 11de eeuw.

In de 9de eeuw braken twee theologische twisten van grotere betekenis uit, waaraan de theologische woordvoerders van de Duitse en Franse kerk een levendig deel namen. Zij betroffen de leer van de predestinatie en die van het avondmaal. De strijd over het laatste werd in de elfde eeuw vernieuwd en beslist ten voordele van de katholieke opvatting van het dogma, terwijl de strijd over de predestinatie wederom zonder kerkelijk te zijn vastgesteld ten einde liep.

I. De twist over de predestinatie.

Gottschalk, de zoon van zekeren Saksische graaf BERNO, was reeds als kind door zijn ouders aan het klooster te Fulda toevertrouwd. Een synode te Mainz (829) stond hem toe dit te verlaten, maar RABANUS MAURUS, de toenmalige abt van Fulda, dreef door, dat LODEWIJK de vrome deze dispensatie vernietigde. In het klooster te Orbais overgebracht, zocht GOTTSCHALK troost in de studie van de schriften van AUGUSTINUS en werd een vurig aanhanger van de absolute predestinatieleer. Zodra RABANUS, die inmiddels aartsbisschop van Mainz geworden was, daarvan bericht ontving, vaardigde hij twee hevige brieven uit, die GOTTSCHALKS leer veelszins verminkten en er onbehoorlijke gevolgtrekkingen uit afleidden. Te gelijk beriep hij een synode te Mainz (848), waarop GOTTSCHALK, in blijmoedige overtuiging van de kerkelijkheid zijner leer, verscheen. Het concilie excommuniceerde hem echter, en leverde hem aan zijn metropolitaan, HINKMAR VAN RHEIMS, over, om hem te straffen. Deze liet hem, omdat hij hardnekkig weigerde te herroepen, onbarmhartig geselen en tot levenslange gevangenis in het klooster Hautvilliers opsluiten. GOTTSCHALK bood aan, de rechtvaardigheid zijner zaak door een Godsoordeel te bewijzen, hetwelk echter afgeslagen werd. Na 20 jarig lijden in de kerker stierf hij in de ban, in 869, in blijmoedige overtuiging van de waarheid zijner leer, wier herroeping hij tot de laatste ademtocht standvastig weigerde. De onrechtvaardige hardheid in de behandeling van de ongelukkige monnik, en de gevaarlijke miskennis van de leer van AUGUSTINUS had echter een krachtige reactie tevoorschijn geroepen. De voornaamste Franse theologen en bisschoppen verhieven hun stem ter verdediging van de veroordeelde leer. De strijd liep zonder beslissing af.

II. De dubbele avondmaalsstrijd.

Sedert en door GREGORIUS de Grote was de leer van de broodverandering ook in het westen zeer verbreid, maar vond bij de vrijzinnige Frankische godgeleerden weinig weerklank. Nu trad in 831 Radbertus Paschasius met een geschrift op, waarin bij de broodverandering (waarvoor later de naam transsubstantiatie gebezigd werd) vaststelde en verdedigde. Hij kon zich daarbij reeds beroepen op een menigte legenden, volgens welke onder bijzondere omstandigheden lichaam en bloed zichtbaar te voorschijn getreden waren, een bewijs, hoe diepe wortelen de leer reeds in het volksgeloof geschoten had. Evenwel verhief zich een beslissende tegenspraak tegen RADBERTUS van de kant van bijna alle theologische woordvoerders van dien tijd. Maar de tegenspraak verstomde allengs en de leer van RADBERTUS kreeg uitsluitend de overhand.

Eerst twee honderd jaren later (omstreeks 1050) werd de strijd door BERENGARIUS VAN TOURS hernieuwd. Hij loochende niet slechts de verandering, maar ook de substantiële tegenwoordigheid van het lichaam van CHRISTUS. De tegenwoordigheid van het lichaams is bij hem slechts het aanwezig zijn van diens kracht in brood en wijn, en de voorwaarde daarvan is niet alleen de consecratie, maar veelmeer het geloof, zonder hetwelk het brood voor hem, die het ontvangt, een krachteloos teken is.

LANFRANC VAN BEC, die in het gevoelen van RADBERTUS onvoorwaardelijk deelde, wekte de gehele kerk tegen BERENGARIUS op. Verscheidene synoden veroordeelden hem onverhoord. Inmiddels werd BERENGARIUS bekend met de machtigen pauselijke legaat HILDEBRAND (§ 45, III), die het fanatisme zijner tegenstanders afkeurde en zich met zijn door ede gestaafde verklaring, dat hij de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het avondmaal niet loochende, liet tevredenstellen. Daardoor stout geworden en nog altijd door zijn tegenstanders als ketter vervolgd, ondernam BERENGARIUS in 1059 een reis naar Rome, om, Zoals hij hoopte, door HILDEBRANDS invloed een pauselijke verklaring te verkrijgen, die zijn zaak buiten twijfel stelde. Maar hij vond aldaar een overige tegenpartij, die de karakterlozen man dwong, op een Synode te Rome zijn schriften in het vuur te werpen en een geloofsbelijdenis te bezweren, die de leer van RADBERTUS in scherpheid van uitdrukking overtrof. In Frankrijk herriep hij echter terstond onder bittere uitvallen tegen Rome. De verbittering van de tegenstanders klom ten top. HILDEBRAND, intussen paus geworden, trachtte vruchteloos de strijd bij te leggen, en de tegenpartij ontzag zichzelf niet de rechtzinnigheid van het pausen zelf verdacht te maken.

Zo zag zich HILLEDEBBAND genoodzaakt, op een nieuwe synode Rome (1079) een ondubbelzinnige, beslissende belijdenis van de substantiële broodverandering te eisen. BERENGARIUS was onbescheiden genoeg, zich op zijn bijzondere onderhandelingen met de paus te beroepen; — maar nu gebod hem GREGORIUS ogenblikkelijk neer te vallen en zijn dwaling af te zweren. Bevende gehoorzaamde BERENGARIUS, en de paus ontsloeg hem, onder verbod van verder te disputeren, met een veiligheidsbrief. Hij begaf zich toen naar het eiland St. Côme bij Tours, waar hij in strenge ascese, eenzaam boetend, leefde en met de kerk verzoend in hoge ouderdom (1088) stierf. Zijn geschrift over de avondmaalsleer werd later door LESSING uitgegeven. — Door het vierde Lateraanse concilie (1215) werd de transsubstantiatieleer vastgesteld.

§ 55. Scholastiek en mystiek.

Het wetenschappelijke streven van de middeleeuwen was krachtig en scheppend genoeg om een van de heerlijkste bloesems van de arbeid van de menselijke geest voort te brengen, die naar de kathedraal en kloostersolen, waaruit hij 'ontstond, de scholastiek genoemd wordt, — een geestelijke dombouw in gothische stijl. Men heeft haar ook treffend als „het ridderwezen van de theologie” aangeduid, want zij is in van de daad in vrijzinnigheid en geestdrift, in trouw en volharding, in moed en strijd lust met het eigenlijke ridderwezen gelijk te stellen; doch haar wapenen waren niet zwaard en lans, maar bespiegeling en dialectiek, haar ideaal niet de ridderlijke eer, maar de kerkelijke orthodoxie. Zij had zich tot taak gesteld, de Christelijke leerstukken dialectisch te ontleden, speculatief te ontwikkelen en als noodzakelijk voor het verstand te rechtvaardigen. In het algemeen sloot zij zich daarbij op de innigste wijze

aan het bestaande kerkelijk leerbegrip (dogmatismus) aan; daarnevens openbaart zich evenwel, zonder echter het veld te kunnen behouden, dikwijls ook een sceptische richting, die wijsgerige vooronderstellingen op het kerkelijk leerbegrip toepast en dit door middel van gene in overeenstemming tracht te brengen met de rede. Naast de scholastiek beweegt zich echter ook, nu eens in open strijd met haar, dan zich met haar verzoenende en verenigende, een andere richting, de mystiek, die het door de kerk aangeboden heil niet met het verstand, maar met het gevoel opvat, en het niet door dialectiek, maar door inwendige aanschouwing (contemplatie) ontwikkelt. Het uitgangspunt van het scholastische filosofen was de verhouding van het denken tot het zijn, of van het begrip tot *het wezen* van de dingen. Hierin vertoonden zich twee hoofdrichtingen: het nominalisme hield de algemene of geslachts- en soortsbegrippen (universalia), die het gemeenschappelijke wezen van de geslachten en soorten uitmaken, voor blote abstracties van het verstand (nomina) uit de bestaande afzonderlijke voorwerpen. Deze algemene begrippen konden als zodanig gene wezenlijkheid hebben buiten de menselijke geest. Het realisme daarentegen beweerde de wezenlijkheid van de algemene begrippen, derzelver objectief bestaan vóór en buiten het menselijk denken.

§ 56. De theologische wetenschap in de 12de eeuw.

Reeds in de strijd tussen BERENGARIUS en LANFRANC was de scholastiek begonnen zich te ontwikkelen, de eerste vertegenwoordigde haar sceptische, de laatste haar dogmatische zijde. In de 12de eeuw geraakte zij tot verdere ontwikkeling en heerschappij. In de strijd tussen ANSELMUS en ROSCELLINUS behaalt het dogmatisme een nieuwe zegepraal op het scepticisme. In het dogmatisme van ANSELMUS waren dialectiek en mystiek nog innig verenigd, maar toen kort daarop in ABAELARD de scholastiek met onbepaalde en buitensporig aanmatigende scepsis optrad, rukte zich de mystiek in de h. BERNARD geheel van haar los. Na ABAELARDS afdwaling en nederlaag werd echter de scholastiek bedachtzamer en kwam weer op een bijzondere weg, waar zij de mystiek in gemeenschappelijke gehechtheid aan de kerk vreedzaam en vriendelijk ontmoette, en met haar in een zich wederzijds bevruchtende betrekking trad. De scholastische zijde dezer verzoening vertegenwoordigde vooral PETRUS LOMBARDUS, haar mystische zijde HUGO VAN ST. VICTOR.

I. Tegen het einde van de 11de eeuw haalde zich ROSCELLINUS, canonicus te Conipiègne, door toepassing van het nominalisme op de Drieëenheidsleer, de niet ongegronde verdenking van tritheïsme op de hals. Zijn gewichtigste tegenstander was Anselmus uit Aosta in Piemont, de zoon ener vrome moeder, ERMENBERGA, leerling van LAKFRANC te Bec, sedert 1093 aartsbisschop van Canterbury († 1109). Terwijl hij als kerkhoofd de onafhankelijkheid van de kerk moedig verdedigde, en zich daarom drie jaren uit het land moest verwijderen, was hij als godgeleerde in scherpzinnigheid en diepzinnigheid, in speculatieve begaafdheid en Christelijke vroomheid een tweede Augustus, op wiens theologie hij ook verder voortbouwde. Ook volgens hem is het geloof de voorwaarde van de ware wetenschap, maar het is hem tevens een heilige plicht om het geloof tot weten te verheffen (credo ut intelligam). Zijn beroemdste geschrift is het boek over de menswording Gods („Cur

Deus homo?"), waarin hij de kerkelijke leer van de genoegdoening speculatief vaststelde en ontwikkelde.

II. Petrus Abaelard, die in scherpzinnigheid, geleerdheid, dialectische bedrevenheid en moedige vrijzinnigheid, maar ook in overmoed disputeerzucht al zijn tijdgenoten ver overtrof, was in 1079 te Palais in Bretagne geboren. Zijn leermeester in de filosofie was WILLEM VAN CHAMPEAUX te Parijs, de meest geachte dialecticus van die tijd. Maar weldra overwon de leerling de meester in een openlijk dispuut en stichtte nu de school te Melun bij Parijs, waar zich duizenden leerlingen om hem verzamelden. Om zich de weg tot nog meerdere roem te banen, begon hij onder de scholasticus ANSELMUS VAN LAON in de godgeleerdheid te studeren. Maar zeer spoedig geloofde de overmoedige leerling ook deze leermeester vooruit te zijn. Hij ging naar Parijs terug, waar wederom een groot aantal leerlingen zich vol geestdrift om hem verzamelde. De canonicus FULBERT koos hem tot leermeester van zijne, even zeer door schoonheid, geest en geleerdheid uitstekende nicht HELOISE. Hij won haar liefde, maar zij versmaadde het zijn gade te heten, om de geliefde man de weg tot de hoogste eerambten van de kerk open te laten, huwde met hem in het geheim. Door de bloedverwanten van HELOISE schandelijk verminkt, vluchtte ABAELARD in het klooster St. Denis (ook HELOISE nam de sluier aan). Maar ook hier moest hij toegeven aan de drang zijner leerlingen, en opnieuw voorlezingen houden. Door zijn lichtzinnige behandeling van de kerkleer en zijn hoogmoedige spotternij haalde hij zich machtige vijanden op de hals. Men sloot hem in een klooster op. Later vluchtte hij in een bos bij Troyes. Ook hier volgden hem zijn leerlingen en dwongen hem tot voorlezingen. Onder hun handen veranderde zijn kluis in de aanzienlijke abdij Parakleet. Daar hij ook hier gene rust vond, gaf hij deze abdij aan HÉLOISE over, werd abt van een klooster in Bretagne, en trok, nadat hij acht jaren lang vruchteloos getracht had de kloostertucht te herstellen, wederom naar Parijs. Zijn voorlezingen baarden groot opzien. Thans trad de h. BERNARD tegen hem op. Een synode te Sens (1140) verklaarde hem voor een ketter, en ook INNOCEETIUS II veroordeelde zijn schriften tot verbranding, hem zelf tot opsluiting in een klooster. Nu bracht hij zijn laatste jaren rustig te Clugny door, waar de invloed van de voortreffelijke abt PETRUS VENERABILIS, die zelfs een verzoening met BERNARD teweegbracht, hoogst weldadig op hem werkte. Hij stierf in 1142.

ABAEALARD keerde de Augustijns-Anselmiaanse stelling, dat het geloof vóór het weten gaat, in zover om, dat hij stelde: slechts hetgeen men inziet kan men geloven. Ook hij wilde wel niet zijn dialectiek ter bestrijding, maar ter verdediging van het geloof van de kerk aanwenden, maar terwijl hij, van de twijfeling, als het beginsel van alle kennis, uitgaande, alle kerkelijke dogmen in problemen, die eerst bewezen moesten worden, voordat zij geloofd konden worden, veranderde, werd bij hem het geloof een bloot voor waar houden en wijzigde hij ook de inhoud van het geloof veelszins naar het richtsnoer van subjectieve spitsvondigheid. Het meest liep dit in het oog bij de Drieëenheidsleer, die bij hem niet ver van het Sabelliaanse modalisme (§ 24, II) verwijderd was.

De voornaamste tegenstander van ABAELARD was de h. Bernard, abt van het klooster Clairvaux, † 1153, een man van zo buitengewoon gewicht voor zijn tijd, als de geschiedenis er slechts weinigen kent. Met de glorie van de wonderdadigheid omgeven, voorzien van een alvermogene, alles met zich medeslepene welsprekendheid, was hij de beschermer en bestraffer van de plaatsbekleder Gods, de vredestichter onder de vorsten, de wreker van elk onrecht. Zijn ongeveinsde ootmoed

deed hem alle ereposten afslaan; zijn vurige geestdrift voor de hiërarchie verhinderde hem niet, haar misbruiken streng te straffen; zijn machtig woord ontvlamde in de gemoederen van geheel Europa de geestdrift voor de tweede kruistocht en voerde talloze kettters en dwepers in de schoot van de kerk terug. Met het oog ten hemel gericht, in bespiegeling, gebed en studie levende, beheerste hij de aarde, en oefende op alle levensbetrekkingen, door raad, vermaning en tuchtiging, een ordenende, bezielende en genezende invloed uit. zijn theologische richting was praktisch contemplatieve mystiek met innige gehechtheid aan het dogma van de kerk. Ook hij trad, even als ABAELARD, slechts in een andere richting, tegen het theologisch beginsel van ANSELMUS op, want het ideaal van de theologie was hem niet de ontwikkeling van het geloofs tot het weten, door middel van het denken, maar veelmeer de verlichting van het geloofs op de weg van de heiliging. BERNARD was geenszins een vijand van de wetenschap; maar wel zag hij in de dialectische schermutselingen van een ABAELARD, die moedwillig de eeuwige grondzuilen van de waarheid verwoestte, om ze, naar eigen goeddunken gewijzigd, dan tot eigen zelfverheerlijking weer op te richten, de ondergang van alle ware theologie en de vernietiging van alle heiligende kracht van het geloof. Theologie van het hart, op vroomheid van het harten gegrond, gevoed en aangekweekt door gebed, contemplatie, inwendige verlichting en heiliging gold alleen bij hem voor ware theologie. (Tantum Deus cognoscitur, quantum diligitur. — Orando facilius quam disputando et dignius Deus quaeritur et invenitur).

III. Het streven, om scholastiek en mystiek weer met elkander te verzoenen, vond van de kant van de mystieke zijn belangrijkste vertegenwoordiger in Hugo van St. Victor te Parijs, uit de familie van de Halherstadtse graven Blankenberg. Hij was een vriend van de h. BERNARD, en werd door zijn tijdgenoten als alter AUGUSTINUS vereerd. Als een van de grootste denkers van de middeleeuwen, vol geestdrift voor de wetenschap en met de veelsoortigste kennis voorzien, oefende hij een groeten en heilzame invloed uit op zijn tijd, ofschoon hij reeds in de bloei zijner jaren aan de kerk door de dood ontrukkt werd († 1141).

Van de kant van de scholastieken kwam **Petrus Lombardus**, eerst leraar, vervolgens bisschop te Parijs († 1164), zijn pogingen te ontmoet. Ook hij was, even als HUGO, met de h. BERNARD bevriend. Zijn leerboek van de dogmatiek (*sententiarum libri IV*), dat hem de eernaam van *magister sententiarum* verschafte, kreeg een onberekenbaar gewicht voor de theologie van de middeleeuwen en werd talloze malen gecommenterd.

§ 57. De theologische wetenschap van de 13de eeuw.

In de 13de eeuw bereikt de theologische wetenschap van de middeleeuwen het toppunt van haar bloei. haar beoefening was bijna uitsluitend in de handen van de Dominicanen en Franciscanen. Parijs bleef de hoofdzetel van de scholastiek, die thans de scepsis volkomen uitgestoten had, en voor de bevruchting door de mystiek nog lang geopend bleef. Zij nam een nieuwe vlucht door de ijverige studie van de aristotelische schriften, die van de hogescholen van de Arabieren tot haar gekomen waren. De ontwikkelde vormenrijkdom dezer filosofie werd op de constructie van het kerkelijk theologische leerstelsel toegepast, waardoor dit de rijkste, scherpste en fijnste ontwikkeling verkreeg, maar ook in dialectische spitsvondigheden en een gees-

teloos formalisme begon af te dwalen. De bestaande kerkleer was het voorwerp, de aristotelische wijsbegeerte het middel van de scholastische navorsing, de heilige schrift had zij daarbij nauwelijks nodig. Evenwel had de kerk de bewustheid, dat de Heilige Schrift de enige bron van het geloofs is, niet geheel en al verloren. Ook gedurende al de middeleeuwen behield de Heilige Schrift haar kampvechters, die met vaste overtuiging op haar verwezen.

I. Tegen het midden van de 13de eeuw trad de krachtigste van alle scholastieken op, de *doctor angelicus*, Thomas Aquinas, zoon van zekere graaf van Aquino in Calabrie, leraar te Keulen, Parijs en Rome. Hij stierf in 1274 als ambteloos man, nadat hij het bisdom Napels versmaad had; werd later gecanoniseerd en nog in 1567 door een pauselijk decreet tot „kerkleraar” verklaard. Hij was de diepste en scherpste denker van de eeuw en te gelijk een geliefd volksprediker, vol geestdrift voor de kerkleer, zowel als voor de filosofie, een vereerder en navolger van AUGUSTINUS, niet vervreemd van de mystiek en door innige vroomheid uitstekend. Zijn roem verleende aan de gehele orde van de Dominicanen een nieuwen luister, dien de Franciscanen met afgunstige ogen aanzagen, toen hun in **Johannes Duns Scotus**, de *Doctor subtilis*, een leraar ten deel viel, wiens roem met die van THOMAS kon wedijveren, terwijl hij dezen wel in uitstekende dialectische begaafdheid, maar geenszins in diepte van geest en innigheid van gemoed evenaarde.

DUNS scores bracht de subtiliteit in het ontleden en ontwikkelen van de begrippen tot haar toppunt. Zijn kerkelijkheid was minder zuiver en ijverig, ja zelfs door rationaliserende elementen verontreinigd. Hij was leraar te Oxford, te Parijs en te Keulen, waar hij in 1308 stierf.

De richting door beide laatstgenoemde leraars ingeslagen, werd door hun beide orden gevolgd, en naar vorm en gehalte streng in acht genomen. De Dominicanen heetten diensvolgens Thomisten, de Franciscanen Scotisten. In het algemeen hielden de Thomisten aan het leerbegrip van de kerk (in de diepe zin van AUGUSTINUS) gestrenger vast, dan de Scotisten, die het in velerlei opzicht verzwakten. Ten aanzien van de bijzondere leerstukken, dachten de Thomisten over zonde en genade Augustiniaans, de Scotisten semi-Pelagiaans; de eersten vatten de verlossingsleer meer op de Anselmiaanse wijze op, daar zij aan de verdienste van CHRISTUS, als van de Godmens, een oneindige waarde (satisfactie superabundans) die op zichzelf toereikend ter verlossing was, toeschreven, terwijl volgens de laatsten de verdienste van CHRISTUS slechts ten gevolge van der verklaring van God, dat Hij haar als toereikend beschouwt (acceptatie gratuita), genoegzaam was. Eindelijk verdedigden de Franciscanen op de hardnekkigste wijze de bewering van de onbevleete ontvangenis van de maagd MARIA (§ 50), hetwelk uit hun Pelagiaanse richting begrijpelijk wordt; terwijl de Dominicanen deze leer geheel verwierpen.

II. Naast de volle heerschappij van de scholastische bespiegeling bestond evenwel ook thans nog een oppositie van Bijbels praktische t h e o l o g i e. Haar gewichtigste vertegenwoordiger was de Engelsman **Roger Baco**, leraar te Oxford († 1294). Hij was ongetwijfeld de grootste en veelzijdigste geleerde van de middeleeuwen, de grondigste kenner van de Latijnse, Griekse, Hebreeuwse en Arabische talen, de scherpzinnigste bevorderaar van de wis-, natuur-, sterren- zelfs geneeskundige wetenschappen. Met even veel scherpzinnigheid als vrijmoedigheid legde hij de schaduwzijden en gevaren van de scholastiek bloot en wees op de noodzakelijkheid

van de beoefening van de Heilige Schrift in de grondtalen. Daarvoor; moest hij trouwens een groot deel zijns levens als ketter en tovenaer in de kerker smachten.

§ 58. Tegenstanders van de heersende kerk.

De Germaanse kerk had met de rijke en waarachtig katholieke ontwikkeling van het Christendom als resultaat van de oude kerkgeschiedenis ook reeds verscheidene vals katholieke bestanddelen in wetgeving, leer, leven en eredienst opgenomen, die onder de ruwheid van de tijd, door de zinnelijke richting van het volks, door de onwetendheid van de geestelijken en de zelfzucht van de hiërarchie, enz. gedurende al de middeleeuwen zich versterkten en vermeerderden. Ook in de Nederlanden was dit waar. Terwijl de staatkundige ontwikkeling van ons volk uit het leenstelsel tot op de onderscheidene grafelijke regeringen ging, waren het de bisschoppen van Utrecht vooral, wier meer of minder Christelijke zin en Evangelische beginselen de kerkelijke toestand bepaalden. Uitwendig onder de Aartsbisschop van Keulen gesteld, had het bisschoppelijk stelsel ook hier ons vaderland aan het wereldse pausdom zolang vastgeknoopt, totdat het eerst door de Hervorming tot de Heere zou bekeerd worden. De besten hunner waren FREDERIK I (828), RADBOUD (900), ANSFRIED (995), ADELBOLD (1010), JAN VAN ARKEL (1343).

Buitensporig bijgeloof van allerlei aard, ontaardende boetetucht, overwaardering van de ascese, werkheiligheid, onwetendheid en zedeloosheid van de geestelijken, misbruik van de hiërarchische macht, als van een wereldlijke, enz. waren de hoofdgebreken. Er vertoont zich echter ook gedurende al de middeleeuwen een zucht tot Hervorming, die zich in de veelsoortigste gedaanten, nu eens van een normale, dan van een abnormale aard (als TANCHELIN), de weg zoekt te banen. Zelden bleef evenwel deze richting op kalme evangelische wegen, maar zij verwierp meestal met de dwaling ook de waarheid van de kerk, verloor zich in dweperij, fanatisme en ketterij en ondermijnde alle maatschappelijke betrekkingen, terwijl zij de welvaart van de staat niet minder dan die van de kerk bedreigde. Het meest verbreid en het radicaalst gezind waren talloze sekten van een Manicheïsche richting (die zich zelfs verspreide onder de vrome en Bijbelgetrouwe) Katharen en Albigenzen.

De dweperij van het Montanisme vernieuwde zich in onderscheidene profetisch apocalyptische verschijnselen. Ook aan pantheïstische, libertinistische, spiritualistische en dwepend revolutionaire pogingen ontbrak het niet. Als een rustige Evangelische tegenkerk vertoont zich alleen de gemeente van de Waldenzen.

I. De Katharen en Albigenzen.

In de 11de eeuw kwamen hier en daar in het westen een aantal sekten op van een Manicheïsche richting en gedreven door fanatieke haat tegen al wat kerkelijk was. In de 12de eeuw vermenigvuldigden zij zich in een hoogst verontrustende graad. Bulgarije schijnt het brand en uitgangspunt dezer te geweest te zijn, ten minste men noemde ze algemeen Bulgari (Bougres). Vandaar moeten zij waarschijnlijk tot de paulicianen (§ 35) teruggebracht worden. Zijzelf noemden zich Reinen = Cathari, Gazari, kettters). Zij huldigden het dualisme, verachtten het Oude Verbond, verboden het huwelijk (ten minste voor de perfecten, en verwierpen de doop, het avondmaal, het gebruik van de kruisen en beelden, enz. Goedheid en geweld waren vruchteloos aan hen besteed. Het meest nog richtte de h. BERNARD met de almacht van zijn liefde onder hen uit.

Nergens dreven deze sekten haar buitensporigheden erger en vermeteler dan in het zuiden van Frankrijk, waar zij tegen het einde van de 12de eeuw in het gebied van Graaf RAYMOND VI VAN TOULOUSE en andere machtige leenmannen bescherming en hulp vonden. INNOCENTIUS III zond in het jaar 1198 de legaat PIETER VAN CASTELNAU met uitgestrekte volmacht om hen te onderdrukken. PIETER werd in 1208 vermoord en de verdenking viel op RAYMOND. De abt ARNOUD VAN CITEAUX predikte thans op pauselijke last een kruistocht tegen hen. Het brandpunt van de sektegeest geloofden de kruisvaarders in het stadje Albi in het district Albigeois te vinden, van daar de naam Albigenzen, om al deze ten dele zeer verschillende sekten aan te duiden. Een 20-jarige moorddadige oorlog (1209—1229) woedde zonder aanzien van persoon tegen schuldigen en onschuldigen en roeide de Albigenzen bijna uit.

Reeds het Oude Lateraans concilie (1215) had over maatregelen beraadslaagd, om het weer opkomen van de Albigenzen te verhinderen. Na het eindigen van de kruistocht werden nu die maatregelen door de synode van Toulouse (1229) in het leven geroepen. De bisschoppen werden verplicht tot de aanstelling van gezworen mannen, die de ketters moesten opzoeken en aan de gerechtshoven overleveren. Elk kerkelijk of geestelijk overheidspersoon, die een ketter verschoonde, zou land, goed en ambt verliezen; elk huis, dat een ketter herbergde, met de grond gelijk gemaakt worden, alle inwoners moesten driemaal 's jaars communiceren, en om de twee jaren op nieuw hun overeenstemming met de kerk bezweren; aan allen, die van ketterij verdacht waren, zou zelfs in dodelijke ziekte alle geneeskundige en andere hulp ontzegd zijn, enz. Maar de bisschoppen toonden zich nalatig in de uitvoering dezer wetten. Daarom richtte GREGORIUS IX bijzondere inquisitierechtbanken (*inquisitores haereticae pravitatis*) op, die hij in handen van de orde van de Dominicanen stelde (1232). Deze rechtbanken hadden onbepaalde volmacht, konden eiken verdachte in hechtenis nemen, zonder aanklagers en getuigen zijn proces opmaken, marteling en pijnbank ter verkrijging van bekentenis toepassen, enz. Zij, die herriepen, werden meestal tot levenslange gevangenis veroordeeld, de hardnekkigen echter (naar de grondstelling: *ecclesia non sitit sanguinem*) aan de wereldlijken rechter ter verbranding op de houtmijt overgegeven.

De eerste kettermeester in Duitsland, de Dominicaan KOENRAAD VAN MARBURG, ook als biechtvader van de heilige ELIZABETH, landgravin van Thüringen en Hessen, door zijn onbuigzame hardheid bekend, werd, nadat hij twee jaren lang zijn afschuwelijk beroep met onverbidde gestrengheid had uitgeoefend, dooi enige edellieden vermoord (1233). Na die tijd kon de inquisitie in Duitsland geen voet meer vatten ; maar de pausen vergoedden deze schade door het wettigen van de heksenprocessen (§ 63). Ook in het gebied van de oosterse kerk vertoonde zich (waarschijnlijk in samenhang met de Paulicianen) omstreeks deze tijd manicheïsche ketterij en wel het meest ontwikkeld bij de Bogomilen (d. i. Godlievenden) in Bulgarije. Daar zich de sekte onder het monnikenwezen verborg, kon zij zich lang ongehinderd en ongestraft uitbreiden.

[DIEVERSE FRANSE HISTORIESCHRIJVERS GEVEN EEN TOTAAL ANDER BEELD VAN KATHAREN EN ALBIGENZEN. DEZE GROEPEN IJVERDEN VOOR DE SCHRIFTUURLIJKE LEER, HOEWEL ZE SOMMIGE DWALINGEN ONDERWORPEN WAREN. TAL VAN OUDERE EN NIEUWE SCHRIJVERS PLAATSEN HEN ONDER VOORLOPERS VAN DE REFORMATIE. IN DE MARTELAARSBOEKEN WORDEN SOMMIGEN VAN HEN ALS MARTELAARS OM CHRISTUS' WIL BESCHREVEN.]

II. De profetisch apocalyptische richting kon (ten minste gedeeltelijk) zich in de kerk staande houden, in weerwil dat deze zich tegen haar verbastering verklaarde. Haar waardigste vertegenwoordiger is de abt Joachim van Fiere in Calabrië († 1202), die een vreselijk wee over de hiërarchie en scholastiek uitsprak, en slechts in het monnikenwezen nog heilzame krachten van de vernieuwing erkende. In de geschiedenis van de openbaring onderscheidt hij drie perioden, die van de Vader in het oude verbond, die van de Zoon in het nieuwe verbond, en de spoedig op handen zijnde van de Heilige Geest. Van het eerste tijdvak is PETRUS, van het tweede PAULUS, van het derde JOHANNES de vertegenwoordiger. In het derde, dat omstreeks 1260 aanbreken, maar slechts van korte duur zijn zal, komt de ganse heerlijkheid van het Christendom eindelijk volmaakt te voorschijn.

JOACHIMS aanzien was groot bij alle standen en beschermde hem voor mogelijke vijandigheid van de hiërarchie. De van JOACHIM uitgaande geest doordrong vooral de separatistische Franciscanen, die zijn apocalyptische richting nog verder voortzetten en tot de leer van het „ eeuwig evangelie” als een boodschap van het tijdvak van de Heilige Geest ontwikkelden.

Veel fanatieker trad deze richting te voorschijn in de zogenaamde Apostelbroeders in Italië. In tegenstelling met de weelderigheid van de rijke geestelijkheid vormden zij godsdienstige verenigingen zonder enig aards bezit, met openlijk verzet tegen de geestelijkheid en de kerk. Hun hoofd, GERHARD SEGARELLI, werd gegrepen en stierf in 1300 te Parma op de brandstapel. Zijn opvolger, DOLCINO, hitste de sekte door vurige predicatiën vol gloeiende toorn tegen het nieuwe Babel en door apocalyptische voorspellingen tot het hevigste fanatisme op, verdedigde zich met 2000 aanhangers op een welverschanste berg twee jaren lang tegen een ter onderdrukking van de sekte opgeroepen kruistocht, maar bezweek eindelijk voor de honger en de overmacht en stierf op de brandstapel (1307).

III. De sekte van de Heilige Geest had haar oorsprong aan twee Parijse leraars te danken: AMALRIK VAN BENA en DAVID VAN DITNANTO, omstreeks 1200. Hun leer was consequent pantheïsmus. In elke gelovige wordt God, evenals in CHRISTUS, mens. Bijbel, kerk, eredienst en sacrament zijn onnodig; opstanding, oordeel, paradijs en hel zijn slechts beelden. Daarmede verbonden zij ook waarschijnlijk libertinistische stellingen; de brandstapel deed zeer velen van hen omkomen.

IV. Een revolutionair reformatorische sekte stichtte Pieter van Bruys, een priester in zuidelijk Frankrijk, die sedert 1104 de ware (onzichtbare) kerk in de harten van de gelovigen zocht, en de uitwendige (zichtbare) kerk verwierp. Hij spoorde ieder aan tot vernieling van de kerken en heiligdommen, omdat God ook in de stal en in het wijnhuis kon aangebeden worden, gebruikte de crucifixen tot het koken van vlees, ijverde tegen celibaat, mis en kinderdoop en eindigde zijn leven na 20-jarige woeling onder de handen van het woedend gemeen op de brandstapel (1124). Een zijner deelgenoten, Hendrik van Lausanne, trad thans aan het hoofd van de Petrobrusianen. Aan de h. BERNARD gelukte het, een menigte hunner tot de kerk terug te brengen. HENDRIK werd gegrepen en stierf, tot levenslange gevangenschap veroordeeld, in 1149. Ook Arnold van Brescia behoort hiertoe (§ 45, IV).

V. De Waldenzen.

Naast de heillozen sektegeest van de 12de en 13de eeuw maakt de evangelische zuiverheid en kalme zin van de Gemeente van de Waldenzen een van het te hartverheffender indruk. had haar oorsprong te danken aan Petrus Waldus, een rijk burger van Lyon. Door ijverig lezen van de Heilige Schrift, die hij voor zich gedeeltelijk in de landtaal had laten overzetten verlicht, en door de plotselinger dood van een vriend geschokt, gaf hij omstreeks 1170 zijn goederen aan de armen, en stichtte ter prediking van het evangelie onder de plattelandbewoners een apostolische vereniging, die zich de naam van *Armen van Lyon* (*Pauperes de Lugduno*) gaf. WALDUS leerde nog geruime tijd in Frankrijk, Italië en eindelijk in Bohemen, waar hij ook stierf.

Een verzet tegen de heersende kerk lag oorspronkelijk geenszins in het plan van de Waldenzen. Maar toen de aartsbisschop van Lyon hun het prediken verbood, en kort daarop zelfs een pauselijk concilie te Verona (1183) hen in de ban deed, verscheurde de katholieke kerk zelve de banden, die tot nog toe hun hervormende pogingen hadden gebonden gehouden. Zij richtten hun gemeente naar het voorbeeld van de apostolische in, waarbij zij het bestaande onderscheid tussen geestelijkheid en leken ophieven. Zij trachtten hun leven en gedrag naar de letterlijk opgevatte bergpredicatie in te richten. Ook hun grootste vijanden moesten van hunnen levenswandel de schitterendste getuigenis afleggen. hun voorbeeldoze vertrouwdheid met de heilige schrift wekte almede bewondering.

INNOCENTIUS III trachtte (1210) de vereniging van de *Pauperes de Lugduno* in een vereniging van de *Pauperes catholici*, aan welke hij, als aan monniken, onder bisschoppelijk opzicht prediking, schriftverklaring en stichtelijke vergaderingen toestond, te veranderen en aan de kerk dienstbaar te maken. Maar te laat: de Waldenzen waren reeds te ver in de evangelische kennis doorgedrongen. Nog minder echter dan de toegevendheid van de paus vermochten de wrede vervolgingen, die na dien tijd over hen uitbraken en duizenden hunner op de brandstapel brachten, om hen naar de katholieke kerk terug te voeren. hun overblijfselen trokken zich in de ontoegankelijke dalen van Piemont en Savoye terug.

§ 59. De zending onder de heidenen.

In dit tijdvak is bijna geheel Europa tot het Christendom gebracht. De edelste vertegenwoordigers van de Westerse kerk zijn door een gloeiende zendingsijver bezielde. Maar ook in de Oosterse kerk ontwaakt een nieuwe en vruchtbare ijver voor de bekering van de heidenen. Twee monniken uit Konstantinopel (CYRILLUS en METHODIUS, de apostels van de Slaven), drongen uit het oosten tot diep in het westen door. Hun werk werd wezenlijk daardoor bevorderd, dat zij zich bij de prediking en eredienst van de landtaal (de Slavische) bedienden. CYRILLUS werd zelfs door de uitvinding van een alfabet en door vertaling van de Heilige Schrift de grondlegger van de Slavische schrijftaal. De rijke vruchten van hun werkzaamheid gingen evenwel grotendeels voor de Oosterse kerk verloren, daar de missionarissen en vorsten, van de omstandigheden gebruik makende, zich onder voorbehoud van verscheidene eigene gebruiken aan de Rooms-katholieke kerk aansloten. Op deze wijze verkreeg Rome het oppergezag over de nieuw bekeerde Moraviërs, Bohemers, Polen, Lithauers en Hongaren. Daarentegen bleven de Chazaren, Bulgaren en Russen aan de Oosterse moederkerk getrouw. De Nestorianen predikten met vrucht onder de

Tartaren en Mongolen, en zendelingen u het westen namen de voortzetting van dit werk op zich. Door uitsluitend Westerse zendelingen werden de Denen, Zweden, Noorwegers, IJslanders en Groenlanders, voorts de Wenden, de Pommeren, Finnen, Lijflanders, Esthlanders en Koerlanders, alsmede de Pruisen bekeerd. Herhaalde pogingen ter bekering van de Mohammedanen en Joden bleven vruchteloos.

I. De apostel van de Scandinavische volken was Ansgar, een monnik uit het klooster Corvey aan de Wezer. HARALD, de verdreven Deense koning, had door bemiddeling van LODEWIJK de Vrome zijn rijk herkrege en liet zich in 826 te Mainz dopen. Om zijn onderdanen te bekeren vertrok ANSGAR, die door het verlangen van zijn hart en een wonderbaar gezicht tot dit ambt gewijd was, naar Denemarken. Hij stichtte de eerste Christelijke school in Sleeswijk ter vorming van eigene leraars, maar moest reeds in 828, toen HARALD op nieuw verdreven werd, wijken. Hij begaf zich in 830 naar Zweden. Onder weg werd hij door zeeroovers geplunderd, maar ANSGAR liet zich niet ontmoedigen.

Tallose moeilijkheden had hij ook in Zweden te overwinnen. LODEWIJK de vrome richtte in 833 het aartsbisdom Hamburg op als uitgangspunt van de Noordse zending. ANSGAR werd de eerste aartsbisschop. Maar de Noormannen verwoestten Hamburg (840), de gemeente aldaar verstrooide zich, en Karel de kale onttrok na het verdrag van Verdun aan het bisdom zijn inkomsten. Nu was ANSGAR van zijn macht beroofd. Zijn toestand verbeterde echter enigszins, toen paus NICOLAAS I en LODEWIJK de Duitser de bisdommen Bremen en Hamburg verenigden. De apostolische ijver van ANSGAR in arbeid en gebed, in geduld en volharding zegepraalde over alle moeilijkheden, die door heidens fanatisme hem in de weg werden gelegd. Hij zelf ging allerwege vooraan en zond een menigte door hem zelf gevormde, meestal nationale missionarissen naar alle streken van Denemarken en Zweden. Hij kweekte lijfeigen Slaven tot zendelingen op, kocht gevangenen los, stichtte kerken, kloosters en scholen, en, zelf zich slechts met water en brood voedende, besteedde hij al, wat hij sparen kon, aan de ondersteuning van de zending. Hij stierf in 865. De vurigste hoop van zijn leven, om eenmaal met de martelaarskroon versierd te worden, was niet vervuld; maar zijn werk, met voorbeeldoze volharding en zelfverloochening tot stand gebracht, was reeds zozeer bevestigd, dat het alle stormen van de toekomst kon trotseren.

II. De Moraviërs kwamen in de 9de eeuw in vriendschappelijke betrekking tot het Griekse rijk, ten gevolge waarvan CYRILLUS en Hoplus sedert 863 hun zendingswerk onder hen begonnen. In 867 gingen zij op een pauselijke uitnodiging naar Rome. CYRILLUS stierf aldaar, maar METHODIUS keerde als aartsbisschop van de Moravische kerk terug. Hij geraakte echter als zodanig in botsing met het Saltzburgse aartsbisdom, waaraan reeds KAREL de Grote de geestelijke zorg voor de Slaven had aanbevolen, en werd te Rome :wegens het gebruik van de Slavische taal bij de godsdienstoefening aangeklaagd. METHODIUS rechtvaardigde zich door ten tweeden male naar Rome te reizen, waar hij nu de uitdrukkelijke goedkeuring van de eredienst in de Slavische ta bewerkte (881).

Van Moravië kwam het Christendom naar Bohemen. Hertog Boaziwol liet zich in 871 door METHODIUS dopen. Tegen het einde van zijn leven zonderde hij zich met zijn vrome gemalin, de heilige LUDMILLA, van de wereld af. Zijn kleinzoon, de heilige WENZESLAW, viel door de hand van zijn jongere broer BOLESLAW, die het Christendom geheel trachtte uit te roeien, maar, door OTTO I in 950 overwonnen, de

verplichting moest aangaan, om de Christelijke kerk te herstellen. Zijn zoon, BOLESLAW II, verschaftte aan het Christendom, door het stichten van het aartsbisdom Praag, vasten voet.

Uit Bohemen kwam het Christendom tot de Polen. Hertog MIECISLAW liet zich, door zijn gemalin DAMBROWKA, een Boheemse prinses, daartoe overgehaald, dopen (966), spoorde zijn onderdanen tot navolging aan en stichtte het bisdom Pos en. Het langst van de Slavische volken bleven de Lithauërs met het Christendom onbekend. Eerst in het volgende tijdvak liet de grootvorst JAGELLO, om met de hand van de Poolse koningin HEDWIG ook de Poolse kroon te verkrijgen, zich dopen (1386). zijn onderdanen, die elk een wollen rok tot doopgift ontvingen, lieten zich mede bij ganse scharen dopen.

Tot de Hongaren kwam het Christendom uit Konstantinopel. GYLAS, een Hongaars vorst, liet zich aldaar in 950 dopen en bracht zendelingen mee. Het verband met de Griekse kerk werd echter weldra verbroken. STEPHANUS de heilige († 1038) bracht het Christendom in Hongarije, Zevenbergen en Wallachije tot volle zegepraal, nam de koningskroon van de paus aan, en verenigde de Hongaarse kerk als een nauw verbonden lid met de Roomse hiërarchie.

III. De Bulgaren in Thracië en Moesië hadden door Griekse gevangenen reeds kennis van het Christendom bekomen, doch de eerste kiemen daarvan bloedig verdelgd. Maar een zuster van de Bulgaarse koning BOGORIS had als gevangene in Konstantinopel zich laten dopen. Na haar vrijlating trachtte zij met hulp van METHODIUS haar broeder voor het geloof te winnen; (861). Een hongersnood week na de aanroeping van de God van de Christenen, en een door METHODIUS vervaardigde schilderij, die het laatste oordeel voorstelde, maakte een buitengewone indruk op BOGORIS. Hij liet zich dopen (863) en haalde zijn onderdanen ter navolging over. Roomse zendelingen kwamen de akker van METHODIUS bewerken en brachten het volk in verwarring. BOGORIS weifelde tussen het aansluiten aan Rome of aan Konstantinopel, en besliste eindelijk uit staatkundige inzichten (865) voor paus NICOLAAS I Later kreeg Konstantinopel wederom de overhand.

Sedert de 9^e eeuw gingen van Konstantinopel ook verscheidene pogingen ter bekering van de Russen uit. De grootvorstin OLGA ontving in 955 in Konstantinopel de doop, maar eerst haar kleinzoon, WLADIMIR de heilige, de apostolische, besliste de zegepraal en de algemene verspreiding van het Christendom onder de Russen. Hij onderzocht vooraf de verschillende godsdiensten en besliste in 980 voor het Christendom naar de Griekse ritus, wiens volle heerlijkheid zijn gezanten in de Sophiakerk aanschouwd hadden. Het volk wierp zijn goden in de Dnieper en ontving de doop, terwijl WLADIMIR aan de oever knielende God dankte. zijn gemalin ANNA, een Griekse prinses, versterkte hem in de blijmoedigheid van zijn geloof.³

IV. Bij **de Wenden** aan de Elbe, Saaie, Havel en Oder was het Christendom, welks gewelddadige invoering met het verlies van de nationale onafhankelijkheid was verbonden geweest, diep gehaat. OTTO I stichtte onder hen verscheidene bisdommen en het aartsbisdom Maagdenburg. Vaste voet verkreeg de kerk in deze streken eerst door ALBRECHT de Beer, de overwinnaar van de Wilzen en stichter van de mark Brandenburg (1133), en door HENDRIK de Leeuw, die de Obotrieten bedwong, en hun ontvolkte woonplaatsen met Duitsers bezette (1162).

³ In Rusland werd de overgang naar het Christendom herdacht in 1988.

De bemoeiingen van de Poolse hertogen, om de Pommeren te onderwerpen. en, te bekeren, waren lang zonder duurzaam gevolg. Eerst BOLESLAW III bracht hen in 1121 onder het juk en won de voortreffelijke bisschop OTTO VAN BAMBERG (den apostel van de Pommeren) voor het zendingswerk onder hen Met gloeiende ijver, met opofferende liefde en met geduld stichtte hij in twee zendingsreizen de Pommerse kerk. Het eiland Rugen bood echter hardnekkig wederstand, totdat het in 1168 door de Deense koning WALDEMAR veroverd werd.

Naar Lijfland brachten handelsbetrekkingen met Bremen en Lubeck de kennis van het Christendom. De kanunnik MEINHARD Uit Bremen deed de eerste pogingen tot bekering van de Lijflanders (1186), stichtte de kerk te Yrkull, werd door de Hamburger aartsbisschop met het bisdom beleend, maar stierf reeds in 1196. Zijn opvolger, de abt van de Cisterciënzers BERTHOLD VAN Yrkull, werd verdreven, keerde met een Duits leger van kruisvaarders terug en bleef in 1198 in een slag. Zijn opvolger was de Breiner domheer ALBRECHT VAN BURHÖWDEN (VAN APELDERN?). Hij verlegde de bisschopszetel naar Riga (1201) en stichtte tot bescherming van de zending de orde van de Zwaardbroeders. Van hier drong nu, door ridderlijke raagt, het Christendom ook naar Estland en Koerland.

In Pruisen werkte sedert 996 de aartsbisschop ADALBERT VAN PRAAG (de apostel van de Pruisen), maar stierf reeds in 997 als martelaar. Hetzelfde lot trof de ijverige monnik BRUNO na éénjarige werkzaamheid (1008). Nieuwe pogingen ter bekering werden eerst weer na 200 jaren door de Poolse abt GOTIFRIED, aangewend, die daarvoor in 1207 de marteldood stierf. Rijker in gevolgen en langer van duur was de arbeid van de cisterciënzer monnik CHRISTIAAN (sedert 1209), de eigenlijke apostel van de Pruisen, die in 1214 bisschop werd en in 1244 stierf. Volgens het voorbeeld van de Lijflandse zwaardbroeder stichtte hij in 1225 de orde van de ridders van Dobrin (milites Christi), welke echter reeds het eerste jaar bijna geheel uiteenspatte. Nu (1226) riep CHRISTIAAN de orde van de Duitse ridders op, welke in een zestigjarige bloedige strijd met het Pruissische heidendom genoodzaakt werd het grootste deel van het Pruissische volk uit te roeien.

V. Een Armeeens bisschop, die als gezant bij de paus te Rome gekomen was, bracht in 1145 de overdrevenste tijdingen mede van de luister en de macht van een Christelijk Tartaars rijk ten noorden van China onder een priesterlijk koning, de zogenaamde presbyter JOHANNES. De waarheid was, dat in het begin van de elfde eeuw een Tartaars vorst door Nestoriaanse kooplieden met het Christendom in aanraking gekomen was, dat hij zich had laten dopen en tot priester wijden. Maar reeds onder de vierden van deze priesterkoningen werd hun rijk een buit van de Mongoolse veroveraar DSCHINGISKHAN (1202). Deze huwde diens dochter en stond de Nestorianen vrije prediking toe ook onder de Mongolen. LODEWIJK de heilige van Frankrijk zond in 1253 een missie onder de leiding van de voortreffelijke Franciscan WILLEM VAN RUYSBROEK naar de grote khan MANGOE, welke evenwel zonder gevolg bleef. — In Ch in a werkten herhaaldelijk Westerse zendelingen, bovenal de eerwaardige Franciscan JOHANNES DE MONTE CORVINO (1291-1328). Bij de verdrijving van de Mongolen uit China ging ook dit uitgestrooide zaad te niet.

Ter bekering van de Mohammedanen doortrok de heilige FRANCISCUS, onder het prediken van boete, Egypte (1219), maar zonder gevolg. Belangrijker was de werkzaamheid van de beroemden RAYMOND LULLUS, die na zijn eigen bekering uit een wereldse wandel zijn gehele leven onder talloze moeiten aan het zendingswerk

onder de Saracenen, vooral in Noord-Afrika, wijdde en aldaar in 1315 als martelaar stierf.

TWEEDE TIJDVAK VAN DE KERKGESCHIEDENIS DER MIDDELEEUWEN.

Van Bonifacius VIII tot op de KerkHervorming. 1294-1517.

§ 60. Het Pausdom.

BONIFACIUS VIII vond het pausdom nog op het toppunt van mikt, waartoe GREGORIUS en INNOCENTIUS het verheven hadden. Onder hem ontving echter het trotse gebouw de eerste geweldige stoot. De zeventigjarige Babylonische ballingschap te Avignon bracht het pausdom in de smadelijke afhankelijkheid van de trouweloze Franse staatkunde en dit deed zijn verbastering onophoudelijk toenemen. De eindelijk doorgezette terugkeer van de curie naar Rome had een pauselijk schisma ten gevolge, en 40 jaren lang had het westen twee, somtijds drie plaatsbekleders Gods, die de vreselijkste banvloeken tegen elkander slingerden. De reformatorische conciliën te Pisa, Constantz en Bazel wilden aan deze verwarring een einde maken en een Hervorming in hoofd en leden doordrijven. Maar pauselijke arglistigheid wist de krachtige pogingen dezer conciliën krachteloos te maken. Het pausdom zegepraalde in deze strijd op leven en dood en besteeg nogmaals in de 15^e eeuw (even als in de 10^e) de hoogste top van zedelijke verbastering en bedorvenheid.

1. Bonifacius VIII (1294—1303) was een man, die in schranderheid, ervarenheid en kracht voor geen zijner voorgangers onderdeed, en wie het ware heil van de kerk veel minder dan de bevrediging zijner heerszucht aan het hart lag. Hij begon met de verdrijving van het machtige Romeinse geslacht van de COLONNA'S, die de afstand van COELESTINUS V (§ 45, V) voor onrechtmatig verklaard hadden. Een gevaarlijker tegenstander trad in PHILIP de Schone van Frankrijk (1285—1314) tegen hem op. De eerste botsing van de Staat tegen de geheel verwereldlijkte kerk werd door een oorlog van PHILIP met EDUARD I van Engeland veroorzaakt. De paus wierp zich uit kracht van zijn hiërarchische opperheerschappij tot scheidsrechter op (1295). PHILIP wees hem smadelijk af en onderwierp de geestelijkheid aan zware belastingen om de oorlogskosten te dekken. BONIFACIUS vaardigde nu in 1296 de bul Clericus laicos (de aanvangswoorden) uit, waarin hij de ban uitsprak over alle leken die van de geestelijke belastingen vorderden, en over alle geestelijken, die deze opbrachten. PHILIP wreekte zich door de uitvoer van alle geld te verbieden. De paus, voor wie het wegblijven van zijn inkomsten uit Frankrijk weldra drukkend werd, deed stappen ter verzoening, en PHILIP erkende hem als scheidsrechter. Daar echter de uitspraak van het pausen aan de verwachtingen van PHILIP niet beantwoordde, brak deze openlijk met de paus. Thans namen de vijandelijkheden aan beide zijden toe. De pauselijke legaat, een Frans bisschop, werd wegens hoog verraad gevangen genomen, de paus schold de koning voor een ketter, deze hem voor een dwaas. De bul Unam sanctam (1302) veroordeelde het gevoelen, dat de wereldlijke raagt volkomen zelfstandig en onafhankelijk nevens de geestelijke stond, als manicheïsme. Nu volgden ban en interdict. Toen verhief een Franse statenvergadering de zwaarste aanklachten tegen de rechtzinnigheid en de levenswandel van het pausen (1303). De Franse kanselier WILLEM VAN NOGARET, en de verdrevene COLONNA's namen de paus, die, in

zijn vol ornaat op een troon zittende, met waardigheid zijn beulen afwachtte, gewapenderhand gevangen. Het volk bevrijdde hem wel, maar hij stierf nog in hetzelfde jaar.

II. Na een korte tussenregering van een Italiaanse paus, werd de aartsbisschop van Bordeaux, een beschermeling van BONIFACIUS, maar die zich in het geheim geheel en al aan de Franse belangen had verbonden, eenstemmig als CLEMENS V (1305—1314) gekozen. Hij bleef liever terstond aan deze zijde van de Alpen, en verplaatste in 1309 uitdrukkelijk de pauselijke curie naar Avignon, waar zij bijna 70 jaren bleef. Dit Avignonse pausdom (1309-1377) kenmerkte zich door smadelijke afhankelijkheid van Frankrijk en hiërarchische aanmatiging jegens de overige landen, vooral jegens Duitsland, waar de krachtige keizer LODEWIJK van Beyeren, in weerwil van ban en interdict (1324), aan de pauselijke machinaties en aanmatigingen stout het hoofd bood. Het pauselijk hof werd meer en meer een verzamelplaats van liederlijkheid en Van lichtzinnigheid in het godsdienstige. De verwarringen in Italië eisten intussen altijd gebiedender de terugkeer van de paus. GREGORIUS XI bewerkstelligde dien eindelijk in 1377 en stierf kort daarna te Rome.

(De bul werd het hoogtepunt van de pauselijke macht. Geheel de allegorische methode van de Middeleeuwen volgende (arke Noachs en de Sulamith van het Hooglied — de kerk van Christus), — werd hier de aan THOMAS AQUINAS ontleende leer van de noodzakelijkheid van de leer van de pauselijke oppermacht voor het eerst tot kerkleer verheven, welke in 1870 tot de onfeilbaarheid leer opklom en zich dus in dezelfde evenredigheid van het Apostolisch Evangelie verwijderde.)

III. Na de dood van GREGORIUS dwongen de Romeinen de keus van een Italiaanse paus af. De Franse kardinalen vluchtten na de verkiezing, verklaarden die voor onwettig en kozen toen voor de tweede maal een Fransman, die zijn zetel te Avignon vestigde. Zo ontstond een pauselijk schisma (1378—1409), ten gevolge waarvan twee elkander vervloekende pausen, elk door een collegae van kardinalen omringd, het gregoriaanse idee van het pausdom vernietigden. Dertig jaren lang verdroeg Europa deze verwarring. Na vele vruchteloze onderhandelingen schreven de kardinalen van beide zijden een algemeen concilie te Pisa (1409) uit, dat over beide pausen uitspraak zou doen. Dat dit tot stand kwam was voornamelijk toe te schrijven aan de verdiensten van GERSON (§ 66), die in verscheidene schriften de noodzakelijkheid ener Hervorming van de kerk in hoofd en leden, en de stelling, dat een algemeen concilie onvoorwaardelijk boven de paus stond, doorgedreven had. Het concilie daagde beide pausen voor zijn rechterstoel; zij verschenen niet en werden afgezet.

Maar in plaats van nu tot een *Hervorming over* te gaan, haastte het concilie zich om een nieuwe paus (ALEXANDER V) te verkiezen, die onder het voorwendsel, dat tot een doortastende Hervorming de noodzakelijke voorbereidselen ontbraken, het concilie tot drie jaren later verdaagde. ALEXANDER stierf reeds in 1410 te Bologna, waarschijnlijk aan vergift, dat hem de aldaar aanwezige kardinaallegaas Cossa, een door en door slecht mens, die in zijn jeugd een zeerover geweest was, thans in Bologna als onbeperkt despoot heerste en als JOHANNES XXIII de pauselijke troon besteeg, hem toegediend had.

De Parijse theologen (§ 66) werden ondertussen niet moede, en ook keizer SIGISMUND drong met vastheid op een vrij, algemeen concilie aan ten behoeve ener grondige Hervorming. JOHANNES moest toegeven en Zo kwam het concilie te Constantz (1414—1418) tot stand, dat schitterender en talrijker dan ooit enig ander

concilie bezocht werd. Toen nu een aanklacht, die de paus van moord, ontucht, simonie, enz. beschuldigde, werd ingeleverd, ontvluchtte deze, en het concilie zette hem als onverbeterlijk af. De keizer en zijn Duitsers drongen er op aan, dat de bedoelde Hervorming de nieuwe verkiezing van een paus zoude voorafgaan; maar zij slaagden niet. De schrandere kardinaal COLONNA werd als MARTINUS V gekozen, en nu was het met alle Hervorming gedaan. De paus omstrikte het concilie met zijn kuiperijen, en ontbond het in de 45ste zitting met de belofte van het spoedig te zullen hernieuwen. Zijn opvolger, EUGENIUS IV, vervulde eindelijk de belofte en zond een legaat naar het concilie van Bazel (1431—1443). Dit verklaarde de beginselen van Constantz voor geldig en begon ernstig met een Hervorming in hoofd en leden. Nu verlegde EUGENIUS het concilie van Bazel naar Ferrara (1438) en van daar naar FLORENCE. Het concilie van Bazel bleef echter te gelijk zitting houden. Door de paus in de ban gedaan, zette het van zijn kant hem af (1439) en koos een nieuwe paus (FELIX V). Maar de volken waren de scheuring van het pausdom moede. FELIX werd bijna in het geheel niet erkend, en het concilie zelf verloor altijd meer aan inwendige kracht en houding. De krachtigste leden verlieten het de een na de ander en gingen deels zelfs tot de partij van de paus over. Onder hen bevond zich de fijn beschaafde AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI uit Siena.

Het tegen-concilie te Florence verkreeg enigen naam door een hier tot stand gebrachte vereniging met de Oosterse kerk. De Byzantijnse keizer JOHANNES VII PALAEOLOGUS was ten dien einde persoonlijk in Florence aanwezig. De geleerde aartsbisschop DESSARION van Nicéa was de theologische vertegenwoordiger van de keizerlijke wens en bracht in 1439 werkelijk een verdrag van vereniging tot stand. Maar deze unie, die bij het volk in het geheel gene deelneming vond, bleef alleen op het papier. RESSARION ging tot de Roomse kerk over.

IV. De derde opvolger van EUGENIUS was AENEAS SYLVIUS, de afvallige van het Bazelse streven naar vrijheid, onder de naam van Pius II (1458—1464). In geleerdheid, schrandereid, kracht en werkzaamheid evenaarden hem weinige pausen, in diplomatische bedrevenheid overtrof hij allen. Het verlies van Konstantinopel (1453) aan de Turken riep de Christenheid tot ernstige maatregelen van voorzorg op. Ook plus II greep deze oproeping met geestdrift aan, maar zijn welsprekendheid kon aan het algemene concilie te Mantua (1459) de geest van het concilie van Clermont niet mededelen. zijn opvolgers tot op de kerkHervorming waren bijna allen helden in liederlijkheid en laagheem f én minste in ongeestelijkheid INNOCENTIUS VIII († 1492) riep de Christenen tot de oorlog tegen de Turken op en liet zich door de Sultan (wiens broeder hij gevangen hield), als cipier betalen. Hij heeft ook de afschuwelijke verdienste van het heksenproces in Duitsland inheems gemaakt te hebben, en wegens zijn vaderlijke zorg voor zijn 16 onwettige kinderen gaf de geestige spotternij van het volks hem de roem, van werkelijk een vader van het vaderlands te zijn. ALEXANDER VI († 1503) was als staatkundig vorst werkzaam, krachtig en despotiek. Hij schuwde gene middelen om zijn oogmerken te bereiken, en aarzelde niet, om zich met de erfvijand van de Christenen tegen de allerchristelijkste koning (van Frankrijk) te verbinden. In schandelijke ontucht (men beschuldigde hem algemeen zelfs van bloedschande met zijn eigene dochter LUCRETIA) en in schaamteloos nepotisme had hij onder de opvolgers van PETRUS zijns gelijke niet. Hij stierf eindelijk aan vergiftigden wijn, dien zijn zoon CAESAR ROEGIA, een monster in alle ondeugden, voor zekere rijke kardinaal gereed gemaakt had. JULIUS II († 1513) was een vreselijk, manhaftig krijgsman, zijn opvolger LEO X († 1521), uit

het edele huis van de Medici, een man van klassieke beschaving en fijnen kunstzin, weelderig, prachtlievend en verkwistend, lichtzinnig en goedhartig, maar ontbloot van allen zin voor godsdienst en kerk. Op een schitterend Lateraans concilie (1517) vernieuwde hij de veroordeling van de conciliën van Constantz en Bazel, — het was hetzelfde jaar, waarin een paar maanden later: het woord van een arme Duitse monnik tot stand bracht, wat de verenigde krachten van alle volken van het westen in die krachtige conciliën niet hadden kunnen uitwerken.

§ 61. Geestelijkheid en monnikenwezen.

De bisschoppen poogden te Constantz en Bazel het juk van pauselijke beperking en geldafpersing af te schudden, maar zelfzuchtige afzonderlijke belangen verhinderden de zegepraal van het algemeen belang. De Oosterse bisschoppen, in een groot getal door de Turken verdreven, traden voor het grootste gedeelte als koor- en wijbisschoppen in de dienst van vorst en gemaklievende kerkvoogden van het westen. Zij behielden hun titels en ook na hun dood benoemden de pausen naambisschoppen voor de oude openstaande bisschopszetels in het oosten (Episcopi in partibus infidelium). De domkapittels waren en bleven, in weerwil van de Bazelse pogingen tot Hervorming, welkome inrichtingen ter verzorging voor de jongere, ongegoede zonen van de adel, die in wereldse gezindheid en leefwijze hun broeders niets toegaven. In de Hervormingspogingen van Constantz en Bazel dacht men er ook wel aan, om het openlijk houden van bijzitten en de geheime onkuisheid van de geestelijken voor te komen door het huwelijk vrij te stellen, maar men zag in, dat dit onvermijdelijk de val van het gehele gebouw van de hiërarchie na zich slepen kon. Het verval van het kloosterleven werd steeds algemener en meer zichtbaar. Onzedelijkheid, wellust, luiheid, misdaad en onnatuurlijke ondeugd woonden maar al te dikwijls binnen de kloostermuren. Franciscanen en Dominicanen maakten ook thans nog de kern van het monnikenwezen uit, waren de zuilen van het pausdom en handhaafden nog altijd hun gewicht voor de theologische wetenschap. In de 15de eeuw werden zij echter ook in het algemene verderf meegesleept.

De Dominicanen, in het bezit van de inquisitie en van de zielzorg onder de hogere standen, lieten van lieverlede het karakter ener bedelorde varen, terwijl zij de gelofte van armoede slechts op persoonlijk, niet op gemeenschappelijk bezit toepasten, bewerende, dat ook CHRISTUS en de apostelen gemeenschappelijk eigendom bezeten hadden. Dit bestreden de Franciscanen, terwijl zij door de schijnschenking hunner goederen aan de Roomse kerk zich voor bezittingloos verklaarden. Maar paus JOHANNES XXII verklaarde de bewering van de Franciscanen voor ketters en deed uitdrukkelijk van het schijnbezit hunner goederen afstand (1322). Dit veroorzaakte een nieuwe scheuring in de orde van de Franciscanen, wier ernstige leden met MICHAEL VAN CESENA, de generaal van de orde, en de beroemde geleerde WILLEM OCCAM tot de Spirituelen overgingen en de zaak van LODEWIJK van Beijeren tegen de paus omhelsden. Daar geweld tegen hen niets had kunnen uitrichten, werden zij te Constantz, waar zij als broeders van de strengere observantie erkend werden (Observanten), tot zwijgen gebracht. De minder strenge Franciscanen noemden zich Conventuelen en beschouwden hun goederen als nog altijd aan de gevers behorende, die hun slechts het vruchtgebruik hadden afgestaan.

Een hoogberoemd sieraad van de orde van de Dominicanen was de heilige Catharina van Siena, de dochter van een verwer († 1380). Reeds als kind leefde zij onder bestendige visioenen en zinsverrukkingen, waarin zich CHRISTUS met haar

verloofde en zijn eigen hart voor het haar in de plaats stelde. Ook zij werd, even als eenmaal de heilige FRANCISCUS, met de smart van de wondetekenen van de Heere begenadigd. In bescheiden ootmoed verkreeg de geringe maagd van de Heeren een voorbeeldloos aanzien, zij werd het orakel van de orde van de Dominicanen en geheel Italië bad haar bijna aan. Tegen haar wil werd haar beslissing in de kerkelijke en wereldlijke twisten ingeroepen. — Onder de ridderorden hadden de Tempelheren (§ 48, III), wier hoofdzetel toen Parijs was, de meeste macht en rijkdom verkregen, maar waren ook het meest in trotsheid, hebzucht en wellust verzonken. hun van de staat geheel onafhankelijke stelling was PHILIP de SCHOONE van Frankrijk sedert lang een doorn in het oog, en hun ontzaggelijke rijkdommen wekten zijn hebzucht op. Onder het volk liepen vele geruchten van afval tot het mohammedanisme, toverij, onnatuurlijke wellust, enz., die, zo men zei, in de schoot van de orde heersten. Men sprak van zekeren afgod Baffomet (Mahomed?), die zij aanbaden; in hun vergaderingen verscheen een zwarte kater; bij hun aanneming moesten zij CHRISTUS vervloeken, op het kruis spuwen en dit met voeten treden, enz. Daarop grondde PHILIP zijn aanklacht; hij liet plotseling alle Tempelheren in zijn rijk gevangen nemen en hun proces opmaken (1307). Paus CLEMENS V moest op het concilie te Vienne (1312) de orde uitdrukkelijk opheffen. De laatste grootmeester, JACQUES DE MOLAY, beklom met vele ridders de brandstapel. De grootte van hun schuld is moeilijk uit te maken. In allen geval waren zij toch schuldig aan verraad van de Christelijke belangen in de Oosterse zaken. Daarenboven schijnt ook een antinomistische gnosis bij hen in zwang geweest te zijn.

§ 62. Godsdienstige verenigingen zonder wettiging van de hiërarchie.

Met het doel om de bedorven godsdienstige toestanden in het volksleven, aan welke zelfs het hiërarchisch gesanctioneerde monnikenwezen dienstbaar geworden was, te verbeteren, ontstonden verscheidene monnikachtige verenigingen, die de pauselijke bekrachtiging misten, welke zij ook niet zochten, en die zelfs ten dele in openbaar verzet traden tegen de hiërarchie. Als zodanig voegden zich bij de Begharden (§ 48, VI) in dit tijdvak nog de Lollharden. Een verwant, maar toch zeer eigenaardig verschijnsel van dien tijd vormden de talrijke tochten van de Geselaars, waarin het fanatisme van de ascese zijn toppunt bereikte. Van een geheel andere en waarlijk heilzame invloed was echter *de Broederschap des gemenen levens*, waarin zich de edelste vruchten van het godsdienstige leven van de 15de eeuw vertonen.

De Lollharden traden als een zelfstandige tak van de Begharden op. Hun voornaamste doel was het verplegen van de zieken en het begraven van de doden, vooral in tijden van pest (lollen = zingen). Daar ook onder hen een dweepende oppositiegeest zich ontwikkelde, vielen velen in handen van de inquisitie. — Een fanatieker geest dan die van de Begharden en Lollharden deed de Geselaars of Flagellanten ontstaan. Grote scharen van boetelingen met bedekt hoofd, onder stromen van tranen en diep schokkende boetgezangen onophoudelijk de ontbloten rug met de gesel slaande, trokken door de landen. Reeds in het vorige tijdvak waren onder de gruwelen van de oorlogen tussen de Guelfen en Ghibellinen in Italië zulke scharen van Flagellanten plotseling verschenen (1260). In de 14de eeuw herhaalden zich deze tochten bij verschillende gelegenheden, vooral in 1348 bij het verschijnen van de Zwarten Dood, en in 1399, waarin honger, pest, de oorlog met de Turken en *de verwachting van het*

einde van de wereld deze op nieuw opwekten. Vele geselaars namen ook een stellig antikerkelijk, ketters karakter aan, zagen in de hiërarchie de anti-Christ, verwierpen de kerkelijke eredienst, verklaarden de bloeddoop van de geselslagen voor het enige sacrament, dat genezing aanbracht, en stierven op de brandstapel van de inquisitie.

— *De Broederschap des gemenen levens* (fratres de communi vita) was een vereniging van vrome geestelijken, waarvan GERARD GROOTE te Deventer de stichter was (1384) Hij stierf echter nog in hetzelfde jaar aan de pest. Maar zijn voortreffelijke leerling FLORIS RADEWIJSZ., zette zijn werk voort. Het broederhuis te Deventer werd het hoofden middelpunt van talrijke verenigingshuizen van de Schelde tot aan de Weichsel (o. a. te Windesheim bij Zwolle). Geestelijken en leken leefden hier zonder gelofte en regel verenigd in de zorg voor het heil en de vrede hunner eigene ziel. Maar ook op het volk oefenden zij door Bijbelse prediking, door zielzorg en onderwijs van de jeugd een buitengewoon zegenrijke invloed uit. hun meest bezochte scholen waren die van Deventer en 's Hertogenbosch, die soms meer dan 1200 leerlingen telden. Nevens FLORIS was GERARD VAN ZUTPHEN rusteloos werkzaam. Hij ijverde voor het lezen van de Bijbel in de moedertaal en verlangde deze ook voor prediking en gebed. De onverzoenlijke haat van de bedelmonniken drukte op de broederschap, maar de Hervormingspartij van Constantz (GERSON) en zelfs paus MARTINUS V namen haar tegen de verketteringen dier monniken in bescherming. De Hervorming van de 16de eeuw, in velerlei opzicht door de broeders voorbereid, en waartoe zij grotendeels overgingen, had de ontbinding van de meeste verenigingen ten gevolge.

§ 63. Aflaat, kerkelijke tucht en inquisitie.

Door het instellen van de jubeljaren kreeg het aflaatstelsel een aanmerkelijke uitbreiding. In het jaar 1300 verkondigde BONIFACIUS VIII aan alle Christenen, die boetvaardig 15 dagen lang de kerken van de heilige apostelen in Rome zouden bezoeken, een vollen honderdjarigen aflaat en verzamelde daardoor 200,000 bedevaartgangers binnen de muren van Rome. Latere pausen stelden het jubeljaar om de 5u, vervolgens om de 33 en eindelijk om de 25 jaar. In plaats van de persoonlijke bedevaart naar Rome was ook de blote opbrengst van het reisgeld genoegzaam. Het nepotisme en de verkwisting van de pausen maakte ledige beursen, die de aflaathandel weer moest vullen. De oorlogen met de Turken en de bouw van de St. Pieterskerk leverden het voorwendsel tot altijd nieuwe aflaatkramerij. Alle kerkelijke tucht en zielzorg werd zo vernietigd, en waar de aflaat nog enigen eerbied voor de biechtstoel overig liet, werd ook dit weggenomen door de indringende bedelmonniken met hun dikwerf schandelijk misbruikte voorrechten van onbepaalde zielzorg. — Over de ketters werd op elke Witte-donderdag te Rome plechtig door voorlezing van de bul *In Coena Domini* (door MARTINUS V op het einde van het concilie van Constantz opgesteld, maar door latere pausen zeer uitgebreid) een vreselijke banvloek uitgesproken. — De Inquisitie had met de verbranding en vervolging van de Begharden, Lollharden, Flagellanten, enz. nog de handen vol. INNOCENTIUS VIII sanctioneerde (1484) het bijgeloof van het volks ten aanzien van heksen en heksenmeesters door het aanstellen van twee heksenrechtters in Duitsland, die een eigen handboek voor het heksenproces (Heksenhamer, Malleus maleficarum) opstelden.

De Spaanse inquisitie, die sedert 1484 omstreeks 300,000 mensen opofferde, was bijna minder een kerkelijk, dan een wereldlijk gerechtshof, dat door verbeurdverklaring van goederen aan de schatkist rijke inkomsten bracht en de overmachtige aristocratie fnuikte. De vervolging van de gehate Moren en Joden maakte overigens dit vreselijke gerechtshof bij de Spanjaard nationaal. De autodafé's (daden van het geloofs) hadden met schrikwekkende plechtigheden plaats.

§ 64. Volksgeest, eredienst en kunst.

Bij de jammerlijke verbastering van het pausdom, bij de diepe ontarding van de geestelijkheid en het monnikenwezen, was de invloed van de kerk op de zedelijke en godsdienstige vorming van het volks zeer gering. De heilige eerbied en het ontzag voor de bestaande kerkinrichting werd zeer aan het wankelen gebracht, evenwel niet uitgeroeid. Maar de godsdienstige geestdrift en de rijke dichterlijke geest van het volksleven verdwenen meer en meer; evenwel waren zij nog krachtig genoeg om hier en daar enkele verschijnselen, Zo als die van een Catharina van Siena, een Maagd van Orleans, enz. té weeg te brengen. De altijd meer toenemende schandelijkheid van de aflaatkramerij verstikte de godsdienstige ernst, en verzwakte de godsdienstige innigheid van het volks, maar de eerste deed zich in de reacties van de Bégharden en Lollharden, of zelfs in de buitensporigheden van de Flagellanten weer krachtig gelden, en de laatste vond niet zelden krachtig en nieuw voedsel in de gelovige en innige prediciën van mystieke uit het volk. Het bijgeloof nam trouwens machtig de overhand en werd van het te gevaarlijker, hoe meer het zijn poëtisch, diepzinnig en naïef element verloor. De lichtzinnige ironie van het duivelgeloof van de vroegere tijd ging nu over in het geloof aan het werkelijk bestaan van toverij, hekserij, verbintenissen met de duivel en minnarijen met hem. Doch tegen het einde van dit tijdvak werd ook in het volksleven voor een nieuwen tijd de weg steeds meer en meer gebaad. Het ridderwezen week voor de macht van het buskruid, de burgerstand en de steden ontwikkelden zich krachtig en zelfstandig in burgerlijke deugd, vrijheidszin, verstandige wereldbeschouwing en gezonde levenskracht. De boekdrukkunst eindelijk begon haar wereldhervormende raagt uit te oefenen. — Het prediken in de moedertaal werd door *de Broederen des gemenen levens*, door de mystieke en vele ketterse sekten (Waldenzen, Hussieten, enz.) bevorderd. De zogenaamde *Biblici pauperum* verzinnelijke in talrijke Handschriften, zeer kunstvol geschilderd, de Bijbelse geschiedenis van het Nieuwe Testament met haar Oude Testament voorbeelden en profetieën. Voor het onderwijs van het volks in de geloofs- en zedenleer ontstonden volgens een langzaam zich vormende types een rei catechismussen, meermalen met Bijbelse afbeeldingen, terwijl de dodendansen, eerst dramatis mimisch uitgevoerd, daarna aanschouwelijk op kerk en kloostermuren voorgesteld, aan de vergankelijkheid van alle aardse lust en last herinnerden.

De kiemen van het Duitse kerklied begonnen zich in blijden wasdom te vertonen. De Geselaars zongen meestal Duitse Leisen (§ 51, II).

De katholieke eredienst onderging gene wezenlijke verandering, maar verscheidene nieuwe feesten, zoals die van MARIA, ontstonden. De bloeitijd van de kerkelijke bouwkunst liep ten einde, terwijl de schilderkunst een hoge vlucht nam en in de 15de eeuw haar hoogste bloei bereikte.

Als nieuwe Mariafeesten ontstonden: het feest van de offerande van MARIA (F. praesentationis Maria) op 21 nov., volgens Lev. 12 : 58, en het feest van het bezoek

van mama (F. visitationis Maria), volgens Luc. 1:39-56, op 2 juli. In de 15de eeuw ontstond het feest van de zeven weeën van MARIA (F. Spasmi M.), op vrijdag of zaterdag vóór palmzondag.

De Dominicanen bevorderden de dienst van MARIA door hun broederschappen van de rozenkrans, en reeds Dominicus had, naar men beweerde, het feest van de rozenkrans (of MARIA'S bescherming en voorbeding, (F. rosarii Mariae) op de 1ste okt. gevierd.

§ 65. Scholastiek en Mystiek.

De na-ijver van de Scotisten en Thomisten duurde voort. De hardnekkige strijd over de onbevleete ontvangenis van MARIA werd steeds meer ter gunste van de Franciscanen beslist. Zelfs het schismatieke concilie van Bazel en de universiteit van Parijs verklaarden zich daarvoor. Na langdurige onbetwiste heerschappij van het realisme trad door WILLEM OCCAM het nominalisme op de voorgrond, waaruit hevige twisten tussen beide richtingen ontstonden. ARISTOTELES gold als het hoogste ideaal van de wijsbegeerte, als voorloper van CHRISTUS en werd de grondzuil van alle theologie. Maar de scheppende kracht van de scholastiek was uitgeblust; hatelijke polemiek, zinledig formalisme, spitsvondige casuïstiek waren thans haar enige inhoud.

De mystiek was in de 12de en 13de eeuw in een vruchtbaar verbond met de scholastiek getreden. Hoe meer echter de laatste in ijdele schooltwisten en geesteloos formalisme overging, des te bepaalder rukte de mystiek zich van haar los, ontwikkelde zich op haar eigen hand, en verkreeg op nieuw een na die tijd onovertroffen diepte en volheid van ontwikkeling. Duitsland was thans haar vaderland. Haar eigenaardig karakter was de vereniging van een diepe bespiegeling, die dikwijls tot aan de grenzen van het pantheïsme en daarover heen voerde, met de contemplatie. In de 15de eeuw verliest zij haar bewonderenswaardige speculatieve macht, maar is daarvoor ook weer meer tot Bijbelse zin en praktische strekking teruggekeerd.

I. (1. De vader van de Duitse speculatieve mystiek was Meester Eccart, provinciaal van de Dominicanen († omstreeks 1329), die wel is waar door geen van de volgende mystieke in speculatieve stoutheid, kracht, diepte en volheid overtroffen is, maar die tevens in klaarblijkelijk pantheïsme verviel. Door zijn schriften en lessen opgewekt en bevrucht, trad in de 14de en 15de eeuw een reeks van de diepzinnigste mystieke op, die in menigvuldige overgangen, zijn van het stelligste pantheïsme innig doordrongen bespiegeling tot Bijbelse waarheid poogden terug te brengen, haar een praktische, kerkelijke wending gaven, en door hun meestal in de Duitse taal vervaardigde schriften en predicatiën tot opwekking van waarachtige vroomheid onder het volk in vele opzichten heilzaam werkten. Aan hun hoofd staat de Dominicaan Johannes Tauler in Straatsburg († 1361) een van de krachtigste predikers van alle tijden, wiens werkzaamheid ook met de besten uitslag gezegend werd. De diepste ootmoed van het harten, de vurigste liefde en de innigste vroomheid onderscheidden hem; van de wereld en zijn eigen Ik af te sterven, opdat God in ons een gestalte verkrijge, árm van geest te worden, opdat wij rijk worden in God, is het hoogste doel van zijn streven. Ook erkende en predikte hij in evangelische zin de rechtvaardiging door het geloof. Vooral in het rampjaar 1348, waarin de Zwarte Dood en het pauselijke interdict op Straatsburg drukten, vertoonde zich TAULERS werkzaamheid, die door geen interdict

gebonden kon worden, in de schitterendste glans. Zijn voornaamste geschrift is: „Navolging van het arme leven van CHRISTUS.”

2) De Dominicaan Hendrik Suso in Ulm, ook AMANDUS genoemd, de zoon van zekere graaf Van BERG († 1365). Zondeleed en liefde tot God rijzen in wonderbaar aandoenlijke tonen uit zijn van liefde gloeiend hart.

3) De vervaardiger van het boekje: De Duitse theologie, „een edel boekje van het recht verstaan, wat ADAM en CHRISTUS is, en hoe ADAM in ons sterven en CHRISTUS opstaan moet.” De vermenselijking van God in CHRISTUS en de vergoddelijking van het mens door CHRISTUS is het hoofdthema van het boekje, dat LUTHER zeer hoogschatte en in druk uitgaf.

De overgang van de speculatieve tot de eenvoudig praktische mystiek, op wiens grenzen reeds suso stond, wordt voltooid in *de broederschap des gemenen levens* (§ 62.). De heerlijkste vrucht dezer richting openbaart zich in

4) Thomas van Kempen, een medelid dezer vereniging († 1471). Het gehele leven, al het denken, weten en doen moet in de liefde tot God gegrond zijn en in de heiliging zich openbaren. Benevens vele andere schriften wordt hem met de grootste waarschijnlijkheid ook het werkje „Over de navolging van CHRISTUS” toegeschreven. Na de Bijbel is geen boek in de wereld zo dikwijls gedrukt (bijna 3000 maal), geen in zoveel, (ook niet-Europese) talen overgebracht, geen zoveel in alle standen en op alle trappen van beschaving gelezen, als dit.

Bij al deze mystieke heerste een diepe droefheid over het verderf van de kerk, en een even sterk verlangen naar een Hervorming van de kerk. Maar de mystiek kan, eenzijdig geworden, altijd slechts in enkele stille zielen, bij welke de richting tot een inwendig gemoedsleven de overhand heeft, weerklank vinden en daarom slechts kleine separatistenkerken vormen, die, aan subjectieve godsdienstigheid overgegeven, reeds de kiem van de verbastering en van het doods in zich dragen. Het ligt in het wezen van de eenzijdige mystiek, dat zij door de CHRISTUS in ons de CHRISTUS voor ons geringschat, dat zij door aan te dringen op innige vereniging met God en heiliging, de rechtvaardiging door het geloof, die de voorwaarde en grondslag van alle gemeenschap met God is, op de achtergrond plaatst. De mystiek is tot de ware Hervorming onmisbaar, maar zij alleen kan haar niet in het leven roepen.

II. Ook onder het volk baande zich de mystiek de weg en vormde hier twee geheel en al tegengestelde richtingen: een mystisch kerkelijke en een mystisch-libertinistische. De eerste vertoont zich in een grote, vrije verbroedering onder de naam van *Godsvrienden*, die, ver van alle scheurmakerij, in geheel westelijk Duitsland een diepe en heilzame opwekking onder het volk op Evangelische grondslag deden ontstaan. Een verlichte leek, NICOLAAS VAN BAZEL (sedert 1340), die ook de edelen JOHANNES TAULER bekeerde, treedt als hun belangrijkste vertegenwoordiger op. Hij werd (omstreeks 1390) als Beghard verbrand. — een demonische karikatuur van hun edele pogingen vertoont zich daarentegen in de broeders en zusters van de vrijen geest, misschien een voortzetting van de sekte van de heiligen geest (§ 58, 111). In de 14de eeuw namen hun verenigingen op een in van de daad schrikbarende wijze in Italië en Duitsland toe, en gaven aan de inquisitie gelegenheid tot bloedige vervolgingen. Zij leerden, dat ieder vrome een CHRISTUS was, waarin God mens werd; de kerk was overtollig, de geest maakt alleen vrij: waar de geest heerst, daar is geen

zonde, enz. Zij verzonken daarbij meestal in het ergste libertinisme en leefden in gemeenschap van goederen en vrouwen.

§ 66. De Hervorming in hoofd en leden.

Het verlangen naar een Hervorming van de kerk in hoofd en leden vertoont zich in dit gehele tijdvak. Het brandpunt daarvan is de universiteit van Parijs, en de krachtigste tekenen van leven gaf het in de hervormende conciliën van Pisa, Constantz en Bazel. De vruchteloosheid van al deze buitengewone en volhardende inspanningen, die daarenboven de sympathie dier ganse eeuw voor zich hadden, toont duidelijk aan, dat zij reeds in het beginsel op een verkeerden grondslag rustten (verg. § 60, H.I).

§ 67. Evangelische pogingen ter Hervorming.

De hoofdvertegenwoordigers van deze pogingen waren:

- 1) Pieter d'Ailly, kanselier van de universiteit te Parijs († 1425). Hij trachtte de scholastiek tot de Bijbel terug te brengen.
- 2) Zijn leerling en opvolger, Johannes Charlier van Gerson († 1429), de krachtigste verdediger van de mening, dat een algemeen concilie boven de paus staat. Zijn inzicht van de gebreken van de kerk bleef ook niet alleen bepaald bij de uitwendige gebreken van de inrichting; hij wees veelmeer op de Bijbel als de enige bron en regel van Christelijke kennis, bestreed de theoretische en praktische verbastering van de kerkelijke afaatsleer, waarschuwde tegen vermenigvuldiging van de heiligen en heiligenfeesten, enz., wilde evenwel het lezen van de Bijbel in de landtalen niet toestaan, en meende dat elk, die zich in de uitlegging van de schrift niet altijd onvoorwaardelijk aan de beslissing van de kerk onderwierp, als ketter veroordeeld was.

Nicolaas van Clamenge was rector van de universiteit te Parijs († 1440). Bij hem is onbetwistbaar het inzicht in de gebreken van de kerk het diepst en de erkenning van de heilige schrift, als de enige bron van de kennis en als regel van de beoordeling, het meest doortastend. — Het ware en aannemenswaardige in het streven dezer mannen was onbetwistbaar dit, dat het, terwijl het zich van alle scheurmakerij en alle separatisme verre hield, in de bestaande kerk blijven en haar inwendig vernieuwen wilde. Gebrekkig was echter dit, dat het juist slechts een Hervorming in hoofd en leden, niet in de geest voor noodzakelijk hield, dat het de wilde ranken aan de boom zocht af te snijden, zonder de toevloed van de bedorven sappen af te weren, uit welke de ranken toch in de nacht weer op nieuw moesten groeien. Slechts dat, wat het meest drukkend was, wat zich naar het uiterlijke als onchristelijk openbaarde, de aanmatigheden van de hiërarchie, de afpersingen van de paus, de zedeloosheid van de geestelijken, enz. moesten afgeschaft worden. Van de leer was in het geheel geen sprake; haar Rooms-katholieke opvatting stond, in weerwil van haar verdorvenheid, reeds vooraf als onwankelbaar vast.

§ 67. Evangelische pogingen ter Hervorming.

Naast de Parijse hervormers en ten dele nog vóór hen, traden in de Engelse en Boheemse kerk, dáár door WYCLIFFE, hier door Huss vertegenwoordigd, pogingen ter Hervorming te voorschijn, die het verderf in de kerk niet alleen aan zijn uitwendig uitstekende toppen, maar veelmeer in zijn diepste wortelen aantastten en vandaar uitgaande op het gehele gebied van de kerk hervormend wilden werken; die zich voorts met hun pogingen ter Hervorming niet uitsluitend tot de, geleerden, maar veelmeer tot het volk wendden en van hier de kerk poogden te vernieuwen. Ofschoon voorlopers van de Duitse hervormers van de 16de eeuw, onderscheiden zij zich van dezen niet slechts door de ongunstige uitslag hunner pogingen, welke gedeeltelijk in de omstandigheden van de nog niet rijp geworden tijd gelegen ras, maar ook daardoor, dat zij in hun pogingen ter Hervorming ook sommige ketterse (met name spiritualistische) elementen opnamen en vasthielden, die het begrip en het ware wezen van de kerk zelve aantastten. Doordat zij blotelijk een onzichtbare kerk wilden doen gelden, waren zij niet in staat een zichtbare duurzaam te grondvesten; en omdat zij, de historische ontwikkeling meestal geheel verwerpende, de kerk weer tot de onontwikkelde vormen van haar apostolische beginselen wilden terugbrengen, verloren zij de vasten grond van het tegenwoordige. Bij een gelijk streven onderscheidten WYCLIFFE en Huss zich daarin, dat de laatste veel meer een man van het volks was, dat zijn kennis minder speculatief gevormd en systematisch afgesloten, maar daarentegen zijn streven praktischer, zuiverder, meer in de geest van het volks en veel bepaalder op het enige, dat een waarlijk vernieuwende kracht bezat (de prediking van de rechtvaardiging door het geloof), gericht was. Maar ook buiten Engeland en Bohemen, vooral in de Nederlanden, vond het streven naar Hervorming krachtige voorstanders, die van het terugkeren tot de Heilige Schrift en van het zaligmakend geloof in de gekruisigde Heiland het alleen radicale geneesmiddel tegen het verderf van de kerk verwachtten. Even als HUSS en WYCLIFFE sloten ook zij zich aan de theologie van AUGUSTINUS aan, maar onderscheidten zich van hen door een meer stille, innerlijke en op theologische kennis gerichte werkzaamheid in kleinere kringen. Ook in Italië trad een hervormer met diepe evangelische kennis — SAVONAROLA — op, die trouwens van de roemrijke wijze, waarop de Nederlanders werkten, in menig opzicht verschilde.

I. Johannes Wycliffe verdedigde reeds in 1360 als fellow van de universiteit te Oxford haar rechten tegen de aanmatigingen van de bedelmonniken. Zes jaren later trad hij ter gunste van de Engelse kroon tegen de eisen ener leenbelasting ten behoeve van de pauselijke curie (toen te Avignon) op. Dit verwierf hem de gunst van het hof, dat hem tot doctor en hoogleraar te Oxford bevorderde en hem in 1374 tot lid van een gezantschap aan de paus tot vereffening van de bestaande geschillen verkoos. Hier leerde hij de bedorvenheid van het pausdom door onmiddellijke aanschouwing kennen. Na zijn terugkomst sprak en schreef hij openlijk tegen het pauselijke „anti-Christendom” en diens instellingen. GREGORIUS XI veroordeelde 19 stellingen uit zijn schriften (1377), maar tegen het aanbevolen strenge, onderzoek en zijn bestraffing beschermde hem het Engelse hof. WYCLIFFE echter ging altijd stouter voort, stichtte verenigingen van vrome mannen ter prediking van het evangelie onder het volk (van hun vijanden ontvingen zij de ketternaam Lollharden, en vertaalde de Heilige Schrift (uit de Vulgata) in het Engels. De verbittering zijner vijanden bereikte intussen haar toppunt. Toen hij nu zelfs de leer van de broodverandering openlijk bestreed, en het

gevoelen van BERENGARIUS aangaande het avondmaal (§ 54, II) hernieuwde, werd hij door de universiteit uitgestoten, en een synode te Londen veroordeelde zijn Schriften en leerstellingen als ketters (1382). Het Hof en het parlement konden slechts zijn persoon beschermen. Hij week naar zijn kerspel Lutterworth, alwaar hij in 1384 stierf. Het concilie van Constantz veroordeelde op nieuw 45 stellingen uit zijn Schriften en beval zijn gebeente op te graven en te verstrooien. — Als beginsel van alle theologie en Hervorming nam WYCLIFFE de stelling aan, dat de Heilige Schrift de enige bron en regel van alle godsdienstige kennis is. Maar, terwijl hij alle kerkelijke overlevering rechtstreeks als verwerpelijke menselijke inzettingen verwierp, overschreed hij reeds de maat van evangelische bedachtzaamheid en vergat tussen normale en abnormale ontwikkeling een behoorlijke scheiding te maken. Van zijn beginsel uitgaande verwierp hij de verering van heiligen, relikwieën en beelden, het gebruik van de Latijnse taal, het kunstmatig priestergezag, de overtollige feesten, de privaatmissen, het laatste oliesel en in het algemeen alle ceremoniën. De katholieke aflaatleer en de aflaathandel, zoowel als ban en interdict, verklaarde hij voor godslastering, de oorbiecht voor gewetensdwang, de macht van de sleutelen voor een voorwaardelijke, haar binden en ontbinden voor krachteloos, wanneer het niet met het oordeel van Christus overeenstemde. De leer van het vagevuur verwierp hij geheel. In de predestinatieleer koos hij de allerstrengste opvatting. Het pausdom kwam hem voor als anti-Christendom, de paus had zijn macht slechts van de keizer, niet van God. De hiërarchie moest voor de apostolische presbyteriale inrichting wijken. De priesterwijding verleende geen onverdelgbaar karakter. Het sacrament, bediend door een priester, die een doodzonde begaan had, was krachteloos. Elk gelovige had als zodanig een priesterlijk karakter. Aan de staat behoorde de vertegenwoordiging van CHRISTUS als van de godmenselijke, wereldbestuurder, de geestelijkheid had slechts het arme en lijdende leven zijner mensheid te vertegenwoordigen. Het monnikenwezen was onnatuurlijk, enz.

II. Johannes Huss.

De Boheemse kerk had, uit hoofde van haar Griekse oorsprong, een zekere eigenaardigheid bewaard en slechts met weersin zich aan de Roomse inrichting en de Roomsche ritus onderworpen. In Bohemen had ook de stichter van de gemeente van de Waldenzen gedurende zijn laatste jaren geleefd en geleerd, en ook nog later hadden verscheidene uit de Piëmontesche dalen verdrevene Waldenzen families hier een toevlucht gevonden. Een krachtige steun verkreeg inmiddels het pausdom in de universiteit te Praag, (gesticht 1348,) die, grotendeels met bedelmonniken bezet, het kerkelijke stelsel met ijver voorstond, en daarenboven door haar indeling in vier gelijkgerechtigde natiën (Bohemers, Beijersers, Saksers en Polen) het nationaal Boheemse streven op de achtergrond drong. Onder zulke omstandigheden trad JOHANNES HUSS, uit Hussinecz, in 1389 te Praag als hoogleraar van de wijsbegeerte op. Reeds vroeger had hij bij diep leedwezen over zijn zonde troost en vrede in het woord Gods, en in het geloof aan de gekruisigde Heiland de zaligheid van de zondevergeving en krachten van het eeuwigen levens gevonden. Deze levenservaringen werden eerst recht vruchtbaar, toen hij in 1402 tot prediker van het Evangelie aan de nieuw gestichte Bethlehemschapel te Praag beroepen werd. Met de Schriften van WYCLIFFE was hij tot hiertoe slechts oppervlakkig bekend, en de bijna ketterse beginselen daarin, vooral ten aanzien van de leer van het avondmaal, hadden hem eer teruggestoten. Een nadere bekendheid met deze Schriften deed hem de ridder HIERONYMUS van Praag verkrijgen, die in 1402 als ijverig aanhanger van

WYCLIFFE uit Oxford terugkeerde. Met de schitterendste begaafdheden van geest paarde deze een vurige liefde tot de waarheid en een onstuimige, alles omverwerpende ijver, zonder de matiging en evangelische bedachtzaamheid, die Huss in zo hoge graad onderscheidde. Het verwijt van Wycliffitische ketterij trof evenwel HUSS eerst in 1404, toen twee jonge Engelse Godgeleerden, ijverige aanhangers van WYCLIFFE, die te Praag wegens mondelinge verbreiding van hun leer vervolgd werden, en in een reeks van ten toon gestelde afbeeldingen het scherpe contrast van de armoede van CHRISTUS en zijn apostelen met de pronkende weelderigheid van het pausen en zijn kardinalen voorstelden. Huss keurde wel uitdrukkelijk de handelwijze van de jonge mannen af, maar kon niet nalaten de waarheid van het voorgestelde contrast te erkennen. De Boheemse leden van de universiteit waren op zijn zijde, tegen hem de Duitsers en de met hen verenigde Polen. Daar er zo drie stemmen tegen één waren, verscheen in 1408 een besluit van de universiteit, dat 45 stellingen van WYCLIFFE veroordeelde. HUSS en zijn vrienden bewerkten nu echter een bevel van koning WENCESLAUS in 1409, dat de Bohemers drie stemmen, en de buitenlanders slechts één stem hebben zonden. De laatste (leraars en studenten, volgens de geringste opgave ten getale van 5000) verlieten Praag en stichtten de universiteit te Leipzig. Daardoor verkreeg de partij van miss in Bohemen de overhand, maar van het te meer werd hij ook in het buitenland gehaat. SBYNKO, aartsbisschop van Praag, klaagde hem te Rome aan en verbood hem het prediken in de Bethlehemskapel. Het volk jouwde de aartsbisschop openlijk op de straat uit en Huss beriep zich van de slecht onderrichten op de beter te onderrichten paus, onderscheidde waarheid en dwaling in WYCLIFF's schriften en verklaarde zich bereid tot elke herroeping, zodra hij uit de Heilige Schrift van dwaling overtuigd werd. De paus dagvaardde hem naar Rome. Koning en universiteit stelden zich echter voor hem in de bres en bemiddelden een vergelijk tussen SBYNKO en Huss. Maar toen JOHANNES XXIII in 1412 een aflaats tocht tegen Napels ook in Bohemen liet prediken, leerde en schreef Huss tegen deze onbehoorlijkheid, en HIERONYMUS liet zich door zijn onstuimigheid zelfs zoover vervoeren, dat hij de aflaatsbul aan de kaak verbrandde. Nu greep de paus naar ban en interdict (1413). Huss beriep zich op de enigen rechtvaardigen rechter JEZUS CHRISTUS, maar verliet Praag, om de gisting niet te vermeerderen, en begaf zich naar zijn geboorteplaats. Middelerwijl was het concilie te Constantz tot stand gekomen. Hier zou ook de zaak van Huss tot beslissing gebracht worden. Keizer SIGISMUND dagvaardde hem naar Constantz en voorzag hem van een keizerlijken vrijgeleidebrief. Met het volste vertrouwen op de rechtvaardigheid zijner zaak, terwijl hij blijmoedigheid genoeg in zich gevoelde, om Zo het nodig ware de marteldood te ondergaan, begaf hij zich op weg (1414). Reeds bij het eerste verhoor werd hij gevangen gezet. De keizer, die nog onderweg was, zond bevel, hem terstond vrij te laten; maar het concilie overtuigde de keizer door een gezantschap, dat HUSS, voor een algemeen concilie als ketter gedaagd, buiten het bereik van de keizerlijke bescherming stond. Nadat HUSS zeven maanden lang met afzonderlijke verhoren gekweld was geworden, werd hem eindelijk een openlijk verhoor toegestaan (juni 1415). Maar men liet zich met de behandeling van de betwiste punten in het geheel niet in, en eiste een onvoorwaardelijke herroeping. De ootmoed, zachtmoedigheid en vriendelijkheid van zijn gedrag, alsmede de geestdrift en blijmoedigheid zijns geloofs verwierven hem vele vrienden. Van alle zijden, door alle mogelijke drangredenen, werd hij met de bede bestormd om toe te geven. Toen alles vruchteloos was, werd hij op de 6 juli, op zijn 46ste verjaardag, in de domkerk na een predicatie over Rom. 6 : 6 van zijn priestergewaad beroofd, aan de wereldlijke rechter overgegeven en naar de

brandstapel gevoerd. Onder gebed en lofzegging aan God stierf hij, zo blijmoedig en vertrouwend, als een van de talrijke martelaren, die tot hiertoe de Christelijke belijdenis met de dood bezegeld hadden.

De vriend van HUSS, HIERONYMUS VAN PRAAG, was ongeroepen insgelijks te Constantz verschenen. Toen hij inzag, dat een langer verblijf zijn vriend niet helpen kon, maar veeler hemzelf aan een gelijk lot blootstelde, verliet hij de stad, doch werd onderweg gevangen en geketend teruggebracht, (april 1415). Door een harde gevangenis van een half jaar en aanhoudende bestormingen zijner rechters afgemat, bewilligde hij eindelijk in de herroeping en in de erkenning van het vonnis van HUSS. Maar men vertrouwde hem toch niet, en hield hem ook nu nog in strenge gevangenis. Toen kreeg hij de moed terug. Hij eiste een openbaar verhoor voor het gehele concilie, dat hem eindelijk in mei 1416 werd toegestaan. Hier herriep hij plechtig en uitdrukkelijk vol geloofsvertrouwen en met de blijmoedigheid eens martelaars zijn vroegere herroeping. Op de 30sten mei 1416 stierf ook hij, blijde en moedig als HUSS, op de brandstapel.

De leer van Huss leed slechts aan één gebrek: van de Augustiniaanse predestinatieleer uitgaande, beschouwde hij de kerk als de vereniging van alle gepredestineerden en meende, dat de sacramenten dan alleen kracht hadden, wanneer zij door een gepredestineerde werden uitgedeeld. Daarmede was echter alle objectiviteit van de kerk vernietigd, haar wezen, haar betekenis en haar taak verijdeld, verloor zij allen vasten grond Deze grote dwaling, die Huss met WYCLIFFE gemeen had, maakt hem bij alle overige zuiverheid, kracht en volheid zijner evangelische kennis tot hervormer van de kerk ongeschikt; naar zulke grondstellingen hervormd, moest de kerk in een fanatieke of dwepende separatistenvereniging ontaarden. Overigens was zijn prediking even degelijk, als evangelisch. — Dat het vrijzinnige Hervormingsgezinde concilie te Constantz, met een GERSON aan het hoofd, over zulk een man een doodvonnis uitspreken kon, is bij nader inzien van de omstandigheden niet moeilijk te verklaren. Aan de nominalistische vaders van het concilie kwam het gehate realisme van miss als de bron van al zijn ketterij voor; door zijn eenzijdige vertegenwoordiging van de Boheemse volksbelangen bij de universiteit te Praag had hij het Duitse volksgevoel tegen zich opgezet; in godsdienstig opzicht bestond werkelijk betreffende het artikel van de kerk een gevaarlijke dwaling, die aan het concilie lichtelijk nog gevaarlijker en noodlottiger voorkomen kon, dan zij in van de daad bij de zuiverheid van zijn streven was; alle andere punten, waarmede hij waarlijk op Evangelische bodem stond, kon het concilie bij zijn eenzijdig uitwendige richting ter Hervorming niet waarden. Daarbij kwam nog, dat Huss tussen de zwaarden van de beide in Constantz strijdende partijen geplaatst was: de hiërarchische partij wilde, om haar tegenstanders schrik aan te jagen, door een voorbeeld tonen, dat de kerk nog de macht had om de ketters te verbranden, en de liberale partij ontzegde de buitendien gehate man alle bescherming, om niet door de verdenking van medeplichtigheid aan zijn ketterij het gelukken van haar pogingen ter Hervorming in gevaar gebracht te zien. — Van de bekende v o r s p e l l i n g van Huss, die hij in de laatste ogenblikken zou uitgesproken hebben: „*Heden braadt gij een gans (slavisch = huss), maar uit mijn as zal een zwaan (LUTHERS wapen) opstaan, die zult gij niet kunnen braden*” — weten de tijdgenoten van HUSS, naar het schijnt, niets. Waarschijnlijk ontstond zij in de tijd van de kerkHervorming uit algemene beroepingen van de beide martelaren op het oordeel Gods en van de geschiedenis. Ongetwijfeld had Huss gezegd, dat in plaats van

de zwakke gans sterke adelaars en valken komen zouden, en HIERONYMUS had zijn onrechtvaardige menselijke rechters uitgedaagd, om hem voor de hoogste Rechter binnen 100 jaren antwoord te geven.

III. De Hussieten.

Gedurende de gevangenschap van Huss trad JACOBUS VAN MISA (JACOBELLUS) aan het hoofd van de partij van de Hussieten. Op raad van zekeren Waldenzer en met goedkeuring van Huss voerde hij het gebruik van de kelk voor de leken bij het avondmaal in. Ten gevolge daarvan ontstond een in hevige schriften gevoerde strijd tussen de godgeleerden van Praag en Constantz over de rechtmatigheid van het onthouden van de kelk. Het concilie — GERSON aan het hoofd — besloot, dat elk, die in dit punt zich niet aan de verordening van de kerk onderwierp, als ketter moest gestraft worden. Dit, en eindelijk de terechtstelling van Huss, verbitterde de Bohemers ten hoogste. Koning WENCESLAUS stierf in 1419 te midden van de grootste gisting, en de stenden weigerden zijn broeder SIGISMUND, de keizer, „die zijn woord gebroken had,” te huldigen. Nu ontstond een 16jarige burgeroorlog. Aan het hoofd van de Hussieten, die op een steilen berg de sterke stad Tab or gesticht hadden, stond de éénogige ZISKA. De tegen de Hussieten opgeroepen kruislegers werden het een na het ander geslagen en vernield. ZISKA stierf in 1424 aan de pest. Zijn opvolger Procoplus de Grote (d. i. de oude) was de erfgenaam van zijn krijgsgeluk. Maar de zachte, evangelische geest van Huss was van zijn aanhangers geweken, en ook onder elkander waren zij het oneens geworden. Twee partijen stelden zich altijd bepaalder tegen elkander over: de Calixtiners (calix, kelk) of Utraquisten (sub utraque, d. i. onder beide gedaanten) verklaarden zich tevreden, wanneer de katholieken hun vier artikelen wilden toestaan:

- 1) het avondmaal onder beide gedaanten;
- 2) verkondiging van het zuiver evangelie in de landtaal;
- 3) strenge kerkelijke tucht onder de geestelijkheid;
- 4) afstand van de geestelijkheid van de kerkelijke goederen); daarentegen wilden de Taborieten van een verzoening met de katholieke kerk volstrekt niets horen en dwaalden af in fanatisme, dweperij, beeldstormerij, enz. Het concilie van Bazel, inmiddels bijeengekomen, bracht het na lange vruchteloze onderhandelingen eindelijk toch zover, dat in 1433 omtrent 300 Hussietische afgevaardigden te Bazel verschenen. Na een redetwist van 50 dagen werden de vier calixtinische artikelen door het concilie toegestaan, en de Calixtiners keerden op grond van deze B a z e l s e compactaten tot de katholieke kerk terug. De Taborieten zagen daarin een lafhartig verraad aan de waarheid gepleegd en zetten de strijd voort. Maar reeds in 1434 werden zij in de omtrek van Praag geheel geslagen en verstrooid. Keizer SIGISMUND bezwoer de Bazelse compactaten en werd als koning erkend. Maar de bezworen vergunningen werden door staat en kerk altijd meer beperkt en uit het oog verloren. Plus II weigerde in 1462 uitdrukkelijk deze te erkennen. De weinige overgeblevene Calixtiners konden nog slechts in het geheim de kelk gebruiken en verdwenen in de 16de eeuw geheel. — Van de verstrooide Taborieten hadden zich echter verscheidenen, door het ongeluk gelouterd, in het midden van de 15de eeuw weer verenigd en onder de naam van Boheemse en Moravische broeders (unitas fratrum) een kleine gemeente gevormd, die, in stil lijden en innige vroomheid van hart aan het eenvoudige, zuivere evangelie vasthoudende, onder alle vervolgingen staande bleef. Zij liet haar eerste bisschoppen door bisschoppen van de Waldenzen wijden, opdat de geldigheid van hun kerkelijke daden ook door de vijanden niet bestreden zou kunnen worden. Omdat velen hunner

onder de bloedige vervolgingen zich in woeste plaatsen afzonderden, ontvingen zij ook de spotnaam van Grubenheimers. Maar de overgeblevene Boheemse Waldenzen en andere stillen in de lande voegden zich bij de zwaar verdrukte broeders, die zozeer toenamen, dat zij in het begin van de 16de eeuw omtrent 200 kerken en bedehuizen in Bohemen, Moravië en Polen bezaten.

IV. Op zichzelf staande voorlopers van de Hervorming. Onder de *N e d e r l a n d s e* Hervormers is de uitstekendste: WESSEL GANSFORT uit Groningen, door zijn vrienden *lux m u n d i*, het licht van de wereld, genoemd († 1489). Scholastieke dialectiek, mystieke diepte en rijke, klassieke beschaving waren in hem tot diepe, heldere en grondige wetenschappelijke kennis verenigd. LUTHER zeide van hem: „Zo ik WESSEL vooraf gelezen had, zouden mijne tegenstanders wel menen, dat LUTHER alles van WESSEL genomen had, zozeer stemt ons beider geest overeen.” De bescherming van veelvermogende vrienden beschutte hem tegen de vervolging van de inquisitie. De gelijktijdige Italiaanse hervormer HIERONYMUS Savonarola, een dominicaner monnik, was door het ijverig bestuderen van AUGUSTINUS en van de Heilige Schrift tot een diepere en zuiverder kennis van de waarheid geraakt en trad na 1489 te Florence met schitterende welsprekendheid, met niets ontziende vrijmoedigheid, ja met hartstochtelijke gloed, als boetprediker op. Met een diepe kennis van de evangelische grond van de zaligheid paarde hij een apocalyptisch profetische richting, die hem verleidde, om niet slechts de kerk, maar ook de staat te willen hervormen. Vele verstokten ontzette hij door openbaring hunner geheimste zonden, en verscheidene zijner staatkundige voorspellingen werden op een merkwaardig verrassende wijze vervuld. Daardoor werd hij de man van het volks, dat nu niet slechts zijn zedelijk godsdienstige Hervormingsbeginselen, maar ook zijn staatkundige idealen van een democratische Godsstaat in werking begon te brengen. Paus ALEXANDER VI poogde vruchteloos hem door het aanbod van de kardinaalshoed te winnen. De staatkundige verwickelingen werden inmiddels ongunstiger en schenen sommige zijner voorspellingen te verijdelen; daarbij kwam een hongersnood, die het volk zwaar teisterde. Reeds was de volksgunst aan het wankelen, terwijl de adel en de libertijnse jeugd ten hoogste op hem verbitterd was. Toen trof hem de pauselijke ban en de stad het interdict (1497). Een aangehitste woedende volkshoop nam hem gevangen. Zijn verbitterdste vijanden werden zijn rechters; zij veroordeelden hem als volksverleider en ketter tot de dood op de brandstapel. Hij stierf in vrome onderwerping met blijmoedig vertrouwen op CHRISTUS, die voor hem gestorven was (1498). Onder de hem toegeschreven ketterijen was ook deze, dat hij de rechtvaardiging door het geloof geleerd had.

§ 68. De Humanisten.

De klassieke letterkunde van de Griekse en Romeinse oudheid was ook in de middeleeuwen geenszins Zo onbekend en ongebruikt, als men dikwijls gelooft. Zelfs vertoont zich gedurende al de middeleeuwen een meer of minder gelukkig streven, om op dit gebied altijd meer eigen te worden. Een buitengewone uitbreiding en opwekking verkreeg echter dit streven in de 15de eeuw. De bijeenkomst van de Grieken en Italianen op het verenigingsconcilie te Florence 1439 (§ 60, III) gaf daartoe de eersten stoot, de verovering van Konstantinopel door de Turken (1453) verhief het tot zijn toppunt. Zeer vele Byzantijnse geleerden vluchtten naar Italië en

werden in het Vaticaan en vooral in het edele vorstenhuis van de MEDICI met geestdrift opgenomen. Met behulp van de toen uitgevonden boekdrukkunst werden nu de schatten van de klassieke oudheid voor elk toegankelijk gemaakt. Doch niet alleen een uitbreiding verkregen de klassieke studiën sedert de overkomst van die geleerden, maar ook een wezenlijk nieuwe richting. In de middeleeuwen waren zij bijna uitsluitend aan kerkelijke en theologische bedoelingen dienstbaar geweest, thans traden zij zelfstandig op als grondslagen van de algemene beschaving (Humanisme). Dit humanisme emancipeerde zich van de dienst van de kerk, nam ten opzichte van het Christendom meestal een onverschillige en niet zelden hoogmoedige stelling in en dwaalde dikwijls af in zinledige verering van de heidense oudheid. Met het bijgeloof werd ook het geloof bespot, gewijde geschiedenis en Griekse mythologie werden in dezelfde rij geplaatst. De naar kennis dorstende jeugd uit alle landen van Europa trok over de Alpen, om op de Italiaanse academiën uit de vers opborrelende bron te putten, en plantte vervolgens de nieuwe richting ook in het vaderland over, waar inmiddels het libertinisme van het nieuwe heidendom op verre na niet zulke voortgangen kon maken, als in Italië.

In Duitsland vonden de klassieke studiën vooral ingang en aankweking bij de broederschappen van het gemene leven en werden hier op de voorzichtigste wijze voor theologie en kerk vruchtbaar gemaakt. Uit deze school kwamen vele medewerkers en bevorderaars van de kerkhervorming voort.

I. De Italiaanse humanisten Na het concilie te Florence kwamen BESSARION en GEMISTIUS PLETHO over, beiden warme aanhangers van de platonische wijsbegeerte, voor welke zij geheel Italië in geestdrift deden ontvlammen. Sedert 1453 stroomden de Griekse letterkundigen in menigte toe. Uit hun scholen verspreidden zich klassieke geestbeschaving en heidense wereldbeschouwing over geheel Italië. Zelfs in de hoogste kringen van de hiërarchie drong het nieuwe heidendom binnen. Aan LEO X wordt het gezegde toegeschreven: „Welk voordeel de fabel van CHRISTUS ons en de onzen aangebracht heeft, is aan alle eeuwen genoegzaam bekend.” — Moge nu ook voor dit gezegde het bewijs van echtheid ontbreken, in elk geval karakteriseert het de geest van het pauselijk hofgezin.

II. De hoofdzetel van het Duitse humanisme waren de universiteiten Erfurt en Heidelberg. Te Erfurt stond MATERNUS PISTORIUS aan het hoofd van de humanisten, die men om hun dichtertlijk streven, de dichters noemde. Toen hun strijd met de scholastieken een hartstochtelijk hatelijk karakter aannam (HERMANN BUSCH, 1504) trok MATERNUS zich terug, en nu stelde de canonicus KOENRAAD MUTH (MUTIANUS) te Gotha zich aan hun hoofd, en zo ontwikkelde zich de breed vertakte Mutiaane bond (ordo Mutianus), welks leden in zeer levendig verkeer met elkander stonden en de scholastieke duisterlingen met cynische geestigheid en schimp bestreden, maar zich na en door het optreden van LUTHER meestal tot hogere zedelijke en godsdienstige ernst verhieven. Te Heidelberg werkte op edele en waardige wijze, onder de bescherming van 's keurvorsten kanselier en bisschop van Worms JOH. VAN DALBERG, de voortreffelijke Rudolf Agricola, een vriend van WESSEL GANSFORT en THOMAS VAN KEMPEN, en van dezelfde denkwijze (f 1482). zijn talrijke leerlingen namen groottendeels de Hervorming van LUTHER aan. Na de dood van AGRICOLA trad Johannes Reuchlin, een rechtsgeleerde en voorzitter van het Zwabische bondsgerechtshof († 1522), aan het hoofd van de Duitse humanisten. Als bevorderaar van elk wetenschappelijk streven, heeft hij zich vooral

omtrent de studie van de grondtaal van het Oude Testament onsterfelijke verdiensten verworven; zijn Hebreeuwse spraakkunst bleef lang het enige leerboek dezer taal. Door zijn rabbijnse studiën werd hij in een strijd gewikkeld, die zijn roem over geheel Europa verbreidde. PFEFFERKORN, een gedoopte Jood, te Keulen, verlangde van keizer MAXIMILIAAN in 1509, dat hij alle rabbijnse schriften, wegens de daarin vervatte lasteringen tegen CHRISTUS, zou laten verbranden. REUCHLIN verklaarde zich daartegen. PFEFFERKORN en de Keulse dominicanen vielen nu op hem aan en REUCHLIN verdedigde zich met bijtende satire. De Keulse inquisiteur, JACOB VAN HOOGSTRATEN, daagde hem voor een kettergericht; REUCHLIN appelleerde aan LEO X.

Een door de paus ingesteld onderzoek te Spiers veroordeelde de dominicanen in de kosten van het rechtsgeding, wier gewelddadige inning de ridder FRANS VAN SICKINGEN met waar genoeg uitvoerde (1519). Voor REUCHLIN hadden zich een menigte scherpe en vaardige pennen in beweging gezet. Reeds in 1516 verschenen, ongetwijfeld uit de kring van de Mutianers, de „Brieven van de duisterlingen” (*epistolae obscurorum virorum*), een voorgewende briefwisseling van de Keulse monniken met hun buitenlandse vrienden. In het keulen-Latijn van de monniken werd over de platte zielsbelangen van de bedelmonniken met zoveel brutale openhartigheid gesproken, dat in het begin zelfs dominicanen ijverige verspreiders van het boek waren, maar van het te groter was de eindeloze spot en het gelach van geheel Europa. Weldra zagen zij hun vergissing in en bewerkten bij LEO X een strenge bul tegen alle lezers van het boek. Het voornaamste aandeel in de vervaardiging had CROTUS RUBIANUS. Twijfelachtig is de medewerking van ULRICH VAN HUTTEN, een ridder uit een edel Frankisch geslacht, die, door een hevige drang tot vrijheid ontgloeid, zijn gehele zwervend leven aan de onstuimige strijd met zwaard en pen tegen pedanterie, monnikerij en gewetensdwang wijdde.

III. Maar de hoogste bloei van de wetenschap in dezen van de Hervorming onmiddellijk voorafgaande tijd wordt in Desiderius Erasmus van Rotterdam gezien. In 1467 geboren en door broeders *des gemenen levens* (vooral door ALEXANDER HEGIUS aan het hoofd van de Deventerse school) onderwezen, werd hij door de zijn gedwongen in een klooster te gaan, maar met toestemming van de bisschop van Utrecht daaruit ontslagen. Nu kon hij zich uitsluitend aan de wetenschap wijden. Op zijn geleerde reizen door bijna geheel Europa maakte hij persoonlijke kennis met bijna alle uitstekende mannen van zijn tijd, onderwees vervolgens aan de hogeschool te Oxford de Griekse taal en zette zich eindelijk te Bazel neder (sedert 1521), waar hij tot aan zijn dood (1536), onder geleerde bezigheden van allerlei aard en in de uitgebreidste briefwisseling, als een koning van de wetenschap leefde, terwijl hij alle ambten en zelfs de kardinaalshoed afwees, maar rijke giften en jaargelden niet versmaadde. In het bevorderen van de klassieke studiën en haar vruchtbaarmaking voor de theologie verwierf hij zich uitstekende verdiensten en bereidde de kerkHervorming op velerlei wijze voor. Hij legde de gebreken van de theologische studie, bepaaldelijk van de heersende schoolastieke methode, bloot, wees vrijmoedig op velerlei gebreken van de kerkelijke toestanden, tuchtigde door treffende satire het bederf in alle standen, en geselde zonder verschoning de domheid, luiheid en zedeloosheid van de verbasterde monniken. De heidense richting van vele humanisten, zoowel als de onstuimige revolutionaire handelwijze van een ULRICH VAN HUTTEN, stuitte hem zeer tegen de borst, maar tot de kern van het evangelie was ook hij bij zijn Pelagianiserende richting niet doorgedrongen. Hij wilde een Hervorming

van de kerk, maar tot hervormer, was en hield hij zich niet geroepen. Daartoe ontbrak hem, de uitnemende man van verstand, de innigheid van het godsdienstig gemoed; de kracht van het wereldoverwinnend geloof, de zelfverloochenende liefde, de blijmoedigheid en de moed tot het martelaarschap; daartoe had hij een gemakkelijk, aangenaam en ongestoord leven in de wetenschap veel te lief; daartoe was zijn inzicht in de eigenlijken grond van het kerkelijk verderf en in het wezen van een doortastende, vruchtbare Hervorming, die hij niet zozeer door de Goddelijke kracht van het evangelies als door de macht van de menselijke wetenschap bewerkstelligd wilde hebben, veel te oppervlakkig.

IV. Tot het kerkelijk reformatorisch streven stond het humanisme voorzeker in vele opzichten in nauwe betrekking : beiden verenigden zich in de strijd tegen de verbasterde, dorre en geesteloze scholastiek, zoowel als tegen het bijgeloof, het monnikenwezen en dergelijke. Maar even als reeds de grond van dezen gemeenschappelijke afkeer meestal geheel verschillend was: hier de niet-overeenstemming met de heilige Schrift en de afdwaling van de enigen grond van het heils, dáár de niet-overeenstemming met de wereldbeschouwing van de heidense oudheid, — Zo was dit ook niet minder de wijze waarop zij dien strijd voerden; hier de wapenen van Gods woord en het streven naar de zaligheid van de zielen, dáár de wapenen van vernuft en spotternij en het streven naar aards welzijn. Een Hervorming van de kerk door het humanisme alleen zou in het naakte heidendom teruggevoerd hebben. Maar de klassieke studiën boden aan de mannen van een ware kerkelijke Hervorming een rijken, nog niet gebruikten overvloed van wetenschappelijke middelen ter ontwikkeling aan, zonder wier trouwe en voorzichtige toepassing op de uitlegging van de Heilige Schrift en het herzien van de leer de kerkvernieuwing van de 16de eeuw bezwaarlijk zo snel, omvattend en zeker tot stand zou gekomen zijn.

NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

Van de Hervorming tot op onze dagen. 1517-1871.

§ 69. Karakter van de nieuwe kerkgeschiedenis.

De oude kerk moest haar door het evangelie verkregen Goddelijke inhoud in de Grieks-Romeinse, de nieuwe kerk echter in de Germaanse ontwikkelingsvorm ontvouwen. De middeleeuwen vertonen ons de strijd van het geworden oude met het wordende nieuwe. Het voortdrijvende en beschermende in de ontwikkeling van de oude kerk was blijkbaar de overlevering; in de middeleeuwen kwam daarbij nog de hiërarchie. Door de eerste ontwikkelde zich de kerk tot een katholieke, door de laatste werd zij in de stormen, die de botsing van de oude en nieuwe wereld te voorschijn riep, voor de ondergang bewaard en in de nieuwe wereld overgebracht. — Maar zoowel de hiërarchie als de overlevering hadden, haar bevoegdheid overschreden; daaruit werd voor de wetenschap in de nieuwere tijd de taak geboren, tot de bron van het heil in CHRISTUS en haar erkenning in de heilige Schrift terug te brengen, en van hier uitgaande het ware en valse, het normale en abnormale in de geschiedenis te ziften en te scheiden. Dit geschiedde door de Hervorming.

Wel werd de Hervorming niet door de wetenschap te voorschijn geroepen, maar veel meer door de angst voor de zaligheid van de zielen, voor welken de heilige schrift door Roomse overlevering en het heil in het geloof aan CHRISTUS door Roomse aflat en werkheiligheid gesloten waren. De Hervorming werd echter de kweekster van de wetenschap, omdat deze haar de middelen bood om haar Hervormingsbeginselen: het uitsluitend normatieve gezag van de heilige Schrift en de rechtvaardiging door het geloof alleen, zonder verdienste del' werken, te grondvesten en door te zetten. Terwijl nu de Roomse kerk tegenover de Hervorming de vorm en de inhoud van haar toenmalig bestaan vasthield en op nieuw bekrachtigde, ontstond er een scheuring van de Westerse kerk in een evangelisch protestantse en een Rooms-katholieke, en terwijl de beginselen van de Hervorming op verschillende wijze in werking werden gebracht, scheidde zich het protestantisme in twee kerken: de Lutherse en de gereformeerde.

Nevens deze drie Westerse kerken en de een Oosterse, die op de gemeenschappelijke grond van de katholiciteit van de eerste eeuwen rusten, scheidde zich van deze nog een aantal sekten af. Door zulke scheuringen verkrijgt de nieuwe kerkgeschiedenis een Zo veelzijdige beweging en mededinging, als geen tijd vroeger, waarbij zich ook ongelooft en bijgeloof, wereldsgezindheid en anti-Christendom krachtiger en in groter omvang dan ooit te voren ontwikkelen, om voor het laatste oordeel rijp te worden. Ook de werkzaamheid van de zendelingen verwijst op het einde. Even als de oude kerk onder de volken van Grieks-Romeinse beschaving, en de middeleeuwse onder de Germaans-Slavische volken, de roeping van de missie ontvangen had, Zo moet de nieuwere kerk het evangelie tot de volken aan gene zijde van de oceaan brengen, opdat het zijn loop om en door de wereld te voleindigen, vóórdát het einde komt. —

Ook de nieuwere kerkgeschiedenis scheidt zich door de Westfaalsche vrede, die een einde maakte aan de strijd van de Westerse kerken om haar zelfstandig bestaan, in twee helften.

De tweede verdeelt zich in deze tijdvakken:

- 1) tot op het midden van de 18de eeuw, — het is de tijd, waarin de kerk zich nog in haar onbeperkte heerschappij beweegt; —
- 2) tot in het begin van de 19de eeuw, — een tijd, waarin de antikerkelijke richting zich in de vorm van het naturalisme of rationalisme bijna tot alleenheerschappij verheft, — eindelijk
- 3) van het jaar 1814 tot op onze dagen, waarin door een nieuwen omkeer van de dingen Christendom en kerkelijkheid van nieuwe kracht voorzien in zegevierende strijd de rationalistische antikerkelijke richting overwint, om een nog zwaardere, maar buiten twijfel even Zo glorierijken strijd tegen pantheïsme en communisme tegemoet te gaan.

EERSTE TIJDVAK VAN DE NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

Van de Hervorming tot op de Westfaalsche vrede. 1517-1648.

§ 70. Begin van de Wittenbergse Hervorming.

Het bestuur van de Goddelijke Voorzienigheid vertoont zich bij gene gebeurtenis van de wereldgeschiedenis zo bepaald, zo klaar en duidelijk in het oog vallend, als bij de Hervorming. Hier verenigde zich alles, plaats en tijd, personen, toestanden en omstandigheden, godsdienstige en staatkundige betrekkingen, op zulk een wonderbare wijze, greep zo levendig in elkander tot wederkerige opbeuring en bevordering, als er nodig was, om aan het grote werk vasten bodem, een veilige stand, een gezonde richting, strenge loutering, krachtige bescherming, meer algemene erkenning, gelukkigen bloei en blijvende uitslag te verzekeren. Een levendige bewustheid des tijds van de gebreken van de kerk; een diep en algemeen verlangen naar een Hervorming; alle middelen van de wetenschap om haar te bewerkstelligen; een paus, zo zorgeloos en traag als LEO X; een aflaatkramer, zo dom vermetel en onbeschaamd als TETZEL; een beschermer van de jonge plant, zo vroom, trouw en nauwgezet, zo aanzienlijk en geacht als FREDERIK de wijze; een keizer als KAREL V, machtig en vijandig genoeg, om het louteringsvuur van de vervolging te ontsteken, maar toch ook te zeer in staatkundige moeilijkheden gewikkeld, dan dat een roekeloze en gewelddadige onderdrukking van het machtige streven hem raadzaam of mogelijk zou geweest zijn; duizend andere personen, omstandigheden, betrekkingen en verwickelingen, allen, alsof zij er op berekend waren, om het werk op te beuren, te versterken, te bevorderen; — en nu, ter rechter tijd en ure, op de geschiktste plaats en in de meest gepaste kring als hervormer geplaatst — allereerst (want van anderen spreken wij later) een godsdienstig genie als LUTHER, door de zeldzaamste vereniging van alle daartoe nodige eigenschappen en begaafdheden van geest en van het gemoed, van karakter en van wil, tot het grote werk geroepen, door de Voorzienigheid in een opmerkelijke levensloop daartoe gevormd en opgevoed, die de gehele wezenlijke gang van de Hervorming in zichzelf doorgelopen, haar Goddelijke kracht aan zichzelf ondervonden had, en nu niet nalaten kon, om de heiligste en dierbaarste ervaring zijns levens aan de gehele wereld dienstbaar te maken.

I. Maarten Luther werd op de 10de nov. 1483 te Eisleben geboren. Onder de strenge tucht zijner ouders, onder de behoeften en ontberingen van de armoede groot geworden, ging hij in 1501 naar de universiteit te Erfurt, om in de rechtsgeleerdheid te studeren. De plotselinge, treffende dood van zijn vriend ALEXIUS dreef hem in 1505 in het Augustijnerklooster te Erfurt. In de grootste angst voor de zaligheid zijner ziel zocht hij door een nauwgezette opvolging van de kloosterwetten, door vasten, bidden en kastijden, zijn geweten gerust te stellen, maar de inwendige aanvechtingen keerden altijd sterker terug. Een oude kloosterbroeder riep hem, die onder zijn zielsangst en de zelfgekozen martelingen bijna bezweek, de troost van het woord van de belijdenis toe: „Ik geloof de vergeving van de zonden.” Nog krachtiger werd hij opgebeurd door de toespraak van zijn edel opperhoofd, de Augustijnerprovinciaal voor Duitsland,

JOHANNES VAN STAUPITZ. Deze wees hem de weg van de ware boete en van het geloofs in de Heiland, die niet voor pralende zondaars aan het `kruis gestorven was. de raad van STAUPITZ volgende, las LUTHER nu ijverig in de Bijbel, alsmede in de schriften van AUGUSTINUS en de mystieke van de middeleeuwen. In het jaar 1508 had hij aan STAUPITZ zijn bevordering tot hoogleraar in de wijsbegeerte aan de nieuw opgerichte universiteit van Wittenberg te danken, en hierdoor kwam hij tot een grondige studie van de scholastieken. Uiterst gewichtig voor zijn verdere levensontwikkeling werd voor hem een reis naar Rome, die hij in 1510 op last zijner orde ondernam. Verontwaardigd over de godslasterlijke lichtzinnigheid en zedeloosheid, die hij hier allerwegen bij de geestelijkheid aantrof, onbevredigd door de uitwendige boetedoeningen, waaraan hij zich hier onderwierp, keerde hij terug. Gedurende de gehele reis weergalmde het woord van de schrift: „De rechtvaardige zal uit het geloof leven,” onophoudelijk en krachtig als een stemme Gods in zijn binnenste, en stortte eindelijk de gehele volheid van de vrede Gods in zijn beangstigde ziel.

Na zijn terugkomst liet STAUPITZ hem geen rust, voordat hij tot doctor in de godgeleerdheid promoveerde (1512) en nu als leraar van de theologie, te gelijk ook als prediker, in Wittenberg optrad. Nu drong hij aan de hand van AUGUSTINUS steeds dieper door in het rechte verstand van de Heilige Schrift en haar grondleer: de rechtvaardiging door het geloof.

II. De prachtlievende paus LEO X had, om in zijn geldverlegenheid te voorzien, volgens zijn voorgeven om de bouw van de St. Pieterskerk te voltooien, een algemenen aflaat uitgeschreven en het opzicht daarover voor Duitsland aan de keurvorst ALBRECHT VAN MENTZ, aartsbisschop van Maagdenburg, opgedragen. Op last van dezen trok een aantal aflaatkramers geheel Duitsland door; voor Saksen was de dominicanenprior TETZEL benoemd, die met voorbeeldloze kwakzalversonbeschaamdheid zijn waar te koop veilde. LUTHER leerde de verderfelijke gevolgen van dien schandelijken handel in de biechtstoel kennen en sloeg op de 31sten okt. 1517 aan de slotkerk te Wittenberg 95 stellingen tegen het misbruik en de verkeerde opvatting van de aflaat aan. Met ongelooflijke snelheid werden deze stellingen door Duitsland, ja door geheel Europa, verspreid. LEO X hield de zaak in het eerst voor een niets beduidende monnikenkibbelarij. Maar de ontzettende bijval, dien de stellingen vonden, deed hem de zaak anders inzien. Hij daagde in 1518 LUTHER voor een geestelijk gerechtshof te Rome, maar door tussenkomst van de universiteit en vooral van de keurvorst van Saksen, FREDERICH de wijze, droeg hij aan zijn legaat, de kardinaal CAJETANUS in Augsburg, met uitgebreide volmacht de bijlegging van de strijd op. LUTHER verscheen voor hem. Hij beriep zich op den Bijbel, maar de legaat wilde hem door de scholastieken wederleggen, eiste onvoorwaardelijke herroeping en stiet eindelijk het „beest met diepe ogen en wonderlijke speculaties in het hoofd” trots van zich af. LUTHER diende een formeel beroep op de paus in en ontkwam gelukkig uit Augsburg. Nu poogde de kardinaal de keurvorst tegen de weerspannige monnik op te hitsen, maar het blijmoedige en nederige vertrouwen van het mans wonnen het hart van de edelen keurvorst.

III. Te Rome gaf men de schuld van de ongelukkige afloop van de onderhandeling aan de eigenzinnigheid van de onhandige kardinaal. Een schrander wereldlijk man, de pauselijke kamerheer KAREL VAN MILTITZ, werd daarom naar

Saksen afgevaardigd, om de keurvorst (thans na de dood van keizer MAXIMILIAAN rijksbestuurder) het eergeschenk van de gewijde gouden roos over te brengen en de strijd in van de minne bij te leggen (1519). Deze begon met een strenge terechtwijzing van TETZEL en gedroeg zich jegens LUTHER op de vriendelijkste wijze. LUTHER verontschuldigde zijn hevigheid, en schreef een nederige brief aan de paus, maar bij al zijn toegevendheid hield hij de rechtvaardiging door het geloof zonder verdienste van de werken vast, beloofde echter te zwijgen, wanneer ook zijn tegenstanders zwijgen wilden. Dit geschiedde evenwel niet. JOHANNES .Ecg, hoogleraar te Ingolstadt, een van de beroemdste geleerden van zijn tijd, die reeds vroeger met LUTHER over diens stellingen strijdschriften gewisseld had, was met een ijverigen aanhanger van LUTHER, ANDREAS BODENSTEIN VAN KARLSTADT, hoogleraar en prediker te Wittenberg, in twist geraakt, en LUTHER zelf had een disputatie tussen beiden voorgeslagen. Deze zou te Leipzig 1519 plaats hebben. Maar de ijdele ECK zocht niet slechts met deze op handen zijnde disputatie zoveel mogelijk opzien te verwekken, maar sleepte ook door zijn uitdagende stellingen LUTHER met geweld in de zaak. ECK disputeerde acht dagen lang met KARLSTADT over de vrijen wil, en verdedigde met overwegende behendigheid, driestheid en geleerdheid het Roomse semi-Pelagianisme. Vervolgens disputeerde hij met LUTHER over het primaat van de paus, over boete, aflaat en vagevuur, en bracht hem zeer in het nauw door het verwijt van Hussietische ketterij; maar LUTHER sprak hem krachtig tegen met gronden uit de schrift en — kwam tot de overtuiging, dat niet alle Hussietische leerstellingen ketterij waren. Overigens schreven beide partijen zich de overwinning toe. Sedert dien tijd ging de gansche partij van de liberale Duitse humanisten en ridders (ULRICH VAN HUTTEN, FRANS VAN SICKINGEN enz.) tot de zijde van LUTHER over, en bood zich met lijf en ziel, met pen en zwaard, ter zijner bescherming en verdediging aan, — een verbond; dat voor de Hervorming op dit ogenblik wel bevorderlijk was, maar dat haar, Zo Gods Voorzienigheid het niet weer bijtijds ontbonden had, een geheel verkeerde en ongodelijke richting zou gegeven hebben.

Bij de disputatie te Leipzig was ook een man tegenwoordig, die voor de voortgang van de Hervorming van het hoogste gewicht werd.

Philippus Melancthon, geboren in 1497 te Bretten in de Palts, bezocht reeds op zijn 13de jaar de universiteit te Heidelberg, gaf op zijn 16de een Griekse spraakkunst uit; werd op zijn 17de magister en op zijn 218,e, door aanbeveling van zijn bloedverwant REUCHLIN, hoogleraar van de Griekse taal te Wittenberg (1518). Zijn roem verspreidde zich weldra door geheel Europa en verzamelde duizenden toehoorders uit alle landen aan zijn voeten. LUTHER en ERASMUS wedijverden in het roemen zijner talenten, zijner fijne beschaving en zijner geleerdheid. Hij was een ERASME in hogere graad en edeler gestalte, een aanvullend tegenbeeld van LUTHER. Zijn gehele wezen ademde bescheidenheid, zachtheid en goedheid. In kinderlijk eenvoudige zin gaf hij zich aan de erkende evangelische waarheid over en boog zich in ootmoed onder de krachtiger, meer praktische geest van LUTHER, die echter ook van zijn zijde steeds met de innigste dank erkende, welken grotere schat God hem en zijn werk in deze medearbeider geschonken had. — MELANCHTHON schreef aan zijn vriend OECOLAMPADIUS te Bazel een bericht over de Leipziger disputatie, dat toevallig ook ECK in handen kwam. Dit veroorzaakte een twistgeschrijf, waarin ECKS ijdele zelfverheffing, evenzeer als MELANCHTHON'S edele bescheidenheid, zich aan ieder kenbaar maakte.

§ 71. Vervolg.

De Leipziger disputatie had LUTHER op een wezenlijk vrijer standpunt geplaatst. Hij leerde inzien, dat hij ter halverwege niet kon blijven staan, dat het doorzetten van zijn Hervormingsbeginsel, namelijk de rechtvaardiging door het geloof, met het hiërarchische stelsel van het pausdom en zijn dogmatische grondslagen onverdraaglijk was. Maar bij al zijn niets ontziende onstuimigheid en bij al zijn subjectieve eenzijdigheid, die hij in het thans beginnende stormachtige tijdvak zijns levens (1520 en 1521) openbaarde, behield hij toch kalmte genoeg, om het geestelijke karakter van zijn Hervormingswerk te bewaren, en de bescherming, die hem ULRICH VAN HUTTEN en zijn strijdlustige makkers aanboden, vastberaden af te wijzen. Zijn toenmalig standpunt als hervormer legde hij bloot in drie geschriften, die allen in 1520 verschenen. („Aan zijn keizerlijke majesteit en de Christelijke adel van de Duitse natie," „Over de Babylonische gevangenschap van de kerk" (Latijn) en „Sermoen over de vrijheid van een Christenmens").

Om de vruchten van zijn gewaande overwinning in te oogsten had ECK zich naar Rome begeven en keerde zegepralend met een bul terug, waarin LUTHER voor een ketter verklaard, de verbranding zijner schriften bevolen en hij zelf, wanneer hij niet binnen zestig dagen herriep, in de ban gedaan zou worden (1520). In Saksen oogstte hij echter met zijn bul slechts bespotting in; te Leuven, Mentz, Keulen enz., werden daarentegen LUTHERS schriften werkelijk verbrand. LUTHER, beriep zich op een algemeen concilie, verantwoordde zich in verscheidene schriften („Tegen de bul van de antichrist," „Over de vrijheid van een Christenmens" enz.), en verbrandde in tegenwoordigheid van zeer vele doctoren en studenten op de Oden dec. 1520 de pauselijke banbul met al de pauselijk kanonieke rechten.

LUTHER had door deze dappere stap elke achterwaartse beweging onmogelijk gemaakt; zijn lot zou op de rijksdag te Worms 1521, dien de nieuwe keizer KAREL V in persoon wilde bijwonen, beslist worden.

FREDERIK de Wijze — aan wie het orakel ERASMUS, door hem geraadpleegd, had geantwoord, dat LUTHER zich in twee dingen vergrepen had, namelijk: dat hij de kroon van de paus en de buik van de monniken had aangetast — wenste, dat de moedige monnik zich hier persoonlijk zou verantwoorden. Daartegen protesteerde echter de pauselijke legaat ALEANDER, omdat met iemand, die reeds in de ban gedaan was, niet meer onderhandeld mocht worden; ook de keizer wilde er niet in toestemmen; maar de rijksstenden, die bovendien 101 bezwaren tegen de Roomsche stoel inbrachten, dreven het doof, en LUTHER werd onder verzekering van keizerlijk vrijgeleide naar Worms gedagvaard. Hij wees alle raadgevingen zijner vreesachtige vrienden met Christelijke heldenmoed op zijn eigenaardige krachtige wijze af, en verscheen. Terstond na zijn aankomst, op de 17de April, werd hij voorgeroepen. Hij erkende de hem voorgelegde boeken als de zijnen; ten aanzien van de geëiste herroeping verkreeg hij op zijn verzoek tijd om zich te bedenken tot de volgende dag. In zijn toen afgelegde verklaring onderscheidde hij drie klassen zijner boeken (positieve leerschriften, strijdschriften tegen het pausdom en de papistische leer, strijdschriften tegen bijzondere personen), en verklaarde verder de redenen, waarom hij geen van die allen kon herroepen. Men eiste een rond, bondig antwoord. Dit gaf hij dan ook, verklarende, dat hij niet herroepen kon noch wilde, tenzij dan, dat hij met

getuigenissen uit de Heilige Schrift of met andere heldere en klare gronden overtuigd werd, en sloot toen met de woorden: „*Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij! Amen.*”

Onder de Duitse ridders en vorsten had hij menig gemoed voor zich gewonnen en verscheidene voor zich ingenomen, maar op de keizer geen gunstige indruk gemaakt; deze wees evenwel de raad, om de ketter het toegezegde vrijgeleide te ontnemen, bepaald af. Tegen de welgemeende aandrang zijner vrienden om ook nu nog te herroepen, voerde LUTHER GAMALIELS gezegde aan (Hand. 5 : 38, 39), en op de 26ste april reisde hij ongedeed van Worms af. Eerst de 26ste mei, toen reeds velen van de vorsten vertrokken waren, werd de rijksban in de scherpste bewoordingen over LUTHER en al zijn aanhangers uitgesproken, en valselijk op de 8ste mei gedagtekend. (Het edict van Worms). Maar LUTHER was reeds geborgen. Door toedoen van de keurvorst had een aantal vermomde ruiters in een bos bij Eisenach LUTHERS wagen overvallen, hemzelf met geweld weggevoerd en op de Wartburg gebracht, waar hij in ridderkleding (als jonker GEORGE) zich vooreerst rustig kon houden. Reeds hield men hem algemeen voor dood, maar weldra getuigden stoute geschriften tegen de oorbiecht, de kloostergelofte, de mis voor de doden en tegen de nieuwen afgod van de keurvorst ALBRECHT (die de aflaatkramerij weer toegelaten had), dat LUTHER nog leefde.

§ 72. Verbastering en zuivering van de Wittenbergse Hervorming.

LUTHER was met de voorzorg van de keurvorst, die hem juist nu uit het werkdadigste leven verwijderde, zeer ontevreden. Hij wilde liever „op gloeiende kolen verbranden, dan hier half levend verrotten.” Maar juist deze gedwongen ballingschap redde hem en de Hervorming van verderf en ondergang. Zonder de gevaren te rekenen, die de rijksban hem had kunnen berokkenen (en die hem misschien zouden gedwongen hebben, om zich in de armen van ULRICH VAN HUTTEN en diens vrienden te werpen), was dit gedwongen verblijf op de Wartburg voor LUTHER en zijn werk hoogst zegenrijk en gewichtig. Vooreerst bad de ontwikkeling zijns levens hem in gevaar gebracht, om in de onstuimige aandrang tot' daden zich van de weg van bedachtzame positieve reformatie te verwijderen. De rust op de Wartburg spoorde hem aan tot een bedaard, grondig en bedachtzaam onderzoek van zichzelf en van zijn werk, waartoe hij midden onder de stormen van het openbaren levens de nodigen tijd niet zou gevonden hebben, — en het fanatisme van de Wittenbergsche beeldstormers, alsmede de dweperij van de Zwickausche profeten, die hij thans geheel onbevooroordeeld en zonder er deel in te nemen gadeslaan en beoordelen kon, toonden hem in een afschrikkend spiegelbeeld, waartoe hij zelf met zijn werk had kunnen afdwalen. Ook was zijn theologische kennis nog niet tot die rijpheid, omzichtigheid en helderheid gekomen, die hij tot voortzetting van zijn begonnen werk nodig had, want nog kleefde in vele opzichten een eenzijdig subjectivisme hem aan. Van het slopen kon hij nu overgaan tot het opbouwen, en door ongestoorde beoefening van de heilige schrift zijn godsdienstige kennis uitbreiden, louteren en bevestigen. Van zeer bijzonder gewicht was ook dit nog, dat hij op de Wartburg het plan vormen en gedeeltelijk (ten opzichte van het nieuwe verbond) ook nog uitvoeren kunde, om de gehele heilige schrift te vertalen.

Gedurende LUTHERS afwezigheid van Wittenberg was de reformatie met rasse, zelfs te rasse schreden voorwaarts gegaan. Op een samenkomst van de ordebroeders te Wittenberg werd tot de opheffing van de kloosters en de afschaffing van de mis besloten. Sommige priesters, onder hen ook KARLSTADT, traden in de echt. Daarbij bleef het echter niet. Een Augustijner monnik, GABRIEL DIDYME, en nog meer KARLSTADT, fanatiseerden het volk en de studenten, die onder hun aanvoering zich de ruwste geweldenarijen veroorloofden. Men stoorde kwaadwillig de openbare eredienst, om de „afgoderij” van de mis niet langer te dulden, wierp de beelden uit de kerken, verbrijzelde de altaren, en wilde de geestelijken stand met de gehele theologische wetenschap afgeschaft hebben. Te gelijk begon ook te Zwiekau zich een dweepzieke geest te openbaren. Aan het hoofd van de beweging stonden NICOLAAS STORCH en MARCUS STÜBNER, die zich op onmiddellijke Goddelijke openbaringen beroemden, en THOMAS MÜNZER predikte het nieuwe evangelie van de kansel. Door krachtige maatregelen in hun pogingen gestuit, vertrokken de Zwickausche profeten naar Wittenberg, verkondigden aldaar hun openbaringen en ijverden vooral tegen de kinderdoop. De verwarring nam in Wittenberg dagelijks toe; de vijanden van de Hervorming juichten, MELANCHTON was radeloos, de keurvorst als door de donder getroffen. Dit kon LUTHER niet langer verdragen. Tegen het uitdrukkelijk bevel van de keurvorst verliet hij op de 3den maart 1522 de Wartburg, schreef een heldhaftige brief aan de keurvorst en verscheen openlijk in Wittenberg.

Een week lang predikte hij dag aan dag tegen de dweepers en werd de hevige storm volkomen meester. De Zwickauers verlieten Wittenberg, KARLSTADT bleef, maar hield zich een paar jaren lang stil.

Met vaste wil werkten nu LUTHER en MELANCHTHON aan een positieven grondslag van de reformatie, LUTHER inzonderheid door zijn Bijbelvertaling, waarvan het Nieuwe Verbond reeds in 1522 en het Oude bij tussenpozen verscheen (de eerste volledige Bijbel verscheen in 1534 bij HANS LUFFT,) MELANCHTHON door zijn geloofsleer (loci communes rerum theologicarum) en zijn voorlezingen over de brief aan de Romeinen.

Te Wittenberg was de geest van de dweperij gelukkig overwonnen. Maar in een groot gedeelte van Duitsland heerste een daarmede verwante, maar nog veel uitgestrekter en gevaarlijker gisting. De uit Wittenberg verjaagde profeten met nog andere dweepers en woelgeesten ondermijnden alle bestaande orde in kerk en staat. Aan het hoofd van de woelgeesten plaatste zich THOMAS MÜNZER, een man van uitstekende begaafdheden en brandende ijver. De Wittenbergsche reformatie werd niet minder door hem gesmaad, dan het pausdom. Niet het woord van de schrift maar de geest moest het beginsel ener Hervorming zijn ; niet slechts al het kerkelijke, maar ook al het wereldlijke, moest vergeestelijkt worden en een nieuwe vorm ontvangen. De evangelische vrijheid van een Christen werd op de grofste wijze uitgelegd, de sacramenten werden veracht, de kinderdoop gesmaad, en alle gewicht aan de voorgewenden doop van de Geest toegeschreven. Met deze godsdienstige geestdrijverij mengde zich nog een staatkundige vrijheidswijmel, die voornamelijk door HUTTEN en SICKINGEN opgewekt was. Ook van de zeer onderdrukten lijfeigenen boerenstand maakte zich de gisting meester, en verwekte hier een openbare muiterij, die in de zogenaamde boerenoorlog onderdrukt werd (1524—1525). Het oproer breidde zich vooral over Zwaben, Frankenland en Thüringen uit. MÜNZER en anderen stookten het vuur door hun fanatiserende predicatiën en apocalyptische voorspellingen aan. LUTHER gevoelde medelijden met het lot van de onderdrukte boeren, raadde in de beginne alle gewelddadige maatregelen af en drong aan op een

spoedige vervulling van hun rechtmatige eisen. Maar toen het toenemende fanatisme van de opstand alle bemiddeling onmogelijk maakte en de ergste gruwelen gepleegd werden, maande LUTHER zelf de vorsten tot krachtige, meedogenloze onderdrukking van het oproer aan. Bij Franckenhausen werden de oproerlingen geheel vernield. MÜNZER zelf werd gevangen genomen en onthoofd.

§ 73. Voortgang van de Hervorming in Duitsland tot 1529.

KAREL V had op de rijksdag te Worms in de benoeming van een uit de stenden gekozen rijkscommissie te Neurenberg moeten bewilligen, aan welke gedurende de afwezigheid van het keizers het hoogste bestuur van het rijk was opgedragen. Ofschoon FERDINAND, 'S keizers broeder, in deze commissie het voorzitterschap bekleedde, vormde zich weldra in haar schoot een meerderheid, die de Hervorming openbaar begunstigde en bevorderde. Zo kon er dus gene sprake van zijn (ten minste in Duitsland), om het edict van Worms ten uitvoer te leggen, en de Hervorming breidde zich tot het jaar 1524 ongehinderd uit. LEO X stierf in 1521. Op hem volgde ADRIAAN VI, een handwerkerszoon uit Utrecht, een eerlijk en ernstig man, zonder enige staatkundige bedrevenheid, en die er even veel belang in stelde, om de Lutherse ketterij te onderdrukken, als de erkende misbruiken in kerk en curie te herstellen. Hij regeerde twee jaren, zonder of in het een of in het andere zijn doel in het minst bereikt te hebben. CLEMENS VII volgde hem op (1523—1534) en was het tegenbeeld van zijn voorganger. De rijksdag van Neurenberg in 1524 deed wel de Hervormingsgezinde rijkscommissie vallen; maar van het te meer voegden de Evangelischen zich in zaken van godsdienst bij elkander. Het besluit van de rijksdag verlangde een vrij concilie in een Duitse stad en beloofde het edict van Worms „zoveel mogelijk” na te komen. Daarentegen bracht de pauselijke legaat CAMPEGIUS op het Convent te Regensburg (1524) een verbond tussen FERDINAND van Oostenrijk en de zuid Duitse bisschoppen tot stand, ter handhaving van het oude geloof en ter letterlijke uitvoering van het edict van Worms. In Beieren, Oostenrijk en het onder Oostenrijkse heerschappij staande Wurtemberg werden van nu af bloedige vervolgingen tegen de Evangelische begonnen. Van de anderen kant ging echter de landgraaf PHILIP VAN HESSEN nu ook met al de kracht en volheid zijner jeugdige geestdrift openlijk en vastberaden tot de Hervorming over. Hij drong, tegenover het verbond van Regensburg, op een verbond van bescherming en verwerping tussen de evangelische stenden aan, waartoe echter de keurvorst JOHAN weinig genegen was, en waartegen de Wittenbergsche theologen zich in een gevraagd advies uitdrukkelijk aankantten, omdat de zaak van God gene vleselijke bescherming nodig had. Evenwel kwam toch bij het dagelijks toenemend gevaar een defensief verbond tussen de landgraaf en de keurvorst in mei 1526 te Torgau tot stand, waarbij later zich nog andere evangelische stenden aansloten.

De keizer was ondertussen in uiterst moeilijke staatkundige verwickelingen geraakt, de rijksstenden drongen op een kerkverbetering aan, het verbond van de evangelische stenden boezemde ontzag in, en op deze wijze kwam het op de rijksdag te Spiers (augustus 1526) tot het voor de Hervorming zo gunstige Rijksdagsbesluit; dat tot op een algemeen (Duits) concilie ieder van de rijksstenden zich ten aanzien van de Hervorming zó zoude gedragen, als hij het voor God en de keizer geloofde te kunnen verantwoorden. Er volgde nu een tijd van driejarige openbare rust, waarvan de

evangelische stenden voortreffelijk gebruik maakten, om het kerkwezen in hun landen te regelen.

Onder de nieuwe keurvorst JOHAN de BESTENDIGE (1525—1532) ging Keur-Saksen voor. MELANCHTHON ontwierp in de visitatieartikelen een instructie voor een kerkvisitatie, die in 1529 door geestelijke en wereldlijke raadsleden ten uitvoer gelegd werd. LUTHER had bij deze gelegenheid bedroevende ervaringen van de onwetendheid van het volks en van de leraars, wat hem aanleiding gaf tot het opstellen van de Grote en kleine Catechismus. Om het opzicht over kerken en scholen te houden werden superintendenten aangesteld, terwijl men tevens een Saksische kerkorde vaststelde, die het voorbeeld voor de organisatie van de overige Duitse landskerken werd.

Onder de Duitse vorsten toonde, na de Leipziger disputatie, die hij bijgewoond had, hertog GEORGE VAN SAKSEN († 1538) de meesten ijver voor de onderdrukking van de reformatie, — na hem de aartshertog FERDINAND, de broeder van het keizers. De eerste bloedgetuigen dér evangelische waarheid waren twee jonge monniken uit het Augustijnerklooster te Antwerpen: HENDRIK VOES en JOHANNES VAN ESSEN (1523), die op de brandstapel hun belijdenis met de blijmoedigheid van de eerste Christenen bezegelden. Talrijke martelaren in Duitsland volgden op hen. Maar ook hier bevestigde zich weer de wonderbare Godskracht in het echte martelaarschap, die aan de waarheid altijd nieuwe scharen van belijders toebrengt.

§ 74. De Hervorming van Zurich.

Ulrich Zwingli, geboren te Wildhaus de 1ste januari 1484, trad ongeveer ten zelfden tijde met LUTHER als hervormer in Duits Zwitserland op. Hij was niet Zo als LUTHER, door inwendige levenservaring, maar door klassieke opleiding en wetenschappelijke beoefening van de Heilige Schrift tot een vrijere en zuiverder godsdienstige kennis gekomen. Na tien jaren pastoor te Glarus geweest te zijn, werd hij in 1516 pastoor te Einsiedeln. De toeloop van de bedevaartgangers naar het zich aldaar bevindende wonderdadige Mariabeeld gaf hem toen reeds aanleiding om tegen de werkheiligheid in de kerk op te komen. Veel stelliger werd echter zijn optreden als hervormer, nadat hij de asten jan. 1519 prediker te Zurich geworden was en toen ook het eerst met het Hervormingswerk van LUTHER bekend werd. Over de schaamteloze handelwijze van de aflaatkramer BERNHARD SAMSON had hij zich diep verontwaardigd. Reeds in 1520 beval de raad te Zurich aan de predikers, om het evangelie rein en zuiver volgens de Heilige Schrift zonder menselijke toevoegsels te onderwijzen.

Een tweemaal herhaalde openbare disputatie te Zurich besliste de overwinning van de ZWINGLIAANSE Hervorming in Zurich, die door de afschaffing van de mis voltooid werd (1525). LEO JUDAS, de trouwe ambtgenoot van ZWINGLI, vertaalde de Heilige Schrift. OECOLAMPADIUS, ZWINGLI'S MELANCHTHON, voerde de Hervorming in Bazel in, en streed met ECK in de disputatie te Baden (1526) over de broodverandering, het misoffer, het vagevuur, de heiligen en beeldendienst.

In Bern predikte BERCHTOLD HALLER. Ook in Glarus, St. Gallen, Solothurn, Schaffhausen, Appenzell, enz. zegepraalde de Hervorming, na meerdere of mindere

weifeling, in 1529. De mis werd als afgoderij afgeschaft, de altaren werden omgeworpen, de beelden verbrand.

Middelertwyl hadden de kantons Schweiz, Uri, Unterwalden, Lucern, Wallis en Freiburg alles in het werk gesteld, om aan de Hervorming de toegang in hun gebied te beletten, en zich vele vijandelijkheden tegen de hervormde kantons veroorloofd. Sommige lasteraars van de kloosters, beelden, heiligen en van de mis werden ter dood gebracht. Een verbond met het huis van Oostenrijk, de ouden erfvijand van de Zwitserse vrijheid, veroorzaakte het eerst de burgerkrijg. De katholieken werden overwonnen (1529), moesten de Oostenrijkse bondsbrief overgeven en de vrijheid van de prediking toestaan. Ten gevolge van deze vrede maakte de Hervorming grote vorderingen. Maar de katholieke kantons bleven voortgaan met alle vrienden van de Hervorming te vervolgen, en de wederzijdse verbittering nam van dag tot dag toe. De katholieken moesten, vooreerst door hun allen toevoer af te snijden, gestraft worden. Om niet van honger te sterven, besloten zij de oorlog te hervatten. Onverwacht vielen zij in het gebied van Zurich, en bij Kappel werden de onvoorbereide Zurichers geheel geslagen. Ook ZWINGLI sneuvelde aldaar (1531). De macht van de hervormden was ook thans nog verreweg de sterkste, maar hun moed was gebroken. Zo bewilligden zij in een vrede, die de regeling van de kerkelijke betrekkingen aan de willekeur van elk kanton overliet. Nu begon een contrareformatie, die in vele kantons van gemengde belijdenis het katholicisme tot de alleenheerschappij terugvoerde.

Van de beide reformatorische beginselen stelde de W i t t e n b e r g s e reformatie het materie de (de rechtvaardiging door het geloof), de Z u r i c h s e daarentegen het formele (het uitsluitend gezag van de Heilige Schrift) op de voorgrond; bij de eerste gold slechts als verwerpelijk, wat met de Heilige Schrift onverenigbaar was; bij de laatste alles, wat niet uitdrukkelijk in haar geleerd wordt; de eerste was in de Hervorming van de eredienst en van al het uitwendige bedachtzaam en verschonend, de laatste onstuimig en gewelddadig. LUTHER behield beelden, altaren, de tooi van de kerken en het priesterlijk karakter van de eredienst, terwijl hij deze van haar onevangelische bijvoegsels en verbasteringen zuiverde; ZWINGLI verwierp haar onvoorwaardelijk als afgoderij en verbande zelfs de orgels en het klokkengelui. Ofschoon ZWINGLI het beginsel van het gezag van de Heilige Schrift eenzijdig huldigde, deed hij echter het woord Gods dikwijls op willekeurige wijze geweld aan, omdat hij het naar zijn subjectieve opvatting uitlegde, en verklaarde hij LUTHERS waarachtige onderwerping aan het woord Gods voor letterdienst. LUTHER kende gene andere werking ván de Heilige Geest dan door woord en sacrament, Zwingli rukte haar daarvan los en liet haar aan het subjectieve gevoel over. De sacramenten waren bij hem slechts herinneringsteken; ten aanzien van de Persoon van CHRISTUS loochende hij, hierin tot het Nestorianisme overhellende (§ 34, II), de deelneming van de menselijke natuur van CHRISTUS aan de predicaten van Zijn Godheid; de rechtvaardiging in de verdienste van CHRISTUS alleen had bij hem minder een positieve, dan wel (in tegenstelling met de Roomse werkheiligheid) een negatieve betekenis, want in de erfzonde zag hij slechts zedelijke erfziekte, die zelve gene zonde was, en het wezen van de deugd vatte hij zo oppervlakkig op, dat een SOCRATES en CATO ook als heidenen tot de gemeenschap van de zaligen behoren. Daarbij bracht hem zijn bespiegeling tot een fatalistische predestinatie, volgens welke de zedelijke wil tegenover de Voorzienigheid volstrekt onvrij is. LUTHER had gelijk, toen hij later tot ZWINGLI zeide: „Gij hebt een andere geest, dan wij.”

[Het bepaald Luthers standpunt van het Schrijvers doet ook ZWINGLI niet komen tot zijn volle recht. ZWINGLI is eerst door het geloof tot een dieper

inzicht in de wet gekomen, terwijl LUTHER door de schrik van de wet was heengegaan, en ook CALVIJN een plotselinge bekering doorleefd had: vandaar dat nemend het proces van de toeëigening van de gemeenschap met God niet kende. Daardoor stond hij meer op een humanistisch of universalistisch standpunt; hield hij zich liever aan de letter van de Schrift, en kwam het bij hem minder, of althans eerst later tot de ontwikkeling van de leerstellingen; beschouwde hij de zonde meer als krankheid, vatte hij de zedelijke afstand tussen de mens en God als geringer op dan LUTHER en CALVIJN, en legde hij meer nadruk op de reinigende invloed van de Christelijke leer. Daaruit zijn evenzeer te verklaren de eigenaardige beschouwingen over het Woord en de Geest, over CHRISTUS en de Sacramenten, enz. ZWINGLI meende, dat de leer van het Bijbels de mens brengen moest tot het leven. Dat konden noch LUTHER noch CALVIJN toegeven.]

§ 75. Luthers bijzonder en openbaar leven.

Eerst in december 1524 verliet LUTHER het klooster, met de prior de laatste die het bewoonde, en huwde in juli 1525 met CATHARINA VAN BORA, uit het klooster Nimptschen. Ofschoon dikwijls door ziekelijkheid gedrukt, bijna bezwijkende onder de last van zijn bezigheden en wegens dreigende geruchten van aanslagen van de vijanden op zijn leven steeds met de dood voor ogen, behield hij echter met een blijmoedig geloofsvertrouwen een frissen levensmoed en verheugde zich menig uur in de kring zijner vrienden aan de eenvoudige dis, onder gezang, muziek, geestige gesprekken en onschuldige, ofschoon dan ook dikwijls bittere en stoute scherts. Daarbij was hij met raad en daad de troost en hulp van alle verdrukten. Door voortgezette werkzaamheid als schrijver, door persoonlijker omgang met studenten en vreemdelingen, die naar Wittenberg stroomden, door een uitgebreide briefwisseling verkreeg en behield LUTHER een buitengewone invloed op de uitbreiding en bevestiging van de Hervorming. Door vertaling en verklaring van de Heilige Schrift, door predicatiën en andere schriften doordrong zijn evangelische kennis alle klassen van het volks. Een machtige hefboom van de Duitse reformatie was het Duitse kerklied, hetwelk zuivere kennis en blijmoedige belijdenis diep in het inwendige leven van het Duitse volk plantte. LUTHER legde door vertaling of omwerking van oude, alsmede door het dichten van nieuwe, onovertroffen kerkliederen, die hij te gelijk van wonderbaar krachtige en schone melodieën voorzag, de grond tot de liederenschat van de Duits-evangelische kerk. Met bijzondere ijver zorgde hij voor de verbetering en opbeuring van het onderwijs in kerken en scholen, drong aan op de oprichting van nieuwe scholen voor middelbaar en lager onderwijs, en wees, als de gelegenheid zich aanbood, op het gewicht van taalstudiën voor de kerk van het zuivere woord. In het hervormen van de eredienst ging hij uiterst bedachtzaam en verschonend te werk. Onder de velerlei theologische twisten, die LUTHER had te voeren, onderscheiden zich de strijd met koning HENDRIK VIII van Engeland, die met ERASMUS, met KARLSTADT en met ZWINGLI.

I. Luthers twist met Hendrik VIII en met Erasmus.

HENDRIK VIII. koning van Engeland (1509-1547), schreef tegen het werk van LUTHER over de Babylonische gevangenschap van de kerk, waarin deze het aantal

van de sacramenten tot op twee verminderd had, een verdedigingsgeschrift van de Roomse leer van de sacramenten, waarin hij LUTHER met schimp en smaad overlaadde (1522). Hij verkreeg daardoor wel wat hij gewild had, namelijk de eretitel van „Verdediger van het geloofs,” maar LUTHER antwoordde hem zo bar en krachtig, dat hij allen lust verloor, om de strijd voort te zetten. Doch HENDRIK VIII was de weldoener van ERASMUS, en LUTHERS onmeedogende hardheid tegen de Koning verbitterde dezen. De tot hiertoe nog dragelijk vriendschappelijke betrekking tussen LUTHER en ERASMUS kreeg daardoor een geweldige schok. ERASMUS had tot op die tijd toe alle uitnodigingen, om tegen LUTHER te schrijven, van de hand gewezen. Vele papisten beschuldigden hem van geheime verstandhouding met de ketter; anderen geloofden, dat hij voor hem bevreesd was. Dit alles noopte eindelijk ERASMUS om openlijk tegen LUTHER op te komen. Hij bestudeerde thans eerst ijverig diens schriften, waartoe hij van de paus bijzonder verlof verzocht, en zocht er een leerstuk uit, waarbij hij niet als verdediger van Roomse misbruiken behoefde op te treden, maar om welks diepte te doorgronden en te verstaan hij juist het minst geschikt was. LUTHERS levenservaringen, gepaard met de beoefening van de paulinische brieven en van de schriften van AUGUSTINUS, hadden hem doen inzien, dat de mens van nature onvrij, en derhalve onbekwaam tot het waarachtig goede is, en zonder alle eigen toedoen alleen door Gods vrije genade in CHRISTUS tot de zaligheid komt, welke erkentenis dan trouwens ook bij hem, even als bij AUGUSTINUS, toen nog in het leerstuk van de absolute predestinatie uitliep. Dit gevoelen van LUTHER werd door ERASMUS in een geschrift: „Over de vrijen wil” (de libero arbitrio), als gevaarlijk en onbijbels bestreden, en hij stelde daar zijn eigen semi-Pelagianisme tegen over (1524). Na verloop van een jaar antwoordde LUTHER in het werk „Over de knechtelijken wil” (de servo arbitrio) met de volle kracht en het vertrouwen van de hogere geestdrift en van de diepste overtuiging van zijn eigen levenservaring.

II. Luthers strijd met Karlstadt en de Zwitsers.

Ook nadat de dweepers in Wittenberg had moeten bezwijken, bleef KARLSTADT bij zijn revolutionairhervormende richting volharden. In het jaar 1524 begaf hij zich naar Orlamunde. Onder hevige smaaderenen tegen het papisme van LUTHER begon hij hier wederom zijn beeldstormerij en trad nu ook openlijk met een avondmaalsleer op, waarin de ware tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van CHRISTUS geheel en al verworpen werd. Om aan de verwarring een einde te maken, vertrok LUTHER naar Jena en predikte daar in tegenwoordigheid van KARLSTADT tegen de beeldstormers en sacramentarissen (dweepers met het sacrament). Bij een bezoek in Orlamunde werd hij met steenworpen en vloeken ontvangen. KARLSTADT, door de keurvorst uit het land gebannen, begaf zich naar Straatsburg en van daar naar Bazel, waar hij de Zwitserse hervormers in zijn belang zocht te trekken, en steeds heviger geschriften uitgaf tegen LUTHERS „geesteloze lettertheologie.”

LUTHER gaf in deze twist verscheidene gewichtige, zegevierende werken in het licht. De gevoelens, die daarbij verdedigd werden, waren de volgende: Luther had in het geschrift over de Babylonische gevangenschap van de kerk, 1520, in tegenstelling met het heersend gevoelen, dat de genadewerking van de sacramenten van het blote objectieve `ontvangen zonder aanmerking van het subjectieve geloof (opus operatum) afhankelijk maakte, nog vrij eenzijdig de subjectieve zijde op de voorgrond geplaatst, en stond dus in het eerste tijdperk van zijn Hervormingswerk, in van de daad, gelijk hij dit ook later openlijk bekende, in gevaar om tot een achterstelling of verloochening van de objectief wezenlijken inhoud van de sacramenten af te dwalen. Maar hoe

bepaaldijk hij ook de transsubstantiatie als een scholastieke uitvinding betreed, en hoe genegen hij ook naar zijn natuurlijke mens was, om brood en wijn als blote zinnebeelden te beschouwen, zo stond toch de tekst van de schrift hem steeds te krachtig voor ogen, dan dat hij ook toen de ware tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van CHRISTUS had kunnen loslaten. De afdwalingen van de dwepers en sacramentarissen voltooiden nu zijn onvoorwaardelijke onderwerping aan het woord van de heilige Schrift tot dit onwankelbare, gelovig blijmoedige vertrouwen, dat tot aan zijn einde de kern en de hoeksteen zijns levens was. Terwijl hij leerde, dat in, met en onder het brood en de wijn het ware lichaam en bloed van het Heeren — de gelovigen ten zegen, de ongelovigen ten oordeel — ontvangen werd, zocht hij de waren Bijbelse middelweg te houden tussen de onbijbelse uitersten van de papisten en sacramentarissen.

Karlstadt loochende de ware tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van CHRISTUS in het sacrament en wilde het gewicht van de instellingswoorden door de ongerijmde uitlegging wegedeneren, dat Christus daarbij op zijn tegenwoordig lichaam had gewezen en had willen zeggen: „Dit hier is mijn lichaam, dat ik voor u in de dood geven zal, en geniet tot aandenken daarvan brood en wijn.” Zwingli stemde in dit leerstuk met hem overeen, maar koos daartoe een anderen grondslag, daar hij de woorden „dit is” door „dit betekent” verklaarde. Oecolampadius daarentegen meende, dat de uitdrukking „lichaam” in de instellingswoorden zoveel was als „teken van het lichaam.”

§ 76. De Duitse Hervorming. 1529 en 1530.

1). In het jaar 1529 werd een nieuwe rijksdag te Spiers gehouden. Thans was de stand van de zaken anders dan in 1526. De prelaten waren zeer talrijk bijeengekomen en de meerderheid was op de zijde van de katholieken. De keizer had de handen weer ruim gekregen en liet door zijn broeder FERDINAND de nalatige en ongehoorzame stenden ernstig aanzeggen, om het edict van Worms te voltrekken en het Rijksdagbesluit van 1526 te vernietigen. De meerderheid verhief het keizerlijke voorstel tot een stendenbesluit, maar de evangelischen dienden daartegen een plechtig protest (sedert die tijd heten zij protestanten) en een appèl aan de keizer, aan een vrij concilie en een Duitse nationale vergadering in. PHILIP van Hessen drong thans bij de evangelische vorsten ten sterkste er op aan om krachtdadig op te treden, en wenste ook tot versterking van het verbond een vereniging met de Zwingliaansgezinde bovenlandse steden. Hij deed daarover een theologisch colloquium te Marburg (1 tot 3 okt. 1529) plaats hebben. Nadat hier ZWINGLI met MELANCHTHON, LUTHER met OECOLAMPADIUS afzonderlijk hadden gesproken, had het openlijke colloquium plaats, dat echter in het leerstuk van het avondmaal gene vereniging ten gevolge had. Men ging echter van elkander met de belofte om het' verschil te zullen laten rusten. Kort daarop vergaderden de evangelische vorsten op het convent te Schwabach. LUTHER had op grond van de Marburgse artikelen een belijdenis ontworpen (de 17 Schwabachsche artikelen), waarvan de ondertekening aan de bovenlandse steden tot voorwaarde van de opneming in hun gemeenschap gesteld werd : zij weigerden echter de ondertekening, en het convent bleef zonder gevolg.

2). De rijksdag te Augsburg (1530) moest naar de wil van het keizers de godsdienstige aangelegenheid beslissen. Daarom eiste de keurvorst van zijn godgeleerden een korte

en duidelijke samenvatting van het evangelisch geloof, en deze werd hem te Torgau na een herhaalde omwerking van de 17 Schwabachsche artikelen (de Torgausche artikelen) door hen overhandigd. De keurvorst liet LUTHER, die nog in de kerkelijke- en rijksban was, te Coburg achter, en reisde met SPALATIJN, MELANCHTHON en JONAS naar Augsburg. De aankomst van de keizer werd vertraagd, en MELANCHTHON maakte van de vrije tijd gebruik, tot op de opening van de rijksdag (20 juni), om op grond van de Torgausche artikelen de **Augsburgsche confessie** (confessio Augustana) te ontwerpen. Dit bondige, klare, even bepaalde als zachtzinnige geschrift verwierf ook LUTHERS volkomen goedkeuring. Reeds in de eerste zitting eiste de keizer van de protestantse vorsten, dat zij hun verklaring ten aanzien van de godsdienst schriftelijk zouden overhandigen. Op de 24ste juni verklaarden zij, dat zij hun belijdenis openlijk wilden voorlezen. Maar slechts met grote moeite verkregen zij, dat de keizer hun de openlijke voorlezing op de 25ste juni toestond. De beide Keursaksische kanseliers, doctor BAIER en doctor BRÜCK, traden nu, de eerste met een Duits, de laatste met een Latijns exemplaar van de confessie, voor de vergadering. De keizer verlangde de voorlezing van het Latijnse, maar de keurvorst dreef door, dat het Duitse voorgelezen werd. De confessie maakte op velen van de verzamelde vorsten een gunstige indruk en nam vele vooroordelen omtrent het geloof van de protestanten weg, terwijl de evangelische belijders zich krachtig voelden gesterkt door de eenparige belijdenis van hun geloof voor keizer en het rijk.

Aan de katholieke godgeleerden JOHANNES FABER, ECK en COCHLAEUS werd door de keizer de taak opgedragen om de confessie te wederleggen. Zij vervaardigden een zogenaamd confutatie geschrift, dat op de 3de augustus voorgelezen werd. De keizer verklaarde nu, dat dit geschrift het gevoelen bevatte, waaraan hij wilde vasthouden; dat hij van de vorsten hetzelfde verwachtte; overigens was hij de beschermheer van de kerk, en niet voornemens een kerkelijke scheuring in Duitsland te dulden. De protestanten eisten een afschrift van de confutatie om nader te overwegen. Dit werd hun geweigerd, en het rijksdagsbesluit van de 22^e september luidde aldus: „daar de confessie van de protestanten weerlegd was, werd hun nog een uitstel tot de 15de april van het aanstaande jaar toegestaan om te overwegen; zij moesten zich echter tot op dit tijdstip van elke uitbreiding van hun ketterijen door gedrukte schriften en prediking onthouden; binnen zes maanden zou een algemeen concilie samengeroepen worden. Het edict van Worms moest ten uitvoer worden gelegd en het kamergericht de ongehoorzamen straffen." De protestanten wilden nog de apologie van de Augsburgse confessie overgeven, die ter beantwoording van de confutatie door MELANCHTHON opgesteld was, maar de keizer weigerde hardnekkig die aan te nemen.

§ 77. De Duitse Hervorming. 1530-1555.

1. Het ongunstige Rijksdagsbesluit van Augsburg noodzaakte de protestanten om zich vaster met elkander te verbinden. Op een convent te Smalkalden (1531) sloten zij een krachtig verbond van verdediging voor zes jaren. Dit kwam de keizer onverwacht en ongelegen. Hij knoopte nieuwe onderhandelingen aan, wier uitkomst, de godsdienstvrede was van Neurenberg (1532), aan beide partijen tot op het aanstaande concilie de plicht van wederzijdse vriendschap en Christelijke liefde oplegde. Door de

keizer gedrongen, verklaarde CLEMENS VII eindelijk in 1533, dat hij binnen het jaar een concilie te Mantua, Bologna of Piacenza volgens de gebruikelijke wijze houden wilde; maar hij eiste vooraf van de protestanten onvoorwaardelijke onderwerping aan diens besluiten. Zodanig een voorwaarde konden zij natuurlijk niet aannemen; zij beloofden echter te zullen verschijnen, om zich te verantwoorden. De nieuwe paus PAULUS III (1534-1549), nam de voorbereidende maatregelen van het concilie schijnbaar met groten ijver, en, daar de protestanten bij hun vorige verklaring volhardden, Zo kon hij hun ligtelijk de schuld geven, dat gene niet tot uitvoering kwamen. Het Smalkaldische verbond werd voor tien jaren verlengd, nadat het reeds vroeger door de toetreding van de hertogen van Pommeren en Wurtemberg, alsmede van verscheidené steden versterkt was. Hertog ULRICH van Wurtemberg namelijk was door PHILIP van Hessen weer in het bezit van zijn land, waaruit hij verdreven was, hersteld (1534), en voerde thans de reeds lang vurig begeerde Hervorming in Wurtemberg door BRENZ, BLAURER en SCHNEPF in. Ook de bovenlandse steden, met Straatsburg aan het hoofd, waren middelerwijl geheel tot de Lutheresen genaderd. Na een r e l i g i e g e s p r e k te Kassel (1535) tussen MELANCHTHON en BUCER, kwam in mei 1536 de Wittenbergsche concordia tot stand, waarin de steden op een ondubbelzinnige wijze tot de Augsburgse confessie toetraden.

2. In juli 1536 schreef de paus werkelijk het concilie te Mantua voor het volgende jaar uit. Daarom kwamen de protestanten in het begin van 1537 tot een beraadslaging te Smalkalden bijeen. Op last van de keurvorst (JOHAN FREDERIK de grootmoedige, 1532-1554) had LUTHER in de zogenaamde Smalkaldische artikelen een antipapistisch belijdenisgeschrift ontworpen, dat hier aangenomen en ondertekend werd. Overigens nam men gemeenschappelijk het besluit, om de deelneming aan een Italiaans concilie, waarin de paus partij en rechter te gelijk zou zijn, te weigeren. Het concilie bleef achterwege, Zo als de paus gewild had, maar in 1538 sloten ook de katholieke vorsten te Neurenberg in de heilige l i g u e een verbond ter onderdrukking van het protestantisme. In het volgende jaar (1539) stierf hertog GEORGE van Saksen, zijn broeder HENDRIK volgde hem op, en nu werd ook in het Albertinisch Saksen de langgewenste Hervorming ingevoerd. Bijna ten zelfden tijde ging ook keurvorst JOACHM II van Brandenburg (wiens vader JOACHIM I een onverzoenlijk vijand van de Hervorming geweest was) met zijn land tot het evangelisch geloof over. De keizer had de handen nog niet ruim genoeg, en onder de katholieken zelf waren er velen, die oprecht een verzoening door wederzijdse toenadering wensten. Er werden derhalve nieuwe onderhandelingen aangeknoopt. Het religiegesprek te Worms (1540) bleef inmiddels vruchteloos. Een beter gevolg beloofde men zich nu van het gesprek te Regensburg (1541). Over het artikel van de rechtvaardiging kwam hier werkelijk een toenaderend evangelische overeenstemming tot stand; ook het sacrament onder beide gedaanten werd toegestaan. Daarentegen leed de verdere vereniging op de transsubstantiatieleer schipbreuk. De keizer verplichtte de protestanten tot de overeengekomen artikelen, tot op het aanstaande concilie (het Regensburgsche interim); een medeverplichting van de katholieken was niet te verkrijgen.

3. Terwijl de keizer door dreigende oorlogen met de Turken en Fransen gebonden was, waren de uitzichten van de protestanten verscheidene jaren lang zeer gunstig. Hertog HENDRIK van Brunswijk, een van de hevigste vijanden van de Hervorming, werd door de landgraaf en de keurvorst van Saksen overwonnen. Zijn land werd veroverd en een buit van de Hervorming. De Opperpaltz was reeds lang evangelisch,

in 1543 volgde de jonge Paltz, (onder OTTHENDRIK), in 1546 eindelijk ook de Keurpaltz onder FREDERIK II.

De keurvorst en aartsbisschop van Keulen, HERMAN VAN WIED, liet in 1543 door BUCER en MELANCHTHON een plan tot Hervorming zijner landen ontwerpen, waarmede zijn landstenden volkomen eenstemmig waren. van het te krachtiger verzetten zich echter het domkapittel en de universiteit. HERMAN bezweek eindelijk voor de pauselijke ban en deed in 1547 afstand als keurvorst en aartsbisschop. Ondertussen had de keizer naar buiten de handen weer ruim gekregen door de vrede te G r e s p y (1544). Hij besloot nu, om al zijn kracht aan de Duitse zaken te wijden. De paus zag zich gedwongen, op de 13den dec. 1545 het zolang beloofde concilie te Trente (ene Duitse stad) te openen. Het doel van het keizers was, de paus tot een katholieke kerkverbetering en de protestanten tot een onderwerping aan deze te dwingen. Inmiddels beval de keizer, als grondslag van vereniging voor de verhandelingen van het concilie, een colloquium te Regensburg (1546), dat echter zonder resultaat bleef. Tegelijkertijd rustte hij zich toe om de politieke raag van het protestantisme te onderdrukken door vernietiging van het Smalkaldische verbond, en deed de keurvorst en de landgraaf als oproerlingen en meinedige vazallen in de rijksban. Onderschepte pauselijke brieven onderrichtten de protestanten van het gevaar, waarin zij verkeerden. Keizer en paus hadden zich uitdrukkelijk tot uitroeiing van de ketters verbonden, en de laatstgenoemde had een kruistocht met vollen aflaat tegen hen uitgeschreven. De protestanten wilden ondertussen ook nu nog de aanvallende partij niet zijn, en gaven door besluiteloosheid, onenigheid en lang dralen de zekere overwinning uit hun handen. Hertog MAURITS van Saksen, ofschoon zelf van de evangelische belijdenis toegedaan, maar om staatkundige redenen met de keizer verbonden, bezette middelerwijl Keursaksen. Wel werd hij door de keurvorst teruggedrongen, maar de keizer snelde toe, en JOHAN FREDERIK werd bij Mühlberg (24 april 1547) volkomen geslagen en gevangen genomen. Reeds was hem, als een oproerling, het doodvonnis voorgelezen, doch men schonk hem het leven. MAURITS werd met de keurvorstelijke waardigheid en met een gedeelte van de keurvorstelijke landen beleend. De landgraaf was thans tegen de raag van het keizers niet opgewassen, gaf zich onder bemiddeling van zijn schoonzoon MAURITS over, verzocht op zijn knieën om vergiffenis, maar werd desniettemin in hechtenis genomen. LUTR was kort voor het uitbreken van de oorlog, op de 18den febr. 1546, in de ouderdom van 63 jaren te Eisleben, waarheen hij ter beslechting van een twist tussen de graven van Mansfeld geroepen was, blijmoedig en zalig in zijn Heere ontslapen.

§ 78. Vervolg.

Om de latere deelneming van de protestanten aan het concilie onmogelijk te maken, had de paus reeds in de eerste zittingen gewichtige protestantse leerstukken veroordeeld, en, om aan de keizerlijke Hervormingsmaatregelen te ontsnappen, het concilie in maart 1547, onder voorwendsel van een gewaande pesttaardige ziekte, naar Bologna verlegd, waar het zich weldra ontbond. Vruchteloos was de gramstorigheid van het keizers. Doch op het toppunt van de onbepaalde oppermacht in Duitsland geraakt, liet hij zijn verenigingsplan geenszins varen. Gedurende de Rijksdag van Augsburg (1548) deed hij door de edelen en zachtvaardige bisschop van Naumburg, JUL. VON PFLUGK, en de keurvorstelijkbrandenburgschen hofprediker JOHANNES

AGRICOLA van Eisleben het Augsburgsche interim als voorlopige regel tot op de beslissing van een algemeen concilie opstellen en door de rijksdag bekrachtigen. Hij kon evenwel zijn aanvankelijk doel, om het voor beide partijen kracht van wet te geven, niet bereiken, en zo bleef het er bij, dat het alleen voor de protestanten verbindend zou zijn. De invoering echter van dit interim kon allerwegen slechts met dwang geschieden.

Omtrent 400 trouwe dienaren van het Woord dwaalden met vrouw en kind zonder brood en zonder dak door de rijksban getroffen in Zuid-Duitsland rond. Veel hardnekkiger was de tegenstand in Noord-Duitsland, inzonderheid in de neder-Duitse steden. Maagdenburg, sedert de Smalkaldische oorlog nog altijd onder de rijksban, was de verzamelplaats van alle gevluchte tegenstanders van het interim. Zelfs MAURITS van Saksen durfde tegenover de weerzin zijner landstenden de onvoorwaardelijke invoering niet wagen. Hij sloeg enera middelweg in, en liet het door zijn godgeleerden (MELANCHTHON, G. MAJOR, BUGENHAGEN, enz.) omwerken tot het Leipziger (of kleine) interim (1548), waarin het katholieke ceremonieel voor onverschillig (adiaphoron) verklaard werd en dat in ruime bewoordingen een met de evangelische leer overeenkomstige uitlegging toeliet, — maar ook zo nog de grootste afkeuring vond. De gisting hield enige jaren aan, tot dat de nieuwe paus, JULIUS III, de voortzetting van het concilie van Trente op de 1ste mei 1551 bepaalde.

De keizer eiste, dat de protestanten hier hun afgevaardigden zouden zenden. MAURITS verlangde stemrecht voor de protestanten, vernietiging van de vroegere besluiten en onderwerping van de paus aan het concilie, en MELANCHTHON bewerkte, tot grondslag van de verhandelingen over de leer, de *confessio saxonica* of *repetitio confessionis Augustanae*. Reeds waren Wurtembergsche en Straatsburgse afgevaardigden te Trente aangekomen en met hun eisen door het concilie afgewezen; MELANCHTHON was derwaarts op weg, toen MAURITS plotseling aan alle anders onvermijdelijke verwickelingen een einde maakte. MAURITS had namelijk van de keizer last gekregen om het weerspannige Maagdenburg te tuchtigen; ten dien einde had hij een aanzienlijk leger verzameld, Maagdenburg veroverd, zich door de bezetting van de stad versterkt, en verklaarde nu de keizer, die hij van trouweloosheid en het verbreken van zijn woord ten opzichte van de vrijheid van de evangelische godsdienst, van het gevangen houden van de landgraaf, enz. beschuldigde, de oorlog. De keizer, tot de oorlog geheel onvoorbereid, moest de eisen van MAURITS in de vrede van Passau (1552) toestaan. Op grond van dit verdrag werd op de eerstvolgende Rijksdag de Augsburgsche godsdienstvrede (25 sept. 1555) gesloten. Aan de aanhangers van de Augsburgsche confessie werden volle godsdienstvrijheid en gelijke rechten met de katholieken verleend; maar het recht tot verdere Hervorming werd slechts toegestaan aan de rijksstenden, en aan de onderdanen, werd in geval van botsing met een van hun geloof verschillende overheid, vrije aftocht verzekerd.

De Rooms-koning FERDINAND dreef daarenboven, in weerwil van het protest van de evangelische stenden, de wet van het geestelijke voorbehoud (*reservatum ecclesiasticum*) door, volgens welke de kerkelijke stichtingen, die nog niet in handen van de protestanten waren, ook bij de overgang hunner bezitters aan de katholieke kerk zouden blijven behooren. De handhaving van de vrede was aan de wettig bekrachtigde rijkslichamen van de katholieke en van de evangelische stenden opgedragen (*Corpus Catholicorum* en *Corpus Evangelicorum*). De keizer, op het punt om van zijn kronen en de wereld afstand te doen, had aan de verhandelingen niet meer deel genomen, en reeds in 1553 was MAURITS in de strijd met de vriend zijner jeugd, de markgraaf ALBRECHT van Brandenburg, gevallen.

In Duitsland stond de politieke macht en omvang van de protestantse kerk met die van de katholieke tamelijk gelijk. Tegenover de drie geestelijke keurvorsten van Keulen, Mainz en Trier stonden de drie protestantse keurvorsten van Saksen, de Palts en Brandenburg; en de macht van de protestantse rijkssteden, alsmede van de meeste kleinere vorsten, woog tamelijk tegen die van Oostenrijk en Beieren op. Nieuwe aanwinst van landen deed de Hervorming sedert de godsdienstvrede niet meer. Een tweede poging ter Hervorming in Keulen door de keurvorst GEBIARD (15b2) eindigde met diens afzetting.

§ 79. De Hervorming van Geneve.

Ook Frans Zwitserland was van de hervormende beweging niet onaangeroerd gebleven. Sedert 1526 werkten hier WILLEM PAREL en PIETER VIRET uit Frankrijk als hervormers, en in 1535 nam Geneve openlijk de nieuwe leer aan. Maar ook hier kwam, even als elders, nevens de reformatie en ook weldra tegenover haar, een richting op, die al het bestaande omverwierp, en zich van alle tucht en orde wilde ontslaan. De leer van deze Geneefsche Spirituels of Libertins was over het geheel pantheïstisch, waarbij God en mens als identiek, de zonde slechts als schijn, het huwelijk als een verwerpelijke beperking, de Heilige Schrift als niets en de zogenaamde geest als alles werd voorgesteld. Het bedwingen dezer richting en het zegevierende doorzetten van de Hervorming was het werk van **Johannes Calvijn**.

Geboren te Noyon in Picardie (1509), werd hij reeds vroeg met de leer van de hervormers bekend, gaf de geestelijke prebende, in wier bezit hij reeds sedert zijn twaalfde jaar was, op en beoefende met uitstekend gevolg de rechtsgeleerdheid. Doch weldra veranderde hij weder, en leidde zich uitsluitend op de studie van de godgeleerdheid toe. Toen hij wegens te vrije uitdrukkingen vluchten moest (1533), bezwoer PAREL hem op zijn reis door Genève in Gods naam om te blijven (1536). Hier ontwikkelde hij nu in de strijd tegen de libertijnse partij, die hij door onverbiddelijk gestreng kerkelijke tucht zocht te vernietigen, de gehele kracht van zijn in denken en handelen even consequente als onbuigzame geest.

De tegenpartij verkreeg evenwel een tijd lang de overhand en CALVIJN werd in 1538 verdreven. Hij wendde zich naar Straatsburg, waar hij als prediker en hoogleraar werkte en met de Duitse Hervorming in menigvuldige aanraking kwam. Maar reeds in 1541 werd hij hoogst eervol naar Genève teruggeroepen en voltooid nu in onvermoeide werkzaamheid onder aanhoudende strijd tegen de Libertijnse oppositie, die in de raad zelf een sterke partij voor zich had, de strengste doorzetting van zijn godsdienstige en zedelijke Hervorming in kerk en staat. Het hoofdwerk, waarin deze uitvoerig is neergelegd, is zijn zeer vele malen herdrukte *Institutio Religionis Christianae* (1536-1559).

De Zwingliaanse richting werd door zijn krachtige werkzaamheid bijna geheel teruggedrongen. Door zijn uitgebreide briefwisseling en zijn talrijke schriften strekte zich zijn invloed tot ver over de grenzen van Zwitserland uit. Genève werd het toevluchtsoord voor allen, die om hun geloof moesten vluchten, en de aldaar door CALVIJN gestichte universiteit verzorgde bijna alle buitenlandse gereformeerde gemeenten van leraars, die in streng Calvinistische geest gevormd waren. CALVIJN stierf in het jaar 1564 en liet aan zijn gelijkgezinden, maar veel zachteren vriend, de geleerden THEODOBUS BEZA († 1605) de voortzetting van zijn werk over. — De

tweede Helvetische confessie (conf. Helv. posterior), door BULLINGER te Zurich opgesteld, de voornaamste onder alle gereformeerde schriftelijke belijdenissen, die in 1566 openbaar gemaakt en door alle gereformeerde landen erkend werd, voltooide de zegepraal van de calvinistische richting over de Zwingliaanse.

1. CALVIJN stelde ZWINGLI ver beneden LUTHER, en aarzelde geenszins om de avondmaalsleer van ZWINGLI een prófane leer te noemen. Met Luther, die hij overigens hoogachtte, is hij nooit in nadere, persoonlijke betrekking getreden, maar van het te meer met MELANCHTHON, op wie dit dan ook niet zonder invloed bleef (§ 81, IV). Maar hoezeer CALVIJN zich ook door godsdienstige diepte en innigheid boven ZWINGLI verhief, hoe stellig hij ook in de leer tot LUTHER naderde, stond hij toch in beginsel niet met de laatste, maar veeler met de eerste op wezenlijk gelijke bodem (§ 74). zijn verhouding tot de reformatorische beginselen is in de grond nog dezelfde, als bij ZWINGLI. Zijn schriftverklaring is wel onvergelijkelijk dieper dan die van ZWINGLI, in het algemeen ook grondiger, scherper en wetenschappelijker dan die van LUTHER, maar hij was niet in staat om zo kinderlijk onbevooroordeeld en eenvoudig in de innigste diepten van de schrift af te dalen, zich zo moedig en zo vrij in haar te bewegen.

Met de kerkelijke overlevering (traditie) had hij evenzo uitdrukkelijk als ZWINGLI gebroken. In het leerstuk van de persoon van CHRISTUS helde hij even als deze tot het Nestoriaanse over, en kon daarom ook in de avondmaalsleer niet tot het diepe geloof van LUTHER doordringen. Hij leerde namelijk, even als eenmaal BERENGARIUS (§ 54, II), dat de gelovige in het sacrament door middel van het geloof wel slechts geestelijk, maar toch ook werkelijk met het lichaam en bloed van het Heren (door een kracht, die van het ter rechterhand Gods verhoogde lichaam van CHRISTUS uitgaat) gespijzigd wordt, dat echter de ongelovige slechts brood en wijn ontvangt. In het leerstuk van de rechtvaardiging stemde hij wel met LUTHER overeen, maar toch lag in zijn streng, bijna oudtestamentisch vasthouden aan de wet een diep geground onderscheid.

In zijn predestinatieleer ging hij, in onverbiddelijke consequentie, in onbuigzame stijfzinnigheid en hardheid, AUGUSTINUS nog te boven.

Noot Toorenbergen:

Deze vergelijking van LUTHER met CALVIJN is niet juist. CALVIJN zocht veel sterker alle Nestorianisme te vermijden, dan LUTHER ooit het Eutychia-nisme, ja het Docetisme heeft kunnen overwinnen. CALVIJN zocht in werkelijkheid de eenheid van de Goddelijke en menselijke natuur in CHRISTUS tot volle recht te doen komen, terwijl LUTHER werkelijk die eenheid alleen door een communicatie idiomatum zocht te vinden, welke geen van beide tot haar recht doet komen. Van daar dat de Hervormde Kerk in Luthers Avondmaalsleer niet vinden kon, wat in 's Heeren Avondmaal werkelijk te vinden is: Geen sacramentele kracht kan zij aan de bondzegelen toekennen, onafhankelijk vage het geloof, omdat zij voor haar zijn zichtbare tekenen en onderpanden van Gods genade in CHRISTUS, welke alleen door het geloof kunnen worden aangenomen. Het is ook hier gemeenschap van de mens met zijn Heer als de vrucht van zijn deelhebben aan wat hem door de bondzegelen wordt aangeboden.

In de predestinatieleer ging CALVIJN uit niet van het wijsgerig Godsbegrip, maar van de kennis van God en van ons zelf; — van God, niet maar dat er een

God is, maar van wat ons nodig is aangaande Hem te kennen. En zo klom hij van uit deze Gods- en zelfkennis op, tot wat hij in het leven bevestigd vond. De tweehed in LUTHERS leer omtrent de onmacht en toch de verantwoordelijkheid van de mens, omtrent Gods bovennatuurlijke genadewerking en van het menschen macht om het aangeboden middel te verwerpen, kon bij CALVIJN geen plaats vinden. Wij erkennen dus, dat CALVIJN wat de Christologie betreft in de erkenning van het Godmenselijke wezen van CHRISTUS de voor zijn tijd zuiverste uitdrukkingen gevonden heeft, welke zeer zeker voor latere ontwikkeling vatbaar bleven; — dat hij in de Avondmaalsleer veel beter de gemeenschap met CHRISTUS heeft gevonden dan LUTHER haar in zijn consubstantiatie (in en onder) ooit bereiken kon; en dat hij in de predestinatie, niet met LUTHER uit het antropologisch maar uit het Theologisch oogpunt de predestinatie als vrije genade Gods vasthield. Wat later bij de echt Lutherse kerk de avondmaalsleer en daarmee de eenzijdige richting van het mechanisch geloofsbegrip tot middelpunt van de dogmatiek stelde, was bij CALVIJN veel meer en beter het geloofsleven van de Christen in gehoorzaamheid aan God de voorwaarde van de verlossing, welke aan het Avondmaal genoten werd.

2. Ook in Duitse landen werd de gereformeerde kerk in gematigd Calvinistische zin ingevoerd door de overgang van enige vorsten, die nu ook hun landen meestal met geweld deden overgaan. Keurvorst FREDERIK III van de Palts ging in 1560 over, richtte de kerk van zijn land naar gereformeerde beginselen in en liet door zijn Godgeleerden, ZACHARIAS URSINUS en CASPAR OLEVIANUS, de Heidelbergse Catechismus, het hoofdsymbool van de Duits Hervormde kerk, opstellen (1563).

Na vruchteloze pogingen ter vereniging ging de landgraaf MAURITS van Hessen Kassel in 1604 over. Ook in Anhalt werd het calvinisme met geweld ingevoerd. Het gewichtigst was echter de overgang van JOHAN SIGISMUND, keurvorst van Brandenburg, op kerstmis 1613. Het vaststellen van de Markische confessie (confessie Marchica) bezegelde deze stap. Maar in weerwil van vele gewelddadige maatregelen konden de Lutherse landen niet tot navolging overgehaald worden. Onder de Duitse rijkssteden was het voornamelijk Bremen, dat onder hevige volksbewegingen het calvinisme aannam (§ 81, IV).

§ 80. De Hervorming buiten de landen van de eerste vestiging.

Uit de landen, waar de Hervorming zich het eerst gevestigd had (Duitsland en Zwitserland), drong zij in alle overige Europese landen door, zonder evenwel allerwegen vasten voet te kunnen verkrijgen. In Zweden, Denemarken en Noorwegen, alsmede in Koerland, Lijfland en Estland verwierf de Lutherse, in Engeland, Schotland en de Nederlanden de gereformeerde belijdenis de alleenheerschappij. In Frankrijk, Polen, Bohemen, Moravië, Hongarije en Zevenbergen werd de Hervorming wettig erkend en geduld; alleen in Spanje en Italië gelukte het, haar opkomen geheel te verhinderen.

I. In Denemarken begunstigde reeds CHRISTIAAN II de Hervorming. Nadat hij afgezet was, ondervond FREDERIK I (1523—1533) nog velerlei tegenstand van de

kant van de bisschoppen, maar de nieuwe leer had reeds onder het volk wortel geschoten, en Zo kon de koning op de rijksdag te Odensee (1527) een besluit doen aannemen, waarbij de Lutheranen gelijke rechten met de katholieken verkregen. Zijn zoon, CHRISTIAAN 11I, nam de weerspannige bisschoppen gevangen (1534), liet zich door BUGENHAGEN kronen, en droeg hem de kerkelijke regeling van het lande op. Noorwegen en IJsland volgden het voorbeeld van het hoofdland. — In Zweden predikten reeds sedert 1519 de broeders OLAUS en LAURENS PETERSON, leerlingen van LUTHER en MELANCHTON, het evangelie. Krachtig bevorderde GUSTAAF WASA (sedert 1523) de voortgang van de Hervorming, en een rijksdag te Westeräs (1544) verwijderde de laatste overblijfselen van het pausdom. Het bisschoppelijke kerkbestuur bleef bij de nieuwe regeling bestaan.

In Pruisen voerde de grootmeester, ALBRECHT van Brandenburg, de Lutherse belijdenis in, en te gelijk verhief hij Pruisen tot een wereldlijk hertogdom onder Poolse leenheerschappij (1525). In Pelen was reeds door de daarheen gevluchte Boheemse broeders (§ 67, III) de grond bearbeid. De Lutherse en de gereformeerde belijdenis vonden daar onder koning SIGISMUND AUGUST (sedert 1548), die van de Hervorming genegen was, gelijken toegang. De drie Hervormingspartijen stelden in het verdrag van Sendomir (1570) een verenigingsformulier op (dat zich in het leerstuk van het avondmaal zo Luthers mogelijk uitdrukt), zonder de inwendige twisten, die nog door scheurmakende pogingen vermeerderd werden, te kunnen bedwingen. Gedurende het interregnum (1573) werd er een godsdienstvrede (pax dissidentium) gesloten, die aan de protestanten alle burgerlijke rechten verzekerde, maar desnietteenstaande ging de papistische partij voort met de onderdrukking en verdringing van de dissidenten.

De Lutherse Hervorming vond in Koerland en Lijfland spoedig ingang.

Riga ging reeds in 1523 over en trad in 1538 tot het Smalkaldisch verbond toe. De legermeester, GOTTHARD KETTLER, verklaarde zich voor de Hervorming en werd hertog van Koerland en Semgallen (1561).

II. HENDRIK VIII, koning van Engeland, wilde, na zijn pennenstrijd met LUTHER (§ 75, I), zijn roeping als „Verdediger van het geloofs” liever met galg en zwaard ten uitvoer brengen. Zijn overspelige liefde voor ANNA BOLEYN veroorzaakte intussen zijn losscheuring van de paus (1532), die zijn huwelijk met CATHARINA van Arragon, de weduwe van zijn broer, om de wil van de keizer, haar neef, niet voor ongeldig had willen verklaren. In de leer echter wilde HENDRIK goed katholiek blijven, en vervolgde daarom evenzeer Lutheranen als papisten. Van de kant van de katholieken stierven als martelaars de eerwaardige bisschop PISHER en de voormalige kanselier THOMAS MORUS. THOMAS CRANMER moest de Hervorming van de koning tot stand brengen en werd daarom tot aartsbisschop van Canterbury verheven; maar in zijn hart een ijverig aanhanger van de Zwitserse Hervorming, trachtte hij in het geheim haar ingang zoveel mogelijk te bevorderen. Onder de regering van de onmondige EDUARD VI (1547-1553) kon hij vrijer optreden, maar juist dit bracht hem, onder de regering van MARIA (1553-1558), de dochter van CATHARINA, op de brandstapel. Een gelijk lot trof omtrent 300 aanhangers van de nieuwe leer. Maar ELIZABETH (1558—1603), de dochter van ANNA BOLEYN, schonk aan de Hervorming een volledige zegepraal. De

anglicaanse staatskerk behield uit het catholicisme de bisschoppelijke inrichting en vele liturgische bestanddelen.

Het Book of common prayer werd als grondslag van de eredienst, de „39 artikelen” werden als regel van de leer vastgesteld, die wel wezenlijk gereformeerd is, maar van de Lutherse in vele opzichten nabijkomt. Tegenover de naar het catholicisme overhellende bestanddelen in eredienst en kerkregeling stelden de P u r i t e i n e n een presbyteriale inrichting, een eenvoudige eredienst en uiterst strenge kerkelijke tucht. Tot herstelling van de kerkelijke eenheid vaardigde de koningin de uniformiteitakte (1563) uit, en strafte zij de wederspannigen (non conformisten) met geldboete, gevangenis en verbanning. Daardoor werd echter het kwaad nog erger. Een partij van de non-conformisten, de independenten, dreef de zucht naar onafhankelijkheid zó ver, dat zij ook de presbyteriën en synoden verwierpen en hun predikers alleen van de willekeur van de meerderheid in de afzonderlijke gemeenten afhankelijk maakten.

Ook in Ierland voerde ELIZABETH de anglicaanse kerk met geweld in, en wees haar alle kerkelijke goederen toe, maar desniettemin bleef het grootste deel van het Ierse volk onder bestendige druk aan de katholieke kerk vasthouden.

In Schotland verkondigde PATRIK HAMILTON, die te Wittenberg gestudeerd had, reeds vroeg het evangelie, en stierf, 24 jaren oud, op de brandstapel (1528). Nog vele martelaars volgden hem. Onder de staatkundige verwarringen schoot de Hervorming altijd vaster wortel onder het volk en de adel, in weerwil van de tegenstand van de STUARTS en van de bisschoppen. Als eigenlijk hervormer van Schotland trad JOHANNES KNOX († 1572) op. Te Genève gevormd, drukte hij van de Schotse kerk ten aanzien van inrichting en leer het strengste calvinisme in. Als galeislaaf tot ijzeren onbuigzaamheid van karakter gehard, trotseerde hij als hervormer zoowel de toorn als de tranen van de jonge koningin MARIA STUART, en dreef met vurige ijver en in revolutionaire storm de Hervorming zegevierend door. Van de ongelukkige koningin bleef ten laatste niets overig, dan zich in de armen van haar doodvijandin ELIZABETH te werpen (1568). Haar zoon, JACOBUS VI, nog een kind, werd gekroond; de hervormers hadden het regentschap in handen. Na de dood van ELIZABETH verenigde JACOBUS (als JACOBUS I) Engeland en Schotland. Hij ging gebukt onder de haat zoowel van de papisten als van de non-conformisten en bracht dien ook over op zijn zoon KAREL I (1625—1649). De Schotten sloten in 1638 een verbond (convenant) tot handhaving van het calvinisme, de Engelsen duchtten de wederinvoering van het catholicisme, het bloedbad van de in Ierland wonende protestanten (1641) werd de koning te last gelegd, en het staatkundig-kerkelijk fanatisme van de independenten onder OLIVIER CROMWELL bracht hem op het schavot (1649).

III. KAREL V bezat de Nederlanden als het erfdeel zijner grootmoeder MARIA van B o u r g o n d i ë. Hier was reeds in het vorige tijdvak (§ 62, H; 67, IV) de Hervorming voorbereid, die nu van het te meer bij het vrijzinnige en nijvere volk een krachtige weerklank vond. Hier had een deel van de geestelijkheid zich tegen de onzedelijkheid, onkunde en geldafpersingen van de Grote meerderheid van de priesters en monniken verzet. Hier schitterde een WILLEM FREDERIK te Groningen door zijn voorbeeldig leven, en oefenden de *broeders des gemenen levens* door hun voortreffelijke scholen de beste invloed niet alleen op de jeugd, maar ook op de volwassenen. De stichtelijke lectuur werd steeds meer hervormend. De lezing van de Heilige Schrift nam toe,

sedert zij in een klimmend aantal Bijbedrukken de ware martelaarslectuur werd. De Dominicaner WOUTER van Utrecht, de volgelingen van GANSFORT te Groningen, GELLIUS FABER (Priester te Jelsum), MENNO SIMONS (Pingjum), en Zo vele anderen waren rijp voor de stem van LUTHER. Daarom vonden zijn schriften Zo veel ingang, ofschoon zij zelve voor de daad van LUTHER terugdeinsden. Van uit de Augustijnerkloosters (HENDRIK VAN ZUTPHEN te Dordrecht; VOES en VAN ESCH te Antwerpen), met de Saksische congregatie verenigd) ging de kracht uit, die ten marteldood leidde.

Reeds van de beginne waren er evenwel twee oorzaken, waarom de Hervorming in de Nederlanden niet de Lutherse stroming volgen zoude. Allereerst MENNO SIMONS en de zogenaamde wederdopers, en ten tweede de Avondmaalsopvatting van CORNELIS HOEN, Advocaat te 's Hage, welke later als de Zwingliaanse bekend werd, omdat zij zelfs op ZWINGLI de grootste invloed blijkt gehad te hebben. En toen later de geloofsvervolgingen velen uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden de toevlucht deden nemen, en de voornaamste Nederlanders aan de Universiteiten studeerden, waar CALVIJN en de zijn leerden, werd deze gemeenschap met Frankrijk en Zwitserland later versterkt door de loop van de staatkundige omstandigheden, de oorzaak, dat het Evangelie een zuiver Calvinistisch karakter verkreeg, hetwelk de zedelijke volkskracht gebleven is. Met al de kracht zijner staatkunde, aanvaardde de keizer de strijd tegen de Hervorming, welchen hij in Duitsland niet had kunnen volvoeren. Met alle gestrengheid liet hij het edict van Worms en daarop volgende regen van plakaten uitvaardigen en voltrekken. Aan de wereldlijke rechterlijke macht droeg hij de rechtspraak over de ketterij op, terwijl de inquisitie, en later de veertien nieuw aangestelde bisschoppen met de in 1542 eerst aangestelde acht Jezuïeten de strijd tussen het Trentse stelsel en de Hervorming zouden aanbinden. Talloze martelaren van de evangelische belijdenis stierven door het zwaard en op de brandstapel.

Nog veel vreselijker woedde de inquisitie onder KARELS zoon en opvolger, PHILIPS II van Spanje, om de kerkelijken en staatkundigen vrijheidszin te onderdrukken (sedert 1555). Het compromis, 1566), een verbond van de adel tot afwering van de Spaanse dwingelandij, wies dagelijks aan, en het in woede ontstoken volk stormde tegen kerken, beelden en altaren. De hertog van ALBA werd met een leger afgezonden ter onderdrukking van de opstand, die de landvoogdes MARGARETHA van Parma, in weerwil van haar onbarmhartige bloedraad, niet kon bedwingen (1567). Door voorbeeldeloze wreedheid gelukte het hem de opstand voorlopig te onderdrukken. De zeven noordelijke provinciën verenigden zich echter eindelijk in de Unie van Utrecht (1579). WILLEM van Oranje en na diens vermoording (1584) zijn zoon MAURITS bevochten in een langdurige bloedige strijd de burgerlijke en godsdienstige vrijheid van de noordelijke Nederlanden. In de zuidelijke, Belgische, provinciën had Spanje de opstand volkomen onderdrukt.

IV. De beginselen van de Hervorming in Frankrijk gingen van Wittenberg uit. In 1521 liet de Sorbonne te Parijs LUTHERS schriften verbranden. Weldra echter verkreeg Genève een overwegende en uitsluitender invloed. FRANS I (1517-1547) begunstigde de Hervorming in Duitsland, maar vervolgde de protestanten (Rug e noten) in zijn eigen land. Hetzelfde deden HENDRIK II († 1559) en FRANS II († 1560). Desniettemin maakte de gereformeerde kerk, vooral in het zuiden van het land, zeer grote vorderingen, en op de eerste algemene synode te Parijs (1559) werd de *confessio Gallicana* aangenomen. Zelfs een machtige tak van de Koninklijke familie, de

Bourbons van Navarre, sloot zich bij haar aan, terwijl de GUISEN, hun staatkundige mededingers, een steun in de haat van de katholieken zochten. De eigenaardige richting van de gereformeerde kerk (naar het theocratische voorbeeld van het oude testament), om ook het staatkundige in de kring van haar Hervorming te trekken, vond daardoor krachtig voedsel en gaf haar het karakter ener staatkundige partij.

Onder het bestuur van de koningin-moeder, CATHARINA DE MEDICIS, sedert 1560 regentes (voor haar minderjarigen zoon KAREL IX, † 1574), brak de godsdienst- en burgeroorlog in lichtelaaie vlammen uit. De protestanten verkregen bij de vrede van St. Germain (1570) gelijke rechten en verscheiden steden tot waarborg van de vrede. Toen nam de katholieke partij haar toevlucht tot het snoodste verraad. Een schijnbare verzoening door het huwelijk van de zuster van KAREL IX met HENDRIK van Navarre lokte de hoofden van de gereformeerde partij naar Parijs. Op de 24^e augustus 1572, in de Bartholomeüsnacht, gaf de klok van het paleis het teken tot de moord van alle Hugenoten; in Parijs werd er een gehele week lang vermoord, terwijl boden het bevel tot de moord naar de provinciën overbrachten. Binnen een maand waren 30.000 – 40.000 Hugenoten omgebracht. Paus GREGORIUS XIII liet in Rome een Te Deum zingen en een gedenkpenning met het opschrift: „Ugonottorum Strages” slaan.

Maar de Hugenoten herstelden zich weer en de burgeroorlog werd hernieuwd. HENDRIK III (1574—1589) wist eindelijk zichzelf tegen de overmoed van de Guisen en hun heilig Ligue op gene andere wijze dan door de vlucht in het leger van de Hugenoten te beveiligen, en werd door de dominicaan CLEMENT vermoord. Nu besteeg HENDRIK IV van Navarre de troon, en zwoer wel, om zich daarop te bevestigen, zijn geloof af (1593), maar verzekerde door het edict van Nantes (1598) aan zijn vroegere geloofsgenoten alle mogelijke godsdienstige en staatkundige rechten. Hij viel daarvoor onder de dolk van RAVAILLAC (1610).

Nieuwe onderdrukkingen en rechtsverkrachtingen onder LODEWIJK XIII († 1643) dreven de Hugenoten tot nieuwen opstand. RICHELIEU vernietigde hun staatkundig gewicht, maar waarborgde hun door het genade-edict van Nismes (1629) hun godsdienstige rechten.

V. In de Oostenrijksche erflanden verleende FERDINAND I († 1564), in zijn latere jaren veel gematigder geworden, aan de protestanten verdraagzaamheid; door MAXIMILIAAN II (1564—1576) werden zij met verscheidene privilegiën begunstigd, die echter onder RUDOLF II (1576—1612) telkens meer ingekort werden. De Lutherse belijdenis vond in Silezië ingang; in Bohemen en Moravië mengden zich Lutherse en calvinistische beginselen onder de oude broedergemeenten. Het diepst schoot de Hervorming, door staatkundige omstandigheden begunstigd, wortel in Hongarije en Zevenbergen, onder de Duitse (Saksische) bewoners met de Augsburgsche, onder de **Magyaarse** met de Zwitserse belijdenis.

De gemeenschap met Duitsland, door het keizerschap van KAREL V veroorzaakt, plantte ook zeer spoedig LUTHERS leer naar Spanje over. Onder een volk, zo edel en vast van karakter als het Spaanse, ontwikkelden zich vele heerlijke bloesems van evangelische kennis en blijmoedige martelaarsbelijdenis, maar het gelukte eindelijk aan het woeden van de inquisitie onder PHILIPS II (1555—1576) de evangelische leer geheel en al uit te roeien.

In Italië eindelijk openbaarde zich op verschillende wijze een streven naar Hervorming. Een groot gedeelte van de humanisten had in het zelfgenoegzame heidendom alle belangstelling voor het Christendom verloren en bleef onverschillig

zoowel voor de reformatie, als voor de oude kerk; het andere deel wilde een Hervorming in de Erasmiaanse zin; beiden bleven in het oude kerkverband. In dezelfde tijd traden echter vele geleerden op, die deels op eigen hand hervormden en daarbij meestal de fondamente van het Christelijk geloof aantastten, deels zich aan de Duitse, inzonderheid echter aan de Helvetische, Hervorming aansloten. Deze hervormers moesten echter om hun leven te redden meest allen uit het land vluchten (b. v. PETRUS MARTYR VERMILIO, BERNARD OCHINO, PAULUS VERGERIUS en anderen), en in 1542 werd er in Italië een afzonderlijk inquisitiegerechtshof tot onderdrukking van het protestantisme ingesteld, dat, door een blind fanatisme gedreven, met kerker, galeien, schavot en brandstapel tegen elke schijn van het protestantisme woedde en toch eerst tegen het einde van de eeuw zijn doel bereikte.

§ 81. De Lutherse kerk.

De Gereformeerde kerk kan dit karakter, zoals de Schrijver haar toekent niet erkennen. Dat zij de kerk niet van het ware midden is, belijdt zij dankbaar. In haar belijdenis van God, in haar erkentenis van CHRISTUS verdiensten, en in haar onderdanigheid aan Gods Woord, weet zij alleen geleid te moeten worden door de Heiligen Geest, die haar in al de waarheid leidt en voor alle halfheid bewaart. Zij vergeestelijkt niet alles, maar wil alles door de Heilige Geest tot levenswaarheid laten worden. Daarom is het haar niet om de reine leer op zich zelve te doen, maar om het leven Gods, waarvan de reine leer vrucht en belijdenis is. Zij wil geen andere bemiddeling, dan tussen de mens en zijn God, en vindt die alleen in de Persoon van de Middelaar, die de eenheid van het Goddelijke en menselijke in Zijn Persoon doet zien, en door het geloof leert toe-eigenen, omdat Hij haar aan de gelovige geeft. Dat zij terecht het Goddelijke en menselijke onderscheidt, leidt slechts tot het separeren van het zondige, dat het menselijke verlamt, opdat de eenheid van beide van het te heerlijker in CHRISTUS tot stand kome. (Toorenbergen)

In de Lutherse kerk verkrijgt de Germaans-Christelijke geest, die sedert KAREL de Grote naar zelfstandigheid gestreefd had, zijn Christelijke wasdom en zijn rijpheid. De rijke schatten van waarachtige katholiciteit, welke de kerk van de oude tijd in de vorm van de Grieks-Romeinse beschaving ontwikkeld had, neemt zij ongeschonden in zich op, verrijkt door de ervaringen en uitkomsten van het streven van de middeleeuwen. Zij is de kerk van het ware midden tussen het alles verzinnelijkende en het alles vergeestelijkende, tussen onvrij objectieve en willekeurig subjectieve kerkelijkheid, gelijk het zich meer of minder van de een zijde in de Rooms-katholieke en van de andere in de Zwitsers Hervormde kerk openbaart. Deze haar roeping, om het ware verenigende midden tussen de kerkelijke uitersten van het westen voor te stellen en te ontwikkelen, heeft de Lutherse kerk het naast en het eerst, het krachtigst, zuiverst en volledigst met betrekking tot de reine leer als het hartebloed van de kerk, welks polsslag haar ganse organisme doordringt, verwezenlijkt. Reeds in haar grondaanschouwing van het Christendom legt zij het karakter van ware bemiddeling tussen de katholieke en gereformeerde kerk aan de dag. Het wezen van het Christendom is namelijk de vereniging van het Goddelijke met het menselijke (in de Persoon van CHRISTUS als de oorspronkelijkste Type, voorts in de Heilige Schrift, in

de kerk, in het sacrament, in het Christelijk leven, enz.) In de verschillende wijzen, waarop deze eenheid gedacht en opgevat wordt, ligt de laatste en diepste oorzaak van het uit elkander gaan van de drie Westerse kerken.

De katholieke kerk wil de eenheid van het Goddelijke en menselijke zien, de Lutherse *geloven*, de gereformeerde *begrijpen*. In de katholieke kerk woont de neiging, om beide, het Goddelijke en het menselijke, te confunderen. De gereformeerde kerk daarentegen is geneigd, om beide te *separeren*, het Goddelijke op zichzelf en het menselijke op zichzelf te aanschouwen, en de eenheid als een bloot nevens elkander zijn op te vatten. Terwijl de Lutherse kerk de eenheid als de meest levende, innigste, rijkste gemeenschap, doordringing en wederkerigheid opvat en zo de grondstellingen van het 4de oecumenische concilie (§ 34, III) tot de helderste ontwikkeling en de meest omvattende toepassing brengt.

Reeds in de eerste decennia van de Lutherse kerk ontwikkelden zich in haar twee richtingen, die allengs meer en meer van elkander vervreemdden. De ene, met MELANCHTHON aan het hoofd (Philippisten), streefde er naar, om de grond, dien zij aan de een zijde met de katholieken en van de anderen kant met de gereformeerden gemeen had, uit te breiden, en, met het doel van verzoening en vereniging, een toenadering te bewerken; de andere richting, wier hoofden AMSDORF, FLACIUS en WIGAND waren, legde er zich integendeel meer op toe, om de zuivere Lutherse leer zo scherp mogelijk af te bakenen, ten einde haar voor vermenging met katholieke of calvinistische elementen te bewaren.

LUTHER zelf behoorde tot gene van de beide partijen, maar weerhield veeler beiden van in uitersten af te dwalen, en bewaarde onder beiden zoveel mogelijk de vrede. In een nieuwe uitgave van de Augsburgse confessie van 1540 veroorloofde MELANCHTHON zich reeds enige wijzigingen, in een katholieke richting, bij de voorstelling van de leer van het geloof en de welken, en naar de calvinistische zijde in de leer van het avondmaal.

Deze willekeurige verandering verbitterde de strenge Lutheranen, en ook LUTHER herinnerde MELANCHTHON, dat het boek niet zijn geloofsbelijdenis, maar die van de kerk was. Toen nu na de dood van LUTHER de Philippistische partij in het Leipziger interim (§ 78), 1548, aan de katholieken nog verscheidene andere inwilligingen deed, verklaarden de Lutheranen dit voor openbaar verraad aan de kerk. Maagdenburg, dat het interim standvastig afwees, werd het toevluchtsoord van alle ijverige Lutheranen, en de universiteit van Jena, door de zonen van de ex-keurvorst JOHAN FREDERICH gesticht, werd het bolwerk van het strenge Lutherdom tegenover het Philippistische Wittenberg.

In de tegenstelling dezer beide partijen zijn voornamelijk de dogmatische twisten uit de tijd van de Hervorming gegrond. Zij bewegen zich deels op de grenzen van het katholicisme (de antinomianse, osiandrische, majoristische, adiaforistische en synergistische twist), deels van het calvinisme (de kryptoncalvinistische twist). Aan al deze onenigheden werd een einde gemaakt door het formulier van eendracht (formula concordiae, 1580).

I. De **antinomistische** strijd (1537—1540) over de betekenis van de wet in het Christendom. JOHANNES AORICOLA van Eisleben (hoogleraar te Wittenberg, later hofprediker te Berlijn) geraakte over dit vraagstuk met MELANCHTHON en daarop ook met LUTHER zelf, in twist. Het pedagogische en burgerijpolitieke gebruik van de wet buiten de kerk liet hij onaangetast, maar van de juiste grondstelling uitgaande, dat

een gebiedende zedenleer de mens niet helpen kon, wierp hij de valse bewering op, dat de wet gene betekenis meer voor de Christen had, en dat alleen het evangelie, hetwelk door de kracht van de Goddelijke liefde ook het berouw werkt, gepredikt moest worden; — terwijl MELANCHTHON en LUTHER de schrik voor en het berouw over de zonde als vrucht van de wet, het waarachtige voornemen ter verbetering daarentegen als een werking van het evangelie beschouwden, en een voortdurende prediking van de wet eisten, omdat bij de onvolmaaktheid van de aardse heiliging een dagelijks hernieuwd berouw noodzakelijk is. Na een veeljarige strijd zag echter AGRICOLA zijn dwaling in en herriep te Berlijn plechtig zijn leer (1540).

II. De osiandrische strijd (1549—1567) over het wezen van de rechtvaardiging, en haar betrekking tot de heiliging. LUTHER onderscheidde de rechtvaardiging als een daad Gods voor de mens, van de heiliging, als een daad Gods in de mens. De eerste geschiedt, terwijl God de verdienste van de offerdood van CHRISTUS aan elke afzonderlijken gelovige als zijn eigene toerekent, (als het ware juridisch,) hem zo voor rechtvaardig verklaart, niet rechtvaardig maakt. Dit laatste geschiedt veel meer op grond van de rechtvaardiging door de heiliging, krachtens een mededeling van het nieuwe leven uit CHRISTUS.

Een hiervan afwijkende en tot de katholieke leer naderende opvatting droeg ANDREAS OSIANDER (hoogleraar te Koningsbergen) sedert 1549 voor, daar hij de rechtvaardiging niet als een rechtvaardigverklaring, maar als rechtvaardigmaking, niet als een gerechtelijke, maar als een genezende daad, bewerkstelligd door een infusie, d. i. een voortdurende instroming van de gerechtigheid van CHRISTUS, wilde beschouwd hebben. Na de dood van OSIANDER trad diens schoonzoon, de hofprediker JOHANNES FUNK, die bij de hertog in dezelfde gunst stond, aan het hoofd van de partij en bezette alle posten met zijn aanhangers. In zijn overmoed mengde hij zich ook in politieke bewegingen, en werd in 1556, ten gevolge van het vonnis ener commissie van de Poolse overheid, wegens hoogverraad onthoofd. De overige osiandristen werden afgezet en verdreven.

III. De adiaphoristische (1548-1555), **majoristische** (1551—1562) en **synergistische** (1556-1567) twisten, tegen MELANCHTHON en zijn school gericht, ontwikkelden zich ten gevolge van het katholiserende Leipziger interim (§ 78). Dit beschouwde namelijk vele vormen van de katholieke eredienst en kerkinrichting als zodanige dingen, die als onwezenlijk of onverschillig (*a d i a p h o r a*) konden aangenomen worden. De Lutheranen daarentegen verklaarden, dat ook het op zich zelf onwezenlijke onder omstandigheden, als de tegenwoordige, ophield, onverschillig te zijn. Het voorwerp van de twist viel door de Augsburgse godsdienstvrede van zelf weg. In wezenlijke overeenstemming met het interim en met MELANCHTHON'S dogmatiek wierp G. MAJOR te Wittenberg in 1551 de stelling op, dat de goede werken noodzakelijk zijn ter zaligheid. Hiertegen stelde AMSDORF de zekerlijk niet minder aanstotelijke stelling over, dat de goede werken voor de zaligheid schadelijk zijn. Bij alle hartstochtelijkheid, die zich ook in deze *m a j o r i s t i s c h e* strijd mengde, zagen de meer bedachtzame toch in, dat door onduidelijkheid en overdrijving van de uitdrukking beide partijen gefaald hadden, en erkenden van de een zijde, dat niet de goede werken op zichzelf, maar slechts het geloof ter zaligheid nodig, en de goede werken een onvermijdelijke vrucht en noodzakelijke bekrachtiging van het ware, zaligmakende geloof zijn, en van de andere kant, dat niet de goede werken op zichzelf, maar slechts het vertrouwen daarop, in plaats van op de verdienste van

CHRISTUS alleen, voor de zaligheid schadelijk was. Dat echter, in weerwil van deze verzoenende erkenning ook nadat MAJOR zijn uitdrukking om des vredes wil in 1562 teruggenomen had, de strijd nog jaren lang voortduren kon, had behalve het wederzijdse wantrouwen nog een dieper liggende oorzaak in de *synergistische* twist, waarvan gene slechts een vroegtijdig uitspruitsel was.

LUTHER had in de strijd met ERASMUS (§ 75, 1), in overeenstemming met de eerste uitgave (1521) van MELANCHTHON'S dogmatiek, aan de menselijke natuur de vatbaarheid, om zelfstandig haar zaligheid te bewerken, onvoorwaardelijk ontzegd, en een absoluut alleen-werken van de Goddelijke genade bij de bekering geleerd. MELANCHTHON echter had in de latere uitgaven zijner dogmatiek en van de Augsburger confessie een zekere medewerking (*synergismus*) van een overschot van de vrijen wil bij de bekering geleerd, en dezen eindelijk nader bepaald als de vatbaarheid, om de aangeboden genade uit eigen aandrift aan te grijpen (*facultas se applicandi ad gratiam*), terwijl hij ook in het Leipziger interim het Lutherse *schibbolet* sela, (door het geloof „alleen”) ontweek; altijd echter had hij op het uitdrukkelijkst elke verdienste van het mens bij de bekering uitgesloten. LUTHER had in verhevene verdraagzaamheid, met een liefde, die alles hoopt en alles verdraagt, MELANCHTHON'S veranderde overtuiging geduld, ca slechts haar insmokkeling in de belijdenis van de kerk gelaakt. Sedert het Leipziger interim nam echter het wantrouwen en de verbittering van de strenge Lutheranen dagelijks toe, en ontvlamde in een hevige strijd, toen JOHANNES PFEFFINGER, superintendent te Leipzig, een medewerker aan het gehate interim, het synergisme van MELANCHTHON in een geschrift over de vrijen wil verdedigde (1555). De hoofden van de strenge Lutheranen, NICOLAAS VAN AMSDORF, MATTHIAS FLACIUS uit Illyrië en JOHANNES WIGAND, toen aan de universiteit te Jena verenigd, meenden niet langer te mogen zwijgen.

Op last van de hertog te Weimar bewerkten zij in 1558 een confutatieschrift als een nieuwen geloofsregel voor het herstelde Lutherdom, en een van de ingeroepen medewerkers, VICTORINUS STRIGEL, hoogleraar te Jena, moest zijn sympathie voor het synergisme met een harde gevangenis boeten. Evenwel werd de hertog spoedig weer gunstiger voor STRIGEL gestemd, en nu werden zelfs de strenge Lutheranen, die zich hardnekkig tegen de hertogelijke beschikkingen verzetteden, verjaagd (1562) en de universiteit met melanchthonianen bezet. Een verandering van regering gaf echter aan de Lutherse partij in het hertogelijk Saksen de heerschappij terug (1567), en ook in het keurvorstelijk Saksen verloor het synergisme langzamerhand zijn steun. (MELANCHTHON stierf reeds in 1560). — FLACIUS had zich in een colloquium met STRIGEL te Weimar 1560 in de hitte van de strijd tot de bewering laten vervoeren, dat de erfzonde in de mens niet iets accidenteels, maar iets substantieels is. zijn vrienden drongen er nu bij hem op aan, om deze blijkbaar manicheïsche stelling, die hij zelf trouwens niet zo kwaad gemeend had, als zij klonk, terug te nemen, maar een karakter als FLACIUS kon daartoe niet besluiten. Hij werd in 1562 met de overige Lutheranen verdreven, en in 1567 niet met hen teruggeroepen. Zonder vast verblijf, overal verstoten, dwaalde hij nu rond, tot dat hij kort voor zijn dood in 1575 toch zijn overrijde uitdrukking nog terugnam. In hem was een stout en krachtig karakter en een verbazende geleerdheid onder de deels zelfveroorzaakte deels onverdiende ongunst van de omstandigheden verloren gegaan.

IV. De kryptoncalvinistische strijd (1552-1574) voornamelijk over de leer van het avondmaal. MELANCHTHON was tot de overtuiging gekomen, dat door het

calvinistische leerstuk van een geestelijk genot van het lichaam en bloed van CHRISTUS (door middel van het geloof) bij het avondmaal geen wezenlijk godsdienstig beginsel geschonden werd, en vermeed, om een vereniging voor te bereiden, het hem geheel onwezenlijk schijnende onderscheid van belijdenis en leer. Dat wilden echter de strenge Lutheranen geenszins toegeven, en zo ontstonden langdurige, uiterst hartstochtelijk gevoerde twisten. De strijd bleef echter niet alleen bij de avondmaalsleer bepaald, maar ging ook tot haar diepere grond terug. LUTHER namelijk, nog verder gaande dan het 3^e en 4de oecumenisch concilie (§ 34), had geleerd, dat de persoonlijke vereniging van de beide naturen in CHRISTUS een mededeling van de eigenschappen van de Goddelijke aan de menselijke natuur ten gevolge had (communicatie idiomatum), dat derhalve CHRISTUS, sedert Hij door zijn hemelvaart wederom in het volle gebruik van Zijn Goddelijke eigenschappen getreden was, als Godmens, ook naar Zijn lichaam, alomtegenwoordig was (ubiquitas corporis Christi), - en had zich door het onbegrijpelijke van een alomtegenwoordig lichaam voor het (beperkte) aardse verstand niet van het spoor laten leiden. Daarmede was de voorname tegenwerping van ZWINGLI en CALVIJN tegen LUTHERS avondmaalsleer, dat namelijk het lichaam van CHRISTUS zich niet te gelijk in de hemel ter rechterhand Gods en op de aarde in het brood en de wijn bevinden kon, uit de weg geruimd. Maar CALVIJN en ZWINGLI konden volgens de gehele richting van hunnen geest de leer van een ubiquiteit van het verheerlijkte lichaam van CHRISTUS slechts als ongerijmd beschouwen en leerden, met open-Nestoriaanse verwerping der communicatie idiomatum, dat de verheerlijking van het lichaam zelf slechts hierin bestond, dat het een hemels lichaam geworden was, terwijl CHRISTUS ook in de hemel, even als vroeger op de aarde, slechts op een plaats zijn kon.

De schrijver (Kurtz) verwacht hier ZWINGLI met CALVIJN. Terwijl bij de eerste de ware vereniging van God en mensen niet tot stand komt, omdat hij zich CHRISTUS nu eens naar Zijn Goddelijke dan weer naar Zijn menselijke natuur levende denkt, is dit werkelijk iets anders dan bij CALVIJN, bij wie het beter dan in het Sabelliaansmonisme van latere tijd gelukt is om de Persoon des Heeren in de vereniging van het Goddelijke en menselijke tot ieder recht te laten komen. Waar LUTHER het menselijke in het Goddelijke liet ondergaan, — waar ZWINGLI ze beide te zeer nog scheidde, daar heeft CALVIJN de beide naturen gehandhaafd, verenigd in één Persoon. Alleen kan men zeggen, dat hij de rechte uitdrukking niet heeft gevonden, omdat ook hij de Theologie te zeer op het standpunt van CHALCEDON was blijven staan. Over deze was in de XVIde eeuw geen strijd met Rome. Dit zuiverder Godsbegrip zou eerst later verlicht worden. (Toorenbergen)

Een noodzakelijke gevolg trekking van deze opvatting was de verwerping van de lichamelijke tegenwoordigheid in het avondmaal.

De strijd werd geopend door de predikant JOACHIM WESTPHAL te Hamburg met een aanval tegen CALVIJNS leer en haar geheime begunstiging van de kant van vele Lutherse godgeleerden (1552). Het hevigst ontbrandde de strijd te Bremen, waar de domprediker HARDENBERG het artikel van het avondmaal in de Augsburgse Confessie openlijk aantastte. TILEMANN HESHUSIUS, die, uit Heidelberg verdreven, kort daarop tot superintendent beroepen werd, sprak openlijk de ban over hem uit en dreef door, dat hij van zijn ambt werd afgezet (1561). Nu ontstond er een alle perken te buiten gaande hartstochtelijke partijstrijd, die met de verjaging van 14

Lutherse predikanten en de zegepraal van het calvinisme eindigde. Dezelfde uitslag had de strijd in de Palts, waar dezelfde HESHUSIUS met zijn Calviniserende diaken KLEBITZ zelfs aan het altaar in de ergerlijkste strijd geraakte (1559). Beiden werden afgezet. De keurvorst vroeg MELANCHTHON om diens schriftelijke mening en ging in 1560 tot de Gereformeerde kerk over (§ 79, 11).

Ook te W i t t e n b e r g werkten de Philippisten G. MAJOR, PAULUS EBER, PAULUS CRELL, enz., ondersteund door de veelvermogende keurvorstelijke lijfarts KASPAR PEUCER, de schoonzoon van MELANCHTHON, sedert 1559 aan de invoering van het calvinisme. MELANCHTHON zelf zou de daaruit ontstaande verwarringen niet beleven, een waar genadebewijs van God voor de diep gedrukte, buitendien nog door hypochondrie gekwelde man, die reeds lang gesmacht had, om verlost te worden a rabie theologorum. Hij stierf de 19de april 1560.

Terwijl keurvorst AUGUST meende, dat zijn Wittenberg nog altijd het grote bolwerk van het echte Lutherdom was, gingen de Philippisten altijd stouter met de uitvoering van hun plan verder en poogden zij door bezetting van alle posten met gelijkgezinden, en door anonieme Calviniserende schriften, de grond voor zich te bereiden. Eindelijk toch liet de keurvorst zich van het gevaar, dat het Lutherdom bedreigde, overtuigen. De Philippisten werden nu allen verbannen en hun opperhoofden gevangen gezet. Met een dankgebed in alle kerken en een gedenkpenning werd de eindelijke volledige zegepraal van het Lutherdom in 1574 gevierd.

V. Het formulier van eendracht en het vraagstuk van de predestinatie (1574-1580).

Reeds sedert geruimen tijd had de geleerde kanselier JACOB ANDREAE te Tubingen onvermoeid aan de herstelling van de vrede onder de Godgeleerden van de Lutherse kerk gearbeid. In gemeenschap met MARTINUS CHEMNITZ, een bedaard en gematigd vereerder van MELANCHTHON, stelde hij op grond van voorafgegangene onderhandelingen met vele andere Godgeleerden een f o r m u l i é r van vereniging op (1574), dat op een theologische bijeenkomst in het Wurtembergsche klooster Maulbronn nogmaals grondig werd nagezien. Het aldus ontstane Maulbronnsche formulier werd aan de beoordeling van vele aanzienlijke Godgeleerden onderworpen, en nu had te Torgau in 1576 een tweede theologische bijeenkomst plaats, die het formulier met de ingekomen beoordeling omwerkte tot het zogenaamde Torgausche boek. Ook over deze nieuwe bewerking werd door de evangelische vorsten veler oordeel gevraagd, en nu gingen eindelijk ANDREAS en CHEMNITZ met nog vier andere Godgeleerden in het klooster Bergen bij Maagdenburg tot de laatste bewerking van al deze stukken over. Zo ontstond in 1577 het Bergsche boek of het formulier van eendracht. Het karakter van dit belijdenisgeschrift was niet zozeer volkskerkelijk, als, overeenkomstig zijn aanleiding en zijn doel, wetenschappelijk theologisch. Bewonderenswaardig is evenzeer de bedachtzaamheid, gematigdheid en omzichtigheid, als de scherpte, duidelijkheid en diepte, waarmede het aan zijn bestemming heeft voldaan. 9000 ondertekeningen van kerk en schoolleraars getuigden, dat het aan zijn doel beantwoordde. Keurvorst AUGUST van Saksen deed nu alle Lutherse belijdenisgeschriften in het boek van eendracht bijeenverzamen, dat, door 51 vorsten en 35 steden ondertekend, op de 25^e juni 1580 plechtig bekend gemaakt werd.

Behalve de onderwerpen van de leer, in de voorgaande twisten aangeroerd, moest in het formulier van eendracht, voornamelijk ten gevolge van de beslissing van het synergistische vraagstuk, ook de predestinatieleer noodzakelijk ter sprake komen, ofschoon er in de Lutherse kerk geen eigenlijke twist daarover plaats gegrepen had.

LUTHER, die aanvankelijk (§ 75, I) een particularistische verkiezing geleerd had, was allengs daarvan teruggekomen; evenzo MELANCHTHON; slechts met dit belangrijke onderscheid, dat de eerste vroeger zoowel als later alle en elke medewerking van het menschen bij de bekering uitsloot, en de laatste een zekeren graad van medewerking meende te moeten aannemen, zonder dat zelfs CALVIJNS berispelende toespraak hem daarvan had kunnen terugbrengen. Terwijl nu het formulier van eendracht het synergisme op de uitdrukkelijkste wijze verwierp en beweerde, dat sedert de zondeval in de mens ook niet een enkele vonk (*ne scintilla quidem*) van geestelijke krachten tot het zelfstandige vrije aangrijpen van de aangeboden genade overgebleven was, had het zich tegenover MELANCHTHON op dezelfde bodem vastgezet, waarop CALVIJN stond. Daar nu, tengevolge ener strenglogische consequentie, CALVIJN tot de leer ener absolute predestinatie (van sommigen ter zaligheid, van de overigen ter verdoemenis) voortgedreven was. — Zo kon het formulier van eendracht het niet vermijden, om zich ten aanzien van CALVIJNS bespiegeling te verklaren. Het emancipeerde zich echter van diens gevolgtrekkingen daardoor, dat het de mens wel niet de vatbaarheid, om uit zichzelf de genade aan te grijpen en enigermate mede te werken, maar wel om haar te wederstreven en haar af te wijzen, toekende. Dien ten gevolge kon men dan de uitdrukkelijke leer van de schrift, volgens welke God wil, dat alle menschen zalig worden, handhaven, en de zaligheid als een absoluut werk van de genade, de verdoemenis echter als een gevolg van eigen schuld beschouwen. Slechts de zaligheid van het menschen geldt daarbij als object van de Goddelijke *p r a e d e s t i n a t i e*, en de verdoemenis als een object van bloot Goddelijke voorwetenschap.

§ 82. Vervolg.

Het formulier van eendracht deed een meer dan honderdjarige bloeitijd van Lutherse theologie ontstaan, waarin de leraars van de kerk meestal eensgezind als één man in de leer vaststonden. De rijkste ontwikkeling vond de dogmatiek, die, even als een ontzaggenlijke Gothische domkerk, met waarlijk bewonderenswaardige scherpzinnigheid, tot in de kleinste bijzonderheden harmonisch en vast ineensluitende, werd uitgewerkt. De grootste dogmaticus van dien tijd was JOHANNES GERHARD (hoogleraar te Jena, † 1637). In de kerkgeschiedenis had de reuzengeest van een FLACIUS de veelomvattende Maagdenburgsche Centurien in het aanzijn geroepen; in de exegese waren LUTHERS geestrijke en innig godsdienstige schriftverklaringen in haar soort onovertroffen en onovertrefbaar. Bij het grote gewicht, dat de Lutherse kerk van die tijd aan zuivere leer en zuivere belijdenis hechtte, liep zij alleszins gevaar van door eenzijdige hoogschatting en uitwendige opvatting daarvan een dode orthodoxie te huldigen, die zich reeds in onderscheiden opzichten vertoonde. Maar een lange rij van de voortreffelijkste en geleerdste theologen, die de hoge betekenis en het grote gewicht van een zuivere leer voor het gehele Christelijke leven evenzeer als de noodzakelijkheid van een innerlijke theologie van het herten en een levend praktisch Christendom erkenden, trad tegen deze afdwaling persoonlijk en krachtig, door schrift, prediking en zielzorg op. Aan het hoofd dezer wakkere en trouwe dienaars van de kerk stond JOHANNES ARND, wiens „Zes boeken van het ware Christendom” aan tijdgenoot en nakomeling onmetelijke zegen, maar hem zelf velerlei verdenking en vijandschap van de kant ener kwalijkgezinde of dode orthodoxie gebracht hebben. Hij stierf als generaalsuperintendent te Celle in 1621.

I. Nevens de waarlijk evangelische en kerkelijke mystiek van een ARND en anderen baanden zich inmiddels ook mysticisme en theosofie in bepaald onkerkelijke gestalte de weg. De stichtelijk mythische en theosofische schriftelijke nalatenschap van de predikant VALENTIJN WEIGEL in Saksen († 1588), die al het uiterlijk kerkelijke verwierp en de kerkelijke dogmen slechts als allegorische omhulsels van een diepere kennis wilde doen gelden; — en bovenal de diepzinnige openbaringen van JAKOB BÖHME, een schoenmaker te Górlitz, de grootste, diepzinnigste en geestrijkste van alle theosofiën die ooit geleefd hebben, ofschoon hij, bij alle onkerkelijke bespiegeling, in het leven met de ongehuichelde vroomheid van de oud Duitse burgergeest aan de Lutherse kerk getrouw bleef († 1624), — wekten en voedden de mystiek theosofische richting in menige engere kring onder geleerden en niet- geleerden.

Ook ten opzichte van de kerkinrichting was de Lutherse kerk bedacht, om overeenkomstig haar karakter het ware midden tussen de beide uitersten in te nemen, al mocht het haar ook, onder de uit en inwendige stormen, die haar bedreigden, juist in dit punt nog het minst gelukken, om de vastheid van standpunt en de volkomen afronding van het stelsel te verkrijgen, die zij het schitterendst in belijdenis en leer aan de dag legde. Vaster, duidelijker en bepaalder dan in haar inrichting handhaafde de Lutherse kerk haar karakter met betrekking tot de eredienst.

Het Christelijke volksleven in de Lutherse kerk verenigde de diepen ernst en de blijmoedig vertrouwende bewustheid van de rechtvaardiging in het geloof met de mannelijke opgeruimdheid en de gemoedelijkheid van de Duitse burgerstand. Trouwe zielzorg, ernstige strafprediking en ijverig onderwijs van de jeugd verwekten ook zonder gestreng doorgezette kerkelijke tucht onder het volk hartelijke godsvrucht, innige gehechtheid aan de kerk, strenge tucht in het huiselijk leven en trouwe onderwerping aan de wereldlijke overheid.

Het minst geschiedde thans nog voor de **zending**. De redenen van dit gebrek liggen voor de, hand. De Lutherse kerk was vooreerst nog te zeer door inwendige belangen bezig gehouden; zij had noch de aanleiding tot een buitenlandse zending, die aan de katholieke kerk in de politieke en handelsbetrekkingen van haar staten tot de verwijderde heidense landen gegeven was, noch de middelen om ze uit te voeren, die aan gene in de monnikenorden geschonken waren, enz. Evenwel worden reeds in dit tijdvak beginselen van een Lutherse zending aangetroffen, want GUSTAAF WASA van Zweden stichtte er een in 1559 onder de veronachtzaamde Laplanders.

II. Ten opzichte van de kerkinrichting streefde de Lutherse kerk tussen hierarchië en caesareopapie, tussen het oplossen van de staat in de kerk en van de kerk in de staat, naar een voorzeker in het algemeen juist, ofschoon dan ook in theorie en praktijk nog in vele opzichten weifelend midden, terwijl zij tegen elke vermenging zeewet als onderdrukking van de een of de andere dier machten uitdrukkelijk protesteerde. In de nood van de kerk namen de vorsten en magistraten als noodbisschoppen het opperbestuur en de vertegenwoordiging in kerkelijke zaken op zich en droegen de uitoefening dezer rechten en plichten aan bijzondere uit wereldlijke en geestelijke leden samengestelde consistories op, aan welke voornamelijk de rechtspleging onder de geestelijkheid benevens de kerkelijke ban en de huwelijkszaken toegewezen waren. Deze noodstand ging nu langzamerhand in een wettigen toestand over (episcopaalstelsel, terwijl de landsheer tevens summes episcopus was). — De herstelling van het Bijbelse idee van een algemeen priesterschap aller gelovigen liet niet meer de zienswijze toe van een wezenlijk onderscheid tussen geestelijken en

leken. De geestelijken waren wettig beroepen dienaars (ministri, ministerium) van de kerk, van het woord, van het altaar met volkomen gelijke rechten in geestelijke betrekking. De nooddoop door leken bleef geoorloofd. Een hiërarchische rangordening van de geestelijkheid werd als strijdig met de geest van het Christendons, maar een hogere of lagere rangschikking (superintendenten, proosten), naar menselijk (niet naar Goddelijk) recht als heilzaam en bestaanbaar erkend.

[De hervormde kerk, staat niet tussen hiërarchie en caesareopapie, maar boven beide, omdat zij beide machten als zelfstandig erkent. De inrichting van de kerk is bij haar geheel aangelegd op deze waarheid: de Staat kan geen invloed oefenen op het gebied van de kerk, nl. het persoonlijk leven van het gelovigen; en de kerk evenzeer mengt zich niet in het gebied van de Staat. Van daar dat de hervormde kerk in de grootste nood haar geestelijk, gemeentelijk leven gehandhaafd heeft. OHSISTUS het Hoofd, en zo wordt de kerk een zelfstandig geheel. Van de gemeente gaat het gezag van de diëren uit, die in roeping onderscheiden zijn van, in het wezen gelijk zijn met alle gelovigen. Toorenbergen]

III. De eredienst. Terwijl de katholieke eredienst alleen de verbeelding en het gevoel, de gereformeerde uitsluitend het verstand 2), tracht de Lutherse eredienst beide te gelijk te bevredigen. [Volstrekt onjuist. De gereformeerde kerk wil de gehelen mens, het gansche leven bevredigen. Zij wil gene enkele eenzijdigheid of halfheid. haar eredienst heeft tot enig leidend beginsel, om de mens door woord en sacrament, door de Heiligen Geest met de Zoon, en in de Zoon met de Vader in de ware betrekking van de gemeenschap te brengen. Toorenbergen]

Terwijl daar alles verzinnelijkt en hier even eenzijdig alles vergeestelijkt wordt, is in de Lutherse eredienst het een met het ander in levensvolle betrekking verbonden. De eenheid van de kerk wordt niet in de enerleiheid van de vormen van de eredienst, maar in *de eenheid van de belijdenis* gesteld, waarom dan ook die vormen nergens tot wet gemaakt zijn. De altaren met de tooi van de kaarsen en crucifixen bleven met de beelden in de kerken, niet ter verering, maar wel tot opwekking en verheffing van het godsdienstig gevoel. Het middelpunt van de godsdienstoefening werd de prediking van het woord; als wezenlijk vereiste gold de zelfwerkende deelneming van de gemeente, en het uitsluitende gebruik van de landtaal als daartoe onvermijdelijk. De feesten werden tot de Grote feiten van de verlossing beperkt, van de Maria en heiligenfeesten slechts die op de Bijbel gegrond waren behouden, (Aposteldagen, Mariaboodschap, St. Michaelisfeest, St. Jansfeest, enz). De kunst hield LUTHER in hoge eer, bovenal de muzyk. LUTHER en HANS WALTHER schiepen het koraal, met een bepaald oud kerkelijk karakter, maar tevens vol leven en echt nationaal. Het kerklied verkreeg door LUTHER, P. SPERATUS, NIKOLAAS DECIUS, P. EBER, NIKOLAAS HERMANN, MAARTEN SCHALLING, BARTH. RINGWALD, PHILIPPUS NICOLAI en anderen een bewonderenswaardige bloei, die de schitterendste getuigenis is van de volheid en kracht, van de hoge vlucht en de frisse geestdrift van het geestelijk leven in de Lutherse kerk van die tijd. Het kerklied was de belijdenis van het volk, en heeft bijna nog meer dan de prediking gewerkt, om de evangelische leer uit te breiden en tot een zaak van het gemoed te maken; nauwelijks was zulk een lied uit het hart van het dichters opgeweld, of het was ook reeds allerwegen in de mond van het evangelische volk.

§ 83. De gereformeerde kerk.

[De Symbolische boeken van de Nederlandse Hervormde Kerk zijn: de Belijdenis (1561, 1619); — Heidelb. Catechismus (1563); — de Dordsche leerregelen (canons) (1619). — Overigens bezit de Hervormde kerk: de 67 artikelen van ZWINGLI (1523); — de tien Theses Bernenses (1528); — de fidei ratio van ZWINGLI, en zijn Expositio van de leer (1530); de beide Bazelse geloofsbelijdenissen (1534) of eerste Zwitserse (1536); de Catechismus van Genève of CALVIJN (1545); — de Consensus van Zürich (1549); — van Genève (1552); — de Franse Confessie (1561); — de beide Schotse (1568, 1581); — de tweede Zwitserse (1566); — de Engelse, de 62 art. van EDUARD VI (1552); de 39 art. (1562); e. a. Duidelijk is het onderscheid tussen de geboortestaven van de kerk, de leerboeken van de jeugd en de godgeleerde uitleggingen of verklaringen van de geschilpunten. Toorenbergen]

Het ontstaan van de gereformeerde kerk in de vrije Zwitserse landen gaf aan haar inrichting de stempel van een zeker democratisch karakter, en, daar zij zich de theocratische inrichting in het Oude Testament ten voorbeeld stelde, geloofde zij zich gerechtigd, om de kerk ook op alles wat bepaaldelijk tot de staat behoort een beslissende invloed te doen behouden. In plaats van het Lutherse episcopale bestuur onder de landsheer (als summe episcopus) vindt men derhalve hier de *presbyteria* als inrichting met haar emancipatie van de afzonderlijke gemeenten van het idee van de gemeenschappelijke kerk. De vaste aaneensluiting van alle Lutherse landskerken in de eenheid van de belijdenis ontbreekt in de gereformeerde kerk, want elke landskerk heeft hier haar eigene belijdenis opgesteld. De dienaren van de kerk zijn als zodanig slechts predikers; een strenge kerkelijke tucht wordt door de presbyteria gehandhaafd. — Ten opzichte van de eredienst openbaart de gereformeerde kerk de uiterste tegenstelling met de katholieke eredienst, die bij haar rijkdom van ceremoniën alles verzinnelijkt. ZWINGLI wilde zelfs klokgelui, orgelspel en kerkgezing verwijderd hebben, en keurde het omverwerpen van de altaren en het verbrijzelen van de beelden goed; maar ook de meer bedachtzame richting van CALVIJN duldde geen altaren, crucifixen, beelden, kaarsen, enz. in de kerken, als onbestaanbaar met de Goddelijke wet van de tien geboden. De kerken werden in naakte bedehuizen en gehoorzalen, de altaren in eenvoudige avondmaalstafels veranderd, het knielen, als een uiterlijke plechtigheid afgekeurd, terwijl bij het avondmaal wederom (omdat het symbolische hier het voornaamste, zo niet het enige was) het breken van het brood als wezenlijk ingevoerd, de bijzondere biecht verworpen, de nooddoop verboden, de liturgie in eenvoudige (gesprokene, geen gezongene) gebeden veranderd werd. Het zingen van psalmen, in Frankrijk reeds gebruikelijk (MAROT en BEZA), vond ingang (Souterliedekens en de berijmingen van UTENHOVEN, DATHENUS, MARNIX); eigenlijke kerkliederen ontbraken. De feesten werden zoveel mogelijk beperkt, en slechts de Christelijke hoofdfeesten geduld. van het te strenger werd het vieren van de zondag, bijna op de wijze van het Oude Testament, in acht genomen. Het burgerlijk en huiselijk leven nam een streng-wettisch, dikwijls somber rigoristisch karakter aan, maar ontwikkelde daarbij niet zelden een bewonderenswaardige zedelijke kracht, die maar al te dikwerf in uitersten en een willekeurige toepassing van oudtestamentische grondstellingen en voorbeelden behagen vond. CALVIJNS dogma van de absolute predestinatie (dat reeds in de Duits gereformeerde kerken doorgaans vermeden werd

of ten minste wezenlijk verzwakt was) deed een hartstochtelijk gevoerde leerstrijd — de Arminiaansche — ontstaan, die met een scheuring eindigde.

De Arminiaanse twist, onbewust voorbereid door COORNHERT, COCLHAES, brak in de Nederlanden uit, 1604. JACOBUS ARMINIUS, hoogleraar te Leiden, had zich overtuigd van de strijdigheid ener absolute predestinatie met de schrift, maar dwaalde daarbij ook op semi Pelagiaanse bijwegen af. In zijn ambtgenoot FRANCISCUS GOMARUS vond hij een hevige tegenstander. Een theologisch gesprek bleef van het te vruchtelozer, daar ARMINIUS in dien tussentijd stierf (1609). De staten van Holland verklaarden, niet zonder begunstiging van de arminianen, de verschillen voor onwezenlijk en geboden vrede. Daar de laatste echter voortdurend door de Gomaristen als Pelagianen verdacht gemaakt en vijandig behandeld werden, gaven zij in 1610 aan de staten een remonstrantie over, die in vijf artikelen een voorzichtig beperkt semi Pelagianisme leerde. Sedert dien tijd heetten zij remonstranten. Op hun zijde waren de landsadvocaat JOHAN VAN OLDENBARNEVELD, en de als jurist, humanist en theoloog uitstekende HUGO GROTIUS, de hoofden van de vrijzinnige, republikeinse partij. De stadhouder MAURITS van Oranje koos daarentegen partij voor de Gomaristen. Het gelukte hun zich van de hoofden van de tegenpartij meester te maken. Een algemene synode te Dordrecht (1618—1619) moest nu over de godsdienstige twistpunten beslissen. Het resultaat was vooruit te zien geweest: de leer van de remonstranten werd verworpen, en zij zelf van de kerkgemeenschap uitgesloten. Eerst na de dood van MAURITS werd aan de Remonstrantse gemeenten verdraagzaamheid verleend, welke zij in gunstige omstandigheden jegens de gereformeerden niet bewezen hadden.

§ 84. Deformatische dwepers en sekten.

Dat bij een zo geweldige beweging van de geesten, als de kerkhervorming was, ook dwepers en ultra's zich op velerlei wijze poogden te doen gelden, is ligt te begrijpen.; maar dat zulke uitwassen niet aan de Hervorming op zich zelve kunnen geweten worden, toont reeds de uitsluitende tegenstelling, waarin reformatie en deformatie tot elkander traden. — Zulke uitwassen hebben wij reeds in de Wittenbergse beeldstormers, de zwickausche profeten, de liberalistische adel, de fanatieke boeren en de Geneefse libertijnen ontmoet (§ 72, 79). Wij moeten thans nog anderen beschouwen, vooreerst SCHWENKFELDS mystiek, vervolgens het drijven van de wederdopers, en eindelijk de pogingen van de antitrinitarissen, die in het socianisme zelfs een zelfstandige gemeente vormden.

I. Onder de dwepers, die nevens de Hervorming opstonden, neemt Kaspar Schwenkfeld in Silezië een door oprechte vroomheid uitstekende plaats in. Aanvankelijk sloot hij zich met warmte bij de Wittenbergse Hervorming aan; in haar voortgang liet zij echter zijn geest, die op een uitsluitend innerlijk, mystiek Christendom gericht was, onbevredigd. Hij stierf in 1561 en liet in Zwaben, waar hij het laatst gearbeid had, een hoopje aanhangers achter, die zich zelfs tot op onze dagen (vooral in Noord-Amerika) voortgeplant hebben. — LUTHERS aandringen op onvoorwaardelijke geldigheid van het Goddelijk Woord verklaarde SCHWENKFELD voor letterdienst, en hij verhief boven het uitwendige woord van God in de Heilige Schrift het inwendige woord van Gods Geest in de mens. Alle uitwendig kerkwezen

verwierp hij. Op gelijke wijze als OSIANDER (§ 81, II) vereenzelvigde hij rechtvaardiging en heiliging en verklaarde deze als een menswording van CHRISTUS in de gelovige. Daarbij leerde hij (eutychiaans, § 34, 111), dat CHRISTUS ook naar het vlees uit God geboren en zijn menselijke natuur met de Goddelijke ineengesmolten was. de kinderdoop keurde hij af en beweerde, dat een wedergeborene zonder zonde leven kan. In het avondmaal kwam bij hem alles op de inwendige werking van de Heilige Geest aan; liet brood bij het avondmaal was slechts een zinnebeeld van CHRISTUS als het ware brood voor de ziel.

II. Het fanatiek dwepen de anabaptisme, dat reeds door de Zwickausche profeten en de bende van THOMAS MUNZER (§ 72) zoveel onheil aangericht had, trad ook elders, inzonderheid in de Nederlanden, — maar het krachtigst (en voor korte tijd het gelukkigst) in Munster op. Hier had de predikant ROTHMANN sedert 1529 de evangelische waarheid rein en zuiver verkondigd en een bloeiende evangelische gemeente rondom zich verzameld, maar toen enige dwepende wederdopers uit Holland — JAN MATTHIJSZ., een bakker uit Haarlem. en JAN BEUKELSZ., een kleermaker uit Leiden — sedert 1533 in Munster de herstelling van het Duizendjarige rijk verkondigden. sloot zich de zwakke en ijdele man bij hen aan. De dwepers verdreven de regering en alle goedgezinde burgers (1534). De verdreven bisschop belegerde Munster, MATTHIJSZ., die zich geroepen waande om de vijanden te doden, viel bij een uitval onder hun zwaarden, maar Jan van Leyden liet zich door zijn profeten tot koning van de gehele aarde uitroepen, en zond 28 apostelen in alle landen; om ook deze aan zijn heerschappij te onderwerpen. In Munster greep nu de dolzinnigste verwarring plaats, gruwelen werden op gruwelen gehoopt, de veelwijverij ingevoerd, alle boeken, behalve de Bijbel, verbrand, enz. In 1535 werd eindelijk de stad veroverd. JAN VAN LEYDEN, zijn kanselier KRECHTLING en zijn scherprechter KNIPPERDOLLING werden gevangen, met gloeiende tangen genepen, vervolgens gedood en in ijzeren kopijen aan de St. Lambertustoren opgehangen. — Het anabaptisme had door de afloop van het Munsterse treurspel een geweldige stoot gekregen; de verstrooide overblijfselen van zijn aanhangers werden allerwegen hard vervolgd en waren daarenboven onder elkander onenig. Toen trad een hervormer onder hen op, die hen van hun fanatieke dweperijen terugriep, hen tot een geregelde kerkelijke sekte met streng zedelijke en kalme grondstellingen verenigde, en hen daardoor van de anders onvermijdelijke ondergang redde: Menno Simons, naar wie de doopsgezinden ook de naam Mennonieten dragen. Als katholiek priester in het Holsteinsche had hem het ijverig lezen van de Heilige Schrift aan menig leerstuk van de Roomse kerk doen twifelen. De martelaarsmoed van een doopsgezinde maakte hem op de leer van die sekte opmerkzaam en weldra hield hij zich van haar juistheid overtuigd. Hij legde in 1536 zijn priesterambt neder en liet zich dopen. Onder onbeschrijfelijke moeilijkheden en met onvermoeid geduld werkte hij nu aan een reorganisatie van de sekte. Hij gaf haar een bepaald leerstelsel, hetwelk zich aan dat van de hervormde kerk aansloot en slechts in de verwerping van de kinderdoop en in een onvoorwaardelijke vergeestelijking van het begrip van de kerk als van een gemeente van louter ware heiligen zich onderscheidde. Daarenboven verbood hij krijgs- en staatsdienst, alsmede alle eedzweren, voerde nevens doop en avondmaal de voetwassing in (Joh. 13), en hield door strenge kerkelijke tucht eenvoudige leefwijze en ernstige zedelijkheid in stand. De stille, vrome zin van de mennonieten verschafte hun weldra in Nederland, later ook in Duitsland en Engeland, verdraagzaamheid en vrijheid van godsdienst.

III. Terwijl de hervormers zich aan de grondzuilen van de Christelijke leer (Drie-eenheid en Godheid van CHRISTUS) onwankelbaar vasthielden, traden ook vele tegenstanders dier leerstukken op. De meeste loochenaars van de Drie-eenheid (antitrinitarissen of unitarissen) kwamen uit Italië. Voortvluchtig uit hun vaderland zochten zij meestal in Zwitserland een toevluchtsoord, en, ook hier vervolgd en verdreven, wendden zij zich naar Polen, Hongarije en Zevenbergen, waar zij bij vorsten of adellijken bescherming vonden. Onder de afzonderlijke unitarissen van de Hervormingstijd is de vermaardste Michael Servete uit Spanje, een onrustig man, die in Frankrijk en Zwitserland zonder vast verblijf omzwierf, eindelijk in 1553 te Genève door toedoen van CALVIJN gevangen genomen, en, daar hij niet herroepen wilde, als volksverleider en godslasteraar verbrand werd. — De op zichzelf staande en verstrooide unitarissen verkregen echter weldra door de beide Sozzini (oom en neef) een uitgewerkt leerstelsel en daarmee een kerkelijke gemeenteband.

Laelius Socinus, uit een beroemde juristenfamilie te Siena en zelf jurist, kwam reeds vroeg tot het inzicht, dat het Roomse leerstelsel niet met de Bijbel overeenstemde. Om tot zekerheid te komen, oefende hij zich in de grondtalen van de heilige schrift, maakte op zijn reizen kennis met de aanzienlijkste godgeleerden in Zwitserland, Duitsland en Polen en vormde zich een consequent uitgewerkt unitarisch leerstelsel. Hij stierf in 1562 te Zurich, en zijn neef, Faustus Socinus, door de oom tot gelijke denkwijze opgeleid, trad nu ter vorming van een unitarische kerkgemeenschap met gelijkgezinden in Polen en Zevenbergen in nadere betrekking. Rakau werd de hoofdzetel van de socinianen en hun geloofsbelijdenis de Rakausche catechismus (1602). FAUSTUS stierf in 1604, en kort na zijn dood kwamen de gemeenten in Polen en Zevenbergen tot een onverwachte bloei. Maar ten gevolge van een moedwillige hoon, dien enige Rakausche studenten het crucifix hadden aangedaan, werd reeds in 1638 hun kerk te Rakau gesloten en hun school aldaar verwoest. In 1658 werden zij in Polen van de godsdienstvrede uitgesloten en uit het land gebannen. In Zevenbergen zijn nog tot op heden verscheidene sociniaanse gemeenten overgebleven.

Het sociniaanse stelsel bevat de volgende leerstellingen: De enige bron van de Christelijke godsdienstkennis is de heilige schrift, die echter niets bevatten kan, wat met de rede strijdig is. De leer van de drie-eenheid is in strijd met de Bijbel en met de rede. God is slechts een enig persoon. JEZUS was een bloot mens, die echter om het heil van de mensen te bewerken met Goddelijke krachten was aangedaan, en ten loon van zijn volmaakte gehoorzaamheid tot Goddelijke majesteit verheven en het oordeel over de levenden en de doden ontvangen heeft, waarom hem insgelijks Goddelijke eer toekomt. De Heilige Geest is slechts een kracht Gods. Het evenbeeld Gods in de mens bestond alleen in de heerschappij over de dieren. De mens was van natuur sterfelijk, doch zonder zonde had hij door bovennatuurlijke werking Gods ook zonder dood in het eeuwige leven kunnen ingaan. Een erfzonde bestaat er niet, maar slechts een erfkwaal, en een overgeërfde neiging tot het kwade, die echter geen schuld in zich sluit. Het aannemen van een Goddelijk vooruitweten van de menselijke daden is, omdat het tot de aanneming ener absolute predestinatie leiden zou, te verwerpen. De verlossing bestaat hierin, dat CHRISTUS door leer en leven de weg tot verbetering heeft aangewezen; allen, die dezen weg betreden, beloont God met vergeving van de zonden en eeuwig leven. De dood van CHRISTUS was geen zoendood, maar bezegelde slechts de leer van CHRISTUS en voerde hem zelf tot Goddelijke waardigheid. De bekering moet door eigen kracht beginnen, maar kan slechts door de

bijstand van de Heilige Geest voltooid worden. De sacramenten zijn blote ceremoniën, welke men zou kunnen afschaffen, doch die gepaster als overoude en schone gebruiken behouden worden.

§ 85. De Grieksorthodoxe kerk.

De gemeenschappelijke tegenstelling tegen het Roomse papisme deed bij de protestanten de wens en de hoop van een vereniging met de Oosterse kerk opkomen. Een diaken uit Konstantinopel, DEMETRIOS MYSOS, hield zich in 1559 enige maanden bij MELANCHTHON op en nam een Griekse vertaling van de Augsburgse confessie mede, wat echter verder niet in aanmerking kwam. Twintig jaren later knoopten de Tubingsche godgeleerden door een Lutherse gezantschapsprediker met de patriarch JEREMIAS II, insgelijks door het overzenden eener vertaling van de Augsburgse confessie, nieuwe onderhandelingen aan. De patriarch antwoordde vriendelijk, maar deed het wederzijdse verschil in de leer zo sterk mogelijk uitkomen. — Een beteren uitslag beloofde men zich in het begin van de 17de eeuw van een onderhandeling met de gereformeerde kerk. CYRILLUS LUBARIS uit Candia had op zijn reizen te Genève een bepaalde genegenheid voor deze kerk opgevat en dacht na zijn terugkeer als patriarch van Konstantinopel ernstig aan een vereniging. Door brieven en gezanten stond hij in voortdurende betrekking met hervormde godgeleerden in Engeland, Nederland en Zwitserland, en zond ook in 1626 een bijna calvinistische geloofsbelijdenis naar Genève. Maar de overige Griekse bisschoppen verzetten zich hardnekkig tegen zijn verenigingsplannen, en de invloedrijke Jezuïeten te Konstantinopel brachten hem van de politieke zijde in verdenking. Hij werd daarom herhaaldelijk door de sultan afgezet en eindelijk (1638) als hoogverrader gevangen en geworgd. — De Russische orthodoxe kerk stond aanvankelijk onder de patriarch van Konstantinopel. De Czaar FEODOR IWANOWITZ verkreeg echter in 1589 de toestemming van de patriarch tot oprichting van een zelfstandig patriarchaat te Moskou.

§ 86. De Rooms-katholieke kerk.

De strijd en de mededinging met het protestantisme noodzaakte de katholieke kerk tot de uiterste inspanning van haar krachten en de ijverigste aanwending van alle haar ten dienste staande middelen. Zo is dan het tijdvak van de kerkhervorming ook voor de katholieke kerk het begin van een nieuwe beweging op elk gebied van het kerkelijke leven en streven.

Reeds het eindelijk tot stand gebrachte concilie van Trente (1545—1563) moest zich daarmee bezighouden. In de leerdecreten van deze kerkvergadering werden wel de Middeleeuwse dogmata (met vermijding van de verschillen tussen Franciscanen en Dominicanen, verg. § 57, I) met nieuwe scherpste vastgesteld, en tegenover de beginselen van de reformatie — van de een zijde de overlevering met de Heilige Schrift volkomen gelijkgesteld, de Vulgata voor authentiek en de apocriefe boeken van het Oude Testament voor canoniek verklaard, — van de andere zijde de rechtvaardiging niet als objectieve rechtvaardigverklaring, maar als subjectieve rechtvaardigmaking beschouwd en de noodzakelijkheid van de goede werken beweerd. Maar daarentegen werden in de Hervormingsdecreten ook kerkorde en

kerkelijke tucht, in zover het zonder nadeel voor de hiërarchische belangen mogelijk was, in vele opzichten verbeterd. — Het pausdom, dat door de reformatie zijn stelling als geestelijk eenheidspunt van het westen verloren had, legde er zich op toe, om ten minste een territoriale macht te verkrijgen, waardoor het met de overige wereldlijke vorsten gelijke rechten had. — De oude, geheel verbasterde monnikenorden, anders een Zo krachtige steun van het pausdom, hadden de geestelijken storm van de reformatie niet kunnen bedwingen. Daarentegen trad thans een nieuwe orde, die van de Jezuïeten, op: Zij schonk van de wankelende hiërarchie weer voor eeuwen nieuwe kracht en stuitte de verdere uitbreiding van de reformatie op alle mogelijke wijzen. Naast de Jezuïeten ontstonden nog vele andere orden, meestal met een praktisch Christelijke strekking en wier werkzaamheid gedeeltelijk hoogst zegenrijke gevolgen had.

De Grote landontdekkingen, die kort vóór de tijd van de Hervorming gedaan walen, en de aanmerkelijke verliezen van Europeesch kerkgebied deden ook op nieuw het zendingswerk in de katholieke kerk herleven. Gelegenheid en opwekking tot het zendingswerk aan gene zijde van de oceaan vond zij in, de wereldhandel en de wereldverovering, die bijna nog uitsluitend in de handen van katholieke staten waren; de talrijke oude en nieuwe monnikenorden boden haar de middelen tot de uitvoering. Eenheid, vastheid en duurzaamheid verkreeg het zendingswezen van de katholieke kerk door een grootse stichting van GREGORIUS XV, de congregatie de propaganda fide, die met haar seminarium tot opkweking van zendelingen sedert 1622 het middelpunt van de katholieke missie werd, en op het Epifanienfeest van elk jaar de naam van de Heere in alle talen van de wereld te Rome laat prijzen. De verbazende uitkomsten van de katholieke missie zijn ten dele ongetwijfeld gegrond in de geestdrift, volharding en zelfverloochening, deels echter ook in de inschikkelijkheid van de katholieke geloofsboden, die geheel in de geest van hun kerk ook materiele accommodatie onschadelijk achtten, en zich met een bloot uiterlijke aanneming van het Christendom, zonder voorafgegaan grondig onderricht en bekering, vergenoegden. Ook een wetenschappelijke degelijkheid en beweging, zoals de kerk sedert twee eeuwen niet meer gezien had, ontwikkelde zich in de strijd en de nieuwe opbouw. De oude twist van de Thomisten en Scotisten werd op nieuw opgevat. De Jezuïeten kozen de zijde van de Franciscanen, maar de pausen hielden het voor raadzaam, hun beslissing nog achterwege te houden.

I. Na het sluiten van **het concilie van Trente** werden tot verdere beveiliging van het hier voor wettig erkende geloof velerlei maatregelen getroffen. Reeds te Trente waren Indices librorum prohibitorum en eapurgandorum aangelegd, die later werden voortgezet. Als authentieke voorstelling van het leerstelsel van Trente werd zowel de *Professio Fidei Tridentinae* (1564) als de *Catechismus Romanus* (1566) aangenomen, en in 1588 werd zelfs een permanente congregatie tot verklaring van het leerstelsel bij voorkomende gevallen ingesteld.

II. Het genootschap van Jezus.

De stichter dezer orde, Ignatius van Loyola, uit een aanzienlijk Spaans riddergeslacht, was in 15'21 bij de belegering van Pampelona door de Fransen zwaar gewond. In een langdurige en pijnlijke ziekte verdreef hij de tijd met het lezen van ridderromans, en, toen deze begonnen te ontbreken, van heiligenlegenden. De laatsten maakten een geweldigen indruk op hem en ontstaken in hem een gloeiende ijver tot navolging van de heiligen in het verloochenen en overwinnen van de wereld. Zinverrukkingen en

verschijningen van de hemelkoningin gaven aan deze nieuwe richting een hemelse wijding. Na zijn genezing schonk hij al zijn bezittingen aan de armen en oefende zich als bedelaar gekleed in de strengste ascese. In de ouderdom van 33 jaren begon hij, onder schoolknappen zittende, de gronden van het Latijn te leren, studeerde daarop te Complutum in de wijsbegeerte en te Parijs in de theologie. Met ijzeren wilskracht overwon hij alle hinderpalen. Zes gelijkgezinde mannen (onder hen FRANS XAVER en JACOB LAINEZ) sloten zich te Parijs bij hem aan. In vurige geestdrift vormden zij nu het plan voor een nieuwe orde en verbonden zich door een plechtige gelofte tot armoede en kuisheid, alsmede tot de dienst van het Rooms-katholieke geloof volgens van het pausen wil, dien zij zouden vragen. Onder de strengste ascese voltooiden zij hun studien en verkregen de priesterlijke wijding. Daarop reisden zij naar Rome, en na enige bedenking bevestigde PAULUS HI in 1540 hun genootschap als orde van het genootschap van JEZUS. IGNATIUS werd hun eerste generaal. Ook als zodanig wijdde hij zijn leven aan de ascese, ziekenverpleging en zielzorg, en eerst na zijn dood (1556) trad onder zijn door geest, doorzicht en wereldomvattende plannen verre boven hem uitstekende opvolgers, de ervaren LAINEZ en de krachtige FRANS BORGIA, de voor de wereldgeschiedenis zo gewichtige orde met altijd stouter kracht en in steeds groter omvang te voorschijn. — Slechts tot gehoorzaamheid en rekenschap aan de paus alleen verplicht, en vrij van elk ander kerkelijk opzicht, vormde de orde, in zich zelve afgesloten, de volmaaktste eenheid, die ooit op aarde bij enig groot genootschap bestaan heeft de engste kring om de generaal, die slechts te Rome mocht resideren, vormden de professi, de uitverkorenen van de gehele orde. De tweede graad maakten de coadjutoren uit, en deze waren of geestelijken (scholastici), die tot de studie, het onderwijs en de zielzorg geroepen waren, of wereldlijken, die tot alle andere doeleinden gebezigd werden. Slechts zij, die gezond van lichaam waren en naar de geest begaafd, werden tot het strenge, meerjarige noviciaat toegelaten. De generaal regeerde als monarch, maar zijn vijf assistenten moesten waken, dat hij zich niets aanmatigde, wat met de orde strijdig was. In het belang van de orde, in onvoorwaardelijke gehoorzaamheid jegens de oversten moest zich alles oplossen, wat anders de mens dierbaar en heilig is: vaderland, bloedverwantschap, vriendschap, neiging en afkeer, zelfs het eigen oordeel en het eigen weten was niets, de orde alles. Nooit heeft enig bestuur het beter verstaan, om de geesten te beproeven en elk afzonderlijk lid op die plaats te stellen en tot die oogmerken te bezigen, waarvoor het de meeste geschiktheid had; nooit is echter ook een stelsel van onderlinge bewaking zo volledig en zo consequent volgehouden. De orde heeft alle middelen, die de wereld aanbiedt, wetenschap, geleerdheid, kunst, wereldse beschaving, staatkunde, zelfs handel en nijverheid, aan haar bedoelingen dienstbaar weten te maken. Inzonderheid maakte zij zich meester van het onderwijs van de jeugd in de hogere standen en kweekte machtige begunstigers voor zich op; door prediking en zielzorg werkte zij op het volk, hield de vorsten door middel van de biechtstoel onder haar voogdij en drong zich in alle betrekkingen en alle geheimen in. Een alle zedelijkheid bedreigende casuïstiek met haar beruchte grondstelling: het doel heiligt de middelen, — was niet alleen het bijzondere gevoelen van sommige voorbarige moralisten, zij was ook op de omvattendste wijze in beginsel de grondslag van het streven van de orde, waarbij niet behoeft geloochend te worden, dat de orde vele leden van uitstekende persoonlijke vroomheid en strenge zedelijkheid ten allen tijde gehad heeft. En al deze duizendvoudige middelen, al deze uitstekende krachten en talenten, onder één wil verenigd, dienden één doel: positief, bevordering van het katholicisme, negatief, onderdrukking van het protestantisme. Waarlijk, dat voor deze geduchte macht het

protestantisme niet bezweken is, dit bewijst onweersprekelijk, dat hierin een andere geest dan een bloot menselijke leeft.

III. Andere nieuwe orden meestal voor inwendige missie. De belangrijkste zijn:

1) de Theatinen, ontstaan uit een vereniging van vrome prelaten voor lichamelijke en geestelijke ziekenverpleging (1524). Zij wilden niet van bedelen, maar van de Goddelijke Voorzienigheid, d. i. van ongevraagde giften, leven, en werden als kweekschool van de hogere geestelijkheid gewichtig.

2) een vernieuwing van de strengere regel van de Franciscanen waren de Capucijnen (1528), aldus genaamd naar het spitse hoofddekseel (capuze) aan hun pij. hun zelfverloochenende menslievendheid bij het uitbreken ener pest in Italië bracht de orde in hoge achting. Evenwel kwam zij kort daarop, door de overgang van haar derden vicarisgeneraal BERNARD OCHINO, tot de gereformeerde kerk een tijd lang in minachting. Karakteristiek was haar volslagen gebrek aan wetenschappelijke vorming, dat baar weldra in ruwheid en gemeenheid deed verzinken.

3) De Urselinen, gesticht door ANGELA VAN BRESCIA, een vrome maagd, tot hulpbetoning aan noodlijdenden van allerlei aard, vooral echter ter opvoeding van de vrouwelijke jeugd (1537).

4) De priesters van het Oratorium of de orde van de heilige Drie-eenheid, gesticht door de heiligen PHILIP NERI uit Florence (1548). Zij paarden werken van de barmhartigheid met oefeningen van gemeenschappelijke stichting en Bijbelse studien, en verenigden zich in het oratorium van een door hen opgericht hospitaal.

5) De Maurinen in Frankrijk (1618). Naar de heiligen MAURUS, de leerling van de heiligen BENEDICTUS, zich noemende, beoogden zij de herleving van de gezonken orde van de benedictijnen en onderscheidden zich vooral door de opleiding van degelijke geleerden.

6) De Piaristen, gesticht door de Spanjaard JOZEF CALASANZE te Rome tot onderricht van de jeugd (1600); op dit gebied de gehate mededingers van de Jezuïeten.

7) De orde van het bezoek onzer lieve vrouw. Zij heeft haar ontstaan te danken aan de voortreffelijken mysticus graaf FRANS VAN SALES, een ijverig bekeerder van protestanten, en tevens aan diens geestverwante, de barones FRANCISCA VAN CHANTAL. Verpleging van de zieken en opvoeding van de jeugd was de taak van de orde.

8) VINCENTIUS VAN PAULA, uit arme ouders geboren, werd na voltooide studiën door zeeroovers gevangen genomen en bekeerde als slaaf zijn heer, een renegaat, weer tot het Christendom. Als pastoor te Chatillon ontwikkelde hij onder de bijstand van de grafelijke familie GONDY in de bescheidenste ootmoed een waarlijk bewonderenswaardige en hoogst zegenrijke werkzaamheid voor de inwendige missie. Hij stichtte in 1618 de orde van de barmhartige zusters, die met trouwen ijver de zieken verplegen voor geheel Frankrijk, vervolgens in 1627 de orde van de priesters van de missiën, (ook Lazaristen genoemd), die ter uitoefening van geestelijke en lichamelijke verpleging in het land rondreisden.

IV. De missie onder de heidenen. — De Portugezen hadden in hun bezittingen in Oost-Indië sedert 1510 reeds bisdommen zonder gemeenten gesticht. Toen verscheen Frans Xaver, de medestichter van de orde van de Jezuïeten, als apostel van de Indiërs met brandende ijver voor het heil van de mensheid, met apostolische eenvoudigheid en volharding, met onbeschrijfelijke overvloed van liefde en zelfverloochening, sedert 1542 in dit wijde arbeidsveld en doopte honderdduizenden meestal uit de verworpen

kaste van de paria's. Van daar wendde hij zich naar Japan, en slechts zijn dood verhinderde hem in China binnen te dringen († 1552). Onder de Braminen werkte niet zonder geluk sedert 1606 de jezuiet NOBILI, terwijl hij, zich naar hun vooroordelen schikkende, allen omgang met de paria's vermeed.

In Japan zetten de jezuieten het werk van XAVER met schitterende uitslag voort; maar in het jaar 1587 brak een hevige vervolging uit, en slechts met moeite konden de jezuieten zich in het land staande houden. De ijverzuchtige woelingen van de franciscanen tegen de jezuieten en de mededinging van de Nederlanders tegenover de Portugezen kwamen er bij, de vervolgingen werden vernieuwd en eindigden met de gehele uitroeiing van de kerk.

De koophandel baande van de missie ook de weg naar China, waar de hoogmoedige verachting van al het vreemde haar grote hinderpalen bereidde. Maar de jezuieten, met MATTH. RICCI aan het hoofd, wisten zich door mathematische, mechanische, technische en andere kundigheden sedert 1582 ingang, zelfs aan het hof, te verschaffen. Ricci nationaliseerde zich eerst volkomen en trad toen met de prediking van het Christendom op. Hij stierf in 1610, maar zijn werk werd door zijn orde voortgezet. Sedert 1631 verschenen ook dominicanen in China, vonden aldaar een half miljoen naam Christenen en vele kerken, maar ergerden zich zeer aan de jezuïtische accommodatie en de vermenging van het heidense met het Christelijke element. hun klachten werden in Rome afgewezen en de jezuieten gingen rustig voort.

In Amerika hadden Portugezen en Spanjaarden reeds een schitterend uiterlijk kerkwezen ingericht en dit onder de bescherming van de inquisitie gesteld. Ook derwaarts werden de jezuieten door zendingsijver gedreven. In Brazilië brachten zij velen van de ingeboren menseneters tot de kerk en de beschaving. Het beroemdst werd echter hun werkzaamheid in Paraguay (sedert 1586). Zij bekeerden hier de wilden, leerden hun Europesche zeden, handwerken en kunsten, en richtten hier een volledige staat in, in welken de inboorlingen onder het patriarchaalzachte opperbestuur van de vaders- Jezuieten bijna 80 jaren lang zo gelukkig en afhankelijk als kinderen leefden, maar uit welken de orde tevens ook grote rijkdommen trok. Een verdrag tussen Portugal en Spanje in 1750 maakte aan dezen idyllische Jezuietenstaat een einde.

§ 87. De dertigjarige oorlog en de Westphaalsche vrede.

Nog in het jaar 1609 had keizer RUDOLF II door zijn majesteitsbrief het bestaan en de vrijheid van het protestantisme in Bohemen verzekerd. Maar reeds keizer MATTHIAS brak met van de daad, door de bouw ener kerk te doen staken, de beloften van de majesteitsbrief. De opgezette Bohemers wierpen de keizerlijke raadsleden ten venster uit, verdreven de Jezuieten en verkozen keurvorst FREDERIK V van de Palts tot hun koning (1618). Maar FERDINAND II, de kwekeling van de Jezuieten, zegepraalde, verscheurde de majesteitsbrief, bracht de Jezuieten terug, verjaagde de protestantse predikers, enz. — Toen wilden CHRISTIAAN IV van Denemarken en enige andere vorsten als redders van het bedreigde protestantisme optreden, maar ook zij werden geslagen, en nu vaardigde FERDINAND II in de roes van de overwinning als „authentieke” verklaring van de godsdienstvrede het restitutie edict (1629) uit, volgens hetwelk de protestanten alle stichtingen, sedert het verdrag van Passau door hen genomen, moesten teruggeven, de calvinisten van de godsdienstvrede zouden zijn uitgesloten en de katholieke stenden onbepaalde vrijheid

ter onderdrukking van het protestantisme in hun erflanden zouden verkrijgen. Toen verscheen Gustaaf Adolf van Zweden, niet minder door godsdienstig dan politiek belang gedreven, als redder van het protestantisme (1630). De westphaalsche vrede (1648) te Munster en Osnabrug maakte eindelijk aan de rampzalige oorlog een einde. Duitsland verloor verscheiden heerlijke provinciën, maar de gewetens en godsdienstvrijheid van Duitsland was gered. Onder waarborg van Zweden en Frankrijk werd de Augsburgse godsdienstvrede bevestigd en ook tot de gereformeerden, als verwanten van de Augsburgse confessie, uitgestrekt. Als normaaljaar voor het betwistbaar bezit van de kerkelijke goederen was het jaar 1624 (1 januari) vastgesteld.

Het politieke evenwicht van de protestantse en katholieke stenden in Duitsland was daardoor hersteld. De paus weigerde echter halsstarrig deze vrede te erkennen.

TWEEDE TIJDVAK van de NIEUWE KERKGESCHIEDENIS.

Van de Westphaalsche vrede tot op heden. 1648—1871.

Eerste tijdperk (1648—1750).

§ 88. De Rooms-katholieke kerk.

HILDEBRANDS theocratisch stelsel was reddeloos te gronde gericht; ook de katholieke vorsten wilden zich in politieke zaken niet meer door de stedehouder van CHRISTUS de wet laten voorschrijven, en de ban had zijn macht verloren.

Een botsing met de Gallicaanse kerk, die haar reeds in de middeleeuwen ingewortelde aanspraken op nationaal kerkelijke voorrechten krachtig deed gelden, werd inmiddels toch door de standvastigheid van de pausen tot hun voordeel vereffend. In politiek opzicht stond de paus slechts als vorst nevens de andere vorsten. Onder de bestaande monnikenorden hadden de Jezuïeten verreweg de meesten ijver en de grootste invloed. Ook ontstonden er twee nieuwe monnikenorden, waarvan de een — de Trappisten — zich aan de strengste ascese overgaf, en de andere — de Mechitaristen — een groot wetenschappelijk gewicht verkreeg.

Onder alle overige katholieke landskerken onderscheidde zich de Gallicaanse door het levendigste en rijkste wetenschappelijk streven. De Sorbonne te Parijs, alsmede de orden van de Maurinen en Oratorianen, wedijverden op het roemrijkst in theologische geleerdheid, vooral in kerkgeschiedenis en patristiek. Nogmaals verhief zich ook de katholieke mystiek tot nieuwe bloei, maar zij werd door de inquisitie vervolgd en door de Paus veroordeeld. Ook de oude strijd over de genade werd vernieuwd in de jansenistische twisten, die de Franse kerk een eeuw lang in beroering brachten.

I. De Gallicaanse kerk. — LODEWIJK XIV liet door een vergadering van de geestelijkheid te Parijs (1682) de beroemde grondstellingen van de gallicaanse kerk opstellen (propositiones cleri Gallicani):

- 1) de macht van de paus strekt zich slechts tot geestelijke, niet tot wereldlijke dingen uit;
- 2) de geestelijke macht van de paus staat volgens de besluiten van het concilie van Constantz onder het hoogste gezag van de algemene conciliën;
- 3) voor Frankrijk is zij ook beperkt door de oude Franse kerkelijke wetten;
- 4) de uitspraken van de paus in geloofszaken zijn slechts in overeenstemming met de gehele kerk onfeilbaar.

— De paus bood krachtige tegenstand, weigerde elke bevestiging van Franse bisschoppen en had de voldoening, dat koning en geestelijkheid toegaven (1691). Evenwel bleef de eenmaal ontwaakte bewustheid van de vrijheid van de gallicaanse kerk bij de gallicaanse geestelijkheid leven, en de beroemde bisschop BOSSUET van Meaux verdedigde haar in een geleerd en welsprekend werk.

II. Het monnikenwezen en de missie. — een nieuwe monnikenorde ontstond in de Trappisten, gesticht 1660 door JEAN LE BOUTHILLIER DE RANCÉ, een voornaam kanunnik, die, door een treffende gebeurtenis van zijn wereldse leefwijze bekeerd, tot de overdrevenste ascese verviel. De orde ontving haar naam van de abdij la Trappe in

Normandië. Haar regel was de hardste van alle monnikenregelen: hij eiste eeuwig zwijgen en voorbeeldloze kastijdingen en ontberingen.

— De Mechitaristencongregatie leidt haar oorsprong van de Armeniër MEKITITAR af, die, door de Armenische patriarch vijandelijk behandeld, naar Morea (toen onder Venetiaanse heerschappij) vluchtte en tot de katholieke kerk overging. De paus bevestigde in 1712 de congregatie, die zich naar Venetië overplaatste en op het eiland St. Lazaro zich nederzette. haar leden onderscheidden zich door de invoering hunner vaderlandsche letterkunde en taal in de kring van de Europese geleerdheid. Later vormde zich ook te Wenen een beroemd Mechitaristencollegie, dat zich grote verdiensten verwierf ten aanzien van de vorming van volk en jeugd.

III. De mystiek. — In Duitsland werd de mystiek aangekweekt door Johan Scheffler (ANGELUS SILESIUS), een vriend van JACOB BÖHME. Vroeger protestant en keizerlijk lijfarts, was hij sedert 1653 bekeerd en katholiek priester, † 1677. Uit zijn protestantse leeftijd zijn verscheidene zeer liefelijke en innige geestelijke liederen afkomstig, — uit zijn later leven „de cherubijnse reiziger,” een verzameling van dichterlijke spreuken, waarin hij met kinderlijke naïviteit en innige, vurige liefde zich in de diepten van de God-alheid verliest en de stoutste pantheïstische theses stelt. In Spanje was uit hervormende bewegingen een mystieke richting ontstaan, die tegenover het uitwendige kerkwezen stond, en wier vrienden Alombrados (verlichten) heetten. — Een vastere vorm verkreeg deze richting door Michael Molinos uit Saragossa. Sedert 1669 priester te Rome, leerde hij, zonder tegenspraak op te wekken, dat de Christen in gebed, onbaatzuchtige liefde tot God en in de zoete zielerust ener onmiddellijke aanschouwing Gods de hoogste zaligheid van het levens kan vinden, tot dat de naijver van de Jezuïeten de inquisitie tegen hem aanhitste. Hij moest 68 stellingen uit zijn schriften als ketters en godslasterlijk afzweren, en werd tot levenslange opsluiting in een klooster veroordeeld († 1696). zijn aanhangers werden met de ketternaam van Quietisten gebrandmerkt.

De mystieke richting vond desniettemin, voornamelijk in Frankrijk, nog vele, warme vrienden en voorstanders. Bovenal rijk en innig was de mystieke liefde van Johanna Maria de la Mothe Guyon († 1717), die, vroeg weduwe geworden, na een werelds leven zich aan de innigste liefde tot God wijdde. Dat de mens zichzelf en allen eigenwil afsterven moet, opdat CHRISTUS alleen in hem leve, en dat men God moet liefhebben zonder enige gedachte aan beloning of straf, ja zelfs ook dan nog, wanneer het Gode behaagde de mens eeuwig te verdoemen, waren de grondbeginselen van haar leven en werken, die zij aan zich zelve in bijna voorbeeldloze vurige, innige en tedere liefde tot God bekrachtigde. Met haar gelijkgezinden biechtvader LA COMBE reisde zij vele jaren in Frankrijk en Zwitserland rond, en ontvlamde door talrijke schriften en mondeling onderwijs een gelijk liefdevuur in talloze leerlingen van beiderlei geslacht. Rampspoed, vervolgingen en herhaalde gevangenschap konden haar niet van het spoor leiden. Zij vond machtige beschermers aan het hof, met name mevrouw DE MAINTENON, die haar uit de gevangenis bevrijdde. Boven allen echter trok zich een van de edelste mensen, die ooit geleefd hebben, van haar aan tegen de verketteringen van de vijanden.

Het was Fenelon, vroeger opvoeder van 's konings kleinzonen, sedert 1695 aartsbisschop van Kamerijk († 1715). Op zijn raad verzocht zij de koning om een onderzoek van haar schriften. Een commissie, aan wier hoofd BOSSUET stond, vond haar amour désintéressé aanstotelijk. Nu trad FENELON als verdediger van de verketterde leer op en BOSSUET antwoordde, door hartstocht en naijver aangespoord,

in verscheidene tegenschriften. FENELON zond zijn schriften zelf naar Rome. Middelerwijl was hij bij de koning in ongenade gevallen; van het te eer kon het zijn vijanden gelukken, een pauselijke veroordeling zijner leer te bewerken. FENELON las met de beminnenswaardigste zelfverloochening en ootmoed de breve zijner veroordeling zelf van de kansel af en vermaande de gemeente tot gehoorzaamheid, terwijl hij al de schuld op zijn gebrekkige en kwalijk verstaanbare voorstelling schoof (1669).

IV. De jansenistische strijd. CORNELIUS JANSENUS, bisschop van Yperen, had zijn gehele leven aan de zorgvuldigste lezing van de schriften van de grote kerkvader AUGUSTINUS gewijd († 1638). De vrucht dezer studiën was een werk onder de titel Augustinus, dat eerst na zijn dood uitgegeven werd. Daar hierin de leer van de grote kerkvader van zonde en genade in haar gehele kracht ontwikkeld was, tastten de jezuiteten het boek hevig aan en bewerkten, dat de paus het verbood (1642). Maar de leer van AUGUSTINUS had ook in Frankrijk vele door geest en geleerdheid uitstekende vrienden. Een van de degelijkste was ANTOINE ARNAULD, leraar aan de Sorbonne. Deze geraakte weldra in openbare strijd met de jezuiteten, die paus INNOCENTIUS X overreedden, om vijf jansenistische stellingen als ketters te veroordelen (1653). De aanhangers van de Augustiniaanse leer lieten wel de pauselijke beslissing onaangetast, maar beweerden, dat deze stellingen in dien zin, waarin zij door de paus veroordeeld waren, in het boek van JANSENIUS niet gevonden werden. Door bewerking van de jezuiteten werd nu ARNAULD uit de Sorbonne gestoten. Hij vond een toevlucht bij zijn zuster ANGELICA ARNAULD, abdis in het cistercienser nonnenklooster van Port Royal bij Parijs, een vrouw van diepernstig godsdienstig gevoel. Door haar werd Portroyal het middelpunt van het godsdienstige leven en streven voor Frankrijk. Bijna op de wijze van de oude anachoreten verzamelden zich rondom dit klooster een aantal van de vernuftigste en vroomste mannen van Frankrijk, allen vereerders van AUGUSTINUS en vijanden van de verderfelijke zedenleer van de jezuiteten. Een geestverwant van dit edele gezelschap was BLAISE PASCAL, de diepzinnige en vernuftige wiskunstenaar. Onder de naam van LOUIS DE MONTALTE gaf hij in 1656 zijn beroemde *Lettres provinciales* uit, waarin hij de verderfelijke grondstellingen van de zedenleer van vele jezuiteten met authentieke bewijzen en met even diepe ernst als fijn vernuft in al haar afschuwelijkheid openlegde. Het boek maakte een buitengewone opschudding, en de jezuiteten wreekten zich door een pauselijke bul (1656), in welke beweerd werd, dat JANSENIUS de vijf betwiste stellingen in dezelfde zin geleerd had, waarin zij veroordeeld waren. De jansenisten meenden wel, dat een bepaling over de *question du fait* boven de competentie van de paus ging, maar koning en paus eisten van alle Franse geestelijken, monniken en nonnen de door een eed bekrachtigde erkenning dezer bul en de vervloeking van de jansenistische ketterij (1665). Die weigerden werden verdreven en vluchtten naar de Nederlanden. De haat van de jezuiteten drukte ook verder op Portroyal en rustte niet, voor dat het in 1709 opgeheven en verwoest werd. Kort daarop brak de strijd op nieuw en op veel gevaarlijker wijze uit. Een uit Parijs verdreven priester van het oratorium, PASCHASIUS QUESNEL († 1710), had het Nieuwe Testament met voortreffelijke stichtelijke aanmerkingen in het licht gegeven. Vele bisschoppen bedienden zich van dit boek en bevalen het aan, en onder hen ook de aartsbisschop van Parijs, kardinaal NOAILLES, die voorzichtigheidshalve het werk vooraf door BOSSUET had laten onderzoeken. De jezuiteten, die de krachtigen en rechtschape aartsbisschop evenzeer als het door hem

aanbevolen „jansenistische” boek haatten, bewerkten door de biechtvader van het Konings, de doorslepen jezuiet, LE TELLIER, in 1713 een pauselijke bul (van CLEMENS XI), de zogenaamde constitutio „Unigenitus,” waarin 101 stellingen uit het Nieuwe Testament van QUESNEL, als ketters veroordeeld werden. Deze pauselijke onbezonnenheid, waardoor het stelligste semiPelagianisme tot Roomse kerkleer verheven en AUGUSTINUS factisch verketterd werd, scheurde de Franse kerk in de beide partijen van de Acceptanten, die de constitutie aannamen, en van de Appellanten met NOAILLES aan het hoofd, die zich daartegen uitdrukkelijk en plechtig verzetten. NOAILLES moest zich echter in 1728 onderwerpen, en in 1730 werd de constitutie werkelijk als rijkswet ingeschreven.

Bij de jansenisten, tot de uiterste nood gedreven, drong nu een dwepende ascetische geest binnen. FRANS VAN PARIJS, een jong jansenistisch geestelijke, stierf met een appellatie acte in de hand (1727). Zijn aanhangers vereerden hem als een heilige, en talrijke geruchten van wonderen, die bij zijn graf op het Medarduskerkhof te Parijs geschieden, maakten het tot een dagelijkse bedevaartsplaats voor duizenden dwepers. De fanatieke dweperij, die zich in stuiptrekkingen en voorspellingen van de ondergang van staat en kerk openbaarde, breidde zich steeds verder uit, en tastte niet de aanstekende kracht, die haar ten allen tijde eigen geweest is, ook vele lichtzinnige en tot hiertoe geheel ongelovige mensen aan. De regering liet het kerkhof toemetselen (1732), maar stukken aarde van het graf van de heilige verwekten niet minder stuiptrekkingen en wonderen. Duizenden convulsionarissen werden nu in de gevangenis geworpen, en BEAUMONT, de aartsbisschop van Parijs, verenigde zich met vele bisschoppen tot het besluit, om aan allen, die geen bewijs van de aanneming van de constitutio vertoonden, de sacramenten van de stervenden te weigeren (1752). Evenwel bleven in Frankrijk nog overblijfselen van de jansenisten bestaan tot in de tijd van het schrikbewind van de omwenteling, die zij voorspeld hadden.

— Slechts van ter zijde stond de Nederlandse kerk van de zogenaamde bisschoppelijke cleresie te Utrecht met deze Fransen strijd in betrekking. In de moeilijke jaren van de 80jarige oorlog werd toch, na de dood van de Aartsbisschop SCHENK VAN TOUTENBURG, een aanval gedaan door de jezuitenorde op de gehele instelling van het episcopaat alhier. Zij waande, dat het de eigenlijke schuld had van de veerkracht, met welke de Hervorming in deze landen was opgetreden. Daarom wilde zij de zelfstandigheid van deze gehele kerk doden, en haar onder de blinde afhankelijkheid van het voortaan door het jezuitisme te bezielen pausdom brengen. De keuze van de bisschoppen door de kapittels, die eeuwenoude kerkrechtelijke instelling, moest afgeschaft; de beginselen van de oudkatholieke kerk (nl. de lezing van de Schrift, de leer van de genade, de geestelijke Godsverering, de ontkenning van de pauselijke onfeilbaarheid) verstikt, en zo de gehele katholieke kerk in het jezuitisch Rooms stelsel ten geestelijken dood gedoemd worden. Onder de ongelooflijkste, ten dele mislukte pogingen om in deze strijd te zegevieren, behoorde ook de beschuldiging van jansenisme. De weigering om de leugen van de vijf stellingen te ondertekenen, bleek in het eind het middel te zijn om de aartsbisschoppen van Utrecht onder de ban te brengen. Wel gelukte het de jezuiten om vele duizenden Nederlandse katholieken aan zich te verbinden, onder de leuze van getrouwheid aan de paus; wel slaagden zij er in om na twee en een halve eeuw (1853) een nieuw Rooms stel van bisschoppen in Nederland te zien ingevoerd; maar de ware oudkatholieke kerk van vóór het jezuitisme vindt alleen haar voortzetting in VOSMEER († 1614), ROVENIUS († 1651), DE LA TORRE († 1661), VAN NEERCASSEL († 1686), P. CODDE († 1710), STEENOVEN († 1725), BARCHMAN

(† 1733), VAIF van de CROON († 1739), MEINDAERTS († 1767), VAN NIEUWENHUYSEN († 1797), VAN RIJN († 1808), VAN OS († 1825), VAN SANTEN († 1858), en HENRICUS Loos.

Tegenover de niet meer katholieke pauselijke kerk, welke in het jezuïtisme geheel is opgegaan, staat zij met haar bovengenoemde beginselen als getuige van de oudkatholieke kerk, en blijft zij door de voortgezette ban van de onfeilbare paus voor de besmetting door het jezuïtisme bewaard. Thans (1870) nog bestaan ongeveer 25 oudkatholieke gemeenten met omtrent 5000 zielen in Nederland (Kerk van Utrecht). Of zij in vereniging met de nieuwe beweging in de Roomse kerk in enige betrekking tot het Evangelie van de Hervorming zal komen, moet de tijd leren.

§ 89. De orthodoxe kerk.

De gedrukte toestand van de orthodoxe kerk in het Osmanische rijk bleef onveranderd dezelfde. Vrijer en rijker ontwikkelde zij zich in Rusland onder het patriarchaat van Moskou, door Konstantinopel geëmancipeerd. Als hervormer van de liturgie, door vroegere onwetendheid zeer verminkt, trad sedert 1659 de krachtige en geleerde patriarch NIKON van Moskou op. De Grote keizer PETER I liet in 1702 na de dood van de patriarch HADRIANUS het patriarchaat onbezet, verbond de hoogste kerkelijke raag met de keizerlijke waardigheid en constitueerde in 1721 de heilige dirigerende synode, aan welke hij de opperste leiding van de geestelijke en kerkelijke zaken opdroeg.

In het Russische rijk heeft zich een overgrote menigte van sekten ontwikkeld, die onder de naam van Raskolniki (d. i. afvalligen) samengevat worden. Haar oorsprong en geschiedenis is meestal zeer duister. Volgens hun grondkarakter scheiden zij zich in twee rechtstreeks tegenover elkander staande hoofdklassen:

- 1). De Starowerzi of oudgelovigen. De liturgische reformatie van de patriarch NIKON werd door het volk, dat aan zijn oude vormen gehecht was, met groeten tegenzin ontvangen, die geenszins geheel overwonnen werd, maar veeler een afscheiding van velen (boeren) uit de gemeenschap van de kerk na zich sleepte. Met hun stijf vasthouden aan de oude liturgische vormen paarden zij ook een bekrompen afkerigheid van de nieuwe zeden en voorwerpen van weelde in het burgerlijk leven (zij hielden het b. v. voor zonde de baard te scheren, tabak te ronken, koffij en thee te drinken, enz.). In het algemeen onderscheiden zich de Starowerzen, die zeer talrijk zijn, door eenvoudige, zuivere zeden en rechtschapen levenswandel.
- 2). Het tegengestelde uiterste van de Starowerzen vormt een aantal sekten van een gnostieke, mystieke of dwepende richting, die alle uiterlijke kerkinrichting met plechtigheden en sacramenten verwerpen of verzwakken. Daartoe behoren de Duchaborzen (strijders van de geest), in wier geloofsleer zich een merkwaardig mengsel van theosofie, mysticisme, protestantisme en rationalisme vertoont. Ofschoon allen tot de boerenstand behorende, hebben zij een theologisch stelsel van ten dele bewonderenswaardige speculatieve inhoud; en ook in de laatste tijd trad het nihilisme in de Russische landen te voorschijn, dat in de loochening van godsdienst, deugd, onsterfelijkheid, liefde, huwelijk, familieleven, wetenschap, kunst, enz., het toppunt van de zonde en het akelig eindpunt van 's mensen ellende door haar leert kennen.

§ 90. Politieke stelling van de beide protestantse kerken.

Ook in dit tijdvak hadden de protestantse, onderdanen vele "verdrukkingen en vervolgingen van katholieke regeringen te lijden. Verscheidene protestantse vorsten gingen, meestal door jezuïtische invloed, tot het katholicisme over. In Engeland hadden de twisten van de godsdienstpartijen ook een karakter, dat met de politieke geschiedenis van het land in verband stond.

In Duitsland en de daarmee samenhangende landen werkten jezuïtische kuiperijen en politieke maatregelen niet zonder goeden uitslag aan de beperking van de protestantse kerk.

In Bohemen was zij sedert de dertigjarige oorlog geheel uitgeroeid. In de Oostenrijkse erflanden namen de onderdrukkingen tot op JOZEF II altijd toe. In Polen verloren de protestanten in 1717 het recht om nieuwe kerken te bouwen en werden zij in 1733 ongeschikt voor staatsambten en tot deelneming aan de rijksdagen verklaard. In het Saltzburgse beproefde de aartsbisschop, graaf FIRMLAN, een gewelddadige bekering van de evangelischen, die tot hiertoe als stille en vlijtige onderdanen geduld waren (1729). Maar hun oudsten zwoeren op de hostie en het gewijde zout (2 Chron. 1.3: 5) onkreukbare trouw aan hun geloof. Dit „zoutverbond” werd als oproer uitgekregen, en in weerwil van de tussenkomst van protestantse vorsten werden alle Evangelischen in de strenge winter van 1731 met onmenselijke hardheid uit huis en hof verdreven. Omtrent 20.000 hunner vonden in Pruisisch Lithauen een welwillende opname, anderen vertrokken naar Noord-Amerika.

In Frankrijk liet zich LODEWIJK XIV (1643—1715) door zijn biechtvaders overreden, om zijn uitpattingen door de zuivering van het rijk van alle ketters te verzoenen. Sedert 1681 begonnen de vreselijke Dragonaden haar bekeringswerk, en in 1685 werd dit alles door de herroeping van het edict van Nantes gevolgd. Duizenden kerken werden omvergehaald, talloze belijders ter dood gebracht of op de galeien vastgeketend, gewelddadig van hun kinderen beroofd, enz. In weerwil van de vreselijkste strafwetten tegen hen, die het land verlieten, ontsnapten er honderdduizenden (refugiés) en werden in Brandenburg, Nederland, Engeland en Zwitserland met open armen ontvangen. Velen vluchtten in de Sevensen, waar zij, onder de naam van Camisards met ongelofelijke moed, onder velerlei dwepende profetische verschijnselen, in een twintigjarige strijd zich tegen de bekerings- en vervolgingswoede van de katholieken verdedigden. Frankrijk had een half miljoen zijner vroomste, vlijtigste en nijverste bewoners verloren, en toch bleven er nog twee miljoen hervormden, bijna zonder regten, in het land.

Aangelokt door de Poolse koningskroon, ging in 1697 met FREDERIK AUGUST de sterke de keurSaksische dynastie tot de katholieke kerk over. Volk en stenden wisten echter hun kerkelijke regten te bewaren. Ook hertog BAREL ALEXANDER van Wurtemberg werd in 1712 katholiek; maar de zegepraal van de Roomse kerk was hier slechts van korten duur.

In Engeland werd onder het bestuur van CROMWELL de bisschoppelijke kerk veelszins onderdrukt, de Dissenters daarentegen werden op allerlei wijze begunstigd. Toen KAREL II in 1660 de troon beklom, werd de verhouding omgekeerd. De Testacte in 1673 eiste van elke ambtenaar de uitdrukkelijke erkenning van het kerkelijk oppergezag van de koning en het gebruik van het avondmaal in de bisschoppelijke kerk. Zijn opvolger JACOBUS II (sedert 1685) boette zijn overgang tot de Roomse kerk met het verlies van de troon. WILLEM van ORANJE (sedert 1689) verleende door de tolerantie-acte (1689) ook aan de dissenters

verdraagzaamheid; slechts de socinianen en Rooms-katholieken bleven daarvan uitgesloten.

§ 91. De inwendige geschiedenis van de Lutherse kerk.

De bloeitijd van de Lutherse orthodoxie was met het eindigen van het vorige tijdvak nog geenszins afgelopen. Maar de richting, die haar door de twisten van het vorige tijdvak gegeven was, om de leer op de nauwkeurigste wijze te ontwikkelen en binnen vaste grenzen in te sluiten, werd meer en meer, eenzijdig en riep een nieuwe dialectische scholastiek te voorschijn, die in omvang en kleingeestigheid, in de zorgvuldigste en scherpzinnigste uitwerking van de wetenschappelijke vormen zoowel als in de rijkste en fijnste ontwikkeling van de godsdienstige inhoud, bij de middeleeuwsche scholastiek geenszins achterstond, maar ook even als deze in gevaar geraakte, om het leven voor de wetenschap te vergeten. De orthodoxie begon in orthodoxisme te ontaarden, terwijl men eensdeels voor de zekerlijk gewichtige verschilpunten de brede grondslag van de gemeenschappelijke erkenning van het heil minachtte en in dikwerf hatelijke en onmatige polemiek afdwaalde, — anderdeels voor de uitwendige belijdenis van de zuivere leer haar toepassing in het leven verzuimde en zich in uiterlijke kerkelijkheid verloor, waarom men ook de rechtmatigheid, noodzakelijkheid en heilzaamheid van de oppositie, die uit de schoot van de kerk tegen haar opstond, ofschoon zij zelve ook niet zonder eenzijdigheid van een anderen aard was, geenszins betwisten kan.

Deze oppositie was tweevoudig: in de *s y n c r e t i s t i s c h e* strijd bewoog zij zich uitsluitend op het gebied van de theologie, in de piëtistische meer op het gebied van het Christelijk leven. Welk een volheid, diepte en innigheid van het godsdienstige levens zich échter in dit tijdperk, in weerwil van zovele orthodoxistische en piëtistische uitwassen, in de Lutherse kerk nog ontwikkelde, daarvan geeft allereerst de volheid van de edelste en krachtigste voortbrengselen van geestelijke dichtkunst een schitterende getuigenis. Vóór en boven allen PAULUS GERHARD († 1676), de trouwe belijder van het Lutherse geloof onder kruis en vervolging; nevens en na hem (in een tijd, waarin andere dichterlijke voortbrengselen de prijs van de smakeloosheid en trivialiteit van alle tijden verdienen) nog honderd anderen, wier oprecht geloof zich de edelste dichterlijke uitdrukking schiep, maar bij wie zich trouwens ook reeds de overgang van het kerklied tot het geestelijke lied (van de belijdenis van de gemeente tot de individuele beschouwing en het subjectief gevoel), ja zelfs bij de lateren en al te vruchtbaren dikwijls van de geestelijke dichtkunst tot geesteloze rijmelarij openbaarde.

Verheven en bewonderenswaardig zijn nevens de voortbrengselen van de geestelijke poëzie de muzikale gewrochten van SEBASTIAAN BACH, † 1750 (lijdsensoratoria), en HÄNDEL, † 1759 (de Messias).

Van de trouw en de ijver in de zielzorg, alsmede van de weerklank, dien zij bij het Lutherse volk vond, getuigt de grote rijkdom van een stichtelijke literatuur van onvergankelijke waarde.

Als het ideaal van een Christelijke vorst schittert in het begin van dit tijdperk ERNST DE VROME van Saksen Gotha († 1675). — Met zeven gulden in de hand, maar met een bergverzettend geloof, stichtte AUGUST HERMAN FRANKE het weeshuis te Halle, — en de vrijheer VAN CANSTEIN († 1719) gaf zijn vermogen aan de

stichting van de Bijbeldrukkerij te Halle, waaruit reeds miljoenen Bijbels voortgekomen zijn.

I. De syncretistische twist. — De universiteit van Helmstad heeft een overwegend Humanistische richting gevolgd en ook in de theologie een grotere vrijheid in de dogmatiek bewaard, dan het door haar niet erkende formulier van eendracht toeliet. Uit deze school kwam voort Georg Calixt, een veelzijdig door wetenschap en leven ontwikkeld man, die sedert 1613 hier werkzaam was, 43 jaren lang. Grondige studiën in de kerkgeschiedenis en de omgang met uitstekende godgeleerden van alle belijdenissen gedurende zijn uitgestrekte reizen in Europa hadden hem bij zijn hem eigene irenische richting een vrijer standpunt, dan toen gewoon was, voor de beoordeling van de vreemde kerken gegeven. Hij wilde niet zozeer een werkelijke vereniging van de verschillende kerken, als wel wederzijdse erkenning, liefde en verdraagzaamheid. Ten dien einde nam hij als secundair beginsel van de Christelijke theologie (nevens de heilige schrift als primitief beginsel) de overeenstemming van de vijf eerste eeuwen als de gemeenschappelijke grondslag van alle kerken aan, en zocht de latere kerkelijke verschillen als minder of onwezenlijk voor te stellen. Dit werd hem echter door de strenge Lutherse godgeleerden, die sedert de kryptoncalvinistische woelingen niet zonder grond, ofschoon dan ook overdreven, wantrouwend tegen alle irenische pogingen gestemd waren, als godsdienstvermenging (*s y n c r e t i s m e*) en kryptoncatholicisme toegerekend. Er ontstond een bovenmate hevige strijd. Aan het hoofd van de orthodoxe kampvechters stond ABR. OALOV. In 1656 stierf CALIXT. Zijn zoon ULRICH, die echter noch zijns vaders geest, noch zijn gematigdheid bevat, zette de strijd voort, wiens afloop slechts in processen wegens beledigingen bestond.

II. De piëtistische strijd. Philip Jacob Spener, uit Rappoltsweiler in de Elzas, werd reeds op zijn 31^e jaar wegens zijn geestelijke ijver, zijn uitstekende begaafdheden en zijn zeldzame geleerdheid senior van het geestelijk ministerium te Frankfort a. Main. (1666), vervolgens opperhofprediker te Dresden (1686) en, van hier ten gevolge van zijn niets ontziende gestrengheid in de vorstelijke biechtstoel verdrongen, proost te Berlijn, waar hij in 1705 stierf. Hij was van de Lutherse kerk van ganser harte toegedaan, maar geloofde, dat zij in de gestalte van haar toenmalige orthodoxie de waren weg van de zaligheid, door de hervormers aangewezen, verlaten had en gevaar liep, in dorre lettertheologie en dode rechtzinnigheid haar pand te begraven, weshalve een Hervorming dier kerk dringende behoefte was. Daar hij nu in haar de grootste volheid van zuivere leer en de krachtigste geschiktheid tot openbaring van echt Christelijk leven boven alle andere kerken erkende, was hij er verre van af, om de krachten van de als noodzakelijk erkende hernieuwing ergens anders als in haar zelve te zoeken. Terugkeer van de scholastieke dogmatiek tot de heilige schrift als de levende bron van alle kennis van de zaligheid, — verandering van de uitwendig rechtzinnige belijdenis in een levende theologie van het harten, die zich openbaren moest in een vrome Christelijke levenswandel, deze waren de middelen en wegen voor de Hervorming, die hij wilde. In zijn kinderlijk vrome ootmoed hield hij zichzelf geenszins voor geroepen, om deze Hervorming te bewerkstelligen, maar wel hield hij het voor plicht, om haar noodzakelijkheid aan te wijzen en de middelen, die haar konden verwezenlijken. Dit deed hij voornamelijk in zijn werk (1678): „*Piadesideria* of hartelijk verlangen naar een Gode welgevallige verbetering van de ware evangelische kerken,” en dewijl het hem voornamelijk te doen was om een Bijbels en praktisch Christendom tot de innigste aangelegenheid van het hart van iedere Christen

te maken, vernieuwde hij het bijna geheel vergeten leerstuk „van het geestelijke priesterschap” van alle Christenen in een bijzonder geschrift. Te gelijk sloeg hij zelf handen aan het werk en hield godsdienstige vergaderingen in zijn huis tot verlevendiging van Christelijke vroomheid (collegia piëtatis), die ook weldra op vele andere plaatsen navolging vonden.

Gewichtiger en nog meer omvattend werd SPENERS invloed sedert zijn verplaatsing naar Dresden. Door zijn geest opgewekt, begonnen, sedert 1686, drie jonge magisters te Leipzig, onder hen AUGUST HERMAN FRANKE, de held van het krachtige vertrouwen op God, Collegia filobiblica te houden, tot bloot praktisch stichtelijke verklaring van de Heilige Schrift en wel in de Duitse taal (hetwelk tot hiertoe op de universiteiten ongehoord was).

Maar door de theologische faculteit te Leipzig, met JOHANNES BENEDICTUS CARPZOVIVS aan het hoofd, werden zij aangeklaagd wegens verachting van de openbare godsdienst oefeningen en van de theologische wetenschap en wegens het aankweken van een separatistischen geest. De collegia filobiblica werden verboden, en de drie vrienden, - wier richting men als piëtisme (vertoning van overdreven vroomheid) aanduidde, - moesten Leipzig verlaten (1690), waarmede de langdurige piëtistische twisten eigenlijk begonnen.

Kort daarop werd ook SPENER uit Dresden verdrongen (1691), maar in zijn nieuwe betrekking te Berlijn verkreeg hij een beslissende invloed op de keus van de theologische hoogleraren aan de nieuwe universiteit, welke de vreedzaam gezinde keurvorst FREDERIK III van Brandenburg tegenover de twistzieke hogescholen van Wittenberg en Leipzig te Halle gesticht had. Ook FRANKE werd hier hoogleraar en weldra de ziel van de gehele theologische faculteit. Halle werd nu het brandpunt van het piëtisme De Wittenbergse faculteit gaf een twistchrift in het licht, waarin zij niet minder dan 264 dwalingen in de leer van SPENER zocht aan te wijzen.

Onder de orthodoxe kampvechters was VALENTIEN ERNST LÖSCHER laatstelijk superintendent te Dresden († 1749), de waardigste en degelijkste, die overigens zelf met de grootste nadruk op vroomheid van het harten aandrang en daarom de orthodoxe piëtist genoemd werd. SPENER stierf in 1705, FRANKE in 1727. Het piëtisme werd na het verlies dezer beide hoofden steeds matter, bekrompener, onwetenschappelijker, onverschilliger jegens de zuivere leer, meer overgaande in dikwijls slechts gekunstelde vrome gevoelens, ijveriger en uitsluitender in vrome spreekwijzen en methodistische levensvormen.

De twistpunten tussen piëtisten en orthodoxen betroffen voornamelijk:

1) **De wedergeboorte.** Reeds SPENER had beweerd, dat slechts hij, die de zaligende kracht van het Evangelium aan zijn eigen hart ondervonden had, een waar prediker en zielzorger zijn kon. LÖSCHER betwistte dit niet, maar koesterde de overtuiging, dat ook de ambtsbediening van een onbekeerde prediker, mits hij bepaald rechtzinnig ware, nuttig en zegenrijk wezen kon, omdat de heiligende kracht niet in de persoon van het predikers, maar in het woord Gods, dat hij toch rein en zuiver predikte, gelegen is; — de piëtisten daarentegen dwaalden zo ver af, dat zij aan de prediking van een onbekeerde niet de minste heiligende kracht toekenden. Daarmede ging nog een twist over het wezen van de wedergeboorte gepaard. De orthodoxen beweerden, dat de wedergeboorte reeds in de doop geschiedde; volgens hen was iedere gedoopte wedergeboren, maar de nieuwe geboorte had opkweking, voeding en wasdom nodig, en waar deze ontbroken hadden, wederopwekking; de piëtisten echter hielden de bekering voor hetzelfde als de wedergeboorte en meenden dat zij door het woord Gods in latere leeftijd ontstond.

2) **Rechtvaardiging.** In tegenstelling met een maar al te dikwijls voorkomende uitwendige opvatting dezer leer in het praktische leven, had SPENER geleerd, dat slechts het levend geloof de rechtvaardiging verkreeg en tot haar verkrijging (evenwel zonder alle verdienste) werkzaam zijn moest. zijn tegenstanders beschuldigden hem daarom van een vermenging van de rechtvaardiging met de heiliging, waartoe het bij velen zijner aanhangers ook werkelijk kwam.

3) **Heiliging.** SPENER drong krachtig op de noodzakelijkheid van de heiliging aan, en met Zo veel te meer recht, naarmate de orthodoxen, door liet uitsluitend prediken van de leer van de rechtvaardiging, dikwijls verzuimden op heiliging aan te dringen. Men beschuldigde hem en zijn aanhangers van minachting van de rechtvaardigingsleer, ja legde hem de mening ten laste, dat een waar Christen ook zonder zonde zijn kon of moest. Daarenboven hadden SPENER en FRANKE tegen alle wereldse verstrooiingen en vermaken gepredikt en dans, tonnel, kaartspel (waarbij anderen in onverstandige ijver zelfs ook het lachen, wandelen, tabakroken, enz. voegden), als de ernst en voortgang van de heiliging verstorende en daarom zondig, verworpen, terwijl de orthodoxen het voor adiaphora (middelmatische dingen) verklaarden. — 4) Eschatologie. SPENER had de Bijbelse leer van het duizendjarig rijk Zo verklaard, dat eenmaal na de val van het pausdom, na de bekering van de heidenen en Joden, voor de kerk van CHRISTUS op aarde een tijd van de heerlijkste, rijkste en ongestoordste ontwikkeling zou aanbreken, als voorsabbat van de eeuwigen sabbat. De tegenstanders verketterden dit als chiliasme en fanatisme. Daarbij voegden zich nog andere langdurige twisten over de noodzakelijkheid van de symbolische boeken, over het nut van de bijzondere biecht, lapt exorcisme, de kerkelijke formuliergebeden, enz., al hetwelk de piëtisten eenzijdig bestreden, waaraan echter hun tegenstanders een dikwijls overdreven gewicht hechtten.

§ 92. De Herrnhutterse broedergemeente.

De Boheemse en Moravische broeders (§ 67, III) waren ten tijde van de Hervorming met LUTHER en de Lutheranen in vriendschappelijke betrekkingen gekomen. Reeds in de Smalkaldische- en nog meer in de dertigjarige oorlog waren zij aan hevige vervolgingen blootgesteld. Ook nog later duurden de vervolgingen en onderdrukkingen voort. In 1722 verlieten verscheiden families liet land, zochten en vonden een toevlucht op de goederen van de graaf VAN ZINZENDORF in de Lausitz, en legden daar de grondslag van de vernieuwde broedergemeente in Herrnhut. De betekenis van deze gemeente voor de kerkgeschiedenis bestaat vooral hierin, dat zij in de eerstvolgende tijd van algemene afval van het geloof nog bijna alleen de dwaasheid van de prediking van het kruis geleerd en beoefend en aan vele vrome zielen welkome toevlucht, en geestelijk voedsel en onderricht verleend heeft.

Nicolaas Lodewijk graaf van Zinzendorf, geb. 1700. Met rijke gaven van geest en gemoed voorzien, reeds als kind in innige, persoonlijke omgang met de Heere zijn zaligheid zoekende, had hij, door de geest van SPENER en FRANKE aangeblazen, reeds op zijn 15^e jaar onder zijn medeleerlingen een „mostaardzaadorde” (Matth. 13, 31) willen stichten. Na volbrachte studiën in het orthodoxe Wittenberg en verscheiden jaren reizen trad hij in Saksische staatsdienst. Maar een godsdienstig genie als ZINZENDORF kon daarin gene bevrediging vinden. Het mostaardzaad van de dromen van zijn jeugd werd werkelijk kort daarna op de Hutberg in vruchtbare bodem geplant, toen CHRISTIAAN DAVID met enige verdrevene families van Moravische

broeders op de goederen van de graaf zijn toevlucht zocht (1722). Kort daarop ontstond hier Herrnhut, als eerste zetel en middelpunt van de „vernieuwde broederkerk.” De vereniging wies dagelijks door nieuwen toevloed aan en constitueerde zich in 1727 plechtig als een gemeente naar het voorbeeld van de oude Moravische broeders. In de zalige gemeenschap van het geloofs aan de verzoeningsdood van de Heiland zouden de verschillen van de Moravische, Lutherse en gereformeerde belijdenissen slechts als verschillende tropen binnen de gemeente van kracht blijven. Maar bij de confessionele onverschilligheid van haar leden verdween het onderscheid van de tropen meer en meer. De graaf deed zich te Tübingen als kandidaat tot het predikambt onderzoeken en in 1737 te Berlijn door enen Moravische bisschop wijden. Ofschoon een keurSaksische commissie op de leer van de gemeente niets vond aan te merken, werd evenwel haar stichter door de Saksische regering uit het land gebannen en eerst na tien jaren weer toegelaten. De gemeente nam nu in 1749 de Augsburgse confessie aan en werd daarop in KeurSaksen ook wettig erkend. Toen reeds had zij zich in afzonderlijke dochtergemeenten over vele protestantse landen van Europa tot in Noord-Amerika uitgebreid.

[In de Nederlanden, eerst in 1537 nabij IJsselstein, Herendijk, (later afgebroken); en daarna sedert 1746 te Zeist. In en uitwendige zending vooral op Groenland, Labrador, Indianen van Noord-Amerika, Jamaica, Mosquitokust, Suriname, Zuid-Afrika, Australië, West Himalaya, en elders met 81 zendingsposten, en bijna 78000 zielen, die zij bestuurt. Leden van de broedergemeente over de gehele wereld zijn bijna 21000. Toorenbergen]

Met onvermoeide werkzaamheid wijdde ZINZENDORF zijn gehele leven, geest en hart, have en goed aan de belangen van de gemeente, en wist bijzonder ook de voordelen, die stand, geboorte en wereldse beschaving hem aanboden, zeer wel aan zijn doel dienstbaar te maken. zijn schriften onderscheiden zich allen door vernuft en oorspronkelijkheid, vele zijner geestelijke liederen door innigheid, liefdegloed en dichterlijke waarde. Hij zelf („de zalige Ordinarius”) leidde en bestuurde tot aan zijn dood (1760) alle gewichtige belangen van de gemeente, die onvoorwaardelijk aan hem gehecht en steeds het getrouwste afdruksel was van zijn rijk geestelijk leven, welks innigheid niet slechts, maar ook welks vreemdsoortigheden in uitdrukking, leer en leven zij zich eigen maakte. ZINZENDORF zelf had reeds in latere jaren verscheiden aanstotelijke vormen afgeschaft, waartoe zijn rijk en origineel genie vroeger was afgedwaald.

Evenwel bleven er nog vele in het oog lopende uitwassen overig, die eerst door de rusteloze, omzichtige en bezonnen werkzaamheid van de bisschop AUGUST GOTTLIEB SPANGENBERG, de tweede stichter van de broedergemeente, († 1792) weggenomen werden.

Wat overigens de eigenaardige leer van de broedergemeente betreft, zij was wel niet een anti Lutherse, maar wel zulk een die voor de volheid van de Lutherse leer geen zin had. De wetenschap, als geheel nutteloos voor het verkrijgen van de zaligheid, ja veleer hiervan afleidende, liet zij geheel en al varen, en wilde de zaligheid slechts in onmiddellijk geloof en liefde vinden en behouden. Voorts werd het verlossingswerk uitsluitend als van de Zoon uitgaande gedacht, zodat de betrekking van den Vader en van de Heilige Geest tot de verlossing bijna wegviel. — Voorts werd de gehele verlossing door de Godmens wederom eenzijdig alleen in zijn lijden en sterven gesteld, en haar andere niet minder wezenlijke zijde, die in Zijn leven en Zijn opstanding gegrond is, buiten aanmerking gelaten of liever haar vrucht insgelijks uit

de verzoeningsdood afgeleid. Zo werd dan niet slechts de rechtvaardiging maar ook de heiliging uitsluitend tot de dood van CHRISTUS betrekkelijk gemaakt, en deze niet zozeer als juridisch plaatsvervangende voldoening, maar als uiting van de Goddelijke liefde, die noodzakelijk wederliefde verwekken moet, opgevat. De gehele verlossing werd bijgevolg als alleen uit CHRISTUS' bloed en wonden emanerende gedacht, en daar bij deze opvatting minder de rechtvaardigheid, veelmeer de genade en liefde Gods, in aanmerking kwam, zo werd bijna met uitsluiting van de wet hoofdzakelijk slechts het Evangelie geleerd. Alle prediking en leer moest de opwekking van vroom liefdegevoel ten doel hebben en bevorderde zo een zekere godsdienstige sentimentaliteit. De zwakke zijde van de gemeente was diensvolgens haar onvatbaarheid, om de gehele mens naar al zijn gaven en vermogens godsdienstig te ontwikkelen en de gehele volheid van het evangelie aan dit doel dienstbaar te maken; — haar sterke zijde daarentegen de innigheid van haar persoonlijke betrekking tot de Heiland. Ter opwekking van het godsdienstig gevoel strekte ook de eigenaardigheid van de eredienst met haar gevoelvolle zangwijze, met haar rijke liturgieën, met haar wederinvoering van de liefdemaaltijden, de voetwassing en de broederkus bij het avondmaal, enz.; op de innigheid van de persoonlijke betrekking tot de Heiland grondde zich het gebruik van het lot (inzonderheid bij huwelijken, bij het verlenen van geestelijke ambten, de opneming in de gemeente, het uitzenden van missionarissen, enz.), alsmede de dagelijkse spreuken en leerteksten voor ieder jaar. In het Christelijke leven van de gemeente, nadat zij uit haar zuiveringstijdperk, door SPANNENBERGS bemoeiingen van vele vroegere buitensporigheden gelouterd, was uitgegaan, drukte zich, overeenkomstig haar grondkarakter, een „bijna monnikachtige beperking van het burgerlijk en maatschappelijk leven” af met stereotype spreekwijzen en eigenaardige gebruiken, zelfs in de kleding (de mutsen van de gehuwde vrouwen, weduwen en maagden). Karakteristiek was voorts het zalige gevoel van de genade in de persoonlijke gemeenschap met de Heiland, de strijdloze, elke polemiek schuw ontwijkende rust, enz. Een neiging tot separatistische overwaardering van de toestand en de inrichting van de broedergemeente bereikte haar toppunt, toen op de conferentie te Londen, de 16^e september 1741, LEONARD DOBER Zijn ambt als generaaloudste neerlegde en „de Heiland, onze Soeverein, op Zich nam, dit voortaan zelf waar te nemen, om al datgene in volmaaktheid te doen, wat onze oudste onder ons tot hiertoe in zwakheid gedaan had.” „Daarvan was geen sprake, of de Heiland in het algemeen de herder en bisschop onzer zielen ware, maar onze zin en onze vurige hartewens was: dat Hij een speciaal verbond met Zijn gering broedervolk maken, en het als zijn bijzonder eigendom aannemen mocht, enz.” En ook thans nog houdt de gemeente het idee van dit speciaal verbond als haar eigenlijke kenmerk vast. Diensvolgens worden de lopende gemeentezaken onder bestendige raadpleging van de opperoudste door middel van het lot door de conferentie van de oudsten van de broedervereniging bestuurd, terwijl van tijd tot tijd algemene synoden met constitutieve macht bijeengeroepen worden. — De gemeente is verdeeld in de afzonderlijke koren van de gehuwden, weduwen en weduwenaars, ongehuwde broeders, maagden en kinderen, die bijzondere verzorgers hebben, ten dele ook in bijzondere huizen wonen, en nevens de algemene ook bijzondere godsdienstoefening vieren. De gemeenteamtten zijn die van de bisschoppen, presbyters, diakenen, diaconessen en acoluthen.

§ 93. De gereformeerde kerk.

Voor de gereformeerde kerk was dit tijdperk insgelijks een bloeitijd van theologische geleerdheid. Ook hier drong, vooral na de Dordtse Synode, in de dogmatiek het scholasticisme binnen. In het algemeen bleef CALVIJNS leertype in meerdere en mindere mate bestaan ; maar in de bisschoppelijke kerk van Engeland ontstond onder Arminiaanse invloed de richting van de Latitudinarissen, die, onderscheid makende tussen wezenlijke en onwezenlijke geloofsartikelen, in vele opzichten Hot huwheid en onverschilligheid vervielen. Wat het piëtisme en Herrnhutisme voor de Lutherse kerk werd, dat werd voor de gereformeerde het bijna gelijktijdig in Engeland uit haar voortkomende Methodisme.

1. In de Presbyteriale kerk van de Nederlanden bleef ook veelszins dezelfde gisting als in de Lutherse kerk, in Duitsland voortduren. Ook hier werd de orthodoxie orthodoxisme, en gaf ook hier alleszins recht aan de oppositie, welke in het remonstrantisme bleef bestaan, en in de kerk zelve als Zwingliaanse beginselen voortwerkte. De invloed van de politieke omstandigheden had op de zogenaamde staats of heersende kerk veel meer invloed dan elders, omdat deze, in plaats van vrij te zijn, zoals de gedulde dissentergenootschappen zulks waren, veel meer de druk van de staatspartijen ondervond op de kerkelijke wetgeving, predikantsberoeping, eredienst, maar vooral in de geschillen over de leer; ofschoon zij in de toenmalige toestand van Europa juist door haar gezonde levensbeginselen de hervormden Staat tot een ongekende bloei heeft gebracht. De strijd, die in de Hervormde kerk gevoerd werd, was al aanstonds met het 12-jarig bestand begonnen, en, ofschoon te Dordrecht ten voordele van het Calvinisme beslist, toch niet geëindigd. Terwijl het Oranje gezinde volk gereformeerd bleef, waren de staatsgezinden altijd op verzwakking van de invloed van de hervormde predikanten bedacht, wegens hun trouw aan het huis van Oranje. Verpersoonlijkt was het gereformeerd standpunt in **Voetius**, die als vertegenwoordiger van de geleerdheid van de eeuw ook in scholastieke vorm, toch de ware rechtzinnigheid van het hart niet verwaarloosde, en met ijzeren standvastigheid tegen al wat niet gereformeerd was streed ; — tegen de R o o m s e kerk (strijd met C. JANSSENIUS, te Leuven); tegen de Remonstranten (als lid van de Dordtse Synode); tegen de Cartesiaanse wijsbegeerte, en daarmede in verband staande richtingen (CCOCEJUS);—tegen het patronaatrecht, en voor de zelfstandigheid van de kerk; in de staat (Politica Ecclesiastica); tegen MARESIUS (over de Roomse broederschap van onze Lieve Vrouw). In al zijn strijd mag hem de naam van hervormer van de kerk in Godzaligheid en geloofsleven niet worden ontzegd (van huisgodsdienst, oefeningen, beoefeningsleer was hij de grote bevorderaar). — De strijd met CARTESIUS was die van ARISTOTELES' scholastieke methode met de wijsbegeerte, welke de stelling verdedigde, dat men alleen door twijfel aan alles, behalve aan het menselijke denken, als de grond van ons zijn moet beginnen. Dit was met het Calvinisme in lijnrechte strijd, dat in alles van God uitging. De Regering verbood de behandeling dezer wijsbegeerte, en haar vermenging met de Theologie. — Evenwel eerlang bleek het, dat zij, hoe ook verboden, toch invloed had op theologische geschillen. En dat de Cartesiaanse beginselen, straks met die van SPINOZA (§ 96) verenigd, allengs de weg bereidde voor het latere rationalisme en de ganse neologie is maar al te zeer gebleken.

Onder de Godgeleerde geschillen, welke de ganse kerk bijna anderhalve eeuw beroerde, en toch geen afscheiding teweeg bracht, omdat gene Synode de zaak

beslissen kon, stond de strijd met Coccejus († 1669) bovenaan. Deze hoogleraar te Franeker en Leiden werd de eerste voorstander van nauwgezette taalkundige historische uitlegging, die niet aan de kerkleer, maar aan de schrijvers zelf vroeg, wat zij bedoeld hadden, en geenszins de leer boven of naast de Schrift wilde gesteld hebben; en die in het O. T. de verborgen zin zocht, omdat hij al wat tot CHRISTUS en zijn kerk behoort in ontelbare voorbeelden (typen) zag afgeschaduwde. In de soteriologie kwam hij tot “de verbondstheologie;” (werk en genadeverbond) en daardoor tot de betekenis en viering van de sabbat, die, in de woestijn ingesteld, onder het N. T. moest geacht worden afgeschaft te zijn. Onmiskenbaar stond hier de Bijbelse theologie over tegen de scholastiek. Het Cartesianisme en Coccejus' Bijbelse theologie gaven allengs aanleiding tot BALTHASAR BEKKERS strijd over de duivel, tot ROËLS stellingen over de rede als kenbron en over de generatie van de Zoon. De ganse strijd verdeelde de leden van de kerk in doden en levende Voetianen aan de ene en in ernstige en strenge Coccejanen, Roellianen (en tegenover hen de Vitringianen), en Lampianen (LAMPE, hoogleraar te Utrecht en Bremen, † 1729, de schepper van de bevindingstheologie, die zeer veel bijbracht tot verbetering van de predikwijze).

Zo was de weg gebaad tot wat allengs in de hervormde kerk doorleefd werd: het mysticisme van ANTOINETTE BOURIGNON († 1680), JEAN DE LABADIE en A. M. VAN SCHURMAN (Sektarisme); en enige andere kleinere verschijnselen als van VERSCHOOR (over de staat van de genade), de Hattemisten (de noodzakelijkheid van de zonde); het „Innige Christendom gestaltelijk en bevindelijk” van SCHORTINGHUIS (1740); — de Nijkerker bevindingen (1749).

Te midden van deze inwendige bewegingen was er uit Frankrijk een menigte Protestanten gekomen, die na de herroeping van het edict van Nantes (1685) vele gezonde krachten aan onze kerk toevoerden; maar tevens was allengs door Franse navolgingszucht, door de valse wijsbegeerte van de tijd (§ 97), en door de weelde het volksleven verzwakt, en had de kerk, veel van haar zedelijke invloed verloren. Alles rijpte voor de verderflijke invloed van wat de Franse omwenteling van 1789 heeft voorbereid. Deïsme en rationalisme bleven hier niet vreemd. De krachteloze kerk vermocht de stroom niet terug keren; zij verloor haar bezielende invloed op het volk en de staat. De politieke toestand voegde het zijn er bij. Het zout was smakeloos geworden.

Zo moest de kerk de ganse omwenteling doorleven, welke haar alle bevoorrechting ontnam, en haar tot een zedelijk genootschap wilde verlagen, aan welke alle geloofsleven ontbrak. En toch werkte de kerk; maar in het verborgen volksleven, in de verdediging (Haags Genootschap, 1785), in Zending en Bijbelgenootschappen (§ 100).

In 1816 gaf koning WILLEM I haar een organisatie, welke later in 1851 wel door haar zelve herzien, maar ook toen nog niet dan met de bekende „reserves” werd toegelaten, en eerst later werd zij van de Staat allengskens losgemaakt, doch niet zonder haar inwendige toestand zeer te verwarren. Uit de druk van de tijden ontworsteld, bleef zij jaren lang in geesteloze toestand. Door de regeling van 1816 was verondersteld, dat de Hervormde kerk bij haar leer zou blijven; de Synode moest deze handhaven, en inmiddels de orde in het genootschap bewaren, en daartoe al het nodige regelen. Zo zou het reglement de hoofdzaak worden in de kerk. De leer zou beleden en gepredikt worden, zoals zij, overeenkomstig Gods Woord in de formulieren was vervat. Dit quatenus werd bestreden door allen, die het quia (omdat) voorstonden, en werd een bron van strijd, welke eerst het laatste ophief, en tegenwoordig zelfs het eerste loslaat. Evenwel een nieuw leven ontwaakte met het „reveil,” dat, gelijktijdig in Zwitserland

en Frankrijk, hier met DA COSTA'S „Bezwaren tegen de geest van de eeuw,” en MOLENAARS „Adres” begonnen, aan de ene zijde in de Afscheiding (DE COCK, SCHOLTE), later „de Christelijk Gereformeerde kerk” (1870), een zelfstandig karakter aannam ; en aan de andere kant tegenover de rationalistisch supra-naturalistische richting (BOSVELD, DONKER CURTIUS, VAN DER WILLIGEN) door de Groninger school de persoon van zus CHRISTUS tot grondslag en middelpunt van het ganse wereldplan Gods zag verheven; terwijl het in een dagelijks toenemend opleven van de beginselen van de Hervorming in hun eenheid met de pinkstergeest van de Apostolische eeuw een onmiskenbare levenskracht openbaart.

Het latere en toch niet nieuwe verschijnsel van de ten onrechte genoemde moderne theologie staat in verband met HEGELS pantheïsme, BAURS criticisme, RÉNANS romantisme, OPZOOMERS empirisme, en met de wereldbeschouwingen van het humanisme, naturalisme en materialisme. Zo verkeert de Hervormde kerk ook in Nederland in een gistingsproces, dat ten volle zal moeten uitwerken. Niet juridisch moet zij restaureren wat vroeger bestond, maar getrouw aan de levende CHRISTUS, als haar blijvend levensbeginsel, moet zij medewerken om de heerlijke toekomst van de mensheid te bereiden en te bereiken (Ef. IV : 13).

II. In de Engelse bisschoppelijke kerk was de levenskracht van het evangelie in het formalisme van de schoolgeleerdheid en het mechanisme van een in vormen rijke eredienst veelszins verstijfd. Daartegen ging een reactie uit van John Wesley, een jong man van diep godsdienstige ernst en brandende ijver om zielen te redden. Gedurende zijn studietijd te Oxford stichtte hij met enige vrienden een vereniging tot een vrome levenswandel (1729). Reeds toen noemde men de verbonden vrienden spottend maar beteknend *methodisten*, omdat men hun verweet, dat zij hun vroomheid methodisch dreven. Door vriendschappelijke verbinding met enige leden van de broedergemeente nam WESLEY altijd meer in Christelijke ervaring en in levend geloof toe. Gemeenschappelijk met hem werkte George Whitfield sedert 1732, een jongeling van even vurige ijver voor zijn eigen zieleheil en dat zijner medemensen, en van nog grotere gaven. Beiden werkten nu met rusteloze ijver, zo ver de Engelse taal gesproken werd, tot in Amerika, op de godsdienstige zinsverandering van de volksmenigten.

Na zijn terugkomst uit Amerika (1738) organiseerde WESLEY een uitgebreide godsdienstige vereniging, die, door een geestelijke conferentie bestuurd, plaatselijke en rondreizende predikers in de gehele wereld uitzond. De methodisten wilden zich geenszins van de bisschoppelijke kerk losscheuren, veleer als een geestelijke zuurdesem in haar werken. Ook WHITFIELD keerde in 1739 naar Engeland terug. Beiden predikten nu krachtig en onvermoeid, doorgaans op het open veld, en oogstten veel hoon en bespottung in, maar riepen ook talloze verharde zondaars, meestal uit de allerlaagste klassen, tot boete en geloof. De aanvankelijke verbinding met de broedergemeente moest weldra ophouden, daar hun heilsmethodiek (in een altijd scherpere tegenstelling met de stille en gevoelige werkzaamheid van de Herrnhutters voor het heil van de zielen) gericht was op het schokken van de geruste zondaar door alle verschrikkingen van de wet en alle afgrijselijkheden van de hel om hierdoor de strijd van de bekering met het eindelijk geweldig doorbreken van de genade te voorschijn te roepen.

Maar ook onder de stichters zelf ontstond reeds in 1741 een onheilbare scheuring over het calvinistische leerstuk van de predestinatie, die een scheiding van de Methodisten

in arminiaanse Wesleyanen en calvinistische Whitfieldianen ten gevolge had, met bepaald overwicht van de eerste. WHITFIELD stierf in 1770, WESLEY in 1791.

§ 94. De protestantse zending onder de heidenen.

De Lutherse zendingswerkzaamheid werd in dit tijdvak krachtiger en uitgebreider. GUSTAAF ADOLF van Zweden zette de zending in Lapland (§ 82) met vernieuwde ijver voort, en ook Denemarken leende daartoe gewillig de hand. Een Noorwegense prediker, THOMAS VAN WESTEN († 1727), kan om zijn goedgeslaagde ijver als de eigenlijke apostel dezer zending aangemerkt worden. De herleving van het praktische Christendom, die van het piëtisme uitging, droeg ook voor de zending onder de heidenen haar vruchten. FREDERIK IV van Denemarken stichtte voor zijn Oostindische bezittingen de zending te Tranquebar (1705), waarvoor FRANKE hem in BARTHOLOMEÛS ZIEGENBALG een hoogst trouw en ijverig arbeider zond. Deze Deens Oostindische zending, die haar werkzaamheid ook over de Engelse bezittingen uitstreckte, bleef sedert in nauw verband met het weeshuis te Halle; onder haar geloofsboden munt vooral CHRISTIAAN FREDERIK SCHWARZ († 1798) met bijna 50-jarige trouwe zendelingsdienst uit.

Ter bekering van de Joden stichtte CALLENBERG, hoogleraar te Halle, in 1728 een instituut aldaar, dat STEPHANUS SCHULZ uitzond, die Europa, Azië en Afrika bereisde, om de Joden de woorden van het Kruis te brengen. Naar Groenland werd het evangelie reeds in de 11^e eeuw gebracht, maar naderhand was de kerk aldaar in vergetelheid geraakt en, zoals het thans bleek, spoorloos verdwenen. De prediker HANS EGEDE in Noorwegen drukte dit verzuim van de Christenheid zwaar op het hart; hij rustte niet eerder, voordat hij door een Deens-Noorweegse handelonderneming ondersteund, in 1721 met zijn familie het bevroren land zijner vurige geestdrift betreden kon. Onder ongelooflijke moeilijkheden en ontberingen en met aanvankelijk slechts geringe uitslag werkte hij onvermoeid, en bleef ook, toen de handelonderneming opgegeven werd, alleen achter. Terwijl hij aan zijn zoon PAULUS de voortzetting van zijn werk overliet, keerde hij in 1736 terug en werkte na dien tijd te Kopenhagen als opziener van een seminarium voor de Groenlandse missie († 1758).

De broedergemeente zond haar eerste geloofsboden (DOBER en NITSCHMANN) in 1732 naar St. Thomas en breidde in de eerstvolgende jaren haar gezegende zendingswerkzaamheid over Groenland, Noord-Amerika, Westindie, Labrador (tot de Eskimoos) en het Kaapland (tot de Hottentotten) uit. — De Engelse kolonisatie in Noord-Amerika hield zich veel met de bekering van de aldaar inwonende Indianen bezig. Onder de Noord-Amerikaanse missionaris onderscheidde zich boven allen John ELLIOT (sedert 1646; † 1690). Ook WESLEY en Whitefield arbeidden een tijd lang met grote ijver op dit zendingsgebied.

§ 95. GEESTDRIJVERS

In het algemeen was de Gereformeerde kerk met haar meer subjectieve richting een vruchtbaarder grond voor zulke dweepers, die nevens en boven het uitwendige woord Gods, in de Bijbel voorgewende innerlijke openbaringen van de Geest stelden, en door middel van deze de kerk wilden vernieuwen en tot haar volmaking voeren. Doch juist in dit tijdperk deden zich ook in de Lutherse kerk enige soortgelijke verschijnselen op.

— Slechts aan weinige van de thans optredende geestdrijvers, met name aan de Engelse schoenmaker FOX en de Zweedse natuuronderzoeker SWEDENBORG, gelukte het, sekten van enige duurzaamheid in het leven te roepen.

I. De Quakers. — Een schoenmaker uit het graafschap Leicester, GEORGE Fox genaamd, trad in 1647 onder de verwarringen, die toen de staat en de kerk van Engeland verscheurden, als boetprediker en hervormer op. Alle uiterlijke kerkelijkheid verwerpende, wilde hij het Christendom alleen op het inwendige licht van de Geest in de mens, als een voortdurende Goddelijke openbaring, gegrond hebben. Hij kreeg vele aanhangers en stichtte reeds in 1649 een godsdienstige gemeenschap, die zich *het genootschap van de vrienden* noemde, maar aan wie de tegenstanders de spotnaam van *Quakers* (d. i. bevers, van beven, waarschijnlijk naar Fil. 2, 12) gaven. hun weigering om zich aan de krijgsmacht, het eedzweren en de tienden te onderwerpen, veroorzaakte hun harde vervolgingen, gevangenschap, enz. Toen trad William Penn (1718), de zoon van de Engelse admiraal, als hun redder en tweede stichter op. Voor een schuldvordering zijns vaders aan de regering stond deze hem een aanzienlijke streek land aan de Delaware in Noord-Amerika af, die hij tot toevluchtsoord van alle vervolgd en onderdrukt, niet alleen uit de Quakers, bestemde. Weldra ontstond hier onder Engels oppergezag de staat P e n s y l v a n i ë met de hoofdstad P h i l a d e l f i a, (1682), terwijl de eerste grondwet volkomen godsdienst en gewetensvrijheid vaststelde. Ook in Engeland verkregen de Quakers weldra verdraagzaamheid en de rechten van de overige dissenters. Zij erkennen wel de Bijbel als Gods Woord, maar stellen het inwendige woord Gods in de mens hoger; want de Bijbel geldt bij hen slechts als verbindings- en opwekkingsmiddel voor het laatste. Het predikambt, de geestelijke stand en de theologische wetenschap worden geheel verworpen; de gemeente bestaat uit louter verlichte; wie zich in hun vergaderingen door de Geest voelt aangegrepen, onverschillig man of vrouw, staat op om te onderwijzen, te bidden of te vermanen; gevoelt niemand zich tot spreken gedrongen, dan zitten zij allen in stille overpeinzing en gaan even stil weer uiteen. Gezang, muziek ontbreken er geheel. Doop en avondmaal zijn afgeschaft, het leven onderscheidde zich de Quakergemeenten in ieder opzicht rechtvaardigheid, ernstige gezindheid, uiterst eenvoudige afkeer van alle weelde, van de veranderingen van de mode, van de conventionele vormen van het maatschappelijk leven, enz. Zij verbieden het eedzweren, de krijgs- en staatsdienst, enz.

II. Immanuël van Swedenborg, raad in het bergwerkscollege te Stockholm was een man van uitgebreide natuurkennis en grote speculatieve begaafdheid. Nadat hij eerst lange tijd de geheimen van de natuur had doorvorst, kwam hij innerlijk gedrongen toestanden, waarin hij, nu eens in de hemel, dan eens in de hel overgebracht, met geesten omgang had, sedert 1743 tot de overtuiging, dat hij door zulke openbaringen geroepen was, om het verbasterde Christendom tot een kerk van het nieuwe Jeruzalem — als de volmaking van de Christelijke kerk — te vernieuwen. De apocalyptische openbaringen, die hij meende ontvangen te hebben, schreef hij als een nieuw evangelie op. Na SWEDENBORGS dood (1772) werden zijn schriften verzameld en uitgegeven door zijn aanhangers, die zich vervolgens in Zweden en Engeland verenigden om een werkelijke gemeente te vormen (1788). SWEDENBORGS godsdienstig stelsel berust op de aanschouwing van de „c o r r e s p o n d e n t i ë n” van de zinnelijke en bovenzinnelijke wereld, in welke laatste hij alle toestanden en betrekkingen van dit ondermaanse leven maar in verheerlijkte gestalte terugvond. De

Bijbel, inzonderheid de openbaring van JOHANNES, is bij hem Gods Woord, doch met verachting van de letter, terwijl de geest of de inwendige zin alleen gezag heeft. Met de sterkste uitdrukkingen verwerpt hij het kerkelijke leerstuk van de Drie-eenheid. God is bij hem slechts één Persoon, die zich in drievoudige vorm openbaart. Het doel van de aardse verschijning van CHRISTUS is de vereniging van het menselijke en Goddelijke, de verlossing niets anders als de bestrijding en overwinning van de helse geesten. Engelen en duivelen zijn echter de geesten van afgestorvenen. Een opstanding van het vlees heeft geen plaats, maar de geestelijke vorm van het lichaam duurt ook na de dood voort.

III. Onder de overige geestdrijvers van dit tijdperk onderscheidt zich nog:

1. Georg Gichtel († 1710), vroeger procureur van het rijkskamergericht te Spiers, een excentriek vereerder van JACOB BÖHME. Zich losscheurende van alle banden van de natuur, wilde hij zich in de diepten van de Godheid verliezen, had openbaringen en gezichten en ijverde tegen de leer van de rechtvaardiging. zijn aanhangers, de Gichtelianen, noemden zich (naar Matth. 22, 30) Engelenbroeders, streefden in de zin huns meesters naar een onzondigheid als die van de engelen, door zich los te rukken van allen aardse lust, arbeid en zorg, en naar een priesterschap op de wijze van MELCHIZEDEK tot verzoening van de Goddelijke toorn. — Te Berleburg en in de omstreken maakten in de eerste helft van de 18de eeuw de zogenaamde Geïnspireerden, aan wier hoofd de zadelmaker ROCK met zijn stuiptrekkingen en openbaringen stond, groot opzien. Rock beweerde, dat met hem het tijdperk van de voleinding van het rijk Gods, de huishouding van de Heilige Geest aanving.

§ 96. Vrijdenkers.

Als voorlopers van een algemene heerschappij van de vrijdenkende richting in het volgende tijdperk traden nevens de geestdrijvers reeds thans ook een groot aantal rededwepers op, die, alle openbaring zoowel volgens haar werkelijkheid als haar mogelijkheid verwerpende, slechts de blote rede als bron en regel van alle godsdienst wilden laten gelden.

Het aandringen van de tijd en wereldgeest op emancipatie van alle positief Christendom trad het eerst in het burgerlijk vrije en kerkelijk verscheurde Engeland openlijk en zonder schroom tevoorschijn. Men duidde deze richting aan als *n a t u r a l i s m e*, omdat zij, in plaats van dé geopenbaarde, slechts een natuurlijke godsdienst, en als *d e ï s m e*, omdat zij in plaats van het verlossingswerk van het Drie-enige God slechts een algemene voorzienigheid van de enigen God erkennen wilde. Met filosofische gronden werd de onmogelijkheid van openbaring, inspiratie, voorspellingen en wonderen beweerd; met kritische gronden bestreed men dat zij in Bijbel en geschiedenis gevonden werden. De kerkelijke leerstukken van Drie-eenheid, erfzonde, voldoening, rechtvaardiging, opstanding, enz. waren ongerijmd en strijdig met de rede. De voornaamste Engelse deïsten zijn: HOBBS, TOLAND, TINDAL, BOLINGBROKE († 1751). —

Weerklank vond het deïsme in Engeland bijna alleen onder beschaafde en voorname lieden; het volk en de gehele stand van de godgeleerden hielden, ofschoon dan ook ten dele met latitudinarische verzwakking, aan het positieve vast. Dezelfde vijandigheid tegen alle positieve godsdienst deed zich ook gelijktijdig, evenwel in meer afgezonderde en op zich zelve staande verschijnselen, in andere landen voor: in de

Nederlanden de Joodse proseliet BENEDICTUS DE SPINOZA († 1677) met zijn pantheïstische filosofie, in Frankrijk de evenzo geestrijke als lichtzinnige scepticus P. BAYLE, † 1706 („Dictionnaire historique et critique“). In Duitsland was sedert 1672 MATTHIAS KNUTZEN, een reizend kandidaat uit Holstein, door talloze uitgestrooide traktaatjes werkzaam voor de stichting van een vrijdenkerssekte onder de naam van „Gewetensmannen“ (conscientiarii). De Christelijke „koran“ bevatte slechts leugen en bedrog; rede en geweten zijn de rechte Bijbel; noch een God, noch een hel, noch een hemel bestaan; priesters en overheden moesten uit de wereld weggejaagd worden, enz. Sedert 1735 wierp EDELMANN, een privatiserend kandidaat in de theologie uit Weissenfels, talrijke schriften in ruwe, maar krachtige taal vol gloeiende toorn tegen alle positief Christendom in de wereld.

Tweede Tijdperk (1750—1814).

§ 97. De anti Christelijke letterkunde in Frankrijk.

De Siècle de Louis XIV met de zedenleer van haar Jezuïtische biechtvaders, met haar losbandigheid, bigotterie en huichelarij aan het hof, met haar dragonaden en bastillepolemieek tegen alle reacties van een levend Christendom (bij Hugenoten, mystieken en jansenisten), met haar Sevenspropheten en jansenistische convulsionarissen, enz., had in de voornamste Franse wereld een vrijegeesterij te voorschijn geroepen, voor welke catholicisme, jansenisme en protestantisme even belachelijk en ongerijmd schenen. Deze richting was wezenlijk verschillend van het Engelse deïsme, welks beginsel het gezond verstand (commonsense) was, de algemene zedelijke bewustheid in de mens, met de logge wapenen van de verstandskritiek. Dit hield nog een ideaal en een zedelijkheid in de mens vast en wilde toch nog godsdienst in het algemeen (voorzienigheid, deugd, onsterfelijkheid). Het Franse naturalisme daarentegen was een *philosophie d'esprit*, die eigenaardig Franse, lichtzinnige geestigheid met de wapenen van spotternij en vernuft, die al het zedelijke en ideale verloochende en belachelijk maakte. De geboorteplaatsen dezer Franse filosofie waren de *bureaux d'esprit*, de clubs en salons van de hoofdstad, haar gemeenschappelijk en verwerkend orgaan de door DIDEROT en D'ALEMBERT geredigeerde *Encyclopédie*. Haar schitterendste en machtigste vertegenwoordigers, wier talrijke schriften niet alleen Frankrijk, maar ook de beschaafde en voornamste wereld van het overige Europa ontchristenden en demoraliseerden, waren, behalve de reeds genoemden, VOLTAIRE († 1788), HELVETIUS, MONTESQUIEU en JEAN JACQUES ROUSSEAU († 1778). Tot het ergste materialisme bracht het de geneesheer DE LA METTRIE („L'homme machine" etc.) en de Duits Franse Baron DE HOLBACH („Système de la nature" etc.).

§ 98. Nederlagen van de Roomse hiërarchie.

De eerste aanmerkelijke stoot, die de hiërarchie in dit tijdperk ontving, was de opheffing van de orde van de Jezuïeten (1773), door de Bourbonse hoven afgedwongen. Kort daarop werden, zoowel van geestelijke als wereldlijke zijde, zeer dreigende pogingen in het werk gesteld, om de Duits Katholieke kerk van het Roomse juk te bevrijden, zonder dat zij evenwel slaagden. De grootste vernederingen onderging de hiërarchie echter door de Franse omwenteling.

1. **De opheffing van de orde van de Jezuïeten.** Reeds in het vorige tijdperk hadden de Jezuïeten steeds openlijker naar de vestiging van een zelfstandig politisch hiërarchische macht gestreefd. hun begeerte naar soevereiniteit had wel door opheffing van de jezuieten staat Paraguay (§ 86, 1V) haar eerste steun verloren, maar daarvoor brachten zij ook een gedeelte van de wereldhandel aan zich en trachtten zij de Europese politiek te beheersen. De jansenistische twisten (§ 88, IV) hadden evenwel in menig opzicht ook bij het volk de haat tegen hen vermeerderd; PASCAL had hen voor de gehele beschaafde wereld tentoongesteld; de overige monnikenorden waren hun reeds lang vijandig; hun deelneming aan de wereldhandel verwekte

afgunst, en hun inmenging in de staatkunde bracht hen eindelijk geheel ten val. De regering van Portugal deed de eersten beslissende stap. Een opstand in Paraguay en een aanslag tegen het leven van de koning (JOZEF EMANUEL) werd algemeen op hun rekening gesteld, en de minister POMBAL, wiens Hervormingsplannen zij allerwegen in de weg stonden, dreef in 1759 hun gehele verbanning uit Portugal met verbeurdverklaring hunner goederen door Paus Clemens XIII (1758—1769), door jezuiten gekozen en geleid, nam hen door een bul in bescherming, maar Portugal verbood de bul, bracht de pauselijke nuntius over de grenzen, brak alle betrekkingen met Rome af en zond gehele scheepsladingen jezuiten naar de paus. Frankrijk volgde het voorbeeld van Portugal. Voor het ontzaggelijk bankroet van de Jezuiet LA VALETTE werd de gehele orde verantwoordelijk gesteld, en eindelijk werd zij als gevaarlijk voor de staat uit Frankrijk gebannen (1764). Ook Spanje, Napels en Parma lieten kort daarop alle jezuiten gevangen nemen en over de grenzen brengen. De verkiezing van een nieuwe paus na de dood van CLEMENS XIII was een levensvraag voor de orde, maar de invloed van de hoven zegepraalde, en de vrijzinnige minoriet GANGANELLI werd als Clemens XIV (1769—1774) gekozen. Door de Bourbonse hoven gedrongen, verklaarde deze eindelijk, na lang aarzelen en weifelen, door de bul Dominus ac Redemptor noster (1773) de opheffing van de orde als een daad van tegenwoordige noodzakelijkheid. In het volgende jaar stierf hij met alle tekenen van vergiftiging.

II. Antihiërarchisch streven in Duitsland. — De wijbisschop te Trier, NICOLAAS VAN HONTHEIM, gaf, terwijl CLEMENS XIII in__ de strijd met de Bourbonse hoven gewikkeld was, onder de aangenomen naam JUSTINUS FEBRONIUS een werk uit (1763), waarin hij het opperste gezag van de algemene conciliën en de onafhankelijkheid van de bisschoppen tegenover de hiërarchische aanmatigingen van de pausen krachtig en geleerd verdedigde. Het boek verwekte in en buiten Duitsland een verbazend opzien, en de paus was niet in staat om op de moedigen kampvechter voor de vrijheid van de kerk iets uit te werken. Eerst zijn tweede opvolger, Pius VI (1774—1799), mocht de geringe voldoening smaken, dat hij de stervenden grijsaard een herroeping had kunnen afpersen (1778); maar hij beleefde het ook, dat nog gevaarlijker stormen tegen het duizendjarige gebouw van de hiërarchie losbraken. De eigenmachtige handelwijze van zekeren panselijken nuntius gaf het eerst aanleiding, dat de keurvorsten van Mainz, Trier en Keulen met de aartsbisschop Von Saltzburg tot een geestelijk congres te Ems (1786) bijeenkwamen, en in de zogenaamde *p u n c t a t i o* van Ems de herstelling ener van Rome onafhankelijke Duitskatholieke nationale kerk besloten. Maar de Duitse bisschoppen vonden het gemakkelijker aan de verwijderde paus, dan aan de dicht bijzijnde aartsbisschoppen te gehoorzamen. Zij verenigden hun tegenstand met dien van de paus, en de onderneming van de aartsbisschoppen bleef zonder gevolg.

Dreigender nog voor het bestaan van de hiërarchie was de regering van keizer JOZEF II in Oostenrijk (1780—1790). Nauwelijks was hij, na de dood zijner moeder, in het bezit van de lang .gewenste alleenheerschappij, of hij legde de hand aan een radicale Hervorming van het gehele kerkwezen in al zijn erflanden. Reeds in 1781 vaardigde hij het tolerantie-edict uit, waarbij aan de protestanten staatsburgerlijke rechten en vrije godsdienstoefening toegestaan werden. De katholieke kerk zou nu van Rome's invloed losgerukt, onder het episcopaat van de landsheer gesteld en voor godsdienstige en zedelijke volksbeschaving vruchtbaar gemaakt worden, terwijl al haar inrichtingen, in zover deze niet aan dit doel konden dienstbaar zijn, onmiddellijk

zouden worden opgeheven. Vergeefs protesteerden de bisschoppen en verzette zich de paus, die, vertrouwend op de macht zijner persoonlijkheid zelf naar Wenen begaf (1782). Hij werd vriendelijk en plechtig ontvangen, maar was niet in staat het minste in de besluiten van het keizers te veranderen. Doch het werk van JOZEF, dat in overijlden haast, zonder de behoorlijke bedachtzaamheid en omzichtigheid, zonder de nodige verschoning van het historisch gevestigde en in het algemeen meer van een humanaan dan van een godsdienstig standpunt ondernomen was, leed schipbreuk op de korte regering van het keizers en de reactie van al degenen, die in hun belangen gekwetst waren.

III. De Franse omwenteling. Pius VI moest nog erger dingen beleven. Sedert 1789 braken in Frankrijk de verschrikkingen van de omwenteling los niet minder over de kerk dan over de staat. De nationale vergadering (1789—1791) wilde niet het geloof van het volks, maar slechts de hiërarchie ter zijde schuiven, om de staat door de goederen van de kerk uit zijn geldnood te redden. De geestelijkheid zou door de staat bezoldigd en door het volk gekozen worden. Als onvervreemdbaar mensenrecht werd de vrijheid van het geloofs erkend. De nationale vergadering eiste van alle geestelijken de eed op de constitutie, de paus verbood hun dien eed af te leggen, op straf van ontzetting uit hun ambt. Zo ontstond er een werkelijk schisma; de onbeëdigde priesters verlieten meestal het land. Het schrikbewind van de nationale conventie: 1792—1794) bracht de koning op het schavot, verbood alle Christelijke gebruiken, schafte het Christendom af, liet omtrent 2000 kerken uitbranden en verwoesten, en richtte een *temple de la Raison* op, waarin een losbandig vrouwspersoon de godin van de rede voorstelde. ROBESPIERRE dreef echter in 1794 het besluit door: Le peuple franrais reconnait l'Elre suprême et l'immortalité de l'ume — en liet een file de l'Etre suprême vieren. —

Het directoire (1795—1799), meer naar buiten bezig gehouden, liet de Christelijke eredienst weer vrij, maar Franse legers overstroomden Italië en wreekten de tegenstand van de paus door het proclameren van een Romeinse republiek (1798). Pius VI werd als gevangene naar Frankrijk gesleept en stierf onder de mishandelingen van de Fransen, zonder zich en zijn waardigheid in het minst vernederd te hebben (1799).

Met Pius VII (1800-1823), die onder Oostenrijkse bescherming te Venetië tot paus verkozen was, sloot de eerste consul een concordaat (1801), volgens hetwelk het kerkelijk vermogen aan de staat blijven, de beëdigde priesters (evenwel als weer verkiesbaar) aftreden, de paus in zijn kerkelijke en wereldlijke rechten hersteld, maar de bisschoppen door de regering benoemd zouden worden. De paus kroonde de consul in 1804 tot keizer van de Fransen, maar bleef nog steeds bij zijn hiërarchische beginselen volharden. Toen bezette de keizer op nieuw (1808) het pauselijk gebied en verklaarde de schenking van zijn voorvader KAREL voor teruggenomen (1809). Pius VII sloeg het aangeboden jaargeld van twee miljoen francs als een belediging af, deed de keizer in de ban, en werd gevankelijk naar Fontainebleau gevoerd.

§ 99. De verlichting in Duitsland.

Uit Engeland en Frankrijk verspreidde zich de vijandelijke gezindheid tegen alle positief Christendom ook over Duitsland. FREDERIK II, de Grote, koning van Pruisen (1740—1786), die zich met Franse vrijgeesten omringde (VOLTAIRE,

D'ARGENS, LA METTRTT, enz.), bevorderde ten sterkste de uitbreiding van het ongelooft. — Hij wilde, dat in zijn staten ieder mens op zijn wijze mocht zalig worden, waarmede het hem ook in van de daad ernst was, ofschoon dan ook zijn persoonlijke afkeer van kerkelijke en piëtistische vroomheid hem tot menige onrechtvaardigheid en hardheid verleidde.

Onder de naam van de Duitse populaire filosofie (MENDELSSOHN, GARVE, EBERHARD, PLATNER, STEINBART, enz.) nam een koud, oppervlakkig en zelfgenoegzaam raisonnement van het gewone mensverstand een steeds hogere toon aan. BASEDOW werd de hervormer van de opvoedingsleer in de zin van de verlichting (Philanthropinum te Dessau. Pedagogisch Elementaarwerk). Zijn echte leerlingen waren SALZMANN te Schnepfenthal bij Gotha en CAMPE te Brunswijk. De „Duitsche Bibliothek,” uitgegeven door de boekhandelaar NICOLAI te Berlijn, wierp zich op tot een letterkundig inquisitiehof, dat al het edelere en diepere, hetwelk de tijd nog in staat was voort te brengen, zocht te brandmerken als bijgeloof en jezuïtisme. — In de theologie deed zich de verlichting onder de naam van het rationalisme gelden. Het piëtistische HALLE keerde de mantel om en stond nu met Berlijn aan de spits van het verlichtingswerk. Weldra traden ook aan de overige universiteiten talrijke herauten van het nieuwe licht op en zonden naar alle oorden van Duitsland rationalistische predikers, die slechts van een zedelijke verbetering van de mensen, ook wel bij gelegenheid van het kerstfeest over het nut van de stalvoeding, en op Paasmorgen over de kentekenen van de schijndood, of over het nut van het vroege opstaan, wisten te prediken. De oude liturgieën werden verminkt of verdrongen, en alle oppervlakkigheid en smakeloosheid van de tijd nam men te baat, om uit de kerkelijke gezangboeken het oude geloof te verdringen, en in plaats van de oude kernachtige liederen de oppervlakkigste zedelijke verbeteringsliederen in te smokkelen. De Berlijnse proost ABR. TELLER verklaarde openlijk, dat hij de Joden met hun geloof aan God, deugd en onsterfelijkheid als echte Christenen wilde erkennen. Zo beproefde C. FRIED. BAHRDT, nadat hij wegens onzedelijke levenswijze uit verscheiden geestelijke en academische ambten verwijderd en door de Godgeleerden in de ban gedaan was, als herbergier te Halle aan het volk zijn wijsheid mede te delen en stierf aan een schandelijke ziekte (1792).

Vruchteloos poogde de Pruisische regering onder FREDERIK WILLEM II aan de kerk haar oud rechtsgebied te verzekeren door het godsdienstedict van de minister WÖLLNER (1788): zij vermocht met al haar gestrengheid niets tegen de heersende tijdgeest, en in 1797 moest FREDERIK WILLEM III bij zijn komst tot de regering het edict buiten werking stellen. —

Ook de katholieke kerk liep bij dit streven naar verlichting niet vrij. Onder anderen werd door AD. WEISHAAPT, professor te Ingolstadt, onder vrijmetselaarsvormen de geheime orde van de Illuminaten (1776) gesticht, die de alleroppervlakkigste ideeën van verlichting en mensenvolmaking allerwege door geheel Duitsland verspreidde, maar reeds in 1786, ten gevolge van het verraad van enige leden, door de Beijersche regering ontbonden werd. —

De toenmalige macht van de soi-disant verlichting en van haar getrouwe schildknaap, het vulgaire rationalisme, lagen echter niet in haar zelve, maar in haar bondgenoten: de oppervlakkigheid, het gemis van geestdrift en de armoede in ideeën van de tijdgeest. Terwijl nu zoowel de wijsbegeerte als ook inzonderheid de nationale letterkunde van de Duitsers een zegevierende strijd tegen deze oppervlakkigheid aanvingen, verkregen deze, ofschoon op zich zelve meest onverschillig, ja ten dele

vijandig tegen het Christendom gezind, evenwel in zekere mate een propedeutisch gewicht voor het weer ontwakken van het godsdienstige leven in de eerstvolgende tijd.

I. De eigenlijke vader van het Duitse rationalisme was Joh. Sal. Semler. Uit de piëtistische school van Halle voortgekomen, en daarom zich nimmer kunnende ontslaan van een zeker gewoonte Christendom, toegerust met buitengemeen verstand en grote scherpzinnigheid, maar zonder diepte van geest, verwierf hij zich een ontzaggelijke overvloed van chaotische kennis en ondermijnde, zonder het Christendom zelf te willen aantasten, alle grondzuilen van de kerkelijke theologie door willekeurige bestrijding van de echtheid van de Bijbelboeken, door het vaststellen van een inspiratie en accommodatietheorie, die dwaling, misverstand en goedgemeende misleiding in de heilige schrift toeliet; door een kritische behandeling van de kerken dogmengeschiedenis, die de leer van de kerk als een resultaat van misverstand, onverstand en geweldenarij deed voorkomen, enz. Hij zaaide wind en oogstte storm, voor welken hij zelf bevreesd werd. Daarom verzette hij zich halsstarrig tegen een aanstelling van BAHRDT te Halle, en bestreed ernstig de door REIMARUS, hoogleraar te Hamburg († 1765), opgestelde Wolfenbuttelsche Fragmenten, die, door LESSING gezegd werden op de bibliotheek van Wolfenbützel als handschrift gevonden te zijn en vervolgens uitgegeven waren, volgens welke de stichting van het Christendom een bloot bedrog zou geweest zijn. Aan tegenhouden was echter niet meer te denken.

Uit SEMLERS school kwamen de helden van het vulgaire rationalisme, een TELLER, LÖFFLER, GABLER, enz. te voorschijn, en hij zelf scheidde van de wereld met een gebroken hart (1791). —

Sedert deze tijd verkreeg de filosofie van KANT een gewichtige en in zekere zin ook veredelende invloed op de rationalistische theologie. De uitstekendste vertegenwoordigers van het rationalisme, die ten dele nog in het volgende tijdperk leefden en werkten, waren GESENIUS, hoogleraar te Halle, voor het Oude Testament, de „denkendgelovige” PAULUS te Heidelberg voor het Nieuwe Testament (die alle wonderen van CHRISTUS met zeldzame scherpzinnigheid als geheel natuurlijke gebeurtenissen wist uit te leggen), WEGSCHEIDER, hoogleraar te Halle (wiens dogmatiek „piis Minibus Lutheri” gewijd is), de kerkgeschiedschrijvers SPITTLER en HENKE, en de superintendent RÖHR te Weimar (wiens veelgelezen „Brieven over het rationalisme” de beruchte leer bevatten, dat er een „vermogen van een pachtergeneraal” toe nodig was, om een ambt, dat met eigene overtuiging streed, te kunnen laten varen).

II. Nevens de heerschappij van het rationalisme bleef intussen onder de naam van supranaturalisme nog een theologische richting bestaan, die het geloof aan een bovennatuurlijke openbaring in stand wilde houden. Bij vele supranaturalisten was dit openbaringsgeloof trouwens zeer zwak en klein: het bleef een openbaring, die nauwelijks iets te openbaren had, wat niet reeds het denkend geloof uit zich zelf wist. Er was evenwel nog een aantal waardige mannen, wie het inderdaad ernst was, de wezenlijkste geloofswaarheden te redden; maar karakteristiek is het bij bijna allen, dat zij, ofschoon tot de Lutherse kerk behorende, in hun beschouwing en opvatting van Heilige Schrift en kerk ten minste in het algemeen tot het beginsel van de gereformeerde kerk vervallen zijn. Als dogmaticus onderscheidde zich onder hen vooral REINHARD, opperhofprediker te Dresden, ook STORR, te Tubingen; — als kerkhistoricus de grondige SCHRÖCKH met zijn reuzenwerk over de

kerkgeschiedenis; als apologeten, naast de godgeleerden LiLIENTHAL, KLEUKER en KOPPEN, de grote wiskunstenaar EULER en de grote fysioloog ALB. HALLER.

III. De Duitse filosofie. — IMMANUEL KANT († 1804) toonde de onmogelijkheid aan van een kennis van de bovenzinnelijke dingen door middel van de zuivere rede, maar hij erkende de ideeën van God, vrijheid en onsterfelijkheid als postulaten van de praktische rede (het geweten) en als beginsel van alle godsdienst, wier inhoud alleen de zedenwet was; Christendom en Bijbel, die eenmaal als grondslagen van de volksbeschaving van kracht waren, moesten behouden, maar door een zedelijke verklaring vruchtbaar gemaakt worden. Hierdoor stond KANT met het rationalisme grotendeels op gelijken bodem. Maar daarnevens waren zijn scherpe kritiek van de zuivere rede, zijn diepe erkenning van de menselijke onmacht en verdorvenheid, zijn categorische imperatief van de zedenwet wel geschikt, om in diepere gemoederen een zelfvertwijfeling, een afkeer van de heersende oppervlakkigheid van de tijd en een behoefte, die alleen het Christendom geheel voldoen kan, op te wekken. JACOBI, „met het verstand een heiden, met het hart een Christen,” voerde de godsdienst van de grenzen van de blote rede in de diepten van het innerlijke gemoedsleven terug, en wekte reeds zo een positief verlangen op, terwijl FICHTE, steeds voortgaande in zijn idealistische filosofie, het zalige even in de liefdevolle overgift van de Algeest zocht, als wier volste uitdrukking hij het evangelie van JOHANNES beschouwde.

IV. De nationale Duitse literatuur. — Toen in GELLERTS († 1769) vrome liederen de krachtige tonen van het evangelische kerklied een zwak einde genomen hadden, trad KLOPSTOCK († 1803) met nieuwe tongen tot lof van de Messias op. Bij alle achting, die LESSING († 1781) voor de krachtige geest van de oude orthodoxie had, bestreed hij haar toenmalige verminkte gestalte in de Hamburgse predikant GOZE, slingerde haar onbarmhartig de Wolfenbuttelsche fragmenten, naar het hoofd, en stelde in zijn aan de zedelozen BOCCACIO ontleenden Nathan op bijna perfide wijze een domme zeloot als representant van het Christendom voor. Het hoofdpunt zijner gehele polemiek was, dat de waarheid van het Christendoms met het gewicht ener eeuwigheid niet aan het spinrag van uitwendige bewijzen hing, maar in inwendige ervaring doorleefd moet worden. WIELAND ging uit zijn bruisende jongelingsijver voor kerkelijke orthodoxie zeer spoedig tot de populaire filosofie van een verfijnd genotmens over. HERDER, met zijn geestdrift voor de oneindig diepe en verhevene dichterlijke waarde van de Bijbel, vooral van het Oude Testament, stelde ten minste de geesteloosheid en platheid van de gewone behandeling van de heilige schrift in het licht. GOETHE haatte ten sterkste het vandalisme van de neologie, heeft als dichter in de diepten van het Christendom trachten door te dringen, was in vroegere jaren zelfs eenmaal geneigd, om tot de Herrnhutters over te gaan, maar geloofde, bij de geestes rijkdom van zijn mannelijke leeftijd het Christendom, dat hem met zijn eis van wereld en zelfverloochening lastig geworden was, niet meer nodig te hebben. SCHILLER, met geestdrift vervuld voor al wat edel, schoon en zedelijk is, achtte toch het Christendom niet, omdat hij het slechts in de vorm van het deïstische supranaturalisme van zijn tijd kende. —

Maar nevens deze mannen stonden ook, door hen evenzeer erkend, als door de helden van de „Duitse bibliotheek” gesmaad en gelasterd, twee echte zonen van LUTHER, MATTHIAS CLAUDIUS, de Wand sb e c k er Bode, en HAMANN, de Magus uit het

noorden, — en twee edele zonen van de gereformeerde kerk, de veelbedrijvige LAVATER en de gebedsheld JUNG-STILLING.

§ 100. Kerkelijke zin en kerkelijk leven.

Het oude kerkelijk geloof had inmiddels ook in dezen tijd van heersend ongeloof nog altijd zijn zevenduizend, die hun knie voor de Baal van de tijdgeest niet gebogen hadden. Een LAVATER en STILLING, een CIAUDIUS en HAMANN, een OBERLIN in het Elzasser Steinthal, enz. zijn slechts de schitterendste en bekendste onder de trouw gebleven zonen van de kerk. De kern van het Duitse volk stond nog vast geworteld in het Bijbelse en kerkelijke Christendom, en vond, waar ook de kansel hen onbevredigd liet, overvloedig geestelijk voedsel in de rechtzinnige Schriften van de vaderen, — van een ARND, SCRIVER, PRAETORIUS, H. MÜLLER en anderen, — en waar het moderne vandalisme van de verlichting de kerkelijke gezangboeken verminkt en verflauwd had, daar leefden nog de oude kernachtige liederen in de harten van de moeders en vaders, en klonken met oude kracht bij de huiselijke godsdienstoefening. Voor vele beschaafden, die aan het gevaar het meest blootgesteld waren, werd de broedergemeente een toevluchtsoord. Het gemeenschappelijk gevaar bracht ook vrome katholieken en vrome protestanten tot innige gemeenschap in de liefde van de gemeenschappelijke Heiland. Zo vormde zich te Munster, rondom de edele vorstin GALIZIN en de voortreffelijke minister FÜRSTENBERG, een kring van de edelste zielen uit de katholieke kerk, waarin ook b. v. een HAMANN met zijn echte Luthergeest de hartelijkste ontvangst en de innigste vriendschap vond. — Door de school van de edelen bisschop SAILER te Regensburg werd een innig, gemoedelijk, even warm als verdraagzaam katholicisme aangekweekt. Buiten Duitsland vond de Duitse verlichting vooreerst nog weinig ingang, het meest nog in de Nederlanden, Denemarken en Noorwegen, bijna in het geheel niet in Zweden.

In Engeland stonden tegen de huwheid van de orthodoxe staatskerk de dissenters, vooral de methodisten, heilzaam opwekkend over. Om het algemene Londense zendelinggenootschap te stichten verenigde zich in 1795 een groot aantal Christenen uit alle partijen, meestal dissenters, en reeds in het volgende jaar ging het eerste zendelingsschip, onder de eerwaardige kapitein WILSON met 18 missionarissen naar de Zuidzee eilanden onder zeil. Bijna zonder hoop, maar trouw volhardende, werkten zij 16 jaren lang, tot dat eindelijk koning POMARE II van Tahiti de eersteling onder de gedoopten werd. Nadat een heidense reactiepartij overwonnen was, verkreeg hier het Christendom de volle heerschappij. —

Het voorbeeld van het Londense zendelinggenootschap wekte ook elders tot navolging op. Zo ontstonden er in 1796 twee Schotse zendelinggenootschappen, in 1797 het Nederlandse (J. T. VAN DER KEMP), en in 1800 te Londen het (episcopaal) kerkelijke zendelinggenootschap voor de Engelse bezittingen in Afrika, Azië, enz. In hetzelfde jaar stichtte ook de eerwaardige JÄNICKE zijn zendelingshuis te Berlijn. — De Deens Lutherse en Herrnhutsche missie werkten intussen rustig voort. — Als noodzakelijke aanvulling van de zendelinggenootschappen ontstond in 1804 te Londen het grote Britse en buitenlandse Bijbelgenootschap, dat reeds meer dan dertig miljoen Bijbels in bijna 200 talen verspreid heeft.

Derde tijdperk (1814—1871).

§ 101. Overzicht van de godsdienstige bewegingen na 1814.

De gruwelen van de Franse omwenteling hadden getoond, wat uit de moderne wereld zonder God en Christendom worden moest; de dwangheerschappij van de nieuwe gesel Gods had de harten en ogen omhoog gericht tot Hem, van Wie alleen nog hulp te hopen was; de vrijheidsoorlogen met hun geestdrift („Met God voor koning en vaderland") hadden hun vertrouwen op deze hulp gesteld en de dubbele overwinning (1813 en 1815) dit vertrouwen heerlijk gerechtvaardigd.

Een krachtige godsdienstige opwekking had vorsten en volken aangegrepen. In troebele vermenging gisten oude en nieuwe, ten dele zeer verschillende elementen, in het geestelijke volksleven, in poëzie en filosofie, in godgeleerdheid en kerk. —

Sedert het jaar 1830 vond een meer bepaalde scheiding plaats, en de tegenstellingen traden zuiver en zelfstandig tegen elkander over. Reeds de restitutie van het pausdom in 1814 had nieuwe geestdrift voor een ultramontaans Katholicisme, en het eeuwgetijde van de Hervorming in 1817 voor het protestantisme opgewekt; terwijl de tegenstellingen tussen de Lutherse en gereformeerde kerk, — in het supranaturalisme theologisch en in het piëtisme praktisch teruggedrongen door een overijlde unie, die haar als in het geheel niet meer bestaande beschouwde, — nu insgelijks op nieuw werden opgewekt. Zelfs in de oude kerkelijke sekten ontwaakte nu een krachtiger streven, om zich in uitgebreider kring te doen gelden, en nieuwe sekten traden op. Zo scherpten en vermeerderden zich voortdurend de kerkelijke en godsdienstige tegenstellingen, en tegenover al wat kerk was en Christendom deed zich in pantheïsme en communisme, in politisch en religieus libertinisme, een naakt en vermetel antichristendom gelden.

§ 102. De Rooms-katholieke kerk.

De verbonden vorsten stelden in 1814 paus Plus VII weer in het volle bezit van zijn geestelijke en wereldlijke rechten.

Onder moeilijke omstandigheden hielden de Pausen meestal met kracht en waardigheid het hiërarchische beginsel staande. Menige zware wond werd nog wel aan het pausdom toegebracht, maar ook nieuwe verwachtingen en nieuwe uitzichten werden daarvoor geopend. Libertinisme in de godsdienst, verbonden met politisch revolutionaire richtingen, openbaarde zich allerwegen meer of minder in de katholieke landen, maar ook het ultra Montanisme nam — gedurende en na zulke catastrofes — steeds op nieuw, in sterkte toe. De herstelde orde van de Jezuïeten heeft alles wat haar bestaan bedreigde overwonnen. Ook aan wonderen, aan heiligen en heiligverklaringen op de wijze van de middeleeuwen heeft het niet ontbroken. — De inwendige missie ontwikkelde onder het herleven van de orden en verenigingen, die tot haar dienst bestemd waren, een in inspanningen en gevolgen rijke werkzaamheid. Ook de ijver voor het zendingswerk onder de heidenen kreeg nieuw leven. Daarbij is alleen de ultramontaanse, bekrompenheid te beklagen, die zich het liefst met haar missie daar storend indringt, waar protestantse zendingen reeds de sikkel aan de oogst gelegd hebben.

I. Het pausdom. — Pius VII hield in mei 1814 zijn intocht in Rome. Een van zijn eerste regeringsdaden was de herstelling van de Jezuïeten door de bul *Sollicitudo omnium*, op het bijna eenstemmige verlangen van de gehele Christenheid. — Weldra volgde een veroordeling van de Bijbelgenootschappen *met een verbod van het Bijbellezen*. — Paus, Pius IX, beklom in 1846 de stoel van PETRUS. Hij begon met een doortastende Hervorming van het staatsbestuur in liberalen zin en gaf aan het jonge Italië de hoop, van door zijn bemiddeling de nationale zelfstandigheid en politieke eenheid van Italië hersteld te zien. Zo deed hij echter zelf het onweer opkomen, dat zich spoedig daarna boven zijn eigen hoofd ontlastte. Het eindeloze jubelgeschreeuw „Evviva Pio Nono” eindigde met de vlucht van de paus, waarop weldra de proclamatie van een Romeinse republiek volgde (1849). Maar deze werd al zeer spoedig door de wapenen van de toenmaals Franse zusterrepubliek verpletterd, en Pius hield in April 1850 zijn tweede intocht in de eeuwige stad. Een Franse bezetting te Rome en een Oostenrijkse te Bologna beschermden nu de wereldlijke heerschappij van de paus tegen de ontevredenheid van zijn onderdanen, en tegen het nationale streven naar de vrijheid en eenheid van Italië. Maar de Frans-Oostenrijkse oorlog in Italië noodzaakte de Oostenrijkers tot de aftocht, en liet de bescherming van de paus alleen aan de nu keizerlijke Fransen (1859). NAPOLEON III, die door de onvervulde belofte van Italië's vrijheid tot aan de Adriatische zee, en door de afstand van Savoyje en Nizza de schuldenaar van Piemont geworden was, dulde niet alleen de verdrijving van de midden en zuid Italiaanse dynastieën, en haar inlijving in het nieuwe koninkrijk Italië, maar ook de vrijwillige en langverwachte opname van het grootste deel van de Kerkelijke Staat in hetzelfde rijk; zodat de paus slechts Rome en de Campagna overhield (1860).

De vernieuwde pogingen om ook deze hem te ontnemen, werden door de wonderen van de Franse *chassepots* verijdeld (1867). Maar toen de Duits Franse oorlog de Franse bezetting tot de aftocht dwong, en met het Franse keizerschap ook het Franse gezag geheel vernietigde (1870), zag de Italiaanse regering - hoewel bijna hopeloos en onwillig, zich door de algemene volkswil onweerstaanbaar gedrongen, om ook het laatste overblijfsel van de Kerkelijke Staat te bezetten en Rome tot hoofd en residentiestad van het rijk te maken. Evenwel beijverde zij zich door de grootste waarborgen de geestelijke heerschappij van de paus, zijn staatkundige onschendbaarheid en zijn werelds bestaan zo vrijgevig mogelijk te bevestigen (1871). Doch de paus sloot zich, op betere tijden hopen, in het Vaticaan van de buitenwereld af, en wees, met beroep op zijn Goddelijk recht, tegen alles protesterend, elke overeenkomst met de regering af.

II. Het genootschap van Jezus was sedert zijn ontbinding door CLEMENS XIV deels in het geheim naar zijn oude inrichting blijven bestaan, en had deels in de orde van de Liguorianen of Redemptoristen („Congregatie van de allerheiligste Verlosser”), gesticht in 1749 door ALPFONSUS MARIA DE LIGUORI voor de dienst van het ware katholieke geloof en voor het onderwijs van de jeugd, een toevlucht gevonden. Na zijn herstelling nam het de erfenis van zware haat uit het verleden in het tegenwoordige over. De juli omwenteling van 1830 verdrong de orde uit Frankrijk; maar toen zij later onder de bescherming van de bisschoppen zich aldaar weer vastzette, verenigden zich de kamers en de regering tegen haar, en GREGORIUS XVI moest zelf haar generaal tot vrijwillige ontbinding van alle collegia in Frankrijk doen besluiten (1845). De hoofdtak van de orde was in katholiek Zwitserland, maar de ongelukkige afloop van de Sonderbonds oorlog in 1847 ontrukte haar ook dit bolwerk

en de omwenteling van 1848 verdreef haar uit Oostenrijk en Beieren; en Pius IX moest zelf haar verwijdering uit de Kerkelijke Staat goedkeuren. Maar de restauratie van 1850 verleende haar de terugkeer in de katholieke landen. Na die tijd hebben de Jezuïeten zich verjongd „als de adelaars,” en doortrekken met hun predikende missiën alle landen, om de katholieken in hun geloof te bevestigen en de protestanten te bekeren. Haar schijnbare triomf in de onfeilbaarheidsverklaring van de paus op het Concilie te Rome (1870) is gevolgd door een verzet in de Roomse kerk zelve, en hun uitbanning uit Duitsland.

III. Het ultra Montanisme. — In het begin van dit tijdperk vond de verdraagzame mystiek van de edele bisschop SAILER (§ 100) in de katholieke kerk van Duitsland nog veel weerklank. Maar de onverschilligheid dezer school ten aanzien van de kerkelijke werken, haar innige vriendschap met protestantse piëtisten, en eindelijk de overhelling van sommigen van haar vrienden tot de protestantse beginselen van heilige schrift en rechtvaardiging, brachten haar bij de hiërarchie sterk in minachting. De meester verootmoedigde zich even als FENELON (§ 88, III), de leerlingen trokken zich in de stille binnenkamer terug en stierven allengs uit. Het ultraMontanisme versterkte zich van dag tot dag, en vond nu ook degelijke wetenschappelijke vertegenwoordigers, onder welke J. A. MÖHLER in van de daad hoogstgewichtige diensten aan de katholieke theologie bewees. —

Onder de Convertieten uit de Duitse protestantse kerk staan de schitterende namen van WINKELMANN, die echter niet door het kerkelijk ultra Montanisme, maar slechts door de kunst van Italië in de schoot van de alleenzaligmakende kerk teruggevoerd werd; van LEOPOLD VON STOLBERG, wiens warm gemoed onder de luchtpomp van het protestantse rationalisme het niet kon uithouden, en van FREDERIK SCHLEGEL, een van de hoofden van de romantische school.

Uit de jongste tijd sluiten zich bij hen aan FREDERIK HURTER, vroeger antistes te Schaffhausen, de levensbeschrijver van INNOCENTIUS III, voorts de aristocratische romanschrijfster IDA, gravin HAHN-HAHN, die in het leven van de grote wereld haar zielsrust verloor, de geschiedkenner GFRÖRER, e. a. Maar ook de angst voor het behoud van de ziel vond in de Roomse werkheiligheid geen bevrediging en dreef een aantal vrome mannen (MAARTEN BOOS, GOSSNER, HENHÖFER, enz.) tot de protestantse Schrift- en rechtvaardigingsleer, en vandaar ten dele in de protestantse kerk. De meeste proselieten maakt de Roomse kerk in Noord-Amerika, in Engeland en in de Zuidzee. Daarentegen lijdt zij aanmerkelijke verliezen in Ierland, Frankrijk, Spanje, en zelfs in Italië.

IV. Ook een **antihiërarchisch liberalisme** deed zich op velerlei wijzen gelden. De belangrijkste gevolgen scheen het stichten van een Duitskatholieke kerk te beloven. In 1844 stelde namelijk bisschop ARNOLDI van Trier de aldaar bewaarde heilige ongenaaide rok van CHRISTUS (een van de 20 bestaanden) voor de aanbidding van de gelovigen ten toon en lokte honderdduizenden bedevaartgangers naar Trier. Een gesuspendeerd priester, JOHANNES RONGE in Silezie, liet nu in een dagblad een brief aan ARNOLDI opnemen, waarin hij als een LUTHER van de 19de eeuw in stoutklinkende en weinigzeggende frasen tegen de relikwieënverering optrad. Reeds vroeger had de pastoor JOHAN CZERSKI te Schneidemühl in Posen verklaard, dat hij de Roomse kerk verliet, en stelde nu, nog onafhankelijk van RONGE, met zijn gemeente een „Christelijk apostolisch katholieke” geloofsbelijdenis op, die in het negatieve met de grondstellingen van de evangelische kerk overeenstemde, zonder

evenwel het positieve (de rechtvaardigingsleer) erkend te hebben, overigens toch aan de hoofdwaarheden van het Christendom vasthouden wilde. Middelerwijl werd over de brief van RONGE in alle tijdschriften gesproken, en sedert het begin van 1845 vormden zich in geheel Duitsland talrijke Duitskatholieke gemeenten, als verenigingen van allerlei godsdienstig libertinisme. RONGE hield triomftochten door Duitsland, waarbij zijn geesteloze oppervlakkigheid en communistische strekking zich steeds duidelijker openbaarde. De beteren onder zijn aanhangers begonnen zich over hun geestdrift voor de nieuwen hervormer te schamen. Zijn gemeenten werden grotendeels onder elkander onenig, velen ontbonden zich, velen van haar hoofden wierpen het masker af en zochten in de verwarring van de omwentelingen van het jaar 1848 als communistische en republikeinse wereldverbeteraars hun verloren aanzien te herwinnen.

V. De verenigingen. In het omwentelingsjaar 1848, ontstond in het katholieke Duitsland de Piusvereniging, een tegenhanger van de Protestantse Kerkdag. De hoofddoeleinden zijn vrijheid van de kerk van de staat, heerschappij van de kerk over de school, gehoorzaamheid aan de paus, volksontwikkeling in de Rooms-katholieke geest, beoefening van Christelijke barmhartigheid. De Vereniging heeft zich in een menigte kleinere verenigingen met vastgestelde bedoelingen gesplitst. Ter verkrijging van de nodige middelen voor de Rooms-katholieke zending onder de heidenen, werkt de vereniging van Lyon sedert 1822 met verbazende uitslag. Wekelijks draagt elk lid een halve stuiver bij, en bidt dagelijks een „Onze Vader, een Wees gegroet en een heilige Franciscus Xaverius, bid voor mij!”

VI. Het Vaticaanse Concilie en zijn gevolgen. Pius IX gaf zich, sedert zijn terugkomst uit de ballingschap (1850) steeds meer in politieke en kerkelijke reactie aan de invloed van de Jezuiten over. Op de 8 Dec. 1854 op de feestdag van de onbevleete ontvangenis van Maria, kondigde hij het reeds sedert de twaalfde eeuw altijd bedoelde dogma van de kerk af, en de jongeren van de h. THOMAS zwegen bij deze feitelijke verkettering van hun meester (§ 50). De volgende daad van de paus was zijn Encyclica van 1864 en de haar begeleidende in 84 stellingen vervatte *Syllabus*, welke alle vermeende grondwalingen van de nieuwe tijden op een lijst plaatst, om zo niet slechts de CHRISTUS en kerk vijandige richtingen van die tijd, maar ook zijn eisen omtrent de vrijheid van geloof, eredienst, drukpers en wetenschap, onafhankelijkheid van de wereldlijke macht van de geestelijke en gelijkstelling van de geestelijkheid met de leken in burgerlijke zaken, in één woord alle beginselen van de nieuwe tijd als ketters te verdoemen.

De feestviering van het eeuwfeest van PETRUS in 1867 bracht talloze bisschoppen van alle zijden te Rome, en gaf de paus moed om (8. Dec. 1869) een algemene kerkvergadering in het Vaticaan te beschrijven ten einde op deze door afkondiging van het leerstelsel van de pauselijke onfeilbaarheid in zaken des geloofs en zedenleer de ontwikkeling van de kerk te voltooien, en op zijn levenstaak de kroon te zetten. Heldhaftig bestreed de meerderheid van de Duitse, Franse en Hongaarse bisschoppen een tijd lang deze leer, al was het ook dat zij meestal hunnen dogmatische onwil onder klaarblijkelijke gelegenheidsbezwaren bedekten. Maar de onbuigzame eigenzinnigheid van de paus, de kuiperijen van de Jezuiten, de alles overstemmende menigte van de Italiaanse, Spaanse, Portugeesche, Levantsche en Transatlantische bisschoppen liet geen krachtige tegenstand toe. Vele van de onwilligen verlieten hopeloos het concilie en de overigen voegden zich met meer of minder tegenzin. De staatkundige

verwickelingen van 1870 bespoedigden het besluit, en bewerkten een verdaging van de vergadering op onbepaalde tijd. En zelfs de nog tot het laatst toe tegensprekende bisschoppen achtten het raadzaam, om, na hun terugkomst, tegenover het onveranderlijk volbrachte feit, hun overtuiging aan de bedreigde eenheid van de kerk ten offer te brengen, en haastten zich om het nieuwe leerstuk, zelfs met miskennis van de door concordaten gewettigde rechten van de Staten, aan hun diocesen als verplichte geloofswet, onder bedreiging van de ban, af te kondigen. De curaatgeestelijken, geheel afhankelijk van de bisschoppen, schikten zich bijna allen naar het voorbeeld en het bevel van de laatsten. Evenwel bleef een aantal leraren van de godgeleerdheid aan universiteiten en andere inrichtingen (München, Bonn, Breslau, Braunschweig, enz.), getrouw aan hun overtuiging, en verviel in de grote ban. Daardoor werd een machtige oudkatholieke tegenwerking onder de leken in het leven geroepen, welke over het gehele katholieke Duitsland verbreid en door de stedelijke regeringen ondersteund, ten doel heeft om de regeringen van het gevaar dezer gewetensdwingelandij te overtuigen, en haar bescherming tegen de aanvallen van de Ultramontaanse nieuw katholieke geestelijkheid in te roepen. Aan het hoofd van deze beweging staat aan de godgeleerde zijde de hooggeachte en geleerde hoogleraar DÖLLINGER te München, die met een vloed van toejuichingen van de zijde van katholieke hoogleraren, regeringspersonen, burgerlijke en studentenverenigingen, maar ook met onbeschrijfelijk hatelijke beledigingen en lasteringen van de ultramontaanse partij overstroemd wordt. In kerkrechtelijk opzicht vindt deze oudkatholieke beweging vooral steun in de oud bisschoppelijke kerk van Utrecht (§ 88, IV).

§ 103. De protestantse kerken.

Het rationalisme verloor, hoe talrijk het ook in het begin van dit tijdperk vertegenwoordigd was, toch altijd meer in aanzien en gewicht. Daar tegenover versterkte zich van dag tot dag een immer strijd en slagvaardig piëtisme, en alle machten van de jongen tijdgeest, die nog naar een bepaalde gedaante streefde, (welke hij later in een zelfbewust pantheïsme vond), boven allen de filosofie, de romantiek en de wereldliteratuur, begonnen de strijd tegen het rationalisme. Toen het echter bij de godgeleerden en de mannen van de wetenschap geen aanhang meer vond, toen ook de regeringen haar sympathie daaraan onttrokken, begon het zijn troepen uit de volksmassa's aan te vullen, en wies in de laatste veertig jaren weer tot een dreigende raagt aan. —

Het piëtisme ontwikkelde naar alle zijden een grote en onvermoeide werkzaamheid. Evenals het voormalige piëtisme in zijn verbastering de overgang tot het rationalisme vormde, zo vormde het toenmalige in zijn opkomst de overgang tot het wederontwaken van een eigene kerkelijke bewustheid. De wens van een vromen koning riep de beide protestantse zusterkerken tot vereniging op, niet op grond van een vereende belijdenis, maar veeler op grond van een vereend uiterlijk kerkwezen; doch van de zijde van de Luthersens verhief zich de krachtigste en aanhoudendste reactie. —

Ter waarborging van de gezamenlijke belangen van de protestantse kerk werd sedert het laatste tiental jaren herhaaldelijk de weg van de confederatie ingeslagen, waarbij de eigenaardigheid en zelfstandigheid van de belijdenissen bewaard, maar haar gemeenschappelijke belangen met verenigde krachten behartigd zouden worden. —

Het piëtisme en vervolgens de separatistische richting wijdden zich met levendige ijver aan de missie onder de heidenen, en hierbij sloot zich voor binnenlandse zending een buitengewoon werkzame beweging aan. —

De Duits-protestantse godgeleerdheid bereikte in de menigvuldigste richtingen het toppunt van wetenschappelijkheid, en werd de voedster voor de theologische wetenschap van de overige volken.

I. Rationalisme en piëtisme. De strijd tegen de rationalistischer afval van het geloof van de vaderen werd, naar aanleiding van het jubileum van de Hervorming in 1817, geopend door CLAUS HARMS te Kiel met 95 nieuwe stellingen, die LUTHERS bijna vergeten leer met straffende toorn aan de onkerkelijke eeuw voorhielden. Sedert 1827 ondernam de „Evangelische Kirchenzeitung” van HENGSTENBERG te Berlijn, een evenzo onbevreesde als krachtige strijd tegen het rationalisme in al zijn verschijnselen. Niet minder krachtig trad het piëtisme er allerwegen in het leven tegen op. De wetenschappelijke godgeleerden verloochenden het, de wijsgeren verachtten en bespotten het. Reeds geloofde men zijn uitvaart te kunnen vieren, ... maar te vroeg. Zijn kracht bestond nu in de volksmassa's, die in het ongeloof opgekweekt waren, en deze wist het thans voor zich te doen optreden. Toen de prediker SINTENIS te Maagdenburg, bij gelegenheid van een kunstwerk, de aanbidding van CHRISTUS in een dagblad voor godslasterlijk bijgeloof verklaarde (1840) en het consistorie daartegen opkwam, organiseerden de naburige predikanten ULRICH en KÖNIG een vereniging van zogenaamde lichtvrienden, die zich met de Duits katholieken verbroederden, en hier en daar zogenaamde vrije gemeenten stichtten. Deze ontaardden immer meer in democratische clubs, en waar in die vergaderingen nog sprake van godsdienst was, trad zij als onbewimpeld atheïsme of pantheïsme op, zodat ook de liberaalste regeringen met haar politie meenden te moeten tussenbeiden komen. —

In tegenstelling met de geestelijkheid, die bijna geheel en al het rationalisme huldigde, kwam onder de religieuze opwekking, waarmede dit tijdperk begon, uit de godsdienstige kern van het volksleven een krachtig piëtisme op, dat, waar de kerken het onbevredigd lieten, zich op eigen hand in conventiekelen stichtte. Daar het geen martelaarschap van welken aard ook schuwde, kon noch spot en beschimping van de kant van de ongelovige volksmenigten, noch de haat van rationalistische leraars, noch eindelijk de hier en daar beproefde tussenkomst van de overheid tegen conventiekelen, zijn uitbreiding verhinderen. Langzamerhand drong dit moderne piëtisme ook tot het jongere geslacht van de geestelijkheid door, wist zelfs godgeleerden van de universiteiten voor zich te winnen en vond ook in de hogere en hoogste standen begunstigers en beschermers. zijn overvloedige levenskracht toonde zich in zijn grote werkzaamheid voor de zending, zoowel de buiten als binnenlandse. —

Door het piëtisme opgewekt, ontwaakte ook weer een innige godsdienstige poëzie; de oude kernliederen van de evangelische kerk kwamen weer in gebruik en de ascetische schatten van de vroegere tijd werden weer uit het stof opgedolven.

II. De Pruisische unie. De disharmonie van de gereformeerde belijdenis van het Pruisische vorstenhuis met de Lutherse belijdenis van de grote meerderheid van de bevolking had reeds vroeger bij het eerste de wens doen ontstaan, om een vereniging van de beide protestantse kerken tot stand te brengen. In het begin van ons tijdperk waren de omstandigheden daartoe bijzonder gunstig. De zin voor confessionele onderscheiding was bijna geheel uitgedoofd, het Lutherse supra-naturalisme gaf

gewillig Luthers avondmaalsleer prijs, en de hervormden verheugden zich, dat CALVIJNS predestinatieleer op zijde gezet werd; het rationalisme hoopte, dat met de onderscheidingsleerstukken van het Lutherdom ook die van het Christendom zouden wegvallen, en het piëtisme met zijn onduidelijke geestdrift en zijn onverschilligheid jegens de theologie van de symbolen gaf gaarne zijn toestemming. Zo vond dan de oproeping van FREDERIK WILLEM III (op het jubelfeest van de Hervorming in 1817) tot een unie van de Lutherse en gereformeerde belijdenissen veelszins weerklank. Een nieuwe gemeenschappelijke agenda werd ingevoerd en in geheel Pruisen de unie tot stand gebracht; nadat Pruisen was voorgegaan, ook in Baden, Nassau, Rijn-Beijeren, Anhalt, Posen, enz. Naar de vrome mening van de koning zou de vereniging in broederlijke liefde op de gemeenschappelijke geloofsgrond gevestigd zijn. Maar zij verklaarde met de daad de onderscheidingsleerstukken voor onwezenlijk en stelde zich daardoor op het standpunt van de gereformeerde kerk, die de unie steeds op deze wijze gewild en naar een zodanige gestreefd had. Zo was het dan begrijpelijk, wanneer zij in het algemeen op tegenstand van de bijzondere kerken stuiten mocht, dat zij die van de Lutherse kerk zou te wachten hebben.

Aldus gebeurde het ook. De strijd voor het zelfstandige voortbestaan van het Lutherdom ging van Breslau uit, waar SCHEIBEL ten gevolge van zijn verzet uit zijn ambten als predikant en hoogleraar ontslagen werd (1832). SCHEIBELS voorbeeld vond veel navolging, vooral in Silezië. De weerstrevende geestelijken werden met afzetting, en bij verderen tegenstand met gevangenis gestraft, en de gemeenten met scherpe politieke maatregelen bedreigd. In het dorp H ö n i g e r n werd zelfs tegen de lijdelijke tegenstand van de gemeente de kerk met krijgsgeweld voor de agenda geopend (1834). In 1840 ontsloeg FREDERIK WILLEM IV de gevangen geestelijken, en nu constitueerde zich in 1841 door een algemene synode te Breslau een van de staatskerk volkomen onafhankelijke Lutherse kerk in Pruisen, die in 1845 een Koninklijke algemene concessie verkreeg.

III. Protestantse confederatie. Ter ondersteuning van nooddriftige protestantse gemeenten, vooral in katholieke landen, vormde zich, als een gevolg van de 200-jarige gedachtenisviering van de Zweedse redder van de protestantse kerk, op 31 oktober 1841, de Gustaaf Adolfvereniging. —

Een poging tot een nog veel uitgestrekter confederatie is de evangelische alliantie, die in 1846 te Londen gesticht werd. Haar doel is de meer innige verbroedering van alle evangelische Christenen uit alle landen en uit alle protestantse belijdenissen, tot versterking, verdediging en uitbreiding van het protestantisme tegenover het papisme, puseyisme (§ 104, II) en alle hoogkerkelijke stromingen. Voorwaarde tot deelneming aan deze alliantie is de belijdenis van de grondwaarheden van het Christendom naar protestantse opvatting'. —

Onder de omwentelingsstormen n 1848 kwamen te Wittenberg kerkelijk geïnteresseerde Godgeleerden, geestelijken en leken van verschillende protestantse belijdenissen, op een jaarlijks te herhalen kerkdag bijeen, om te beraadslagen over datgene, wat voor de kerk in zulk een moeilijke tijd nuttig was welke reeds twintig jaren lang hoogst verblijdende deelneming vond. Tegenover deze behoudende pogingen vormden zich allereerst in Zuid-Duitsland plaatselijke protestante verenigingen, welke, met de noordelijke geestverwanten de eerste algemene protestantendag in 1865 te Eisenach hielden, en dezen sedert met klimmende bijval op meerdere plaatsen herhaalden. Het hoofddoel van deze Vereniging is de ontwikkeling van onbepaalde vrijheid van wetenschappelijk onderzoek en godsdienstig geloof, ver-

eniging van alle Duitse protestanten met terzijdestelling van alle belijdenisgrenzen en de felste strijd tegen de bestaande rechten en aanspraken van de orthodoxe kerk. — Tussen unie en confederatie zwevende is de stichting van een evangelisch bisdom te Jeruzalem (1841) door de Engelse en Pruissische vorsten als middelpunt voor de kerkelijke behoeften van de verstrooide protestanten in het oosten en voor de evangelische missie onder de Oosterse Joden. De keuze van een bisschop wisselt tussen de beide kronen af; de wijding en ritus moesten aan de anglicaanse kerk overgelaten worden.

IV. Protestantse zending onder de heidenen. Engeland neemt bij het zendingswerk nog altijd de eerste plaats in, daarna Noord-Amerika, Nederland en Duitsland. Ook de broedergemeente handhaaft nog haar ouden roem. Onder de nieuw ontstane hoofdverenigingen (met meer of minder talrijke zijtakken) onderscheiden zich binnen de hervormde kerk: het grote Amerikaanse zendinggenootschap te Boston sedert 1810 (Board of foreign missions) met 400 arbeiders, en de Amerikaanse Baptistenmissie sedert 1814 met 100 arbeiders. Buitendien heeft Noord-Amerika een methodistisch en een bisschoppelijk zendinggenootschap, die belangrijk mogen genoemd worden. —

De meeste in Duitsland nieuw ontstane verenigingen behoren oorspronkelijk tot de geunieerde kerk. De voornaamste zijn: die van Bazel sedert 1816, die van Berlijn sedert 1823, de Rijnse met het zendelingsseminarium te Barmen sedert 1829, de noord Duitse sedert 1836 met uitdrukkelijke verplichting dat haar zendelingen tot de Augsburgse confessie moeten behoren. Een streng Luthers karakter nam het zendinggenootschap van Dresden sedert 1836 aan, welks seminarium in 1848 naar Leipzig werd overgebracht, en dat het oud Lutherse zendingsgebied in Oost-Indië (§ 94) weer heeft opgenomen. Een zeer levendige en gezegende werkzaamheid voor de uitzending van missionarissen ontwikkelt het Lutherse zendinggenootschap van de predikant HARMS († 1865) te Hermannsburg in Hannover, dat door gelijktijdige volkplanting de zending beschermen wil.

Het Nederlandse Zendinggenootschap sedert 1797, de Utrechtse Zendingvereniging, de Rotterdamse Zendingvereniging, een Doopsgezinde vereniging, het Javacomité, het genootschap te Zeist werken met enige anderen in Nederland. —

Ook is het een uitstekende verdienste van de evangelische zending, dat zij tot de opheffing van de slavenhandel door de Europese grote mogendheden (1830) en tot de bevrijding van alle slaven in de Engelse koloniën (sedert 1834) de weg heeft gebaad. Met onvermoeide volharding heeft de edele WILBERFORCE († 1833) aan dit doel zijn gehele leven gewijd. De tegenwoordige staat (1870) van de protestantse zending telt 1400 zendingsstations met 3000 zendelingen en even zoveel uit de heidenen daartoe opgeleide nationale arbeiders. —

In Oost-Indië benevens de Indische archipel werkten vooral Engelse en Duitse zendelingen, onder welke inzonderheid de lordbisschop HEBER en de zending RHENIUS uit Pruisen uitmunten. Aan de Oostindische zending stonden eigenaardige zwarigheden in de weg: de strenge afscheiding van de Indische kasten, de trotse zelfgenoegzaamheid van de pantheïstische braminen, zelfs de politieke handelsbelangen van de Oostindische compagnie, enz., zodat hier de uitslag minder schijnt te beantwoorden aan de grote inspanningen. Onlangs heeft het zendinggenootschap van Leipzig zich dit moeilijke arbeidsveld met kracht en goed gevolg aangetrokken.

In China werkte, nadat MORRISON was voorgegaan, met voorbeeldeloze moed en meest op eigen hand, de onvermoeide, alle zwarigheden trotserende GÜTZLAFF uit

Pommeren († 1851). De opiumoorlog (1842) opende vijf grote havensteden voor handel en zending, en de strijd in 1857 het ganse „hemelse rijk.” Onder de oorspronkelijke bewoners en negerslaven van Noord-Amerika en West Indië werkten voortdurend met veel geluk Herrnhutsche, methodistische, baptistische en Engelse bisschoppelijke zendelingen.

Met de beste uitslag werkte ook de protestantse zending in Polynesië onder de invloed van Engelse en Amerikaanse zendelingen. De apostel van de Zuidzee-eilanden, JOHN WILLIAMS, stierf in 1839 als martelaar.

De bloeiende evangelische kerk op Tahiti werd door een ongehoorde gewelddadigheid van Franse schepen in 1837 zeer in het nauw gebracht; de koningin POMARE mishandeld, het land onder Frans protectoraat gesteld, en niet slechts aan de katholieke missionarissen, maar ook aan de Franse losbandigheid, met geweld ingang verschaft. In 1851 kon de zending op de Sandwichs eilanden als volbracht beschouwd worden en de kerk dezer eilanden zich in de rij van de overige protestantse landskerken scharen. De apostel van de menseneters van Nieuw Zeeland werd SAMUEL MARSDEN.

In Australië werkten Engelse en Duitse zendelingen met uitzicht op goed gevolg.

Voor Zuid-Afrika is de Kaapstad het middel en uitgangspunt van de Christelijke beschaving. Met grote zegen werkten hier de zendelingen van de Broedergemeente, die van de methodisten en van het Londense genootschap. Kwekelingen van het seminarium te Barmen drongen van de Kaapstad onder talloze moeilijkheden in het binnenland van Afrika dieper door, dan ooit de voet van een Europeaan gekomen is.

Op de westkust van Afrika werd de Sierra Leonakolonie ten behoeve ener vestiging en tot bekering van vrijgelaten negerslaven gesticht.

Op het eiland Madagaskar werd door de Londense zending (sedert 1818) de koning RADAMA voor het Christendom gewonnen. Zijn opvolgster RANAVALONA begon echter sedert 1835 een wrede en bloedige vervolging tegen de Christenen, waardoor de apostel van de Madagassen, DAVID JONES, de martelaarskroon verkreeg (1843). Haar zoon RADAMA II riep bij zijn troonsbeklimming (1861) de gevluchte Christenen en zendelingen terug, doch viel reeds in het volgend jaar ten gevolge van een paleisomwenteling. Zijn weduwe RASOHERINA beklom de troon, doch belemmerde ofschoon heidin tot aan haar dood, het Christendom niet. Haar nicht en opvolgster RANAVALONA zwoer het heidendom af.

In de landen van het Turkse rijk trachtten inzonderheid Noord-Amerikaanse zendelingen door het aanleggen van volksscholen de oude kerken te doen herleven.

Ook voor de zending onder de Joden vormden zich thans nieuwe verenigingen in Engeland, Duitsland, Nederland en Frankrijk met opofferende werkzaamheid, maar toch zonder veel gevolg.

V. Inwendige zending. — Een zeer bijzondere ijver voor de inwendige zending ontwaakte in Duitsland ten gevolge van de jongste omwentelingsstormen, die het ontoereikende van de tot dus verre gedane pogingen en de dringende noodzakelijkheid van grotere inspanningen in het helderste daglicht hadden gesteld. De onvermoeid werkzame WICHERN doorreisde in 1849 het protestantse Duitsland tot opwekking en verlevendiging van een algemene belangstelling voor dit werk, en in de herfst van hetzelfde jaar kwam te Wittenberg, met aansluiting aan de aldaar gehouden tweede kerkdag, een c o n g r e s voor de inwendige zending bijeen, dat jaarlijks opnieuw zou vergaderen, met het doel, om de op zichzelf staande pogingen voor de inwendige missie tot een samenhangend geheel te verenigen. Het oudste Duitse gesticht van die

aard is dat van de graaf RECKE VOLMARSTEIN te Düsselthal sedert 1816; vervolgens het gesticht voor onderwijzers van armscholen en de verpleging van kinderen te B e u g g en (sedert 1820), bestuurd door de voortreffelijke ZELLER. Uit dit gesticht zijn honderden onderwijzers voor armscholen en voor verpleeghuizen voortgekomen. Sedert 1826 bestaat het Maartensstift te Erfurt, door REINTHALER bestuurd, van wie insgelijks de opwekking tot zeer vele soortgelijke inrichtingen is uitgegaan. Door zijn omvang en een wijdstreckende werkzaamheid onderscheidt zich boven allen het rauhe Haus te Hamburg onder WICHERNS rusteloos en bewonderenswaardig bestuur (sedert 1833). Inzonderheid voor ziekenverpleging stichtte in 1836 de predikant FLIEDNER het diakonessengesticht te Kaiserswerth, een waar kleinood van de evangelische kerk. Het gesticht breidde zich van jaar tot jaar uit, en deed in Duitsland, Engeland, Nederland en Frankrijk vele navolgingen ontstaan. Het diaconessengesticht van de predikant LÖHE te N e u d e t t e l s a u in Beijeren verbond zich behalve met een ziekenhuis, een opvoedingsgesticht voor meisjes en een inrichting voor idioten ook met een zendingsschool voor de verwaarloosde Duitsers in Noord-Amerika.

Naast deze verenigingen staan verscheidene genootschappen tot verbetering van ontslagen gevangenen, met talrijke dochtergenootschappen, kleine kinderbewaar-scholen, zondagsscholen, arbeiders en jongelingsverenigingen, volksbibliotheken, verenigingen tot vorming van leraren, enz. —

In Frankrijk ontwikkelde het evangelische genootschap een uitgebreid zegenrijke werkzaamheid; DE VALENTI stichtte de evangelistenschol bij Bern.

In Nederland zijn bekend de stichtingen van HELDRING te Hemmen, VAN DIJK te Doetinchem, SURINGAR bij Zutphen; het genootschap tot zedelijke verbetering van de gevangenen; jongelingsverenigingen, afschaffinggenootschappen, zondagscholen, enz.

De Bijbelgenootschappen vertakten zich over alle protestantse landen, in steden en dorpen. Traktaatgenootschappen te Hamburg, Berlijn, Amsterdam, enz. zonden honderdduizenden kleine geschriften tot Christelijk onderricht en ter opwekking uit. Met hetzelfde doel gaf de vereniging voor liet noordelijke Duitsland beroemde geschriften van groter omvang en degelijke inhoud in het licht. Door het Calwer Verlagsverein werden Christelijke leer en schoolboeken verspreid tot ongehoord goedkope prijzen. Te Berlijn ontstond een evangelische vereniging tot verbreiding van de schatten van het geloofs uit de oudere ascetische literatuur. Te Amsterdam evenzo een vereniging tot bevordering van Christelijke lectuur. —

Christelijke vrouwen en maagden, voorgelicht door het voorbeeld van de Engelse quakerin ELIZABETH FRY, van de edel AMALIA SIEVERING te Hamburg, enz., maken zich allerwegen ten aanzien van de inwendige zending onder de behoeftigen van haar geslacht verdienstelijk. Een vruchtbare poging om aan de inwendige zending een specifiek kerkelijk karakter te geven, door haar met het kerkelijk ambt te verbinden, is meer dan eenmaal in Luthers Beijeren beproefd.

VI. Filosofie en theologie. Een aanmerkelijke invloed op de ontwikkeling van de protestantse theologie van dien tijd oefende de Wijsbegeerte uit, door welke zich alle theologische richtingen meer of minder, ten minste formeel, deels ook materieel, lieten leiden. Schellings filosofie was in haar eerste tijdperk wezenlijk pantheïstische natuurfilosofie: de idee van het Goddelijke geraakt in de wereldontwikkeling tot objectieve werkelijkheid en tot ontvouwing van haar zelfbewustheid. Het Christendom wordt wel beschouwd als het keerpunt van de wereldgeschiedenis, maar zijn

hoofdleerstukken van openbaring, Drie-eenheid en verzoening gelden slechts als profetische pogingen tot oplossing van het wereldraadsel. SCHELLINGS filosofie voerde ten minste de godgeleerdheid weer tot een dieper indringen in de mysteriën van het Christendom, die door het rationalisme als ongerijmd uitgekreten waren. Hegel verhief SCHELLINGS pantheïstische natuurfilosofie tot pantheïstische geestes filosofie. Niet zozeer in de ontwikkelingsfasen van de natuur, als veelmeer in het denken en doen van den: menselijke geest vertoont zich de Goddelijke openbaring als ontwikkeling van de Goddelijke zelfbewustheid van het niet-zijn tot het zijn, d. i. van een slechts potentieel op-zichzelf-zijn tot het actuele werkelijk-zijn.

Jodendom, heidendom en Christendom zijn de voortschrijdende ontwikkelingstrappen van dit openbaringsproces: het Jodendom staat diep onder het klassieke heidendom, in het Christendom is echter de volmaakte godsdienst gegeven, trouwens slechts in de lagere vorm van de voorstelling, welke de filosofie tot weten verheffen moet. De protestantse kerkleer kwam daarbij ten minste formeel weer in ere. Toen MARHEINEKE de Lutherse orthodoxie in haar gehele dialectische ontwikkeling op de grondslagen dezer filosofie weer tot een speculatief stelsel van de dogmatiek opbouwde, toen voorts de geestrijke en diepzinnige jurist CÖSCHEL haar met een nieuw en krachtig piëtisme wist te verenigen, enz., gaf men zich een tijd lang aan de illusie over, in deze filosofie eindelijk de lang gezochte verzoening tussen theologie en filosofie gevonden te hebben. Maar na de dood van de meester (1831), veranderde plotseling de stand van de zaken. HEGELS school verdeelde zich in een orthodoxe, die de kerkelijke richting van de meester verder ontwikkelde, en een veel grotere heterodoxe (of „jong-hegeliaanse”), die van zijn grondaanschouwingen uitgaande het Christendom als een lang verouderden voorstellingsvorm verachtte, en tot de openbaarste zelfvergoding en zelfaanbidding van de menselijke geest (anthropotheïsme) voortging. Schelling († 1854), die intussen bijna dertig jaren lang gezwegen en zijn voormalig pantheïsme tot een Christelijk gnosticisme uitgewerkt had, nam in 1841 HEGELS kathedraal, te Berlijn in, maar kon slechts een voorbijgaande geestdrift onder het jongere geslacht van de godgeleerden bewerken. Spoedig trad ook het natuuronderzoek, dat reeds vroeger onder de roes van SOHELLINGS natuurfilosofie ontstaan was, als principiële miskenning van de wijsbegeerte op, en dwaalde in vele volgelingen. Zo verre af, dat het de geest loochende, omdat deze niet met vergrootglas en lancet ontdekt worden kan. In vollen ernst verklaarde CARL VOGT, dat het denken slechts voor een afscheiding van de hersenen is, gelijk de urine van de nieren, en MOLESCHOTT noemde alle leven niets anders te zijn dan stofwisseling, en kende gene andere bestemming voor de mens na zijn dood, dan om de grond te mesten.

VII. Zien wij meer bijzonder op de ontwikkeling van de theologie, valt in het begin van dit tijdvak boven allen Schleiermacher in het oog († 1834), wiens machtige persoonlijkheid de theologische wetenschap vernieuwde. Het wezen van de godsdienst stelde hij in het onvoorwaardelijke afhankelijkheidsgevoel en deduceerde de heilsleer uit het gemoed, dat, van de geest van de Christelijke gemeente doordrongen, in de overtuiging zijner volheid en zekerheid niet slechts de dogmatische bepalingen van de kerk, maar ook de kanon van de heilige schrift aan een scherpe, ontledende verstandskritiek prijs geven kon. Velen van de door geest en gaven uitstekende leerlingen en vrienden van SCHLEIERMACHER, die ten dele ook een meer kerkelijke richting insloegen, namen de theologische leerstoelen in en ontwikkelden bedachtzaam de theologische wetenschap met de godsdienstige geestdrift en de

vrijzinnige kritiek van de meester. Daartoe behoren vooral NITZSCH, ULLMANN, JUL. MULLER, DORNER, ROTHE, enz. In hen vindt ook de pruisische unie haar aanzienlijkste vertegenwoordigers. —

Aan SCHLEIERMACHERS gevoelsrichting zich aansluitende, en door alle partijen geacht, heeft de kerkgeschiedschrijver A. NEANDER (overl. 1850) het recht van de godsdienst ook in de wetenschap doen erkennen, en meer nog dan door zijn wetenschap is hij door zijn persoonlijke invloed op de studenten tot een buitengewone zegen voor Duitsland en ook daar buiten geworden. —

Onder NEANDERS leerlingen had de meeste invloed THOLUCK, wiens geest en vroomheid voor geen belangrijk verschijnsel van de tijd in wetenschap, kunst en leven gesloten bleef, en die, op de veelzijdigste wijze ontwikkeld en ontwikkelende, door zijn schriften en academische lessen, door prediking en omgang, duizenden tot CHRISTUS voerde of in Hem bevestigde, terwijl HENGSTENBERG (overl. 1869), de gevaarlijke geschenken van de moderne wetenschap en bespiegeling steeds met het grootste wantrouwen beschouwde en zoveel hij vermocht de wetenschap van het Oude Testament met CALVIJNS geest en kracht het eerst weer op kerkelijk gelovige wegen bracht, en in de kerkelijke strijd van de tijd zich immer beslister op confessioneel Luthers standpunt plaatste.

De school van Baur te Tubingen sloot zich meer bij HEGELS filosofie aan. Zij verliet intussen weldra het gebied van het dogma, om, met behulp van de onechtverklaring van bijna alle N. T. schriften, een verdelgingskrijg tegen de vroegste geschiedenis van de kerk (in de late en 2de eeuw) te ondernemen. Uit haar trad ook David Strausz tevoorschijn, die (1835) het leven van Jezus, zoals wij het in de Evangeliën hebben, een product van ideale mythevorming noemde. In 1860 kon hij het 25-jarige feest van zijn leven van Jezus vieren met de voldoening, dat het door de slotsommen van de kritische theologie overvleugeld en verouderd was geworden; en zag zich zo in 1864 verplicht, wegens de ontwikkeling dezer richting een nieuw leven van Jezus „voor het Duitse volk” op te stellen, om tegenover de met Franse bevalligheid en oppervlakkigheid geschrevene beschrijving van RÉNAN (1863), die het leven van JEZUS als een sentimentele Galileese idylle vervormd had, en tegen het fraseologische „karakterbeeld van JEZUS” door SCHENKEL weer ernst, grondigheid, eerlijkheid en openheid van Duits destructief onderzoek te doen herleven. Aan het einde van zijn loopbaan staat hij nu met het ganse Christendom gebroken hebbende in zijn „der alle und moderne Glaube,” waarin hij vergeving der zonde, gebedsleven en onsterfelijkheid als de hoofdonwaarheden van de Christelijke godsdienst verwerpt. —

De tegenwoordige (1870) stand van de protestantse Theologie is in drie hoofdgroepen te splitsen:

- 1) de Lutherse kerkelijke theologen. Uitgaande van de strijd tegen de unie, willen zij belijdenis zonder unie in het kerkelijk leven en in de theologische wetenschap overal invoeren.
- 2) De theologen van de bemiddeling of van de consensus, die de unie beslist verdedigen en de samenstemming van de belijdenissen willen doorwerken als de geschikte boden om het oude geloof met de nieuwe wetenschap te verzoenen.
- 3) De vertegenwoordigers van de vrije protestantse theologie. Zij handhaven de onbepaalde vrijheid voor de hedendaagse wetenschap en trachten dus ook unie zonder belijdenis in het kerkelijk leven te doen ingang vinden, zelfs met verwerping ook van eiken consensus.

§ 104. Staats- en landskerk.

Bij de herstelling van de politieke toestanden, die door de eerste Franse omwenteling bijna allerwegen in Europa verstoord waren, deed men ook pogingen om het oude kerkwezen in verjongde en krachtiger gedaante te herstellen. ALEXANDER 1, FRANS 1 en FREDERIK WILLEM III (tegelijk vertegenwoordigers van de drie hoofdkerken) sloten, nadat het Wener congres de politieke aangelegenheden vastgesteld had, de heilige alliantie (1815) tot invoering en instandhouding van de Christelijke broederliefde onder de volken als takken van één familie, onder de vorsten als de vaders dier volken. Maar het ultramontaanse kon zich het minst met dit denkbeeld bevredigen. Een tweemaal herhaalde omwenteling (1830 en 1848) had ook wederom op de staatskerkelijke toestanden grog en invloed. De laatste, die bijna het gehele westen van Europa aantastte, kon reeds de waan doen voeden, dat zij het begrip van de Christelijke staat voor altijd vernietigd had.

1. **Het charter van de restauratie in Frankrijk** (1814) verzekerde aan het katholicisme de rang van staatsgodsdienst, en aan de overige belijdenissen toelating en bescherming van staatswege. Maar weldra kreeg het ultramontaanse in zijn grofste vormen onder de geestelijkheid zozeer de overhand, dat elke herinnering aan de vrijheid van de gallicaanse kerk als ketterij beschouwd werd. De begunstiging dezer richting van de kant van de regering droeg mede bij om deze regering in de tweede Franse omwenteling (1830) te doen vallen. De katholieke kerk verloor toen de voorrechten van een staatsgodsdienst, en de tot hiertoe vervolgde en onderdrukte protestanten verkregen gelijke rechten met de katholieken. Maar ook onder de nieuwe constitutionele regering deed zich het ultramontanisme weer met veel geluk gelden; de protestanten klaagden over menige verongelijking en rechtsverkrachting door Rooms-katholieke prefecten; hun kerk bloeide intussen voortdurend, zoowel naar het in als uitwendige. De verschillen fasen van de Franse republiek, die ten gevolge van de omwenteling van februari 1843 tevoorschijn traden, waren van te korte duur, om een bepaalde invloed op de kerkelijke aangelegenheden te kunnen uitoefenen.

Ook het keizerschap van NAPOLEON III bondde zich in het algemeen zeer gunstig gestemd voor de bijzondere belangen van de katholieke kerk. De sedert de Italiaanse oorlog (1859) weer oplevende neiging, om de wereldlijke macht van de paus ten gunste van een enig Italië ter zijde te stellen, dreef het Franse episcopaat tot de stoutste stappen. Zowel dit als de invloed van de ijverig katholieke keizerin EUGENLE bewogen de keizer om de bescherming van de paus en de instandhouding van de zozeer verkleinden Kerkelijke Staat tot een erezaak van zijn regering te maken. Maar zijn Europese dictatuur en alvermogen bleken tegenover de wapenen van het verenigd Duitsland geheel machteloos te zijn, en de dag van Sedan maakte aan al zijn heerlijkheid een jammerlijk einde (1870). Het twee maanden lange terrorisme van de commune (1871) gaf in heiligschennende ontwijding van kerken en godsdienst de mannen van 1793 niets toe, en besloot zijn heerschappij met de voorbeeldeloze misdaad, om het „heilige” Parijs voor een groot deel in de as te leggen en de waardige aartsbisschop DARBOY te fusilleren. —

In Italië keerde de oude staat van zaken terug. De onderdrukkingen en vervolgingen van de Waldenzen in Piemont herhaalden zich en werden alleen door tussenkomst van Pruisen enigermate tegengegaan. In de Engelse en Pruisische gezantschapshotels te Rome en te Napels werd echter om politieke redenen het houden van protestantse godsdienstoefeningen geduld. De jongste bewegingen in Sardinië hebben eindelijk

ook aan de Waldenzen godsdienstvrijheid en staatsburgerlijke rechten, en aan de katholieke regering van het land de pauselijke ban gebracht. In het anders betrekkelijk vrijzinnige Toskane, waar zelfs de overgang tot het protestantisme volgens de wet is toegestaan, moest het overgegene echtpaar FRANCESCO en ROSA MADIAI de misdaad van uit de Bijbel voorgelezen te hebben in de hardste kerker boeten. Evangelische bewegingen, ten gevolge van talrijk verspreide Bijbels (inzonderheid door Engelsen), tonen zich allerwegen in Italië; maar om niet het lot van de MADIAT'S zich op de hals te halen, durft men er niet openlijk voor uitkomen. Eerst de eenheid van Italië onder Piemontesche scepter gaf aan de evangelisatie vrije loop, sedert 1859. — Ook in Spanje voerde de restauratie van 1814 het ultramontanisme weer in; maar de zegepraal van de liberalen bracht de hiërarchische geestelijkheid ten val (1823). Nu veranderde de stand van zaken. De omwenteling richtte thans haar inquisitie tegen monniken en geestelijken en vierde nu ook haar autodafé's. Alle monnikenorden werden opgeheven en alle kloosters afgeschafft, de kerkelijke goederen werden voor nationaal eigendom verklaard (1835-1837), en de pauselijke nuntius werd over de grenzen gebracht. Sedert de aanvang van de regering van koningin ISABELLA (1844) werd er een begin gemaakt ter herstelling van de goede verstandhouding met de stoel van PETRUS; en zond de paus haar tot bewijs van zijn bijzonder welgevallen de gewijde gouden roos. De evangelisatie, welke van Engeland uitgegaan, niet vruchteloos gebleven was, werd met blinde woede door levenslange tuchthuisstraf onderdrukt. Sedert de verdrijving van de koningin en van haar dynastie (1868) kan de evangelische opwekking zich onbelemmerd ontwikkelen. —

In Portugal ging het van de katholieke kerk niet veel beter. Na de val van dom MIGUEL door de *liberale cortes* (1833) werden alle monnikenorden ontbonden, de kloostergoederen voor staatseigendom verklaard en de geestelijke patronaatsrechten door de regering zich toegeëigend. Onder donna MARIA werden echter na 1841 de onderhandelingen met Rome wederom aangeknoopt. —

In Oostenrijk werden de overblijfselen van de kerkregeling van JOSEPH II van lieverlee weggeruimd en het katholicisme als staatsgodsdienst bepaaldelijk vastgehouden; evenwel bewaarde de regering tegenover alle hiërarchische aanmatigheden haar zelfstandigheid en toonde ook een zekere mate van verdraagzaamheid jegens niet katholieke belijdenissen. Het concordaat van 1855 gaf evenwel een ongehoorde macht en zelfstandigheid aan de hiërarchie in Oostenrijk. Eerst het ongelukkig einde van de Italiaanse oorlog (1859) gaf aan de regering aanleiding tot liberale instellingen en wezenlijke gelijkstelling aller belijdenissen. Nadat de rijksdag door nieuwe wetten menige bres in de concordaatvesting geschoten had, deed de regering haar in 1870, ten gevolge van het leerstuk van de onfeilbaarheid, waardoor het wederkerig verdrag van 's pausen zijde, eenzijdig veranderd was, in de lucht springen. In Bohemen heeft de opwekking, van het nationaal gevoel en de herinnering aan HUSS, de martelaar van het Boheemse patriottisme zowel als van het evangelische geloof, een aanmerkelijke toetreding tot het protestantisme te voorschijn geroepen. —

Beijeren was onder koning LODEWIJK de toevlucht van het Rooms-katholieke kerkwezen en Munchen de verzamelaarsplaats van de bekwaamste vertegenwoordigers van het ultramontanisme, maar te gelijk was ook het protestantse Beijeren met zijn universiteit te Erlangen het brandpunt van de wederontwakende Luthers kerkelijke zin, zowel in het leven als in de wetenschap, voor geheel Duitsland. Koning MAXIMILIAAN berokkende echter aan de ultramontaanse partij een grote ergernis door het beroep van vele uitstekende protestantse geleerden naar Munchen. —

Een geschil van de groothertogelijke Badense regering met de aartsbisschop HERMANN VON VICARI te Freiburg begon, toen deze in 1852 het gewone lijkeest voor de gestorven (ketterse) groothertog verbood, en dientengevolge verklaarde, de aangematigde hoogheidsrechten van de staat over de kerk niet meer te willen erkennen. Een strafrechterlijk onderzoek met huisarrest (1854) deed hem niet terugtreden, en de regering sloeg de weg van de bemiddeling met Rome in, welke in 1859 tot een concordaat voerde, hetwelk de stoutste verwachtingen van de ultramontanen bevredigde, maar door de vertegenwoordiging verworpen, en zo door de groothertog weer werd opgeheven. Nu werd in 1861 met de aartsbisschop een vergelijk getroffen, door hetwelk diens billijke aanspraken met liberale vrijgevigheid werden vervuld.

II. In de bisschoppelijke kerk van Engeland is een protestants met een Rooms-katholiek element verenigd; het eerste treedt in de leer van de kerk, het andere in de leer van de kerk en van hier ook in de inrichting (bisschoppelijke successie) en in de eredienst (een in ceremoniën rijke liturgie) te voorschijn. Een eenzijdige versterking van het protestantse element openbaart zich in de dissenters. In de jongste tijd had nu ook de stelling tegenover de dissenters een eenzijdige versterking van het Rooms-katholieke element ten gevolge (sedert 1833). De hoofden dezer beweging waren de Oxfordse professoren PUSEY, NEWMAN, enz., wier anglo-catholicisme, zo men zei, evenzeer het echte protestantisme tegen het Roomse papisme, als het echte catholicisme tegen elk ultraprotestantisme handhaven zoude. Inmiddels werd de dogmatiek in alle afzonderlijke leerstukken, voor zover het de 39 artikelen maar enigszins wilden toelaten, tot de Rooms-katholieke kerkleer nader gebracht. Deze als Puseyisme aangeduide richting vond ook bij de hogere geestelijkheid veel ingang. Maar bij de Engelse natie zit het: „no popery!” (geen pausdom) nog te diep in het bloed, dan dat het puseyisme niet een grote verontwaardiging en een sterke tegenstand zou opgewekt hebben. De meeste Engelse bisschoppen verklaarden zich in herderlijke brieven tegen het puseyisme, maar de universiteit volhardde in haar richting. NEWMAN ging in 1845 tot de Roomse kerk over en scharen van puseyisten volgden zijn voorbeeld.

De paus, die door zulke uitkomsten zich tot de stoutste verwachtingen gerechtigd hield, vaardigde in september 1850 een bul uit, waardoor de Rooms-katholieke hiërarchie in Engeland in 12 suffragaanbisdommen onder een aartsbisschop van Westminster (kardinaal WISEMAN) hersteld werd. De bul verwekte de grootste opschudding onder de protestantse bevolking (antipapalagaression), en het gebruik van titels, die niet naar de wijze van 's lands wetten verleend waren, werd door de kerktitelbill verboden. Maar aan de romanistisch actie is daarmede nog geenszins de wortel afgesneden, integendeel nog altijd hoort men van menigvuldige bekeringen, vooral uit de hogere standen. Thans gebruiken de katholieke prelaten ongestraft hun verkregen titels. —

De Schotse kerk, van de beginne af streng calvinistisch in zeden, inrichting en leer, heeft dit karakter ook en verzwakt tot op dezen dag bewaard. Nevens de presbyteriaanse kerkinrichting bestond echter ook het patronaats- of kiesrecht van de grondbezitters, die dit recht dikwijls tot opdringen (intrusion) aan de gemeenten van niet-gewilde geestelijken aanwendden. Een algemene kerkelijke vergadering in het jaar 101 stond nu aan de gemeenten het veto of weigeringrecht toe, maar de gerechtshoven handhaafden de patronen in hun oude rechten. Bij een nieuwe

algemene vergadering in het jaar 1843 scheidden zich dientengevolge omtrent 200 leden als non-intrusionisten van de Schotse staatskerk af, en legden de grondslag tot een vrije Schotse kerk, die uit eigen middelen nieuwe predikantsplaatsen stichtte zich door Christelijke ijver in alle opzichten onderscheidt, en in een staat van voortdurender wasdom verkeert. —

Ierlands katholieke bewoners, onder protestantse landeigenaars, en met de verplichting, om de tienden aan de protestantse geestelijkheid te betalen, ontbeerden nog altijd de staatsburgerlijke rechten. Sedert 1809 plaatste zich O'CONNELL, een agitator met wegslepende welsprekendheid, aan het hoofd van het onderdrukte volk, om langs wettigen weg de godsdienstige en burgerlijke vrijheid en gelijkstelling af te dwingen. In het jaar 1829 werd eindelijk de emancipatiebill uitgevaardigd, die aan de katholieken de toegang tot het parlement en tot alle staatsambten verzekerde, in 1838 de tiendbill, die de tienden als grondbelasting van de pachter op de grondbezitter legde en eindelijk in 1869 de Ierse kerkbill, bij welke de opheffing van de Engelse staatskerk als de ook in het katholieke Ierland alleen geldige werd uitgesproken. In weerwil hiervan werkte de evangelische zending met verrassende gevolgen aan de evangelisering van de arme Ieren. Aan hun bekering arbeiden omtrent duizend evangelieboeken in alle oorden. De door hen gestichte scholen zorgen voor een Hervorming van het opkomende geslacht, en meer dan 50.000 volwassenen zijn reeds tot de hervormde kerk overgegaan, een rijke schadeloosstelling voor de verliezen in Engeland.

III. Sedert de verheffing van Pruisen tot een van de grote mogendheden van Europa, was deze staat de voornaamste vertegenwoordiger van het protestantisme en het middelpunt van de verstandelijke verlichting geworden. De toestand van de bevolking in godsdienst en beschaving, zowel als de maatregelen van de regering tot een nieuwe regeling van de kerkelijke betrekkingen, maakten dit land tot het brandpunt van kerkelijke gistingen en verwickelingen. Nergens botsten de bestaande tegenstellingen van de tijd in katholicisme en protestantisme, rationalisme en piëtisme, wijsbegeerte en godgeleerdheid, Unie en Lutherdom, staat, school en kerk zo dikwijls en sterk tegen elkander, als in Pruisen. De weerspanning van twee aartsbisschoppen, die op een brève van de paus zich beriepen, — van CLEMENS DROSTE ZU VISCHERING van Keulen en DUNIN van Posen — tegen de bepalingen van het Pruisische landrecht ten opzichte van de gemengde huwelijken, bracht nu de gehele katholieke kerk tien jaren lang in opschudding en haalde de beide aartsbisschoppen een gevangenschap van verscheidene jaren in een vesting op de hals. Eerst FREDERIK WILLEM IV gaf bij zijn komst tot de troon (1840) aan de verwarring een oplossing, waarmede de katholieke geestelijkheid zich te vrede kon stellen. —

De woelingen van de jezuiten en de staatkunde van de Roomse curie bewerkten hier in 1872 de verdrijving van de jezuitenorde. —

In de protestantse kerk van Pruisen had de Unie eindeloze verwickelingen en twisten ten gevolge. Koning FREDERIK WILLEM IV verklaarde, dat hij de opperste leiding van de kerk nog slechts daarom wilde behouden, opdat zij langs de weg van orde en wet zich uit zich zelve tot een zelfstandig bestuur zou ontwikkelen. Ter verwezenlijking van de koninklijken wil werd een algemene synode te Berlijn gehouden (1846), die echter schipbreuk leed op het vraagstuk van de belijdenis en zonder gevolg bleef. In 1847 vaardigde de koning een religie patent uit, waardoor aan de bestaande kerken op nieuw de landsheerlijke bescherming verzekerd, en tevens aan

allen, die daarin de uitdrukking van hun geloof niet konden vinden, het vormen van nieuwe godsdienstgenootschappen toegestaan werd.

De revolutiejaren 1848 en 1849 bedreigden bovenal Pruisen met een volslagen ontchristelijking. De restauratie van de jaren 1850 en 1851 deed wel is waar deze vrees wijken, maar in geen land is de behoefte aan een nieuwe regeling van de protestantse kerken dringender en in geen land moeilijker uit te voeren. De zwarigheden zijn door de aanhechting van verscheidene Lutherse landskerken, tengevolge van de Duitse oorlog in 1866 nog geklommen; maar haar oplossing wordt door de roemrijke oorlog met Frankrijk, welke geheel Duitsland weer onder een nieuw en wel protestants keizerrijk verenigde (1871), eerst in dit jaar 1873 beproefd.

IV. De Noord-Amerikaanse Vrijstaat, die van zijn burgers geen andere godsdienstige waarborg dan het geloof aan één God verlangt, omvat, gelijk dit bij de eigenaardige wijze van het ontstaan zijner bevolking niet anders zijn kon, de meest verschillende godsdienstige richtingen, kerken en sekten. Daar de overgekomen volkplanters dikwijls om godsdienstige belangen hun vaderland verlaten hadden, verzamelden zich hier de menigvuldigste godsdienstige richtingen, en maakten, vooral bij het gemis van een theologische opleiding en bij een op het praktisch gerichte zin, het land tot een vruchtbaren bodem van godsdienstige bewegingen van allerlei aard. Nevens een monsterkaart van alle vroegere kerken en sekten levert het land een bijna talloze menigte van nieuw ontstane sekten op.

V. De orthodoxe staatskerk van Rusland verhief zich inzonderheid sedert ALEXANDER 1 door grotere ijver van de regering voor de verstandelijke ontwikkeling van de lagere geestelijkheid. Onder dien vorst werd Petersburg een hoofdzetel van het Bijbelgenootschap, waaraan ook aanvankelijk de staatskerk deelnam. De sedert 1596 met Rome geünieerde Grieken (synode te Brest) in de westelijk Russische provinciën spraken op de synode te Polozk in 1839 hun verlangen uit om in de schoot van de orthodoxe kerk terug te keren, en werden dientengevolge op keizerlijk bevel weer opgenomen. —

In het Turks gebied stond de orthodoxe kerk onder het opperbestuur van de patriarch van Konstantinopel en onder de druk van Turkse woestheid en willekeur. —

Bedrogen in zijn verwachtingen van het wener congres, trachtte Griekenland zichzelf te helpen. De Turken wreekten zich bij de eerste tijding van de begonnen vrijheidsstrijd door een vreselijke slachting van de Christenen. De Londense conferentie verklaarde eindelijk in 1830 Griekenland voor een onafhankelijke staat. Een synode te Nauplia in 1833 emancipeerde zich van de patriarch te Konstantinopel, en richtte als orgaan van het opperste kerkbestuur in het nieuwe koninkrijk een permanente heilige synode te Athene in. —

Ten gevolge van de Russisch Turkse oorlog heeft de Hatti Humayun (1856) aan de Christelijke onderdanen van de sultan gelijke burgerrechten met de Moslims gegeven, vooral ook het recht om de wapenen te voeren en gelijke rechten op de rechtsspraak; evenwel is de toestand van de Christenen feitelijk nog niet verbeterd. Evenwel schijnt de vatbaarheid voor een nieuw leven, en wel de behoefte aan de Schrift, krachtiger in de Griekse kerk alhier te ontwaken.

§ 105. Nieuwe sekten en dwepers.

Het eigenlijke brandpunt voor het ontstaan van sekten in dezen tijd werd Noord-Amerika. De zeldzaamste sekte, die te gelijk de vreemdste lotgevallen en de grootste gevolgen gehad heeft, is hier die van de Mormonen. Maar ook in Europa deden zich enige nieuwe sekten met grote aanspraken en gelukkigen uitslag op, bepaaldelijk uit Engeland kwamen de Irvingianen en de Darbysten of Plymouthsbroeders. De godsdienst van de Taipingrebellens in China bood het zeldzame schouwspel aan van een op eigen hand gevormd nationaal Chinees Christendom.

I. De Mormonen of Heiligen van de laatste dagen. — JOSEPH SMITH, een pachter uit de Noord-Amerikaanse staat Vermont, die in zijn zaken achteruitgegaan was, beweerde in het jaar 1825, door Goddelijke openbaringen en gezichten daartoe gebracht, uit de Comoraheuvel in New-York koperen, met oudere heilige oorkonden beschreven tafelen uitgegraven te hebben. Hij vertaalde, insgelijks door middel van openbaring, de inhoud dezer oorkonden en gaf die van lieverlede in het Book of Mormon in het licht. Volgens dit boek zouden de Israëlieten, na de verwoesting van het rijk van de tien stammen, onder hun veldheer LEHI naar Amerika verhuisd zijn, maar wegens hun zonden gingen zij na velerlei lotwisselingen ten onder. MORMON, hun laatste profeet, tekende zijn openbaringen op de gemelde koperen tafelen op, en verborg die in de aarde, opdat zij eenmaal tot getuigenis voor de heiligen van de laatste dagen zouden verstrekken. SMITH verklaarde nu door God geroepen te zijn, om op grond van deze oorkonden en van de hem zelf ten deel vallende openbaringen de kerk van de Latterday Saints te stichten. Het hoofddoel dezer sekte is de godsdienstig socialistische stichting van een theocratische republiek onder het bestuur van apostelen en profeten. Weldra verzamelden zich vele scharen van gelovigen om de nieuwen profeet. Wel beweerde de weduwe van zekeren predikant uit New York, dat het Book of Mormon een bijna woordelijk overgenomen letterdieverij uit een historisch didactische roman was, dien haar overleden echtgenoot, SALOMON SPAULDING, geschreven had; terwijl het handschrift het eerst in de handen van de boekdruckers knecht SIDNEY RIGDON, die SMITH's rechterhand was, gekomen en naderhand verdwenen was. Maat hierdoor lieten de gelovigen zich niet afschrikken; evenmin als door de omstandigheid, dat niemand behalve SMITH en zijn vertrouwdste vrienden het bestaan van de tafelen bevestigen kon. In 1830 zette zich SMITH met zijn aanhangers in de staat Missouri neder. Om de steeds toenemende volkshaat te ontwijken, vertrokken zij naar Illinois en stichtten aldaar de belangrijke stad Nauvoo met een prachtige majestueuze tempel. Door vlijt, nijverheid en goede tucht nam de rijkdom, macht en uitgebreidheid hunner republiek binnen korte tijd voorbeeldeloos snel toe, maar in dezelfde mate ook de rijd, haat en woede van het volk, dat hen van de ergste misdaden beschuldigde.

Ten einde bloedvergieten voor te komen, eiste de gouverneur, dat de beide hoofden JOZEPH SMITH en diens broeder HIRAM zich in vrijwillige gevangenschap zouden begeven, om een gerechtelijk onderzoek te ondergaan. Zij deden het. Maar gewapende, woedende volkshopen bestormden de gevangenis en schoten beiden dood (1844). Daarop verzamelde zich het gemeen van de gehele landstreek tot een geducht leger, dat de stad Nauvoo verwoestte, de tempel verbrandde en de bewoners verdreef. Ten getale van 15000 man trokken zij nu, in verscheidene op elkander volgende benden, onder onbeschrijfelijke moeilijkheden, „door de woestijn” naar het westen tot over het Rotsgebergte, om daar een nieuw Sion op te richten. De opvolger van SMITH

als profeet en hiërarch was BRIGHAM YOUNG. Tot de tocht waren twee volle jaren nodig. In Californië stichtten zij nu het gebied Deseret, met de hoofdstad Nieuw-Jeruzalem. De goudmijnen van Californië verlokten hen echter niet, want hun profeten leerden, dat het bestraten van wegen, het bouwen van huizen en het bezaaien van de velden beter was, dan het goud zoeken. Ook hier werden zij weldra weer een bloeiende republiek. Het dubbelzinnige boek Mormon trad, naar het schijnt, steeds meer op de achtergrond, terwijl daarentegen de lessen en de voorspellingen van hun profeten en apostelen meer en meer de eerste plaats innamen. Tot deze nieuwste ontwikkeling of verbastering schijnt ook de thans openlijk aangeprezen en algemeen ingevoerde veelwijverij te behoren. Middelerwijl hadden zij ook verkondigers hunner leer naar het vaste land van Europa gezonden. Alleen in Engeland en Schotland hebben zij reeds, naar men zegt, 50.000 nieuw bekeerden gedoopt, waarvan 17000 naar Deseret verhuisden. Ook in Denemarken, Sleeswijk en in het westelijke Duitsland vonden hun zendelingen gehoor.

II. De Irvingianen. EDUARD IRVING, een krachtig en geliefd prediker bij de Schots presbyteriaanse kerk te Londen, was tot de mening gekomen, dat aan de menselijke natuur van CHRISTUS, even als aan de onze, de erfzonde eigen is geweest, maar dat deze door de kracht van de Goddelijke natuur was overwonnen en uitgedelgd. Tevens kwam hij tot de overtuiging, dat de geestesgaven van de apostolische kerk door gebed en geloof konden en moesten vernieuwd worden, en in van de daad vertoonde zich ook weldra bij sommigen zijner gemeente ten minste de vermeende gave van het spreken met nieuwe tongen in onverstaanbare spreek en uitdrukkingswijzen, in hoogdravende uitroepingen en voorspellingen. Het presbyterie van zijn kerk ontzette hem van zijn ambt (1832), en de algemene Schotse synode deed hem in de ban (1833). Rijke en aanzienlijke vrienden uit de bisschoppelijke kerk trokken zich de verstotene aan en verschaften hem de middelen om een nieuwe kerk te stichten; maar brachten daarin ook, in weerwil van IRVINGS tegenkating (hij stierf in 1835), een naar het katholicisme overheellende richting, die weldra het haeretische zoowel als het puriteinse beginsel verdrong, en datgene wat uit een hogere geestdrift scheen voort te komen binnen de grenzen van een hiërarchisch en liturgisch formalisme beperkte. De vernieuwing van het apostelambt werd het grote keerpunt van de beweging. Na herhaalde mislukte pogingen gelukte de aanstelling van 12 apostelen door de profeten, die onder hen opstonden en door de Goddelijke geest verlicht werden. Deze apostelen, als bestuurders en verzorgers van de kerk, wijdden nu (volgens Efeze 4, 11) evangelisten eii herders of engelen (Openb. 2: 1, 8 vv.). Sedert 1836 trachtten hun apostelen ook bekeerlingen in Duitsland te winnen.

III. De sekte van de Plymouthsbroeders of Darbysten werd door zekere Ier JOHN DARBY gesticht en sedert 1840 ook in het Zwitserse kanton Waadland door hem overgebracht. Terwijl zij het independentisme tot het sterkste uiterste drijven, verklaren zij de kerk voor reeds inwendig opgelost en nietig, verwerpen daarom alle eredienst en gemeente inrichting en vestigen hun hoop alleen op de onmiddellijk te verwachten wederkomst van CHRISTUS.

IV. De Taipings in China. Een onderwijzer HUNG SIU, die het staatsexamen niet had kunnen doorstaan, en door een oppervlakkige aanraking met de Christelijke zendelingen te Canton en door lezing van Christelijke schriften enige Christelijke denkbeelden verkregen had, had in een gevaarlijke ziekte gezichten, in welke de God

van de Christenen hem de tekenen van de keizerlijke waardigheid met het bevel, om de duivelen uit te roeien, overhandigde. Tengevolge hiervan doortrok hij, na zijn genezing (1844) met een helper, LI genaamd, het land, overal predikende en stichtte in talrijke gemeenten de vereniging van de Godsvereerders. Wegens gewelddadige verstoring van de afgodsbeelden door de regering vervolgd, ontweekte zich onder Siu's leiding hun plan (sedert 1851) tot een besliste opstand, ter verdrijving van de gehate Mandschu regering en oprichting van een nationale Taipingsdynastie (d. i. van de algemene vrede) niet sits aan het hoofd en NANKING tot zetel van de regering. In weinige jaren veroverden zij onder vreselijke bloedstorting bijna de helft van het rijk. De godsdienst van de nieuwen staat was een geheel zelf uitgedacht en met nationale volksmeningen doortrokken Christelijk Arianisme.

De schriften van het O. T. en N. T. gelden als hoogste gezag, de tien geboden als grondwet. JEZUS is de eerstgeboren Zoon van God, echter niet Zelf God, door de Vader in de wereld gezonden, om haar door zijn leer te verlichten en door zijn verzoenend lijden te verlossen. Siu, de jongere broeder van JEZUS is geroepen om de leer van JEZUS te verbreiden en de demonen (de Mandschu-regering) uit te roeien. De opname geschiedt door de doop; het avondmaal ontbrak; bloedige en onbloedige offeranden werden toegelaten, de zaterdag was de heilige dag. Wijn en tabak waren verboden, opiumhandel en gebruik een doodzonde, maar de veelwijverij veroorloofd. — Inmiddels was een aanverwant van Siu, HUNGYIN, te Hongkong gedoopt, en door de daar bestaande zending als nationaal helper aangesteld. klem verhef SIU in 1859 tot minister van oorlog, en in het volgend jaar, de zendeling ROBERTS tot minister van buitenlandse zaken. Maar beider pogingen om de Taiping godsdienst te zuiveren bleven nagenoeg vruchteloos. De vijandelijkheden van de Engelsen en Fransen bewogen Siu ten slotte hen geheel los te laten, en zelfs ROBERTS kon zijn leven slechts door geheime vlucht redden. Door Europa ondersteund herwon de Mandshudynastie (sedert 1862) steeds meerdere voordelen, en eindelijk heeft de verovering van Nanking in 1864, toen Siu vergiftigd in zijn paleis gevonden werd, aan de Taipings alle hoop op heerschappij en invloed in het godsdienstige leven ontnomen.

§ 106. Praktisch antichristendom.

Terwijl het antichristendom vooral in de filosofie van de zelfvergoding, zich een theoretische baan opende, ontbrak het niet aan pogingen, om het ook praktisch in de wereld in te voeren.

De graaf ST. SIMON te Parijs, door vele gewaagde ondernemingen verarmd, koesterde het denkbeeld, om door middel van een doortastende regeling van de industrie, een nieuwe zaligmakende wereldorde, met louter genot, zonder enige armoede of gebrek, te vestigen. Een mislukte zelfmoord, aan welks gevolgen hij evenwel stierf (1825), maakte hem in de ogen zijner leerlingen tot een heiland van de wereld. De julirevolutie (1830) verschafte aan de nieuwe wereldgodsdienst, die het vlees in zijn zo lang miskende rechten herstellen en aan eiken bijzonder persoon in de republiek die plaats aanwijzen zou, die hem naar zijn aanleg en zijn bekwaamheden toekwam, weer enigen ingang. Vader ENFANTIN, wiep zijn aanhangers als de hoogste openbaring van de Godheid vereerden, streed in stoutklinkende frasen en in fantastische kleding vooral voor de emancipatie van de vrouwen. Het Saint-simonisme werd echter weldra door het publiek als belachelijk, door de rechtbanken als

onzedelijk veroordeeld (1832), en het overschot zijner aanhangers vluchtte naar Egypte, waar zij weldra verdwenen zijn. —

In Duitsland verkondigde de dichter H. HEINE het evangelie van de rehabilitatie van het vlees ; rondom hem verzamelde zich in de jaren 1834 en 1835 de letterkunde van het zogenaamde jonge Duitsland, welks pantheïstisch losbandige grondstellingen, in weerwil van haar dichterlijk omhulsel, toch nog vrij algemene verontwaardiging deden ontstaan. —

Ten zelfden tijde legde de schot ROBERT OWEN er zich op toe, nadat hij in zijn fabrieken praktische pogingen in het klein gedaan had, door voorlezingen en traktaatjes de arbeidende klassen van Engeland voor het denkbeeld van het socialisme te winnen. Een verbroedering van deze lieden in het groot, tot wederkerige hulp en tot het genot van de opbrengsten van gemeenschappelijke vlijt, zou aan alle ellende op aarde een einde maken. Godsdienst, huwelijk, familie en bijzonder eigendom moesten, als de bronnen van alle kwaad, worden afgeschaft, de opvoeding van de kinderen zou van staatswege geschieden, enz. (1836).

Veel vermeteler en radicaler vertoonden zich dergelijke waanzinnige ideeën van wereldverbetering op het vaste land, in de vorm van communisme. FOURIER, PROUDHON, CABET en anderen poogden ze in een stelsel te brengen. Een geheimzinnige communistische propaganda verspreidde zich over geheel westelijk Europa. Vooral waren reizende handwerkslieden haar zendelingen.

Grover en grootser geregeld trad in de laatste tien jaren de over geheel Europa vertakte en door een hoofdbestuur te Londen, met de dictator KAREL MARX aan het hoofd, geleide — zogenaamde internationale associatie van de Europese arbeiders — op, met haar, zo niet vreedzaam te verkrijgen, dan door moord en brand, vergift en petroleum af te dwingen programma: „geen grondbezit, geen afzonderlijke staten, geen regering, geen godsdienst.”

De eerste poging om dit programma te verwezenlijken bood zich aan in de korte, maar ontzettende heerschappij van de Parijse Commune in 1871. —

Zelfs in Rusland kon onder de regering van de edele keizer ALEXANDER II, de bevrijder van zijn volk van de lijfeigenschap, een soortgelijke richting onder de naam van Nihilisme in het geheim opkomen, welke door woestheid en radicalisme in de loochening van alle grondslagen van het staats, zedelijk en godsdienstige leven vroegere verschijnselen van dien aard schijnt te overtreffen, en ter bereiking van haar doel zelfs tot vader en (mislukten) keizermoord (KARAKASOW 1865) aanleiding gaf.

DE VERSCHILLENDE RICHTINGEN VAN DE KERKGESCHIEDENIS.

Uitbreiding van gebied door bekering van niet Christelijke volken en bijzondere personen is het onophoudelijke streven van de Christelijke kerk, en het is daardoor, dat zij aan haar roeping, om alle volken en talen in haar schoot op te nemen, beantwoordt. Een wezenlijk bestanddeel van de kerkgeschiedenis vormt derhalve het verhaal van de voortgang en de belemmering van dit streven, m. a. w., de geschiedenis van de uitbreiding en beperking van het Christendom.

Ofschoon nu de kerk in de onzichtbare leiding van de Heilige Geest voor haar bestaan en haar bloei de zekerste waarborg vond, moest zij echter, als een zichtbare aardse inrichting, uitwendig door bescherming van de wetten, inwendig door een hechte, *dicht ineen sluitende rangordening*, dit bestaan en deze bloei trachten te verzekeren. En Zo stelt zich onze wetenschap verder de geschiedenis van de inrichting van de kerk ten taak, d. i. zoowel van haar uitwendige betrekking tot de staat, als van haar inwendige organisatie. Zij is het, die ons verschillende waardigheden, boven, beneden en mast elkander geplaatst, alsmede kerkelijke tucht en wetgeving, ter beschouwing, geeft. Verder behoort hiertoe de geschiedenis van die kerkelijke scheuringen (schismata), welke slechts uit verschillende inzichten omtrent de inrichting van de kerk, en voornamelijk omtrent de handhaving van de kerkelijke tucht, ontstaan zijn.

Van niet minder gewicht, ja nog belangrijker voor de bloei van de kerk, is voorts de ontwikkeling en *vaststelling van de leer van de zaligheid*. Wel is waar bezit de kerk in de Heilige Schrift de enige kenbron en dus de enigen toetssteen van de Christelijke waarheid; wel heeft zij in die Heilige Schrift de algenoegzame kracht en volheid van alle kennis van de waarheid; maar de woorden van de schrift zijn geest en leven; zij zijn levende zaadkorrels, die door de zorg van dezelfde Geest, die ze gezaaid heeft, ontwikkeld kunnen en zullen worden tot een steeds heerlijker ontluikend gewas, opdat de volheid van de waarheid, die er in woont, meer en meer erkend en voor alle trappen en vormen van de beschaving, voor geloof, wetenschap en leven, steeds vruchtbaarder gemaakt worde.

Het is daarom ook de taak van de kerkgeschiedenis nauwkeurig de ontwikkeling van de kerkelijke leer en wetenschap op alle wegen en dwaalwegen (ketterijen), die zij heeft afgelegd, na te gaan.

Onmisbaar voor de kerk is de openbare godsdienstoefening, als een noodzakelijke uitdrukking van hetgeen gelovigen omtrent hun Heer en God gevoelen, — als een uitnemend middel tot stichting, onderwijzing en versterking van de gemeente. Ofschoon de kerk in woord en sacrament de eeuwige grondzuilen van alle godsdienst reeds van de Heere van de kerk zelf ontvangen heeft, verlangt echter het leven van de kerk, dat zij aan deze Goddelijke krachten en gaven de meest overeenkomstige, meest werkzame en indrukwekkende menselijke vorm geve. Ook de geschiedenis van de kerkelijke eredienst is dus een wezenlijk bestanddeel van de kerkgeschiedenis.

Eindelijk moest ook de kerk trachten het zuurdeeg des nieuwen levens, dat zij in zich draagt, in het praktische leven en de zeden van het volks in te voeren. Hieruit volgt een nieuw bestanddeel van de kerkgeschiedenis, namelijk de geschiedenis van het

Christelijke leven. De volgorde bij de historische uiteenzetting dezer verschillende werkzaamheden, waardoor de kerk haar bloei tracht te bevorderen, kan men niet vooraf volgens abstract logische grondbeginselen bepalen, noch op gelijke wijze voor alle tijdperken rangschikken, maar veleer behoort men telkens een zodanige volgorde in acht te nemen, waarbij die punten het eerst behandeld worden, welke in ieder tijdperk op de voorgrond treden en op gele overige de meest beslissende invloed gehad hebben.

De opgenoemde bestanddelen van de kerkgeschiedenis zijn van zo groot gewicht, dat zij ook als zelfstandige wetenschappen kunnen behandeld worden en ook reeds dikwijls behandeld zijn. Hierdoor wordt niet slechts een nauwkeuriger beschouwing van bijzonderheden mogelijk, maar ook de afzonderlijk behandelde wetenschap kan, wat nog gewichtiger is, volgens de in haar liggende grondbeginselen overeenkomstig haar aard behandeld worden. De geschiedenis van de uitbreiding en beperking van het Christendom treedt dan als geschiedenis van de *zending* op.

De geschiedenis van de kerkelijke *inrichting* (ecclesiae politia), van de eredienst en van het Christelijk volksleven draagt de naam van kerkelijke *archeologie*; inderdaad een, zowel wat de zaak, als wat de naam betreft, ongepaste vereniging van vreemdsoortige bestanddelen, met willekeurige beperking tot de oudere tijden. Bij de behandeling van dit vak mag men, na de zo dikwijls herhaalde en nadrukkelijke wenken hieromtrent, niet langer weigeren te voldoen aan de eis van de wetenschap, namelijk om het heterogene te schiften en het afzonderlijk, geheel op zichzelf, in zijn ontwikkeling tot op onze dagen, — als geschiedenis van de kerkelijke inrichting, van de eredienst en van de beschaving, — te behandelen.

De geschiedenis van de ontwikkeling van de leer verdeelt zich in :

- a. dogmen geschiedenis, wanneer zij de genetische ontwikkeling van de kerkleer historisch uiteenzet;
- b. symboliek, wanneer zij de betrekkelijk voltooide en in de openbare kerkelijke belijdenissen (symbolen) vastgestelde leer, zoowel van de algemene kerk, als van de bijzondere kerkgenootschappen, systematisch uiteenzet (en met elkander vergelijkt: comparatieve symboliek);
- c. patristiek, wanneer de subjectieve ontwikkeling van de leer bepaaldelijk door de uitstekendste kerkleraars van de 6 of 8 eerste eeuwen (kerkvaders genoemd) haar onderwerp uitmaakt; en eindelijk
- d. geschiedenis van de Godgeleerdheid in het algemeen of van de afzonderlijke godgeleerde wetenschappen, wanneer zij de wetenschappelijke opvatting en behandeling van de godgeleerdheid of van haar afzonderlijke vakken volgens haar historische gang schildert ; terwijl de geschiedenis van de theologische letterkunde, die, wanneer zij zich tot de kerkvaders bepaalt. Patrologie genoemd wordt, de ganse kerkelijke letterkunde behoort uiteen te zetten en te beoordelen.

Als eindresultaat van de kerkgeschiedenis in haar gehele omvang gedurende een bepaald tijdvak treedt de kerkelijke statistiek op, welke de toestand van de kerk in al haar betrekkingen, gedurende het een of ander tijdperk beschrijft, en „als het ware een horizontale doorsnede van haar geschiedenis vertoont.”

LITERATUUR

1. Geschiedenis van de Zending: Blumhardt, *allgemeine Missionsgeschichte*. 3 Bde. Bas. 1828 fr. — N. Poulain, *De Evangelische Zending*, door J. Riemens. Utr. 1868.
 2. Geschiedenis van de Pausen: Bower (vrijzinnig katholiek), *unparth. Hist. des Röm. Pápste*. Aus d. Engl. v. Rambach. Lpz. 1751. 10 Bde. — Chr. W. Fr. Walch, *Entw. einer vollst. Gesch. d. Papstth. Góttg. 1756. Histoire diplom. van het Conclaves*. 4 vol. Paris 1864 fr.
 3. Geschiedenis van de monnikenorden: H. Helyot, *Gesch. aller Klöster und Ritterorden*. Aus d. Franz. Lpz. 1753. 8 Bde. — (Musson), *pragm. Gesch. d. vornehmsten Mönchsorden, im Ausz. von Crome*. Lpz. 1774. 10 Bde. — J. Fuhr, *Gesch. d. Mönchsorden. Nach d. Franz. van het Baron Hennou (Par. 1835) bearb. Tübg. 1845*. 2 Bde.
 4. Geschiedenis van de Concilien: E. Richerius, *Hist. concill gener. Ll. IV*. Paris 1680. 3 Voll. 4. — C. J. Hefele, *Conciliengesch. nach d. Quellen*. 5 Bde. — Chr. W. F. Walch, *Entw. einer vollst. Gesch. d. Kirchenversamml. Lpz. 1759*.
 5. Kerkrecht: J. W. Bickell, *Gesch. d. K. R.*, fortges. v. J. W. Rbstell. 2 Bde. (onvoltooid). Gieszen 1843. 46. — Ferd. Walter (kath), *Lehrb. d. K. R. aller chr. Confesa*. 11 Aufl. Bonn 1854. G. Philippe, *K. R. 5 Ede. Regensb. 1845 fr.* — Eichhorn, *Grunds. d. K. R. Gáttg. 1831*. 2 Bde. A. L. Richter, *Lehrb. d. K. R. 6 A. Lpz. 1865*. Holl. Vert. Utr. 1871 vgg.
6. Archaeologie, van Protestanten: Jos. Bingham, *Origines s. antiquitates ecclesiast. 1708, ex angl. lat. reddidit Grischovius*. Hal. 10 voll. 4. 1722. Augusti, *Denkwürdigkk. aus d. chr. Arch. 12 Bde. Lpz. 1816 fr.*; dezelfde, *Handb. d. chr. Arch. 3 Bde. Lpz. 1836 f.* — Rheinwald, *die kirchl. Arch. Berl. 1830*; Böhmer, *die chr. kirchl. Alterthumswissensch. 2 Bde. Bresl. 1836*. 39; Guericke, *Lehrb. d. chr. kirchl. Arch. Lpz. 1847*; Siegel, *Handb. d. chr. kirchl. Alterthümer in alfab. Ordn. 4 Bde. Lpz. 1836 fr.*; C. Schöne, *Geschichtsforschungen über die kirchl. Gebräuche*. 3 Bde. Berl. 1819 fr.; Planck, *Gesch. d. chr. kirchl. Gesellschaftsverf. 5 Bde. Hanu. 1803*; W. Moll, *Gesch. v. h. kerk. leven van de Christenen gedurende de zes eerste eeuwen*, 2 dln. 2e dr. Amst. 1866. —
 Van Katholieken : Mamachus, *Origines et antiq. chr. 5 voll. 4. Rom. 1749*; Pellicia, *de chr. eccl. politia. 3 voll. Neap. 1777*, op nieuw uitgegeven door Ritter Col. 1829; Binterim, *Denkwürdigkk. d. chr. kath. K. 17 Bde. Mainz 1825 ff*
7. Dogmengeschiedenis : Petavius (Jesuit), *de theologicis dogmatt. c. not. Theoph. Alethini (J. Clerici)*. 6 Voll. fol. Amst. 1700. — Leerboeken: Engelhardt (2 Bde. Erl. 1839), Baumgarten-Crusius (*Compendium* 2 Bde. Lpz. 1840. 46); W. Münscher (3. A. von Cölln u. Neudecker. Cassel 1832 fl.) K. F. Meier (2. A. v. G. Baur, Giesz. 1854), Fd. Chr. Baur (Stuttg. 1847), K. R. Hageubach (3. A. Lpz. 1853), Holl. vert. 1858; J. C. L. Gieseler (Vorless. Bonn 1855). — Chr. W. F. Walch, *vollst. Historie d. Ketzereien (tot de beeldenstrijd ingesl.) 11 Bde. Lpz. 1762 ff*.
 8. Symboliek: Marheineke, *chr. Symbolik. Bd. I. Heidelb. 1810*; Köllner, *Symb. aller chr. Confess. 2 Bde. Lpz. 1846*; Winer, *comparative Darstell. d. Lehrbegr. d. verschied. chr. Kirchenpart. 2. A. Lpz. 1837*; Guericke, *allg. chr. Symb. 2. A. Lpz. 1846*; Marheineke's Vorless. ober die Symbolik Berl. 1848. D. Matthes, *compar.*

Symbolik Lpz. 1854; A. H. Baier, Symb. Bd. I. Greifsw. 1854. Hoffmann, Symboliek. Utr. 1861.—

Van Katholieken : J. A. Möhler, Symbolik. 6. A. Mainz 1843 ; Hilgers, symb. Theol. Bonn 1841 ; — tegen Möhler - Baur, van de Gegens. d. Kath. u. Protestantism. 2. A. Tüb. 1836; Nitzsch, protest. Beantw. Hamb. 1835. Vergel. ook: Thiersch, Vorless. ober Protestantism. u. Kath. 2 Bde. 2. A. 1848. (Holl. vert. Utr. 1848, 49).

9. Patrologie en Geschiedenis van de Letterkunde: Eilies du Pin, Nonv. biblioth. van het auteurs eccl. 47 voll. Par. 1686 ff.; R. Ceillier, Hist. van het auteurs sacrés et eccl. van het sis prem. siècles. Par. 1693. 16 Voll. 4.; J. A. Möhler, Patrologie, herausgegeben v. Rheimayer Bd. 1, Regeusb. 1839; J. F e s s l e r, Institt. patrol. Oenip. 1850. 2 T. —

Van Protestanten : W. Cave, Scriptt. eccl. bist. literaria. 2 Voll. fol. Lond. 1688; C. Oudin; Commentarii de scriptoribus ecclesiaat. Lps. 1722. 3 Voll. fol. ; J. A. F a b r i c i u s, Biblioth. Gras a. Hamb. 1705 ss.; 14 Voll. 4., nova ed. cur. Harless. Hamb. 1790. 12 Voll. 4.; Ejusd. Bibl. mediae et infimae latinitatis aucta a J. D. Mansi. Pat. 1754. 6 Voll. 4.; Schönemann, Biblioth. patr. latin. hist. liter. Lps. 1792. 2 Bde.; Oelrichs, Comment. de script. eccl. lat. Lps. 1790; J. Chr. F. Bühr, Gesch. d. Röm. Liter., Suppl. I—III. Karlsr. 1836—40. — Geschiedenis van de theologische Wetenschappen: van Flügge (3 Bde. Halle 1796; tot op de Hervorming), Stäudlin (van de 15de eeuw af; 2 Bde. Gbttg. 1810). J. G. Walch, Biblioth. theol. sel. Jen. 1757 ff. 4 Bde.

10. Levens van de Heiligen: L. Surius, Vitae Ss. Col. 1570. 6 Voll. fol. — Acte Sanctorum, Antv. 1643 ff. 53 Voll. fol. (begonnen door de Jesuit Bollandus, vandaar Bollandisten genaamd). — Mabbilon, Acts Ss. ordinis s. Benedicti. Par. 1666. 9 Voll. fol.

BRONNEN van de KERKGESCHIEDENIS.

De bronnen van de kerkgeschiedenis zijn deels oorspronkelijke, deels afgeleide. Tot de eerste behooren gedenktekenen en oorkonden, tot de laatste overleveringen en nasporingen uit later verloren gegane oorspronkelijke bronnen.

De gedenktekenen, b. v. kerkelijke gebouwen, schilderijen, opschriften, zijn voor de kerkgeschiedenis meestal van zeer ondergeschikt belang. Van des te groter gewicht zijn daarentegen de nog voorhanden oorkonden. Tot deze behooren voornamelijk de acten en besluiten van de kerkvergaderingen, de regesta en de bevelschriften van de Pausen (decretalien, breve's), alsmede die van de Bisschoppen (herderlijke brieven), de op kerkelijke aangelegenheden betrekkelijke staatswetten en regesta van de keizerlijke kanselarijen, de regelen van geestelijke verenigingen (regelen van monnikenorden), alsmede de liturgieën, de belijdenisschriften, de brieven van voorname kerk en staatsbeambten, berichten van ooggetuigen, alsmede predikatiën en leerstellige schriften van kerkleraars, enz. Waar de voorhanden zijnde oorkonden niet toereikend zijn, behoren vroegere en latere overleveringen en historische nasporingen geraadpleegd te worden, aan welke toen nog bestaande, doch thans niet meer aanwezige oorspronkelijke bronnen ten grondslag lagen.

1. Verzamelingen van Concilien: J. Harduin, *Concill. collectio regia maxima*. Par. 1715. 12 Voll. fol. J. D. Mansi, *Concill. nova et ampliss. coll.* 31 Voll. fol. Flor. et Venet. 1759, as.
2. Pauselijke acten: Ph. Jaffé, *Regesta pontiff. Rom.* (tot het jaar 1198). Berol. 1851. 4. — De pauselijke decretalien zijn verzameld en bearbeid in het *Corpus jur. canon.*, ed. B oehmer (Hal. 1747. 2 Voll. 4.) en Richter (Lps. 1833. ss. 4.) — L. Cherubini, *Bullarium Rom. Ed. IV.* Rom. 1672. 5 Voll. fol. C. Cocquelines, *Bullarum, privileg. ac diplomatum 'ampliss. collectio.* Rom. 1739. 28 Voll. fol.
3. Regelen van monnikenorden: Luc. Holstenius, *Codex regularum monastie. et canonic.* 4 Voll. 4. Rom. 1661, auctus a Mar. Brockie. 6 Voll. fol. Aug. Vind. 1759.
4. Liturgieën: J. A. Assemanus, *Cod. liturgicus eccl. univ.* 13 Voll. 4. Rom. 1749. — H. A. Daniel, *Cod. lit. eccl. univ.* 4 Voll. Lps. 1847—53. 8.
5. Symbolen: C. W. Fr. Wach, *Biblioth. symbolica vetus.* Lemg. 1770; A. Hahu, *Biblioth. van de Symb. u. Glaubensregeln van de apost. kath. K.* Bresl. 1842.
6. Martelaarsacten : Th. Ruinart, *Acte primorum Martyrum.* Nieuwe uitgave door B. Gallura. Aug. Vind. 1802. 3 Volt. — Surius en de Bollandisten; St. E. Assemani, *Acta Sanctorum Mart. Orient. et Occid.*, Rom. 1748. 2 Voll. fol.

HULPWETENSCHAPPEN van de KERKGESCHIEDENIS.

Tot de hulpwetenschappen van de kerkgeschiedenis (die wetenschappen, welke onmisbaar zijn voor de kritische beoordeling en zifting, alsmede voor het grondig verstaan van de bronnen van de kerkgeschiedenis) behoren:

1. de diplomatiek, welke over de echtheid, volledigheid, en geloofwaardigheid van de oorkonden leert oordelen;
2. de f i l o l o g i e, welke de weg baant tot de taalkundig juiste opvatting van de bronnen;
3. de geografie en
4. de chronologie, welke ons met plaats en tijd van de in de bronnen voorkomende feiten bekend maken.

Tot de hulpwetenschappen in uitgebreideren zin behooren ook de algemene geschiedenis van de wereld, alsmede die van het zegg, de beschaving, de kunst, de letteren, de wasbegeerte en de godsdienst, wier kennis, wegens haar veelvuldige toepassing op de kerkelijke ontwikkeling, onmisbaar is.

1. Diplomatiek: J. Mabillon, *de re diplomatica.* Ed. II. Par. 1709. fol.
2. Filologie: C. du Frèsne (Dominus du Cange), *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis.* 6 Vol. Par. 1733; edid. Henschel. Par. 1840 ss. 7 vol. 4. — Du Frèsue, *Gloss. ad scriptores med. et infim. graecitatis.* 2 Vol fol. Lugd. 1688; J. C. Suicerus, *Thesaurus ecclesiast., e patribus graecis.* Ed. 2. 2 Voll. fol. Amst. 1728.
3. Geografie: Car. a S. Paulo, *Geogr. s.*, cur. J. Clerici, Amst. 1703. fol.; — Nic. Sanson, *Atlas ant. sacer, emend. J. Clericus.* Amst. 1705. fol. ; — J. E. Th. Wiltsch, *Handb. d. kirchl. Geogr. u. Statistik.* 2 Bde. Berl. 1846; dezelfde, *Atlas sacer s. ecclesiast. Goth.* 1843; C. F. Stäudlin, *kirchl. Geogr. u. Statist.* 2 Bde. Tiib. 1804. — Mich. le Quien, *Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus.* Par. 1740. 3 T. fol.
4. Chronologie: Piper, *Kirche nrechnung.* Berlin 1841.

GESCHIEDENIS van de KERKHISTORIE.

Vergel. C. F. Stiludlin, *Gesch. u. Lit. d. K. G.* Hamburg 1827.
 F. Chr. Baur, *die Epochen van de Kirchl. Geschichtschreibung.* Tüb. 1852.
 Ter Haar, *De historiographie van de kerkgeschiedenis,* Utr. 1870. vgg.

I—XVI. Eeuw.

De eerste beginselen van beschrijving van de kerkgeschiedenis bezitten wij in de Evangelien en de Handelingen van de Apostelen. Omstreeks, het midden van de 2de eeuw vervaardigde Hegesippus, uit Klein-Azië, een verzameling van historische overleveringen uit de Apostolische tijd, waarvan nog slechts fragmenten bestaan. Als vader van de kerkelijke historiographie moet Eusebius, bisschop van Cesarea, worden aangemerkt. zijn kerkgeschiedenis gaat tot op het jaar 324. In de 5de eeuw werd zij door beroemde mannen voortgezet, met name door de Ariaan Filostorgius en de rechtzinnige Socrates, Sozomenus en Theodoretus. Bij hen sloot zich in de 6de eeuw Evagrius aan. —

De Westerse kerk stond aanvankelijk bij deze werkzaamheden van de Griekse kerk ver ten achter, daar zij overzettingen en bewerkingen van de stof, door de Grieken geleverd, de plaats deed bekleden van zelfstandig onderzoek. De presbyter Rufinus te Aquileja vertaalde de kerkgeschiedenis van EUSEBIUS in het Latijn en zette haar voort tot op zijn tijd (395). Sulpicius Severus, presbyter in Gallië, schreef omstreeks denzelfden tijd zijn *Historia Sacra* in 2 boeken, van de schepping van de wereld tot het jaar 400. In de 6de eeuw liet Cassiodorus, Romeins staatsman onder THEODORUS, uit de katholieke voortzettingen van EUSEBIUS een uittreksel: *historia ecclesiastica tripartita*, als een aanvulling van RUFINUS, vervaardigen, hetwelk met RUFINIIS verenigd tot op de Hervorming als leerboek in gebruik bleef. Veel goeds voor de kerkgeschiedenis van de Franken tot 591 leverde Gregorius, bisschop van Tours, en voor de Engelse tot 731 de presbyter Beda *Venerabilis*.

In de middeleeuwen ontmoeten wij in het westen bijna enkel Kroniekschrijvers, wier werken als bronnen van de tweede rang voor de geschiedenis van hun tijd van het grootste gewicht zijn. Het *Liber Pontificalis* van Anastasius, bibliothecaris te Rome († 891), bevat levensbeschrijvingen der Pausen. Zeer verdienstelijk is ook de Noordse kerkgeschiedenis van de bisschop Adam van Bremen (tot 1076). Wegens het nauwe verband tussen kerk en staat in het Byzantijnse rijk zijn de zogenaamde *Scriptores historiae Byzantinae* ook voor de kerkgeschiedenis niet onbelangrijk.

XVI. en XVII. Eeuw.

Doch eerst door de Hervorming werd de zucht voor kritisch onderzoek en wetenschappelijke behandeling van de kerkgeschiedenis krachtig opgewekt. Immers de terugkeer van de hervormers tot de zuiverder toestanden van de vroegere kerk eiste gebiedend een grondige bewijsvoering uit de kerkgeschiedenis, en hierdoor werd ook de Rooms katholieke kerk tot gelijken gang in haar studiën genoodzaakt. Reeds in het midden van de 16de eeuw bracht de Lutherse kerk een uitgebreid kerkhistorisch werk tot stand, de zogenaamde *Maagdenburgsche Centuriën* (1559—1574) door een vereniging van Lutherse godgeleerden, aan wier hoofd Matthias Flacius, uit Illyrie, predikant te Maagdenburg, zich bevond. Het gehele werk besloeg 13 folianten, en elk deel bevatte de geschiedenis van één eeuw. Het steunt meestal op grondige bronnenstudie, deelt een menigte onbekende bewijsstukken mede, en wegens

apologetisch belang is er bijzondere zorg besteed aan de ontwikkeling van de dogmengeschiedenis. Hier tegenover stelde, in 1588, Caesar Baronius zijn *Annales* (jaarboeken) van de kerkgeschiedenis in 12 delen fol. (tot 1198). Dit is een gewichtig werk wegens de mededeling van vele tot dusver onbekende oorkonden, hetwelk de schrijver de kardinaalshoed bezorgde en hem welligt tot de pauselijke waardigheid zou gebracht hebben.

In de Rooms-katholieke kerk bloeide van toen af, gerugsteund door de vrijere geest van de Gallicaanse kerk, de beoefening van de kerkgeschiedenis, voornamelijk bij de Benedictijnen van St. Maur en van het Oratorium in Frankrijk. Hier bewerkten de algemene kerkgeschiedenis de geleerde doch streng scholastieke Dominicaner monnik Natalis Alexander, de naauwgezette Jansenist Seb. le Nain de Tillemont, de verdraagzame biechtvader van LODEWIJK XV, Claude Fleury, en de welsprekende bisschop Bossuet.

De oudere hervormde kerk bracht menige voortreffelijke vrucht van kerkhistorische studiën aan het licht. — Zo verbond J. H. Hottinger de geschiedenis van de Joden, van het heidendom en van het Mohammedanisinus met die van het Christendom. Belangrijker is echter hetgeen Fr. Spanheim, te Leiden, leverde. Jac. Basnage schreef zijn *Histoire de l'église* tegen BOSSTET, en Sam. Basnage zijn *Annales* tegen BARONIUS.

XVIII. Eeuw.

In de Lutherse kerk was de studie van de kerkgeschiedenis sedert het opus palmare van de Maagdenburgsche eeuwen op de achtergrond getreden. Eerst een eeuw later ontwaakte in én door Georg Calixtus († 1656) weer nieuwe ijver tot onderzoek. Uitgelokt door de piëtistische geschillen, schreef de geleerde piëtist en mysticus Gottfried Arnold in 1699 zijn overpartijdige: „Onpartijdige kerk en ketterhistorie,” waarin bijna enkel aan ketteren en dweepers levend Christendom werd toegekend, de geest van het onderzoek echter een nieuwe prikkel vond. Sedert gaven mannen als Weismann te Tubingen, Georg Walch, de vader, te Jena, en Frans Walch, de zoon, te Göttingen, J. Lor. v. Mosheim, kanselier te Göttingen († 1755), en Sigm. Jak. Baumgarten te Halle hun degelijke en voortreffelijke schriften in het licht. Onder hen bekleedt MOSHEIM om zijn scherpzinnige gissingen, pragmatische ontwikkeling, smaakvolle voorstelling en schone Latiniteit de eerste plaats. BAUMGARTENS leerling, J. Sal. Semler te Halle († 1791), zocht door zijn niets sparende kritiek bijna alle op kerkelijk terrein verkregen resultaten van de historische theologie om te werpen. Daarentegen leverde J. Matth. Schröckh een kerkhistorisch reuzenwerk, waarin degelijk onderzoek met breedvoerige behandeling gepaard gaat (45 delen). De Wurtembergische staatsminister L. T. Spittler, ontwierp van de kerkgeschiedenis in stoute, geestrijke, soms al te luchtige trekken een niet altijd getrouwe schets. Zijn voetstappen drukte H. P. K. Henke te Helmstedt, die in levendige en krachtige taal de geschiedenis van de Christelijke kerk voorstelt als een galerij van godsdienstige afdwalingen. G. J. Planck te Göttingen; een representant van het zwakke supranaturalisme van zijn tijd, leverde kerk en dogmenhistorische monographiën, waarin zich, bij grondig onderzoek, een oppervlakkig en onwaar pragmatisme aanmatigend op de voorgrond stelde.

In de Hervormde kerk gaven de arminiaan J. Clericus, voorts Alph. Turretinus te Genève, Herm. Venema te Franeker en P. E. Jablonsky te Frankfurt a. d. O., bewerkingen volgens de bronnen in het licht.

De plotselinge Hervormingszucht van JOSEPH II bleef ook niet zonder invloed op de behandeling van de kerkgeschiedenis in de Duits katholieke kerk. Door Casp. Royko te Praag werd zij met ronde en krachtige, bijna cynische, door Matth. Dannemayer te Wenen daarentegen met bezadigde wetenschappelijke vrijzinnigheid bewerkt.

XIX. Eeuw.

In de aanvang van de 19de eeuw trad Chr. Schmidt te Giessen op en stelde tegenover het heersende, oppervlakkig beslissende pragmatisme de eis, dat men grondige studie van de bronnen en Objectieve voorstelling als de hoogste en enige voorwaarden ener degelijke behandeling van de geschiedenis zou erkennen. Maar wat hij objectiviteit noemde, was een ijsskoude verhouding van de geschiedschrijver tot de onderwerpen van de geschiedenis. zijn voorstelling moest dien ten gevolge flauw, dor, kleur en levenloos worden. Gieseler te Göttingen († 1854) veredelde deze richting, en leverde in zijn kerkgeschiedenis een ware schatkamer van de grondigste geleerdheid in het vak van de kerkhistorie, terwijl hij de geschiedenis zelve in korte trekken voorstelde en dien tekst door uitgelezene excerpten uit de bronnen staafde en ophelderde. In het handboek van Engelhardt te Erlangen vindt men een wel droge en objectieve, maar aan de bronnen ontleende voorstelling. K. Hase te Jena daarentegen schreef een bij uitstek geestrijk, frisch, zinrijk, aesthetisch schoon leerboek. Hij onderscheidde zich door juiste karakteristiek en boeide de lezer door zijn voortdurende, geestige, dikwijls raadselachtige uitdrukkingen, aan de bronnen ontleend. Schleiermachers voorlezingen, na zijn dood uitgegeven, vooronderstellen bij de lezer bekendheid met de gewone bouwstoffen en geven in algemene trekken een fragmentarische schets van het ontwikkelingsproces van de kerk. Niedners leerboek munt uit door zelfstandige studie van de bronnen, omzichtig oordeel en veelomvattender rijkdom van inhoud, met terzijdestelling van de gewone bouwstof, doch kenmerkt zich tevens door een ineengedrongene, bijna scholastieke voorstelling. Uit zijn school sproot het onvoltooid gebleven leerboek van Fricke voort, een werk in gedrongen stijl geschreven, maar zich aanbevelende door degelijke behandeling van de stof. De kerkgeschiedenis van Gfrörer beschouwt het Christendom enkel als een natuurlijk produkt van de beschaving van de tijden en kent gene andere drijfveren voor de kerkhistorische beweging dan klerikale zelfzucht, politieke belangen, berekeningen en kuiperijen. Desniettegenstaande bewondert men in dit werk, voornamelijk in die delen, waarin de middeleeuwen behandeld zijn, een buitengewone rijkdom van grondig onderzoek van de bronnen en nieuwe resultaten, frisch en levendig voorgesteld, hoewel de schrijver ook hier aan zijn scherpzinnigheid in het combineren de vrije teugel viert. In 1853 ging hij tot de Rooms katholieke kerk over.

Bijna gelijktijdig met GIESELER ondernam A. Neander te Berlijn de uitgave zijner kerkgeschiedenis, die voor een andere richting de weg baande. Mede bezielde door de godsdienstige geestdrift, die zich sedert de vrijheidsoorlogen van Duitslands edelste mannen meester maakte, en geheel in SCHLEIERMACHERS gevoelstheologie ingewijd, streed hij voor de rechten van de subjectieve godsdienst in de wetenschappelijke behandeling van de kerkgeschiedenis en zocht die als een rijke commentaar op de gelijkenis van het zuurdeeg voor zijn tijd vruchtbaar te maken. Met bijzondere vooringenomenheid spoort hij de ontwikkelingen van het inwendige leven na, wijst op het Christelijke zelfs in mingeachte en kerkelijk veroordeelde verschijnselen en is afkerig van een objectieve kerk als van een verstening van het Christelijken levens en een kristallisering van het dogma. Evenzo acht hij de betekenis

van de politieke coëfficiënten gering en heeft geen zin voor de aesthetische zijde van de geschiedenis en voor het schone in de kunst. De behandeling slaat meestal over tot vermoeiende wijldlopingheid en eentonigheid, doch de grondigste kennis van de bronnen schittert op iedere bladzijde. Onder NEANDERS leerlingen, die aan zijn richting, wat het wezenlijke betreft, getrouw bleven, doch tevens vele van haar gebreken verbeterden, hebben Jacobi te Halle en Hagenbach te Bazel de behandeling van de algemene kerkgeschiedenis ondernomen. Het tot dusver onvoltooid gebleven leerboek van het eerstgenoemden ademt geheel de geest en zin van de meester in gemoedelijkheid, zelfstandige doordringing en edele voorstelling. HAGENBACHS - voor een beschaafd publiek gehouden - voorlezingen onderscheiden zich door een heldere, boeiende, soms wat breedvoerige, doch overal een warme Christelijke geest ademende voorstelling, voorts door een omzichtige beoordeling, die van een milde, confessioneel latitudinaire geest getuigt. Wat aan de subjectief Christelijke gemoedelijkheid van NEANDERS werk mocht ontbreken, trachtte Guericke te Halle in krachtige, doch onbevallige voorstelling, aan te vullen, waarbij hij in zijn eigen geestdrift voor de Lutherse kerk een sterke steun vond; overigens is echter de eenzijdigheid van NEANDERS standpunt niet overwonnen. Door denzelfde kerkelijke geest gerugsteund, met grote naauwkeurigheid de ontwikkeling van de dogmen-geschiedenis op de voet volgende, en ook de medewerking van politieke factoren waardeerende, staat aan zijn zijde het voortreffelijke handboek van Bruno Lindner te Leipzig.

Hetzelfde doel in grotere, dieper indringende uitvoerigheid, met bewijzen uit de bronnen, waar zulks nodig scheen, beoogt het handboek van de schrijver dezes.

Menige aanwinst heeft onze wetenschap te danken aan het sedert 1832 door Illgen, en in de laatste tijd door Niedner geredigeerde tijdschrift voor historische theologie.

In de Nederlanden hebben vooral Kist en Roijaards de grondslagen gelegd voor een betere op bronnenstudie gebouwde behandeling van de kerkelijke geschiedenis, en heeft Dr. W. Moll een school gevormd van leerlingen, die op de zo gelegde grondslagen voortbouwen.

Ook in de Rooms katholieke kerk ontwikkelde zich een grote levendigheid op het gebied van de kerkgeschiedenis. Voor algemene kerkhistorie werd de reeks waardig geopend door het breed aangelegde werk van het edelen, tot de roomskatholieke kerk toegetreden Leopold graaf von Stolberg. Na hem volgde Katerkamp, wiens smaakvolle arbeid met even milde geest bezielde is. Een nieuw tijdperk voor de roomskatholieke behandeling van de kerkgeschiedenis kondigde de optreding van Ad. Miller aan, die echter, door een vroegtijdige dood weggerukt, tot het bewerken van een algemene kerkhistorie niet mocht komen († 1838). Het onderscheidende kenmerk van deze nieuwe richting is een bepaald ultramontanisme in de vorm van protestantse wetenschappelijkheid. Door MAHLER opgewekt leverden Düllinger te München, Alzog te Hildesheim en Ritter te Breslau zeer goede handboeken.

I. J. E. Chr. Schmidt, Handb. d. chr. K. G. fortges. v. F. W. Rottberg. 7 Bde. Giesz. 1800—34. — J. C. L. G i e s e l e r, Lehrb. d. K. G. Abth. I—III in 7 Bdn. Bonn 1824-40. Bd. V. Vorlesungen über die neueste K. G. herausg. von Redepenning. Bonn 1855. — J. G. V. Engelhardt, Handb. d. K. G. 4 Bde. Erl. 1832. — K. H a s e, K. G. 7. A. Lpz. 1854. — Fr. Schleiermacher, Vorl. n. d. K. G. herausg. v. Bonell. Bed. 1840. — Chr. W. Niedner, Gesch. d. chr. K. Lpz. 1846. — G. A. Fricke, Lehrb. d. K. G. Bd. I. (tot op de 8ste eeuw). Lpz. 1850. — A. F. Gfrörer, Gesch. d. chr. K. Stuttg. 1840 ff.

7 Theile (tot het jaar 1000). Royaards, Compendium, 2 T. Ultraj. 1840—45. P. Hofstede de Groot, Lineamenta H. E. Christ. éd. 2. Gron. 1852.

II. A. Neander, alg. Gesch. d. chr. K. 6 Abtheil. in 11 Bd. Hamb. 1824—52 (tot 1416). 3. Ausg. in 2 Bd. Lea. 8. Hamb. 1857. — J. L. Jaeobi, Lehrb. d. K. G. Bd. I (tot 590). Berl. 1850. — K. R. Hagenbach, die chr. K. d. 3 ersten Jahrh. Lpz. 1853; die chr. K. v. 4—6 Jahrh. Lpz. 1856; Gesch. d. Reform. 2. A. Lpz. 1851; van de evang. Protestantsm. in s. gesch. Entw. 2 Bde. 2. A. Lpz. 1854; K. G. d. 18. 19. Jahrh. 3. A. Lpz. 1856. 2 Bd. Guericke, Handb. d. K. G. 8. A. Lpz. 1854. 3 Bde. — Br. Lindner, Lehrb. d. chr. K. G. 3 Bde. Lpz. 1848 ff. — **J. H. K u r t z**, Handb. d. allem. K. G. I. 1. 2. 3. II.

III. Leop. v. Stolberg, Gesch. d. Rel. Jesu Chr. Th. 1—15 (tot 430), Hamb. 1806—18, fortgesetzt von F. v. K e r z, Bd. 16—32 (tot 1300), Mainz 1824-51, und von Brischar. Bd. 33 ff. 1851 ff. — Th. Katerkamp, Gesch. d. Rel. bis zur Stiftung van de allem. K. Münster 1819. — Kirchengeschichte 5 Bde. (tot 1153), Mülster 1823-34. J. Jos. Jgn. Ritter, Handb. cl. K. G. Bonn 5. A. Bonn 1854. 2 Bde. — J. Alzog, Universalgesch. d. chr. K. 1840. 6. A. Mainz 1854.